ARAÇ TARİH AMAÇ TANZİMAT

TARİH-İ CEVDET'İN SİYASİ ANLAMI

CHRISTOPH K. NEUMANN

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yayınıdır

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş/İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32

© Christoph K. Neumann
© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999

Kapak Resmi
Tanzimat Madalyası

Yayıma Hazırlayanlar
Ayşen Anadol, Hamdi Can Tuncer

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

İstanbul, 2000

ISBN 975-333-118-5

CHRISTOPH K. NEUMANN

ARAÇ TARİH
AMAÇ TANZİMAT
TARİH-İ CEVDET'İN SİYASİ ANLAMI

Çeviri
Meltem Arun

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI 91

Dr. Christoph K. Neumann halen İstanbul Teknik Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri bölümünde misafir profesördür. Daha önce Deutsche Forschungsgemeinschaft'ta ve İstanbul Orient Institut'ta araştırma görevlisi ve Prag Charles Üniversitesi ile Boğaziçi Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. Bu kitaptan başka çok sayıda yayımlanmış makalesi vardır. Çalışmaları 18. yüzyıl Osmanlı kültür tarihi üzerinde yoğunlaşmıştır.

ÖNSÖZ

Bu araştırma Münih Ludwigs Maximilians Üniversitesi'nde doktora tezi olarak Mart 1992'de tamamlanmıştır. O zamanki başlığı "Tarih Aracılığıyla Tanzimat'ın Bir Savunusu: Ahmed Cevdet Paşa'nın *Tarih*'inin Tarihi Önemi" idi. Elinizdeki kitap yayımı için biraz gözden geçirilmiştir. Bir dizin eklenmiş ve başlığı değiştirilmiştir.

Bu çalışma Ahmed Cevdet'in tarihyazıcılığı ile fevkalâde zevkli (ama aynı derece uzun) bir uğraşının ürünüdür. Burada sadece en önemlilerin adı anılıyorsa bile teşekkür borçlu olduğum insanların listesi çok uzundur.

Öncelikle anmak istediğim, uzun yıllar hocam, sonra da doktora tezi danışmanım olan Prof. Dr. Hans Georg Majer beni dikkatle dinler, can alıcı noktalarda sorular sorar ve teşvik edici bir merakla araştırmalarım esnasında bana eşlik ederdi. Eğer yeterince doğru ama yine de anlaşılır bir gerekçelendirmeyi başarabilmişsem onun bundaki payı büyüktür.

Alman üniversitelerinde, en azından benim edindiğim izlenime göre, ciddi fakat teklifsiz sohbetler azdır. Prof. Dr. Suraiya Faroqhi ile odasında yaptığımız saatler süren konuşmalar neticesinde, önünüzdeki çalışmanın da yararına olacak şekilde bu açık elden geldiğince kapatıldı.

Prof. Dr. Klaus Kreiser eğitimimin üçüncü yılında ilk kez Cevdet'in bir metniyle karşılaşmamı sağladı. Bunun için ve sürekli yardımlarından dolayı ona candan teşekkür ederim.

Prof. Dr. Wolfgang Pross'un metinlerle çalışma biçimi beni bu kitapta görüldüğünden daha fazla etkilemiştir. O olmasa sonuç farklı olurdu. İzmir Ege Üniversitesi'ndeki hocalarıma, özellikle Aydoğan Demir ve Prof. Dr. Salih Özbaran'a, ayrıca Prof. Dr. Zeki Arıkan'a özellikle Türk bilim geleneğinin kapısını bana açtıkları için çok şey borçluyum.

Hiç kimsenin iyi arkadaşlar kadar sıkı eleştirme ve sorular sorma izni ve imkânı yoktur. Dr. Felix Billeter, Dr. Oliver Kellner, Dr. Wolfgang Müller, Dr. Philipp Rosenau, Manfred Steiner ayrıca Dr. Alois Prinz, İbrahim Çetinbudak, Fikret Yılmaz ve Kathrin Neumann olmasa niçin ve nasıl tarihçi olduğumu bilemezdim.

Berlin'de bulunan Preußischer Kulturbesitz Devlet Kütüphanesi Şark Bölümü, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı ve İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden destek gördüm. Buralarda çalışanlara ve ayrıca da Münih Yakın Doğu Kültürü ve Tarihi ve Türkoloji Enstitüsü Sekreterliğine gösterdikleri ilgi için teşekkür ederim.

Maddi yardım elbetteki manevi yardım kadar önemli. Burada da kendilerine teşekkürü borç bildiklerimin listesi şaşılacak derecede uzun. Ebeveynim üniversite eğitimimi finanse etti. Burslar bazen hoş gelen takviyeler, zaman zaman da acil ihtiyaç duyulan yardımlardı ve Alman Halkı Eğitim Vakfı, DAAD ve Münih LMU tarafından sağlandılar. DAAD ve Münih Güneydoğu Avrupa Cemiyeti İstanbul'a yaptığım araştırma seyahatlerimi ödediler. Son yıl, eşim ikimiz için, sevmediği bir işle ekmek paramızı kazanırken ben keyifle araştırmalarımı sürdürüyordum.

Geleneğe göre bekâr doktora adayları çalışmalarını ebeveynine, evli olanlar da eşlerine ithaf eder. Bu tür yazılı olmayan kurallar ithafları değer kaybına uğratırlar. Bu nedenle bu kuralı çiğneyerek çalışmamı tüm maddi destekçilerime ithaf ediyorum: Eksik olmayın!

İstanbul, 1994 baharı

Bu çalışma Güneydoğu Avrupa Cemiyeti'nin (*Südosteuropa-Gesellschaft*) teşvik ödülünü almıştır.

TÜRKÇE BASIMA ÖNSÖZ

Ein Werk der Sprache in eine andere Sprache übersetzt, heißt, daß einer ohne seine Haut über die Grenze kommt und drüben die Tracht des Landes anzieht.

Karl Kraus[1]

Her çevirinin çevrilen metinden bir şeyler götürdüğü bellidir. Ancak bir şeyler katan çeviriler de var ve bu kitabın o kategoriye girdiği kanaatindeyim. Bu önsöz de, çevirinin getirip götürdüklerinin bilançosunu çıkarmayı amaçlıyor.

Elinizdeki kitap, Almanya'da yazılmış bir doktora tezidir. Oysa tespit ettiği hususlar ve ortaya attığı tezler, Batı filolojisinin ve son yirmi otuz yılda gelişen, artık filolojik bir iddia da taşımayan Osmanlı tarihinin söylemine olduğu kadar Türkiye'deki tarihyazıcılığına da bir tepki ve katkı niteliğindedir. Hatta bu tarafı, Almanca okuyan bir bilim adamının öteki tartışmaları zaten bildiği varsayımından hareketle biraz daha fazla vurgulanmıştır. Yine de -Türkiye'de, ortalama tarih profesörünün bile Almanca bilmek diye bir derdi kalmadığından- bu kitap ancak çeviri yoluyla asıl okuyucularının çoğuna kavuşacak (o okuyucuları sadece ortalama tarih profesörleri arasında bulmayacağı ümit edilir).

Kitap çevrilirken ilke olarak ve mümkün olduğunca asıl metne sadık kalındı. Ancak orijinalde kullanılan transliterasyon harflerinden feragat edildi ve Ahmed Cevdet'ten alınmış, orada ana metinde Almanca olarak, dipnotlarda Arap harfleriyle verilen kısa pasajlar, sadeleştirilmeden Latin harfleriyle ana metne alındı. Böylece görünürde biraz daha az ağırbaşlı bir eser ortaya çıktı. Bundan başka bölüm 1.A'da iki dipnotta (82 ile 225) ki-

---

1 "Pro domo et mundo", *Die Fackel*, XI/300 (9.IV.1910), s. 17. Böyle bir cümleyi tercüme etmek her ne kadar doğru değilse de, işte buyurun: "Bir dilin eserini başka bir dile çevirmek, birisinin derisi yüzülmüş halde sınırdan geçip öbür tarafta mahalli kıyafete bürünmesi demektir."

tabın ilk basımı esnasında nedense düşmüş birer gönderme eklendi. Kemal Beydilli'nin genellikle çok olumlu olan ayrıntılı bir tanıtma yazısında[2] eleştirdiği birtakım noktalardan ona hak verdiğim yerlerde "gereği yapıldı" - bir münekkidin görevini tam ifası, dikkati ve zahmeti için kendisine can u gönülden şükranlarımı sunarım.

Zaten iyi olan tercümeyi gözden geçirirken, bunun Meltem Arun'un ilk çevirisi olduğuna zaman zaman inanamadım. Yolbozar gibi her şeyi yıkıp yalınlaştırmadan akıcı bir Türkçe yazmak zaten yeterince zordur. Başka bir dilden basit olmayan bir metin aktarırken bu daha da müşkül olsa gerek. Mütercimemin her zaman önerilerime açık olması sürdürdüğümüz işbirliğinin güzelliğini pekiştirdi.

Bu çevirinin birçok şey götürmesi de kaçınılmaz idi. Asıl metne uzun pasajlar boyunca hâkim olan hafif ironik edanın aktarılma şansı asla yoktu; çünkü Türk bilim dilinde ironiye pek yer yok (neyse ki, tarihçiler arasında yaygın ve bendenizde mide bulantısına neden olan bürokratçadan kaçınmış bulunmaktan memnuniyet duyduğumu belirtmekte yarar var). Daha da önemlisi, her sayfada en azından bir veya iki defa, daha isabetli ve daha anlaşılır iki tabir arasında seçim yapmak zorunda kaldık. On örneğin dokuzunda daha anlaşılır ifadeden yana karar verdik -doğrusu da bu. Ancak bu sevimsiz seçme zorunluluğunun o kadar sık baş göstermesinde bu kitabın yayımlanmasında rol oynayan herhangi birinin kabahati yoktur. Sorumluluğu, kelimelerin değerini etimolojik kökene göre tespit eden (ve bu bakımdan ırkçı olan), yazı dilini konuşma diline benzetmek amacıyla ikisinin de işlevlerini yerine getiremeyecek kadar dumura uğratan bir dil politikasına kurban gitmiş Türkçe'nin makûs talihine aittir. Kendi Almanca üslubumun zenginliği, akıcılığı ve çokboyutluluğuyla iftihar eden bir yazarım; konum, üslup hususunda hayranlık uyandıracak başka bir yazarın eseridir (itiraf etmeliyim: Ahmed Cevdet'te bende hayranlık uyandıran daha çok dili ve çalışkanlığıdır): Gelişme şansı kullandırılmamış Türkçe'nin haline bu tercümeyi gözden geçirirken bir kez daha hayıflanmaktan başka bir şey elden gelmedi.

Yedi sene önce yazdıklarıma bir daha dikkatle bakarken, "acaba bugün nasıl yazardım" sorusu elbette aklıma geliyordu. Artık İstanbul'da oturduğum için *Tarih-i Cevdet*'in Arkeoloji Müzesi'nde mahfuz yazmalarını çok sıkı incelerdim. Birinci bölüm bunun belki çok faydasını görürdü; ancak çalışmamın odağını tarihten filolojiye kaydıracak kadar metin farklılıklarıyla ilgilenmek istemezdim. 1994'ten bu yana doğrudan Cevdet'le ilgi-

---

2 "*Cevdet Tarihi* Hakkında İlk Ciddi Çalışma", *Tarih ve Toplum*, 25/148 (1996), s. 250-255.

li pek az yayın yapılmıştır,[3] ancak Osmanlı kimliği ve milliyetçiliğin ortaya çıkması konularında son derece ilginç tartışmalar devam etmektedir. Bugün Cevdet'in tarihyazıcılığı hakkında bir kitap yazsaydım herhalde bu literatüre daha açık bir şekilde eklemlenmek isterdim. Keza Cevdet'in İslami gelenek karşısındaki konumu hakkında uçları biraz daha sivri fikirlerin geliştirilebileceğini zannediyorum. "İhkak-ı hukuk" gibi konular bu tür tartışmalara çok elverişlidir.

Bütün bunlar eklenseydi, kitabın eksenleri yine çok değişmezdi, belki mihrakını *Tarih-i Cevdet*'in siyasi anlamı üzerinde tutmak zorlaşırdı. Demek ki Meltem Arun tarafından biçilen ısmarlama kıyafetiyle bu araştırmanın Türkçe denilen diyarda yolunu bulacağı hususunda iyimser olabilirim.

İstanbul, Kasım 1999

3 Bir istisna Türkiye Diyanet Vakfı'nın düzenlediği bir toplantının tutanakları: *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): Sempozyum, 9-11 Haziran 1995*, Ankara, 1997.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR *xiii*

GİRİŞ: BU ÇALIŞMANIN HEDEFİ *1*

BİRİNCİ BÖLÜM: BİR TARİHİN TARİHİ
1.A) *TARİH-İ CEVDET'İN* OLUŞUMU *12*
İlk İzlenim *12*
Görevlendirme *14*
İlk Ciltler *21*
Tarih'in Tarihinde Bir Dönüm Noktası Olarak Altıncı Cilt *31*
Tarih'in İkinci Yarısı *39*
Tertib-i Cedid *52*
1.B) TARİHİ AÇIDAN METNİN İÇ YAPISI
Tarih-i Cevdet'in Basımları *56*
Tertib-i Cedid'in Düzenleme İlkeleri *58*
Tarih'in İki Basımı Arasındaki Metin Farklılıkları *64*
Tarih-i Cevdet Basımlarının Girişleri *75*

İKİNCİ BÖLÜM: AHMED CEVDET'İN TARİHİ TASVİRLERİ
2.A) İLMİYENİN ÇÖKÜŞÜ *86*
Tutarlı ve Tam Bir Tasvir *86*
Tarih-i Cevdet'te Ulema-yı Resmiye *90*
İlmiye Reformu mu? *97*
2.B) III. SELİM'İN TAHTTAN İNDİRİLİŞİ *104*
Felaket Bir Örnek ve Travması *104*
Cevdet'in Yöntemi *107*
III. Selim'in Başarısızlığının Nedenleri *110*
Nizamsızlığın ve Ayaklanma Ateşinin Ocağı *115*
Tarih-i Cevdet'te Müslüman Hükümdarlar *123*
Nizam-ı Cedid, Ocak ve Saltanat *131*

2.C) NAPOLEON VE CEVDET'İN AVRUPA İÇİN ÖLÇÜTÜ 133
Tarih-i Cevdet'in En Önemli Adamı 133
İhtilalci Ahlaksızlık 138
Avrupa Dengesi ve Devletin Menfaati 141
Avrupa ve İlerleme 144

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: *TARİH-İ CEVDET*'İN YÖNTEMİ VE UYGULAMASI
3.A) CEVDET'İN TARİHYAZICILIK YÖNTEMİ 153
Cevdet'in Kendi Tarihçilik İlkeleri Hakkında Giriş Yazıları 153
Cevdet Yöntem İlkelerini Nasıl Uyguladı? 156
Cevdet'in Kaynaklarını Kullanışı 163
3.B) İBN HALDUNİZM: AHMED CEVDET'İN TARİH MODELİ Mİ? 168
İbn Haldunizm nedir? 168
Tarih-i Cevdet'te Medeniyet 173
Ahmed Cevdet'te Devletin Yaş Dönemleri 176

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: AHMED CEVDET'İN SİYASİ GÖRÜŞLERİ
4.A) TARİHTEN ÇIKARILAN DERSLER 184
Tarih Söylemi ve Siyasi İçeriği 184
Nizam ve Nizamın Sağlanması 185
Memurlar ve İktidarın Kullanılması 192
Pragmatik Siyaset ve Kamuoyu 198
4.B) BİTİRİRKEN: TANZİMATIN BİR SAVUNUSU OLARAK
TARİH-İ CEVDET 208
İslamcılığa Karşı Pragmatizm mi? 208
Tarih-i Cevdet'te Zımni Ölçüt Olarak Tanzimat 215

KAYNAKÇA 222

DİZİN 241

KISALTMALAR

AK	Atatürk Kitaplığı
AKDTYK	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
A.Ü.	Ankara Üniversitesi
BBA-OA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.P.E.	Cevdet Paşa Evrakı
GOW	*Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*
EI	*Enzyklopädie des Islams*
EI^2	*Encyclopaedia of Islam*, new edition
İA	*Islam Ansiklopedisi*
IJMES	*International Journal of Middle Eastern Studies*
İTS	*Islâm Tetkikleri Dergisi*
IU	*Islamkundliche Untersuchungen*
İÜEFY	Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
Mad.	Madde
OA	*Osmanlı Araştırmaları*
ODTÜ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi [Dergisi]
SBF	Siyasal Bilgiler Fakültesi
Tarih	*Tarih-i Cevdet*
TCTA	*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*
TDEA	*Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*
Tezâkir	*Tezâkir-i Cevdet*
TSAB	*Turkish Studies Association Bulletin*
TTKY	Türk Tarih Kurumu Yayınları
Y.E.E.	Yıldız Esas Evrakı
ZDMG	*Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*

GİRİŞ

BU ÇALIŞMANIN HEDEFİ

Tarih-i Cevdet 19. yüzyıl Osmanlıca metinlerinin en önemlilerinden biri olarak kabul edilir. Daha sade, daha arı bir edebiyat dilinin ilk ustalık örneklerinden olması kadar, 1774-1826 arası Osmanlı İmparatorluğu tarihinin standart anlatısı olması da bu değerlendirmede büyük rol oynar.

Elinizdeki araştırmanın hedefi, eserin, içinde yazıldığı zamana getirdiği eleştirel yaklaşım göz önünde bulundurularak okunmasıdır. Burada hemen belirtilmelidir ki, gelenek itibariyle 1774-1826 arası yıllar için *Tarih-i Cevdet*'in kaynak olarak kullanılmasının temelde hatalı ya da eskimiş bir yaklaşım olduğu kesinlikle iddia edilmiyor. Aksine, kaynak eleştirisi gibi bir hedef gütmemesine rağmen çalışmamın *Tarih-i Cevdet*'i, tasvirini yaptığı çağ için daha iyi kullanılabilir bir kaynak haline getireceğini umuyorum.

Bu eserin kendi zamanının siyasi düşüncesindeki önemi ise ön planda olacaktır. Cevdet'in Osmanlı tarihi anlatısının temelinde hangi önermeler, beklentiler ve görüş açıları vardı? Yazar hangi amaçlarla yazıyor ve nelere karşı tavır alıyordu? Getirdiği gerekçelerle 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı tarihi arasında hangi bağlantılar kurulabilir? İlerdeki bölümlerde bu soruların cevapları aranacaktır.

Şüphesiz, bir tarih eserinin hem siyasi ve hem edebi önem taşıması her zaman beklenemez. Ancak *Tarih-i Cevdet* söz konusuysa iki unsurun böyle bir beklentiye haklı neden oluşturduğu görüşündeyim.

Birincisi yazarın kendisiyle ilgilidir. Ahmed Cevdet Paşa sadece edebiyat alanında üretken değildi, ilmiyede hızla yükseldikten sonra uzun yıllar çeşitli nazırlıklarda, valiliklerde görev almış önemli bir devlet adamıydı. En önemli başarısının, Hanefi fıkhı hükümlerinin onun yönetiminde bir

medeni kanun olarak kodifikasyonu ve *Mecelle* adı altında yayımlanması olduğu söylenebilir. Eğer böyle bir kişi bir tarih eseri yazmaya kalkarsa, en azından, siyasi tecrübesinin belirlediği görüş açısının metne yansıyacağı düşünülmelidir.

İkincisi ise Osmanlı tarihçiliğinin 19. yüzyılın ikinci yarısındaki konumuyla ilgilidir. Cevdet 1853'te Kırım Savaşı esnasında *Tarih* üzerindeki çalışmalarına başladığında Türkçe-Osmanlıca edebi uzun düzyazı türleri henüz gelişmiş değildi. Aynı yıllarda Avrupa'da artık iyice yaygınlaşmış bir düzyazı türü olan roman, bu durum için iyi bir örnek teşkil eder. İlk Türkçe roman 1851'de, ikincisi ise 1871-1872 yıllarında basılmıştır. Ancak anadili Türkçe olan okuryazarların çok büyük bir kısmı bu kitaplardan maalesef yararlanamıyordu, çünkü Arap harfleriyle basılmamışlardı: Vartan Paşa'nın 1851'de çıkan *Akabi Hikyayesi*[1] Ermeni harfleriyle yayımlanmıştı. Evangelinos Misailidis'in Karamanlıca yani Rum harfleriyle Türkçe olarak basılan *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş*[2] adlı romanı ise muhtemelen sadece Rum-Ortodokslar tarafından okunabilmişti. Arap harfleriyle ilk Türkçe roman ise 1874'te piyasaya çıkmış olan Ahmed Midhat Efendi'nin *Hasan Mellâh yahud Sırr İçinde Esrar*[3] adlı eseridir.

2 Bu durum 19. yüzyılın son çeyreğinde değişti. Sadece Türkçe romanlar değil, çok sayıda tercüme ya da telif bilgi kitapları da yayımlanmaya başlandı. Ayrıca 1870-1871 Alman-Fransız Savaşı'ndan itibaren Türkçe günlük basında da ciddi bir hareketlenme görüldü.[4] Tabii ki bu gelişmeler, tarihle doğrudan bağlantısı olmayan konularda tarihçiliğin edebi bir araç olarak önemini azaltıyordu. Bu zaman zarfında son ciltleri tamamlanan *Tarih-i Cevdet*'in etkisi için durum elbette farklı değildi.

---

1 Vartan Paşa, *Akabi Hikyayesi. İlk Türkçe Roman (1851)*, Andreas Tietze (haz.), [Latin harfleriyle], İstanbul, 1991.

2 *Seyreyle Dünyayı* adı altında Robert Anhegger ve Vedat Günyol tarafından Latin harfleriyle ve yorumlar eklenerek yeniden yayımlanmıştır (İstanbul, 1986).

3 Bu kitabın "ilk" Türkçe roman olarak nitelenmesi biraz sorunludur. Berna Moran bu eserin daha ziyade geleneksel "meddah" anlatısının bir macera romanına dönüştürülme denemesi olduğunu ortaya koyar (Ahmed Midhat *Monte Kristo Kontu*'nu örnek almıştı; krş. *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*. c. I, *Ahmed Mithat'tan A. H. Tanpınar'a*, 2. b., İstanbul, 1987, s. 25-40). Ondan bir kaç yıl önce geleneksel Türk anlatı sanatını roman türüyle bağdaştırmaya çalışan daha kısa bazı düzyazı metinleri yayımlanmıştı: 1871'de yine Ahmed Midhat'ın *Letâif-i Rivâyât*'ı, Emin Nihad'ın *Müsâmeretnâme*'si, bir yıl sonra da Şemseddin Sami'nin [Fraşeri] *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*'ı basılmıştı (krş. Ahmet O. Evin, *Origins and Development of the Turkish Novel*, Minneapolis, 1983, s. 50-64).

4 Ahmed Emin [Yalman], *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press*, New York, 1914, s. 38-39.

1864'teki ilk matbuat nizamnamesiyle başlayan ve I. Meşrutiyet döneminin (1876-1878) kapanmasından sonra artan sansür,[5] yeni ortaya çıkan basın ve yazın türlerine rağmen tarihçiliğin yeniden siyasi bir araç olmasını, ya da daha iyi bir ifadeyle, böyle bir araç olarak kalmasını sağladı. Osmanlı gazetelerinin en önemli başmuharrirleri ve editörlerinin çoğunun 1878'den sonra tarih yazmaya başlamaları tesadüf değildir. Bunlar arasında Ahmed Midhat, Namık Kemal ve Mehmed Murad sayılabilir. Yani, tarihi bir eser yazarken dolaylı gerekçelendirmelerde bulunan sadece Cevdet değildi.

Yöntem Hakkında

Cevdet'in eserinin yayımlandığı zamandaki durum buydu. Yalnızca bu koşullar bile, Cevdet'in eserinin, geleneksel ama bilimsel olmayan vakanüvislik ile Abdurrahman Şeref, Mehmed Tahir, Necib Asım ya da Mehmed Arif'in ürünleri gibi "bilimsel" ya da en azından neredeyse "bilimsel" olarak görülen tarihyazıcılığı arasında, yalnızca bir basamak olarak anlaşılmasını engellemelidir. Zaten ilke olarak yazarlar eserlerinin etkisinden, hele hele ölümlerinden sonra doğurduğu sonuçlardan sorumlu tutulamazlar. Sanat tarihçisi Michael Baxandall "etki" paradigmasına karşı kaleme aldığı parlak polemikte bu kavramın temelinde yatan düşüncenin işin aslını tamamen kararttığını ortaya koyar. 3 Ona göre, sözde "etkileyen," üstat, klasikleşmiş yazar veya hoca faal değil, faal olan fikirleri alıntılayan, intihal eden, benimseyen, değiştiren, karikatürize eden ya da seçen öğrenci, sonraki kuşaktan yazar, ya da müstensihdir.[6] Bu açıdan bakılırsa *Tarih-i Cevdet*'i tarihyazıcılığının bilimselleşmesi sürecinin bir evresi olarak algılamanın anlamı yoktur. Bunun yerine bu çalışmada, Osmanlı tarihçilerinin hem eski hem çağdaş metinlere bilinçli bir eleştirel yaklaşım içerisinde oldukları, perspektifleri ve paradigmaları değişime uğrattıkları ve onlar bunu yaparken tabii ki "çağdaş olmayanların çağdaşlığı" görüngülerinin ortaya çıktıkları varsayılmaktadır. Bu yüzden burada Osmanlı tarihyazıcılığının 19. yüzyılda sürekli bir bilimselleşme süreci içerisinde olduğunu savunan (son tahlilde teleolojik) varsayımdan hareket edilmeyecektir.

Bilimsel olmayan ("Osmanlı", "İslam") tarihyazıcılığından bilimsel bir tarihyazıcılığına giden ilerlemeci paradigmanın etki paradigmasıyla birleştirilmesi, Ahmed Cevdet söz konusu olduğunda her zaman içinden çıkılmaz karışıklıklara neden oluyor. Cevdet Paşa konulu bir sempozyumda

5 D. Mehmet Doğan, "Basın", *TDEA*, c. I, s. 315-335, özellikle s. 317-320; Vedat Günyol, "Matbuat. II. Türkler, 1. Türkiye", *İA*, c. VII, s. 367-380, özellikle 370-374.

6 Michael Baxandall, *Die Ursachen der Bilder. Über das historische Erklären von Kunst*, Berlin, 1990, s. 102-105.

sunulan bildirilere[7] göz atıldığında onu modern anlamda bir bilim adamı, geleneksel bir vakanüvis ya da geçiş döneminin adamı olarak nitelemeye çalışanların iddialarının bir potpurisiyle karşılaşılır. Bu değerlendirmeler genelde onları öne sürenler hakkında çok şey söyler. Geleneksel Osmanlı (ya da İslam) tarihyazıcılığıyla bilimsel tarihyazıcılığının ne oldukları konusunda anlaşmaya varılmamış olması bir tarafa, belli ki bu metinler ortaya atılan soruya kesin bir cevap veremiyor.

Başka bir örnek: Üçüncü elden bir rivayete göre Cevdet, Michelet, Taine, Hammer, Buckle, Macaulay ve Montesquieu'den etkilenmişti.[8] Cevdet'in biraz Fransızca bildiğini ve Ali Şehbaz Efendi'yle Ermeni Sahak Ebru'nun onun için özel çeviriler yaptığını biliyoruz.[9] Bu isimler listesi, karşılaştırmalı kültür tarihinin eski standart eserlerinden oluşan kısa, fakat kullanılabilir bir kaynakçadır. Ancak listedeki yazarların bazıları öylesine karşıt dünya görüşlerini savunuyorlar ki aynı insanın hepsinden birden etkilenmiş olmasına hemen hemen hiç ihtimal yoktur. Bundan da öte, hatta daha da önemlisi, *Tarih*'in metninde (bu yazarların sadece birinin bile belli başlı bazı fikirlerinin benimsenmesi anlamındaki) böyle bir "etki" pek hissedilmez, kanıtlanabilecek derecede izleri de bulunmaz. Bu durum, gene de böyle bir etki ihtimalinin Cevdet'in tarihçiliğinin erişmiş olduğu bilimsellik düzeyinde neyi ifade ettiği üzerine hararetli bir tartışma ortamı oluşmasını engellememiştir.[10]

Bu problemler karşısında bu çalışma kendine başka bir yol çizer. Birinci aşamada, *Tarih-i Cevdet*'in nasıl oluşturulduğu sorusunu yanıtlamaya çalışır. Böylece metin, yazarından ayırt edilebilir duruma gelir. Ancak bu, ikisinin birbiriyle alakası olmadığı, sırf metin içi bir analiz denemesi yapılacağı ya da —tersine— *Tarih*'in belirli bir niyetle yazılmış bir eser olduğunun reddedileceği anlamına gelmez. Eserin, tarihi açıdan belirli bir bağlam içerisinde belirli bir kişinin bilinçli ifadeleri olarak, yani etkili olması istenen bir ürün olarak okunması hedeflenmiştir. Böylece *Tarih*'in,

---

7 Mübahat Kütükoğlu (haz.), *Ahmed Cevdet Paşa Semineri. 27-28 Mayıs 1985. Bildiriler,* İstanbul, 1986.

8 Bu rivayetin isnadı Ahmed Cevdet'ten Selim Sabit Efendi vasıtasıyla öğrencisi Muallim Cevdet İnançalp'e gider. Muallim Cevdet *Tedrisat Mecmuası,* VII/39 (1333 [1915])'de [maalesef ben bu makaleye ulaşamadım] bu isim listesini bir makalede yayımlamış, oradan da ikincil literatüre girmiştir (krş. not 9).

9 *Tezâkir,* c. IV, s. 21, 211; Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I,* İstanbul, 1940, s. 573-595, özellikle 576.

10 Ahmet Hamdi Tanpınar, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi,* 5. b., İstanbul, 1982, s. 172; Zeki Arıkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik," *TCTA,* c. VI (1985), s. 1584-1594, özellikle s. 1585; Ümid Meriç, *Cevdet Paşa'nın Cemiyeti ve Devlet Görüşü,* 2. b., İstanbul, 1979, s. 11.

süzgeçten geçmemiş ve Cevdet'in dünya görüşünü neredeyse bire bir yansıtan (sürrealistlerin bir terimini kullanmak caizse) otomatik bir yazı olarak ele alınmasının önüne geçilecektir.

Bu araştırma, ikinci olarak, metnin özelliğinin ne olduğunu tespit edecek bir ölçüt arar. Burada iki zorlukla başa çıkmaya çalışılır: İlki, *Tarih-i Cevdet*'in belirli bir niyetle kaleme alınmış bir eser olduğu haklı olarak varsayılsa da, yazarın kendisi tam anlamıyla tanımlanamayacağı için metinde ifade bulan niyetleri yeniden inşanın sistematik olarak eksik kalmasıdır.[11]

4.000'i aşkın sayfası olan ve birçok kaynağı belirtilmemiş alıntı içeren bir eserde her tür çelişkiyle karşılaşılması ikinci zorluğu oluşturur. Neyin önemli neyin önemsiz, neyin türün gereği ve neyin esere özgü olduğunu anlamanın yolu, her cümleyi aynı özenle tek tek ele almaktan geçmez. Hele metnin tümünü ya da en azından büyük bir kısmını çelişkisiz açıklayabilecek bir sistem oluşturmaya kalkışılırsa asıl o zaman kaçınılmaz olarak araştırmacının fikirleri esere empoze edilir. Bu fikirler de (en iyi koşullar altında) başka metinlerden kaynaklandıklarından, incelenen metni farklı kılan öğeleri sistematik olarak gözden kaçırma tehlikesi çok büyür, bu durumda söz konusu diğer metinlerin özellikleri bu metne giydirilmiş olur. Örneğin biraz uğraşılırsa bir "Osmanlı vakanüvis eseri" idealtipi oluşturulabilir ve bu idealtip *Tarih-i Cevdet*'te aranmaya başlanabilir. Eserin gerçekten böyle özellikleri de olduğundan (bazı yerlere de pek bakmamak şartıyla) yorum dairesi kısır döngüye dönüşür: İdealtip kendini metnin içinde doğrular, aykırı özellikler fazla incelemeye değer bulunmayan öğeler olarak kenara atılır.

Bu çalışmada tam da bu aykırı öğelerle ilgilenilecektir. Kullanılacak ölçütün başka bakış açılarına zıt yönelimleri olacaktır. İster mikro düzeyde kaynağına ayrıntılı bir eleştirel yaklaşımı olsun, ister makro düzeyde anlatısının zımni fakat karakteristik bir özelliği olsun, Cevdet'in Osmanlı tari-

11 Amacım asla edebiyat bilimine ait bir teorik araştırma yapmak olmadığı için bu kısım kasten kısa tutulmuştur. Bu yüzden de, ilgili tüm bilgi kuramına ait açılımlardan kaçınırken şu noktaya dikkat çekmek isterim: Kuramla ilgili bütün mülahazalar bir kenara bırakılacak olsa bile, eğer elimizde yazarın örneğin ayrıntılı bir günlüğü yoksa onun bu şekilde yeniden yapılanması mümkün değildir. *Speech-act-theory* yönteminin böyle bir tarih eserinin yorumunda kullanılması konusunda da hemen hemen koşut itirazlar geçerlidir. Çünkü bu yöntemin, metnin dışından gelmesi gereken çok fazla bilgiye ihtiyacı vardır. Bu nedenle de Marilyn Robinson Waldmann'ın çalışması (*Toward a Theory of Historical Narrative. A Case Study in Perso-Islamicate Historiography*, Columbus/Ohio 1980) bazı önemli soruların ortaya atılmasından ileri gidemez (söz konusu incelemenin konusu, 1100 - 1170 arasında yaşayan tarihçi el-Bayhaki'dir.

hinin akışıyla ilgili başka bir görüşe eleştiri veya karşıt görüş yönelttiği her yerde kendi düşüncesi belirecektir. Başka bakış açılarına karşıt yönelim ölçütü, böylece, Cevdet'in düşünce dünyasındaki olası bazı kopmaları, tutarsızlıkları ve sınırları sistematik olarak görmezlikten gelmek zorunda kalmadan, delil olarak kullanılacak pasajların nesnelleştirilebilir bir seçiminin yapılmasına olanak tanır.[12] Buna göre bu incelemede sadece söylenmiş olana bakılmayacak, aynı zamanda sessizce yanından geçilenlere de dikkat edilecektir.

Çalışmanın İzlediği Yol

Okuyucuya daha başından, bütünü gözden yitirmeden bölümleri birbirinden bağımsız olarak okumasına imkân vermek için bu bölümde araştırmadaki düşüncelerin gelişimi kuşbakışı sunulacaktır.

İki alt bölümden oluşan ilk bölüm *Tarih-i Cevdet*'in tarihi yapısını anlatır. 1.A. (s. 12-55) bölümünde otuz yıla yayılan metnin oluşum öyküsü irdelenir. Bu uzun oluşum süresi sadece Cevdet'in hayatında temel değişikliklere yol açmaz, metnin bazı tutarsızlıklarını da açıklar. Cevdet'in yaşam öyküsü ışığında *Tarih*'in bir tanımlamasının yapıldığı bu bölüm ayrıca eserin o dönemin siyasi gelişmelerindeki yerini belirlemeye çalışır.

6 1.B. (s. 56-85) bölümünde metnin iç tarihinden bahsedilir. *Tarih*'in yeniden basımı için Cevdet 1885'te bazı yeni düzenlemeler, çıkarmalar ve eklemeler yapmıştı. Bu değişiklikler, sadece yapılacak yorumlar için temel alınması gereken nihai bir baskının oluşumunu sağlamıyor, aynı zamanda toplam on iki ciltlik eserin oluşum sürecinde meydana çıkmış yapısını da kısmen belirsiz hale getiriyordu. Bu yüzden bu değişikliklerin —zaman zaman sıkıcı olduklarını kabul ettiğim— metin karşılaştırmalarıyla saptanması zorunludur. Bölümün sonunda en büyük değişikliğe maruz kalan giriş kısmının versiyonları incelenecektir. Bu esnada tespit edilen bazı problemler metin analizinin ileriki aşamalarında da ortaya çıkacak: Örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nun İslami karakterinin ya da Osmanlı tarihinin dönemlere ayrılmasının sorunları. Böylece giriş kısmı Osmanlı okuruna *Tarih*'in anlatısını takdim ederken, analizi de bugünün okurunu yorumuna hazırlıyor.

Birbirinden bağımsız üç alt bölümden oluşan ikinci bölüm, somut tarihi olayları veya görüngüleri Cevdet'in nasıl tasvir ettiğini, yorumladığı-

---

12 Bu yöntemde elbette ki "düşünce özünde polemiktir" varsayımı temel alınmıştır. Bu varsayımın beşeri bilimlerdeki sonuçları hakkında, bkz. Panajotis Kondylis, *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus*, 2. b., Münih, 1986, s. 20-35, özellikle s. 20. Eser, kanaatimce bu görüş açısının geniş çaplı konular işlenirken de ne kadar verimli olduğunu göstermektedir.

nı ve değerlendirdiğini göstermeye çalışır. Bütün eser boyunca hep yeniden ele aldığı "ilmiye"yi tasviriyle (2.A., s. 86-103) başlangıç yapılır. Yaşam öyküsüyle ilgili olarak ilmiyenin önemi, vezir olmadan önce kendisinin de önceleri bu sınıfa mensup olmasından ileri gelir. "Ulema-yı resmiye"ye karşı aldığı polemik tutum ön plandadır. Bu tutumun nedenleri çözümlenecek ve Cevdet'in Osmanlı devlet yapısında ilmiyenin yeri hakkındaki fikirlerine etkisi sorgulanacaktır.

2.B. bölümünde (s. 104-132) Cevdet'in 19. yüzyıl Osmanlıları için hayli sarsıcı olan III. Selim'in tahttan indirilişini sunuşunun analizi yapılır. Bu bağlamda Cevdet'in kaynakları nasıl kullandığı incelenir. Seçici yöntemi ona kaynakları ve metin karşısında hükmedici bir konum sağlar. Bu nedenle de onun değerlendirmesini, kullandığı kroniklerin söylediklerine dayandırmak zordur. Aldığı tutum da ilk bakışta pek akla yatkın gelmez. Ancak *Tarih*'teki başka kısımların incelenmesi, tutumunun arkasındaki kavramların ortaya çıkarılmasını mümkün kılar. Bir taraftan kapıkulu ocaklarını, özellikle yeniçerileri nasıl tasvir ettiğine bakılacaktır. Ocakların özerkliğine ilişkin tutumu özel bir dikkatle ele alınacaktır, zira bir politikacı olarak Cevdet, merkezi yönetimin ısrarla otoritesini yaymaya çalıştığı bir dönemde yaşamıştır.

Diğer taraftan III. Selim anlatısının arka planına bakılacaktır. Cevdet, 7
bir karakter portresi mi çizmeye çalışmıştır? Tahttan indirilişinin anlatıldığı bölümde ona atfettiği özelliklerin anlamı nedir? Ayrıca bir hükümdarın nasıl olması gerektiği konusunda Cevdet'in belirli bir fikri olup olmadığı, yani bir padişahın değerlendirilmesi için *Tarih*'te belirli bir ölçütün olup olmadığı araştırılacaktır.

İkinci bölümün son kısmında (s. 133-152) Cevdet'in, *Tarih*'te en çok adı geçen şahsı, yani Napoléon Bonaparte'ı değerlendirişi ele alınacaktır. Burada Avrupa'nın *Tarih-i Cevdet*'te nasıl yansıtıldığı önemlidir. Cevdet'in Osmanlılarla ilgili olmayan, dolayısıyla kendi deneyimlerinin büyük ölçüde dışında kalan tarihi olayları değerlendirmek için hangi ölçütleri geliştirdiği ya da kullandığı araştırılacaktır. Ardından, bir Tanzimat dönemi politikacısı için doğrudan siyasi önem taşıyan bir problem olan Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı güçlerle nasıl bir ilişki içinde olması gerektiği konusunda Cevdet'in neler önerdiği incelenecektir. Bölümün son kısmında Cevdet'in Avrupa'nın ilerleme kavramını kendi tarih anlayışına nasıl ve ne derece dahil ettiği gösterilecektir.

Tarih-i Cevdet'in ana konularından bazılarını böylece inceledikten sonra Cevdet'in yöntemine ayrılmış üçüncü bölüm, tarihçiliğine değin edinilmiş deneyimler üzerine kurulabilir. "Fenn-i tarih" hakkındaki kendi beyanlarını çözümledikten sonra bunları nasıl uyguladığı incele-

necektir (3.A. bölümü s. 153-167). Cevdet'in anlayışı ele alınırken tarihi nedensellik konsepti ve kaynaklarını nasıl kullandığı dile gelecektir. Bu bölümdeki mülahazaların neticesinde, Cevdet'te bir olay tasvirinden başka bir şey olmayan tarih anlatısı ile yorumu arasındaki fark da tanımlanabilecektir.

Bir sonraki adımda (3.B. bölümü s. 168-183) Cevdet'in yorumunun kapalı bir fikir sistemine gönderme yapmadığı gösterilecektir. Ibn Haldun'un tarih teorisinin Cevdet tarafından nasıl kullanıldığı ayrıntılarıyla incelenecek ve 14. yüzyılda yaşamış bu tarihçinin geliştirdiği bir sistemin Cevdet'e sistematik bir kuramsal çerçeve sağladığı hakkındaki genel yargı sorgulanacaktır. Bu genel yargıya karşı geliştirilen görüş, Ibn Haldun düşüncesinin ele alınışını açıklar, ama aynı zamanda kullanımını tarih ve bilgi kuramına ait bir bağlam ile ilişkilendirir. Böylece Cevdet'in, determinizmini benimsemeden İbn Haldun modelinden nasıl faydalandığı sorusuna cevap aranacaktır.

Son bölümde eserin siyasi boyutu incelenir. Daha uzun olan ilk yarıda (4.A. bölümü s. 184-207) Cevdet'in açıkça dile getirdiği veya eserin kendisinden de kolaylıkla çıkarılabilecek tarihi derslerden bahsedilir. Cevdet'in, tarihin ibret vermek için yazıldığını açıkça vurgulaması bu konunun ele alınışını yerinde kılar. Cevdet'in bu tip sonuçları hangi bakış açısıyla okuyucularına aktardığı ve bunların ne tür siyasi boyutlar içerdiği ortaya çıkarılacaktır.

Son bölümün ikinci yarısında (4.B. bölümü s. 208-221) Cevdet'in bakış açısından Osmanlı İmparatorluğu'nda dinin oynadığı rol ile onun siyasi boyutla bağlantısına bir daha dikkat çekilecektir. Cevdet'in gerekçelendirmesinin kendi çağının siyasi tartışmalarındaki önemi ikinci bir konu teşkil eder. Yaklaşık otuz yıla yayılan oluşum süreciyle *Tarih*, Cevdet'e bütün politik yaşamı boyunca eşlik etmiştir. Eser, Cevdet'in faaliyetleri, başarıları ve başarısızlıkları çerçevesinde nasıl algılanabilir? Bu noktada, nihayet, Cevdet'in ortaya koyduğu Tanzimat siyasetine ait dolaylı gerekçenin tarihi yeri saptanır.

Bu Çalışmanın Şimdiye Kadar Yapılmış Araştırmalar Arasındaki Konumu

İçeriğe ilişkin bu kısa açıklamalardan sonra bu çalışmanın üç ana konuyu ele alacağı anlaşılmış olmalı: Ahmed Cevdet, genel olarak Osmanlı tarihyazıcılığı ve 19. yüzyıl Osmanlı tarihi. Ahmed Cevdet hakkında süregelen tartışma, açıkça ifade edilmeyen ve doğrudan tarihle ilintili olmayan bazı çıkarların izlerini taşıdığı için kısaca münaşakanın son durumuna değinmek gerektiğini düşünüyorum.

Ahmed Cevdet'in ölümünden sonra[13] hakkında yıllarca pek bir şey yazılmadı. Tek istisna kızının,[14] otobiyografik *Tezkere* 40'ın bazı kısımlarını Kırım Savaşı yıllarına dek uzanan bir biyografiye dönüştürdüğü kitabıdır.[15] Bu durum ancak 1940'lardan sonra değişmiştir. Cevdet Paşa ve eserleri hakkındaki tartışma bugün bile bu başlangıçla ilgili özellikler taşır. Cevdet hâlâ neredeyse sadece Türkleri ilgilendiren bir mesele[16] ve hâlâ da İslam'ın toplumdaki rolü üzerine Türkiye'yi derinden sarsan tartışmanın bir parçası olarak ele alınmaktadır.

Bunun böyle olması Cevdet'in yeniden keşfedildiği yılların özelliklerinden ileri gelir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Tanzimat'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu dış güçlere bağımlı kıldığı ve ulusal bir Türk devletinin gelişimini engellediği iddia ediliyordu. Ayrıca devletin dini meşruiyeti de hatalı bir hususiyet olarak algılanıyordu.

1930'ların sonundaki uluslararası gelişmelerin baskısı altında ve özellikle Atatürk'ün ölümünden sonra otoriter Millî Şef döneminde hükümet, devletin laik karakterini kabul etmeye hazır İslami çevreleri daha kapsamlı bir şekilde rejimle bütünleştirmeye çalışıyordu. Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin yüzüncü yıldönümü dolayısıyla biraz gecikerek 1940 yılında yayımlanan *Tanzimat I* adlı toplu eser tarih bilimi alanında bu değişimin başlangıç noktasını oluşturur. Mükrimin Halil Yinanç, 19. yüzyıl tarihyazıcılığına ilişkin bu kitaptaki makalesinde şöyle der: "... Cevdet Paşa hiç şüphe yok ki müverrihlerimizin en büyüğüdür."[17]

Böylece, Cevdet'in dinine bağlı ama tamamıyla ilerici bir devlet adamı olarak keşfi başlamış oluyordu. Ölümünün ellinci yıldönümü dolayısıyla

---

13 Geleneksel tercüme-i hal tarzında ele alınmış bir anma makalesi: Ahmed İhsan [Tokgöz], *Nevsâl-i Servet-i Fünûn. 1312 senesine mahsus. Servet-i Fünûn gazetesi namına müessesdir. Üçüncü sene,* [İstanbul, 1312 (1894-95)], s. 84-86.

14 Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı,* Dersaadet, 1332 (1914). Planlanmış ikinci cilt galiba okurun ilgisizliği nedeniyle yayımlanmamıştır. Bkz. Mübeccel Kızıltan, *Fatma Aliye Hanım. Yaşamı, Sanatı, Yapıtları ve Nisvan-ı İslam,* İstanbul, 1993, s. 28.

15 Kaynakça için, bkz. Babinger, *GOW,* s. 380.

16 Batı dillerindeki sözü edilmeye değer tek çalışma yine otobiyografik *Tezkere*'yi (Cevdet'in vezir olana kadar olan kısmını çözümlüyor: bkz. Richard L.[eon] Chambers, *Ahmed Cevdet Paşa: the Formative Years of an Ottoman Transitional,* yayımlanmamış doktora tezi, Princeton, 1968. İlk bölüm biraz değiştirilerek "The Education of a nineteenth-century Ottoman *âlim,* Ahmed Cevdet Paşa", *International Journal of Middle East Studies,* IV/4 (1973) 440-464'te yayımlanmıştır. Yazar Cevdet'i çağın genel eğilimleri çerçevesinde ele alır. Böylece Cevdet'in oynadığı özel rolün derin bir irdelemesi daha baştan imkânsızlaşır.

17 Yinanç, "Bizde Tarihçilik", s. 576.

bu doğrultuda iki monografi yayımlandı.[18] Bundan kısa bir süre sonra da Ahmet Hamdi Tanpınar Cevdet'i Türk edebiyatının modernleşmesi sürecine dahil etti.[19]

Bu, zamanlaması yanlış bir rehabilitasyondu; çünkü o dönemden itibaren daha çok Cevdet'in ya ilericiliği ya da gericiliği tartışıldı. Midhat Paşa'nın karşıtı haline getirilerek[20] gitgide Türkiye'deki tutucu çevrenin simgesi haline geldi. Cevdet üzerine tüm yazılıp çizilenler ve yapılan tartışmalar Türkiye'deki siyasi kutuplaşmaya kurban gitti. [21]

Hakkında yayımlanan son monografiyle bu kutuplaşma doruk noktasına ulaştı. Ümid Meriç'in belli ki babası Cemil Meriç'in etkisi (bir defaya mahsus olmak üzere burada bu tabir caizdir) altında[22] sosyolojik doktora çalışması olarak kaleme aldığı *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü* adı altında üç baskısı yapılmış eseri o kadar kötüdür ki, sadece yumuşak imalarla ve mesafeli kalmakla yetinemeyeceğim. Yazar, daha ilke itibariyle çabalarının boşa gitmesine neden olan ve bir sosyolog için düşünülebilecek en ilkel hatayı yapıyor: Kendi görmek istediğiyle ve kendi değerlendirmeleriyle Cevdet'in metinlerinin anlamı arasında ayırım yapmıyor. Bu araştırma, Cevdet'in eserlerinin yazarın kullanımına sunduğu metin yığınının, Cevdet'i inanılmaz basit bir "molla bozuntusu," bir İslam âliminin çarpıtılmış resmi olarak karşımıza çıkartan alıntılardan ibaret bir kolaj yapmayı mümkün kılmasının vahim bir sonucudur. Yazar bunu yaparken maalesef kendi yorum çalışmasını çelişkisiz kılmaya çabalayacağı yerde Cevdet'in düşüncesini tutarsızlıklardan arındırmaya gayret eder. Cevdet'e mal edilen bu eksiksiz gediksiz ve kaba saba sistematize edilmiş görüş açısı, bugünün Türkiye'sindeki modernist İslamcıların kapalı dünya görüşüne uygun dü-

18 M. Şakir Ülkütaşır, *Cevdet Paşa. Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri (1822* [!] *1895)*, Ölümünün 50'inci yıldönümü dolayısiyle Türk Dil ve Hukuk Kurumlariyle Ankara Halkevi tarafından yayımlanmıştır, Ankara, 1945; Ebülulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden: Ahmet Cevdet Paşa (1822* [!] *1895). Ölümünün 50'inci yıldönümü vesilesile*, İstanbul, 1946.

19 Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 159-178. Tanpınar'ın, 1944 tarihli, iki bölümden oluşan makalesine ("Cevdet Paşa Üzerine Düşünceler," *İstanbul Dergisi*, 13, 15) maalesef ulaşamadım. Bundan kısa bir süre sonra M. Cavid Baysun *Tezâkir*'i yayımlamaya başlar (birinci cilt 1953'te Ankara'da çıkar).

20 Krş. aşağıda s. 46-47

21 Türk düşünce tarihi üzerine yazılmış ve tüm eksiklikleriyle 1980'lerin Türkiye'sindeki tartışmayı yansıtan, popüler, ama bir o kadar da dikkate alınan son önemli örnek Yalçın Küçük'ün *Aydın Üzerine Tezler* (Cevdet'le ilgili kısımlar: c. II, İstanbul 1984, s. 236-264) adlı eseridir.

22 *Bu Ülke*, 5. b., İstanbul, 1985, s. 146-149'daki "Geç kalmış iki Mezdekçi: Sade ve Stirner" adlı makalesindeki gerekçelendirmeyle kızınınkini (*Cevdet Paşa*, s. 74-77) karşılaştırınız!

şer ve Meriç'in çoğunlukla kullandığı adlandırmayla "Paşa", İslamcılar için ilk tanıklardan biri olarak hazırlanır. Sonraki bölümlerdeki dipnotlarda literatür tartışması çerçevesinde bu monografiye sıkça geri dönülecektir.[23]

Bu araştırma, Ahmed Cevdet'in *Tarih*'ini bu söylemden kurtarmak istemektedir. Bunun zamanı artık gelmiş görünüyor. İlericilik ve gericilik tezatının dışında kalan bazı Cevdet değerlendirmeleri yayımlanmıştır.[24] Buna, eserleri kendi zamanlarının ürünleri olarak takdir etmeye olanak sağlayan, Osmanlı tarihçiliğine yönelik farklılaşmış bir ilgi de eklenmelidir. Nasıl bir farklılaşmanın söz konusu olduğu —kendi dönemlerinde— ölçü olarak kabul görmüş iki monografi yani Lewis V. Thomas'ın *A Study of Naima*'sı[25] ve Cornell H. Fleischer'ın *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*[26] adlı eseri karşılaştırıldığında hemen belli olur.

Buna benzer memnuniyet verici gelişmeler 19. yüzyıl Osmanlı tarihiyle ilgili olarak da gözlemlenmektedir. Neden bahsettiğimi anlatmak için Roderic H. Davison,[27] Şerif Mardin,[28] İlber Ortaylı,[29] Carter V. Findley[30] gibi araştırmacıların çalışmalarını ya da Ahmed Güner Sayar'ın[31] güzel kitabını hatırlatmak isterim. Ahmed Cevdet üzerine yazılmış bu çalışma başarıya ulaşmışsa bunda yukarıdaki gibi çalışmaların payı büyüktür.

23 Bu eserin başka yerlerce alıntılanmış olduğu, örneğin Yusuf Halaçoğlu ve M. Akif Aydın'ın *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, (c. VII, s. 443-450) için hazırladıkları "Cevdet Paşa" adlı uzunca maddede kanıtlanabilir.

24 Çoğunlukla bu değerlendirmeler 19. yüzyıl üzerine kaleme alınmış en iyi eserlerin bazılarının yazarı olan İlber Ortaylı kaynaklıdır: bkz. "Babıâli'den Aydın Portreleri", *İstanbul'dan Sayfalar*, İstanbul, 1986, s. 72-78'deki (ilk olarak 1985'te gazete makalesi olarak yayımlandı) kısa çalışması ve *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983, s. 171-176.

25 New York, 1972 (Thomas'ın ölümünden yıllar sonra Norman Itzkowitz tarafından yayıma hazırlanmıştır).

26 Princeton/N.J., 1986 (*Tarihçi Mustafa Âli. Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, İstanbul, 1996).

27 *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, New York, 1973. Cevdet'in en çok etkili olduğu döneme ilişkin yazılmış geniş kapsamlı en son eserdir.

28 Makaleleri kısa bir süre önce Türkçe olarak dört ciltte bir araya getirilmiştir: *Makaleler*, İstanbul, 1991.

29 Bu çalışmada özellikle kendisinin dipnot 24'te adı geçen ve 19. yüzyılı anlatan çalışması kullanılmıştır.

30 *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton/N.J., 1980; *Ottoman Civil Officialdom. A Social History*, Princeton/N.J., 1989 (*Kalemiyeden Mülkiyeye. Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul, 1996).

31 Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik Dönem'den II. Abdülhamid'e)*, İstanbul, 1986.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR TARİHİN TARİHİ

1.A) *TARİH-İ CEVDET'İN* OLUŞUMU

İlk İzlenim

Ahmed Cevdet'in kaleme aldığı tarih eserinin en yaygın baskısını eline alan, bunun muhteşem dizgisi, güzel baskısı[1] ve çoğu zaman hayret verici bir itinayla yapılmış ciltlerinin etkisine girip aldanma tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Cevdet *Tarih*'inin Tertib-i Cedid'inin, yani yeni düzenlemesinin bu ikinci baskısı,[2] göreni (aynı zamanda okuyucuyu da) ikili bir yanılgıya düşürür.

Özellikle kitap süslemelerine bakanlar, tipik bir şark baskısıyla karşı karşıya oldukları izlenimini edinirler; çünkü oldukça zengin ama gene de yalın düzenlemesiyle iç kapak resmi (unvan), geniş beyaz sayfa kenarı,[3]

---

1 En azından bu baskının gördüğüm tüm nüshaları.

2 [Ahmed] Cevdet, *Tarih-i Cevdet,* Tertib-i Cedid, ikinci tab'ı, 12 cilt, Der-i Saadet, 1309. [Bu baskının ciltleri metin esnasında örneğin şöyle belirtilecektir: *Tarih,* 1309. IV, sayfa numarası]

3 Bu kenar birçok nüshanın ciltlenmesi esnasında kesilmiştir. Anlaşılan o zamanın insanları da Osmanlı yazma geleneğinden gelen bu özelliğe artık değer vermiyorlardı. Münih Institut für Geschichte und Kultur des Nahen Orients sowie Turkologie'de (Signatur 31.604) ve İstanbul Orient Enstitüsü Kütüphanesi'nde (Signatur Geschichte/Osmanisch/Quellen 69938) bulunan, ve Seyfettin Özege'nin *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*'nda (İstanbul, 1971-1979, c. V, s. 1737-1738, No: 19772) zikredilen nüshalar bu durumdadır. Kitaplığımdaki nüshanın sayfa boyutları 26x18 cm'dir. Eberhard Krüger, "Vom Ende einer Kunst: Die Gestaltung des osmanischen Buchdrucks", *Gutenberg-Jahrbuch* LVI (1981) s. 218-222'deki yazısında Osmanlı basılı eserlerini incelerken yararlı olabilecek bilgiler vermektedir. Yalnız Krüger'in yaptığı gibi yazma geleneğinin kalkmasından bir sanatın sonu olarak bahsedilmesinin doğruluğu tartışılabilir. Çünkü bu geleneğin sona ermesi zaten Osmanlı basılı kitap düzenlemesi sanatının başlangıcı için bir koşuldu.

basılı metni içine alan bir ince ve bir kalın çizgiden ibaret çerçevesi, her arka sayfanın altında bulunan ve bir sonraki sayfanın ilk kelimesini belirten reddadeleri, kıtaları ve başlıkları belirleyen yıldızlarla, besmelenin güzel hattı ve özenle hazırlanmış birçok harf terkibini de gösteren hurufatı, Osmanlı yazma geleneğini devam ettiren unsurlardır.

Ancak aynı yıllarda Avrupalılar tarafından İstanbul'a getirilen "İslami canlandırma"[4] mimari üslubunda görüldüğü gibi İslam yapı süslemelerinden parçalar nasıl modern mekân ve yüzey strüktürlerine eklenmişse, kitaptaki süslemeler de benzer şekilde salt dekoratiftir. Metin, tıpkı Latin harfleriyle dizilmiş bir kitaptaki gibi düzenlenmiş, başlıklar ve paragraflarla bölümlere ayrılmıştır. Noktalama işaretleri de[5] kullanılmıştır. Derkenar yerine tek tük dipnotlara rastlanmaktadır. Özenle hazırlanmış ve haliyle ilk varağın arkasında olan unvan, öndeki bir baş sayfanın komşuluğuna katlanmak zorundadır. Bu baş sayfanın üzerinde basım yeri, tarihi ve yayınevine ilişkin ayrıntılar bulunmaktadır; aslında bu tip bilgiler Osmanlıca kitapların sonunda hatime denilen bölümde yer alır. On iki cildin bazısında yine de bir hatime mevcuttur, fakat çok kısaltılmıştır ve belge zeyliyle metinden ayrılmıştır. Yer yeterli değilse hatimeden feragat edilmiştir. Sözü edilen bu ekler, Avrupa'daki örneklerine göre metin düzenlemesini tamamlar. Yani görünüşünün aksine bu eser bir "şark" kitabı değildir.

Bu baskının yarattığı ikinci yanılsama daha da önemlidir: *Tarih-i Cevdet*'e bir hamlede tek elden çıkmış görünümünü vermektedir. Oysa bu yapıt otuz yıla yayılan ve yazarın hemen hemen hiç yazmakla ilgilenmeye fırsat bulamadığı, uzun kesintilere uğramış bir çalışmanın eseridir. Ahmed Cevdet'in ve içinde bulunduğu toplumun yıllar boyunca yaşamış olduğu değişiklikler hem onu, hem de okuyucularını derinden etkilemiştir. Bunlar *Tarih*'te de belirgin izler bırakmıştır. 1309 basımı esas alınıp onu izleyen düşüncelere geçmeden önce bu izlerden bahsedilmelidir. Çünkü ese-

4 Konuyla ilgili olarak: Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle-Londra, 1986, s. 145-6. Bu akımın ilk önemli yapıtı 1889'da yani burada sözü geçen basımdan üç yıl önce tamamlanan Alman mimar Jachmund'un eseri olan Sirkeci Garı'dır. Bu oryantalist mimarinin izinde olan "Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi" yüzyılımızın yirmili yıllarına kadar Ankara'nın resmi binalarında dahi etkisini gösterir. Bkz. İnci Aslanoğlu "1928-1946 Döneminde Ankara'da Yapılan Resmi Binaların Mimarisinin Değerlendirilmesi", Erdal Yavuz, Ümit Nevzat Uğurel (ed.), *Tarih İçinde Ankara Semineri : Eylül 1981 Seminer Bildirileri*, Ankara, 1984, s. 281-288; ve Yıldırım Yavuz, *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*, Ankara, 1981.

5 Şiir mısralarını ayıran yıldızın yanı sıra cümle sonunda nokta, doğrudan konuşmaları, duaları, Kur'an alıntılarını, yabancı terim ve deyimleri içine alan parantez ve tek bir soru işareti (Cevdet, *Tarih* 1309, XI, s. 198).

rin bu baskısı sadece en güzel olan değil, daha da önemlisi yazar ölmeden önce eksiksiz olarak en son yayımlanan ve en yaygın baskısıdır.

Görevlendirme

Tarih-i Cevdet, önemli birçok Osmanlı kroniği gibi bir sipariş eseridir. Bu kronikler ya devlet tarafından vazifelendirilen resmi vakanüvisler[6] tarafından yazılır ya da bir makam sahibinin isteği üzerine hazırlanırdı. Çoğu zaman bu siparişleri, bir tarih eseri aracılığıyla bir şahsiyete yaranma çabasından ayırt etmek güçtür. Örneğin tarihçi Naima'ya verilen resmi siparişle intisap ilişkisi arasındaki sınırın nereden geçtiğini saptamak zordur.[7] Demek ki, bir eserin sipariş üzerine yazılması belirli geleneksel bir örneğe uymaktadır. Yalnız yeni olan durum, Cevdet'e sipariş verenin bir kişi değil bir kurum olduğudur.

Bu kurum, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk resmi bilim kurumu olan Encümen-i Dâniş idi. Sözü edilebilir tek ürünü, Ahmed Cevdet'in *Tarih*'i olmasaydı bugün Tanzimat devrinin sonuçsuz kalmış reform denemelerinden biri olarak bu kurumu herhalde hatırlayan pek olmazdı.[8]

Encümen-i Dâniş, o dönem bağlamında, tedavisi olmayan ve belki de önceden engellenemeyecek bazı doğuştan sakatlıkların acısını çekiyordu. 1851'deki kuruluşu Ortaylı'nın yerinde bir deyimle "Bâb-ı Âli asrı"[9] olarak nitelendirdiği zamana denk gelmektedir. İmparatorluğun eğitim sistemini bürokratik yoldan esaslı bir şekilde yeniden biçimlendirme denemelerinin bir parçasıydı. Modern bir eğitim sisteminin kuruluşu için öneriler geliştirmekle yükümlü Meclis-i Muvakkata'nın (geçici komisyonun) bir fikri bu kurumun oluşumuna yol açmıştı. Önerilerden biri bir üniversite kurma planıydı. Tahsis edilecek binaya taşınıldıktan sonra bir Encü-

6 Daha erken dönemlerde "vekayinüvis". Bkz. Bekir Kütükoğlu, mad. "vekayinüvis", *İA*, c. XIII, s. 271-287.

7 Lewis V. Thomas, *A Study of Naima* (haz. Norman Itzkowitz), New York, 1962, s. 36-42.

8 *Tarih*'in sayesinde bu konuda yeterince inceleme yapılmıştır. Ana kaynak yine Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, (haz. M. Cavid Baysun), c. I, 2. b. Ankara, 1986, s. 13, c. IV, Ankara, 1967, s. 46-58. Ayrıca E. d'Eschavannes, "Akademie des Sciences de Constantinople", *Revue de l'Orient et de l'Algerie et des colonies*, XII (1852), s. 361-372. Genel olarak Tanzimat dönemi reformlarını konu eden her eserde bu kurumun adı geçer. Monografik çalışmalar olarak şunlar sıralanabilir: Kenan Akyüz, *Encümen-i Dâniş*, Ankara, 1975 (bu kitaba maalesef ulaşamadım); Cahit Bilim, "İlk Türk Bilim Akademisi Encümen-i Dâniş", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, III/2 (1985), s. 81-104; Ali İhsan Gençer, "Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşid Paşa", *Ankara, 13-14 Mart 1985. Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri; Bildiriler*, Ankara, 1987, s. 31-38. Bu çalışmaların bir kısmı encümeni benden daha hoşgörülü değerlendirmektedirler.

9 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983, s. 64-87.

men-i Dâniş ("bilim heyeti")[10] gerekli ders kitaplarını yazmaya ya da çevirmeye başlayacaktı.

1846'da Meclis-i Muvakkata yerine artık devamlı olmak üzere kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiye (genel eğitim komisyonu), 1851'in ilk aylarında ders kitapları çalışmalarına üniversite binası daha tamamlanmadan başlanmasını önermişti. Gerçekte Encümen-i Dâniş'in yetki ve olanakları Meclis-i Maarif-i Umumiye'ye bağlı bir alt kurum olarak kısıtlı kalacaktı. Yazılacak ya da çevirisi yapılacak kitapların seçimi bile bu kuruma bırakılmamıştı.

Öte taraftan Encümen-i Dâniş'in Académie Française'in örneğine göre[11] kurulduğu barizdir. Encümen'in kırk "iç" ya da aslî üyesi vardı. Hepsi Osmanlı tebaası ve Müslüman olmak zorundaydı, çünkü imparatorluğun Müslüman olmayan kesimine Müslümanlarla eşit haklar tanınması 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra gerçekleşmiştir. Yönetmelik bunun dışında otuz "dış" yani muhabir üye öngörmüştü. Bunlar yalnızca Rum ya da Ermeni değil, milletlerarası üne sahip sözlükçü James Redhouse ya da şarkiyatçı Bianchi ve Hammer-Purgstall[12] gibi bilim adamlarıydı. 19 Ramazan 1267'de (18 Temmuz 1851) yapılan görkemli açılış töreninde de ifade bulan bu iddialı tutum, kurumun yetki ve olanaklarıyla göze batan bir çelişki içindeydi. Meclisin ayda bir kez toplanması öngörülmüştü. Maaşlı bir sekreter dışında ne bir kadrosu, ne kendine ait bir binası, ne de bir kütüphanesi vardı.

Böylelikle bu kurum daha tasarımında okul kitabı komisyonu ve bilimler akademisi arası bir hünsalık gösteriyordu. Fakat en önemli eksikliği kadrosundaydı. Reform bürokratları diğer birçok görev gibi Encümen-i Dâniş'in görevlerini de kendi üzerlerine almışlardı. Kabinenin yarısı "akademi" yani encümen üyesiydi. Aralarında Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi

10 Joseph von Hammer-Purgstall: "Bericht über die Fortsetzung der osmanischen Reichsgeschichte", *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften [Wien]* içinde, XXI/3 (1856), s. 375-398, özellikle s. 375, Encümen-i Dâniş adını burada Almancaya "Versammlung des Wissens" olarak çevirmiştir.

11 [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, c. IV, s. 46-47'de sözü edilen "pek tatlı musâhabetler" Paris'teki bu akademi örnek alınarak bilimsel bir kurumun oluşturulması fikrini doğurmuştur.

12 Hammer'in üyeliği sonucu Ahmed Cevdet ile aralarında oluşan ilişki hakkında benim "Primärquelle und Sekundärliteratur im Dialog: Zu den Beziehungen zwischen Ahmed Cevdet Paşa und Joseph von Hammer-Purgstall", *Turkologie heute - Tradition und Perspekive: Materialien der dritten Deutsche Turkologen-Konferenz, Leipzig, 4.-7. Oktober 1994* içinde, Nurettin Demir ve Erika Taube (ed.), Wiesbaden, 1998, s. 211-224'e bakılabilir. Büyük bir ihtimalle imparatorluğun "salname"lerinden (yıllıklarından) derlenmiş olan encümenin üye listesi Bilim, "Encümen-i Dâniş", s. 95-101'dedir. Diğer muhabir üyeler için s. 90-91.

ve encümenin kurulmasında faal rol almış Sadrazam Mustafa Reşid Paşa vardı. Üyelikle onurlandırılan bürokratların siyasi rakiplerinin duruma öfkelenmesi böyle bir kurumun sakin çalışması için bir engel oluşturuyordu. Öte yandan çalışmanın durması tehlikesi de vardı. Hemen hiçbir üyenin, çeşitli makamlardaki farklı görevlerinin yanı sıra kurulacak bir üniversite için bilimsel eserlerin hazırlanmasına katkıda bulunabilmek için yeterli zamanı kalmıyordu.

Ahmed Cevdet Efendi tek istisnaydı. Katılmadığı bir meclis etkinliği yok gibiydi. Encümen-i Dâniş'in kuruluşu nedeniyle Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin protokolünü,[13] *Takvim-i Vekayi*'deki ilgili bildiriyi[14] ve ayrıca reis vekili Hayrullah Efendi'nin açılış konuşmasını[15] yazmıştı; daha Encümen'in açılışında sunulan ve kurumun ilk eseri olarak resmen kabul edilen Osmanlı dilbilgisi kitabı *Kavaid-i Osmaniye*'nin iki müellifinden biriydi.[16] Ermeni Sahak Ebru'nun 1851'de Encümen-i Dâniş'e sunduğu bir dünya tarihi çevirisinin yayınlanmamış müsveddesinin bir bölümü İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu "Tarih-i Umumiye"nin çevirisi tamamlanmamış ya da basımı yapılmamış görünmekle beraber, metin Cevdet'in kendi eliyle basıma uygun hale getirilmiştir.[17]

13 Metin: [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, c. IV, s. 47-50, Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrakı, No: 36, varak 18b-23a, No: 45, varak 1b-4b.

14 Metin: [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, c. IV, s. 50-52, Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrakı, No: 36, 23b-26b, No: 45, varak 5a-7b.

15 Metin: [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, c. IV, s. 53-55, Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrakı, No: 34, s. 21-24, No: 36, varak 31b-34a, No: 45, varak 10a-11b. Cevdet Efendi'nin sadrazamın da açılış konuşmasını hazırlamamasındaki tek neden Reşid Paşa'nın zamanının kısıtlı olmasıydı. Reşid Paşa açılışta doğaçlama birkaç uygun söz söylemiş, böylece bu kuruluşun çalışmalarına ileride ne kadar zaman ayırabileceğini belli etmişti. Konuşmanın metni: *Tezâkir*, c. IV, s. 56-57, Cevdet Paşa Evrakı, No: 36, varak 51b-52a, No: 45, varak 9a-b. Diğer kaynaklar: No: 34, s. 31-32, No: 36, varak 34b-35a.

16 Bu eser Zilkade 1266'da (8 Eylül-7 Ekim 1850) Bursa'da Ahmed Cevdet'in Reşid Paşa'nın mahrem-i esrarı Fuad Efendi'ye kaplıcada eşlik ettiği zamanda yazılmıştır. Orada doğayı öven birkaç şiir ve ilk Osmanlı anonim şirketi Şirket-i Hayriye'nin talimatnamesi yanında biraz önce sözü edilen eser ortaya çıkmıştı. Çalışma metotları şöyleydi: Metinler üzerinde önce beraber çalışmışlar sonra Fuad Efendi anonim şirketin talimatnamesini, Ahmed Cevdet de Bursa'dan döndükten sonra tekrar gözden geçirdiği dilbilgisi kitabını yazmıştı. ([Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, c. IV, s. 40-42.) Cevdet'in dilbilgisi çalışmaları üzerine: Esra Karabacak, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Dilbilgisi Kitapları Üzerine Bir İnceleme", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, V (1989), s. 261-270.

17 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar 1432, *Avrupa'da Meşhur Ministroların Tercüme-i Hallerine Dair Risale*, İstanbul, 1271, aynı yazar tarafından büyük bir olasılıkla kurumun çalışmalarıyla ilintili olarak yazılmıştır. Sahak Ebru ayrıca 1268'de *İlm-i Tedbir-i Menzil* olarak yayımlanan J. B. Say'ın *Catechisme d'economie politique*'ini tercüme etmiştir. Bu küçük çeviri için de Encümen-i Daniş'in sipariş ver-

Son, ve bu bağlamda en önemli olarak, Encümen'in inisiyatifiyle yayınlanmış tek önemli kitabın onun eseri olmasıdır.[18]

Kimdi bu adam? Yaşam öyküsü şimdiye kadar birçok kere anlatılmış, daha doğrusu kendi yazdıklarından derlenmiştir.[19] Bu yüzden burada ese-

diği sanılmaktadır. Şerif Mardin'in, *The Genesis of Young Ottoman Thought : A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas,* Princeton/N.J., 1962, s. 239, n. 182; ve (sözde kurumun siparişi üzerine hazırlanmış diğer eserlerle beraber) Bilim, "Encümen-i Dâniş" s. 92-93. Akyüz, *age.,* s. 62, n. 82'e gönderme yapan Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması: Klâsik Dönem'den II. Abdülhamid'e,* İstanbul, 1986, s. 281 bu görüşe katılmıyor. Ahmed Cevdet kendinden emin bir şekilde, yazdığı *Tarih*'in bu kurum aracılığıyla ortaya çıkan tek çalışma olduğunu iddia etmiştir (*Tezâkir,* c. I, s. 13).

18 Osmanlı tarihinin diğer devirleri de Encümen-i Dâniş'in eserlerinin konusu yapılmak istenmiş ama sadece Cevdet kurumun siparişini gerçekten yerine getirmişti.

19 Ana kaynak Ahmed Cevdet'in vakanüvis makamında halefi olan Ahmed Lutfî Efendi için yazdığı *Tezâkir*'dir. Bu tezkerelerin ilk 39'u 1826 ya da 1839'dan (tarihin kesin olmamasının nedeni ilk beş *Tezâkir*'e ait eklerin kaybolmuş olmasıdır) 1872'ye kadarki zamana ait hatıraları ve belgeleri içerir. *Tezkere* 40 Cevdet Paşa'nın 1310'a (1892/3) kadar olan anılarını içerse de son kısımların (1297'den [1880] itibaren, Baysun'un yayını s. 199-284) Lutfi Efendi için yazılmış olmaması mümkündür. Cevdet'in II. Abdülhamid'e 1839-1876 dönemi üzerine yazıp sunduğu raporlar ek bilgi içermektedir. 1856'dan 1876'ya kadarki dönem üzerine yazılmış bölümler günümüze ulaşmıştır. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât* (haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul, 1980. Cevdet Paşa biyografilerinin tümü bu malzemeyi esas alır, ama nadiren aşar. Krş. kızı Fatma Aliye'nin eseri *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı,* Der-i Saadet, 1332 (Kırım Savaşı zamanına kadar); M. Cavid Baysun, "Cevdet Paşa. Şahsiyeti ve İlim Sahasındaki Faaliyetine Dair", *Türkiyat Mecmuası,* XI (1954), s. 213-230; Richard Leon Chambers, *Ahmed Cevdet Paşa: The Formative Years of an Ottoman Traditional,* yayımlanmamış doktora tezi, Princeton, 1968 (1866'daki vezirlik makamının verilişiyle son bulan bir çalışma); aynı yazar, "The Education of a Nineteenth Century Ottoman Alim: Ahmed Cevdet Paşa", *International Journal of Middle East Studies,* IV/4 (1973), s. 440- 464 (yukarıda sözü geçen doktora çalışmasının ilk yıllarıyla ilgili bölüm); H[arold]. Bowen, mad. "Ahmad Djewdet Pasha", *EI²* c. I, s. 284-286; Ali Ölmezoğlu, mad. "Cevdet Paşa", *İA,* c. III, s. 114-123; Ahmet Hamdi Tanpınar, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi,*" İstanbul, 1982, s. 59-78; Yusuf Halaçoğlu, "Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri : 27-28 Mayıs 1985. Bildiriler,* İstanbul, 1986, s. 1-6. Cevdet'in hayatının özeti tüm ilgili el kitapları ve ansiklopedilerde bulunmaktadır. Göze çarpan bir husus, bu betimlemelerde Cevdet'in son yıllarının (özellikle *Tezkere* 40'ın tamamlanmadan bırakıldığı zamandan itibaren 2 Zilhicce 1312'deki [17 Mayıs 1895] ölüme kadar olan son üç yıl) çok kısa tutulması ve biyografisinin kendisinin gizlediği karanlık bölümlerinin hemen hemen hiç gün ışığına çıkmamasıdır. Buna en iyi örnek Sultan Abdülaziz'in ölümü nedeniyle Midhat Paşa ve başkalarına açılan davadaki rolüdür. (Bununla ilgili olarak: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşa'ların Tevkiflerine Dair Vesikalar,* 2. b., Ankara, 1987; ve *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi,* Ankara, 1967, çeşitli yerlerde). Aşağıda (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas tasnifinde ve İstanbul'daki Atatürk Kitaplığı'nda bulunan) terekesinden çıkan veya tarafından kaleme alınan belgeleri göz önünde bulundurarak bu eksiklikleri az da olsa gidermeye çalışacağım. Bu alanda gözden geçirilecek dosyaların çeşitliliği nedeniyle zahmetli fakat şüphesiz verimli arşiv incelemeleri yapılabilir.

rin oluşumunu kendi yaşamıyla ilişkilendirerek açıklamaktan öte bir şey amaçlanmayacaktır.

Cevdet Efendi 1267'de (1850/1) 1774-1826 arası Osmanlı tarihini yazma görevini üstlendiğinde mütevazi hareket-i haric rütbesine sahip genç bir hukuk ve din adamı, bir müderristi.[20] Daha o zamanlarda onu kariyer yapacak parlak bir âlim olarak göstermek mümkündü; çünkü bu hırslı, çalışkan ve zeki genç adam dikkatleri üzerine çekmişti bile.

Ahmed Cevdet 27 Mart 1823'te[21] Lofça'da (bugün Bulgaristan'daki Lovec) doğdu. Ailesi beş nesilden beri bu kasabada yaşıyordu ve kasabanın ileri gelenleri arasındaydı. Büyükbabasının İstanbul'a gönderdiği Ahmed daha on altı yaşında payitaht medreselerinde okumaya başladı. Ailesinden maddi destek gördüğünden ve çok çalışkan olduğundan zorunlu dersler dışında fazladan eğitim alabildi. Ulum-i akliyeyi [spekülatif bilimler] ulum-i nakliyeye [fıkıh, hadis, tefsir gibi pratik bilimler] yeğledi. Ayrıca Farsçayla, şiirle, matematikle, hatta biraz Fransızcayla ilgilenmeye zaman buldu.

Bu dönemi anlattığı satırlarda, bu geniş ilgi yelpazesinde kendini kanıtlama ve mümkün olduğunca çabuk kendisini geçindirebilecek bir konuma gelebilme dürtüsü dikkati çeker.[22] Bu yüzden nüfuzlu velinîmetlerin korumasını araması, bugünkü perspektiften bakıldığında kendisinin anlattığı kadar mantıklı görünmektedir. Velinimetleri, kendisine bilimsel ve edebi açıdan yakın olan Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi ve Koca Mustafa Reşid Paşa'ydı. Cevdet her ikisine, ilim adamına da, Tanzimat devrinin[23] merkezileştirici ve bürokratik reformlarının başlatıcısına da yaşamı boyunca müteşekkir kalacaktı. Bu *Tarih*'inde de belirgindir. [Velînimetlerini] Onları, *Tarih*'in ilk tertibinde o sıradaki padişah, sadrazam ve şeyhülislamlarda genellikle yaptığı gibi sadece hatimelerde anmaz (orada elbette başkalarının ismi de geçer). Onun yanında velînimetlerinden yakın uzak her fırsatta bahseder.[24] Reşid Paşa'nın ölümünde döktü-

---

20 En azından Encümen-i Dâniş'in açılışından önce terfisinden bahsettiği son mevki budur. ([Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, c. IV, s. 24) Bu açılıştan hemen sonra hareket-i altmışlı'nın rüusunu aldığından 1851'de daha yüksek bir mevkide bulunmuş olması ihtimali vardır.

21 Chambers, *Formative Years*, s. 24, 35-36, bkz. *Tezâkir*, c. IV, s. 3.

22 [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, c. IV, s. 5-21; Chambers, *Formative Years*, s. 39-79.

23 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, 2. b., Ankara, 1985 (ilk baskı 1954).

24 Cevdet, Arif Hikmet Beyefendi'yi kendisine hediye ettiği bir tütün kutusu üzerindeki Ziştova 1792 barış görüşmelerini gösteren ve *Tarih*'in zeylinde reprodüksiyonu olan resimle ilgili olarak anar. Bu, eserin iki resminden biridir. Bkz. *Tarih*, 1309 V, s. 371. Şeyhülislamın desteği bu kadarla kalmıyordu. Cevdet onun alışılmadık zenginlikteki özel kütüphanesini sık sık kullanabiliyor olmasını minnettarlıkla hatırlar. Zaten Arif Hikmet'in projeyi bu şekilde desteklemesi öngörülmüştü (BBA-OA, İD 17685). Ayrıca Arif Hikmet'in babası İsmet Beyefendi'nin tarihteki rolü de Cevdet'e velînimetini

ğü gözyaşının babasının ölümünde döktüğünden daha fazla olduğunu belirtmesi, kendisi için ne denli önemli olduğuna işaret etmektedir.[25]

Cevdet, tanışmalarından kısa bir süre sonra Reşid Paşa'nın konağında yapılan siyasi ve edebi akşam sohbetlerine sadece katılmakla kalmaz, oğullarına da ders verir ve bu evde defalarca geceler.

Reşid Paşa'ya olan bağı meslekteki ilerleyişini sadece hızlandırmakla kalmaz, değiştirir de. 1849 yazı sonunda[26] Cevdet ilk defa önemli bir siyasi misyonla görevlendirilir. Gizli olarak, Fuad Efendi'nin Macar mülteci sorununu çözmek üzere bulunduğu Bükreş'e gönderilir.[27] Bu görev sırasında Cevdet Lofça'dan da geçer ve dünyasının artık Rumeli taşrasından ibaret olamayacağını anlar.[28] Bu seyahat Ahmed Cevdet Efendi'nin siyasete ve onun yeni ve modernleştirilmiş kurumlarına katılımının başlangıcı olmuştu. Bundan sonra bir daha müderris olarak çalışmayacaktı.[29] Dönüşünden sonra Darülmuallimin (öğretmen okulunun)[30] yöneticiliğine ve daha

anması için fırsat veriyordu. Bkz. *Tarih,* 1309, II, s. 102-103; III, s. 160-161; X, s. 199; ve *Tezâkir,* c. IV, s. 67. Reşid Paşa'nın etkisi çok daha güçlüydü. On ikinci cildin metninde onu Mora yarımadasına yapılan sefere katılmasını fırsat bilerek iki kez övgüyle anar (*Tarih* 1309 XII, s. 15 ve 30). Abdülmecid'in politikasından söz edildikten hemen sonraki cümle ve metnin son cümlesi bu devlet adamıyla ilgilidir: "... ve Reşid Paşa'nın ikdam-ı fedakâranesiyle [Osmanlı İmparatorluğu'nun] umur-ı siyasiyesini yoluna koyup be-hakk Avrupa muvazenesine dahil olunmuşdur" (*Tarih* 1309. XII, s. 220). Ahmed Cevdet'in Reşid Paşa'ya duyduğu hayranlık *Tezâkir*'de son derece açık ifade bulmuştur. Zamanının en büyük adamı olduğu düşüncesi (*Tezâkir,* c. I. s. 14, bkz. s. 7 ve 17) birkaç eleştirel kayda rağmen (c. I, s. 8, 10, 19-21), meselâ Âli Paşa hakkındaki görüşleriyle karşılaştırılırsa çok belli olur. *Tezâkir*'de genel olarak Âli Paşa'ya karşı düşmanca bir tutum alınmadığı halde gerçekleştirdikleri Reşid Paşa'nınkilerin yanında hep yetersiz gibi gösterilmektedir (c. I, s. 70-71, c. IV, s. 61, ayrıca *Ma'rûzât,* s. 1-2). Son olarak belirtilmelidir ki kendisinden Farsça öğrendiği ve edebiyat topluluğuna katıldığı Fehmi Efendi gibi Cevdet'in başka öğretmen ve yol göstericileri de *Tarih*'te övgüyle anılır (*Tarih* 1309. XII, s. 184; krş. *Tezâkir,* c. IV, s. 13-14, 22 ve 24; Yusuf Halaçoğlu, "Ma'rûzât ve Tezâkir'de Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Erkânı", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri,* s. 25-30).

25 Her ikisi de 1274 (1857/58)'de ölmüşlerdir. [Ahmed] Cevdet'in notu, *Tezâkir,* c. II, s. 140.

26 Ahmed Cevdet'in etraflı bilgi vermediği bu tarih, Fuad Paşa'nın 3 Zilkade 1265 (20 Eylül 1849)'da St. Petersburg'a yola çıkmasına istinaden tespit edilmiştir. Bkz. Orhan F. Köprülü, mad. "Fuad Paşa", *İA,* c. IV, s. 672-681, özellikle s. 673.

27 1848'deki sonuçsuz Macar ayaklanmasından sonra iltica edenler. O dönemin Osmanlı politikası hakkında bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*: c. V: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), Ankara, 1983, s. 213-217 (ilk basım 1947).

28 *Tezâkir,* c. IV, s. 26-28; c. I, s. 12-13.

29 Bu, Chamber'ın da düşüncesine göre hayatının bir döneminin sonunu belirlemiştir. Bu yüzden 1850-1866 dönemi için, bkz. *Formative Years,* s. 122-188.

30 Cevdet'in bu görevi için, bkz. Abdülkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", *150. Yılında Tanzimat,* Hakkı Dursun Yıldız (ed.), Ankara, 1992, s. 441-474, özellikle s. 444-448, 467-470.

önce sözü geçen Meclis-i Maarif-i Umumiye üyeliğine atandı. Burada sekreterlik (muharrir) makamına getirilmişti; bu tayin henüz yirmi yedisindeki Cevdet'i yaşına göre alışılmadık derecede nüfuzlu kılmış olmalıdır.

Bu noktada şunu da hatırlatmak gerekir: Fikir babalığını (tabii ki) Mustafa Reşid Paşa'ya atfettiği[31] ve sonra *Tarih*'inde de kullanacağı "kaba Türkçe"[32] ile bir okul kitabı yazmıştı. Bu kitapçığın bir üslup denemesi olduğu sonradan anlaşılacaktı.

Daha o zamanlarda, Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin Encümen-i Dâniş'in kuruluşuna ilişkin mazbatasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda bilimsel eğitim seviyesinin tatmin edici olmamasının nedenleri sıralanmıştı: Birçok eserin ancak yabancı dilde (kastedilen diller geleneksel öğretimde kullanılan Arapça ve Farsçadır) mevcut olmasının yanı sıra alışılagelmiş ağdalı üslup ile fazla edebi kültür bu yetersizliğin sorumlusuymuş.[33] Bu yüzden Encümen'in sorumluluğu altında yazılacak kitaplarda sade bir dil kullanılması kararlaştırılmış, Ahmed Cevdet'ten de *Tarih*'ini herkesin anlayacağı bir dilde yazması istenmişti.[34]

Cevdet bu tarzı benimseyip onu metodik bir koşula dönüştürür. *Tarih*'in ilk tertibinin birinci cildinin giriş bölümünün sonunu oluşturan yaklaşık iki sayfalık kendi tarihyazıcılığı ilkelerinin açıklamasında,[35] Ahmed Cevdet inşa (mecazlı ve secili düzyazı) sanatının tarihi olguları anlaşılmaz kıldığını ve böyle yazılmış eserlerin "tarihi değeri"[36] olmadığını iddia eder. Ona göre inşa ile tarih "bilimleri" birbirleriyle bağdaşmamaktadır.[37]

Otobiyografik *Tezkere 40*'ın geriye dönük bakış açısında da Cevdet'in *Tarih*'indeki dil ve üslup başarısından gurur duyduğu görülür. Bu güzel

31 *Tezâkir*, c. IV, s. 21'de Ahmed Cevdet, bu üslubu komisyonun uzun muhtıra ve protokoller üzerine yaptığı çalışmalar sırasında alıştığını belirtir (*age.*, s. 118-119). Uzun vadeli eğilimler içindeki yeri hakkında, bkz. Şerif Mardin, "Türkiye'de İletişimin Modernleşmesinin Erken Bir Safhası Üzerine Bazı Notlar", *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, s. 142-176, Cevdet hakkında s. 162-165 (bu makale, ilk defa 1960'ta "Some Notes on an Early Phase in the Modernization of Communications in Turkey" adıyla basıldı).

32 "Kabaca Türkçe": *Tezâkir*, c. IV, s. 39.

33 *Age.*, s. 47-48.

34 *Age.*, s. 58, krş. birinci tertibin ilk cildinin hatimesi (*Tarih* [1271]. I, s. 337).

35 *Age.*, s. 84-85'te "İşbu tarihin keyfiyet-i cem ve telîfi beyanındadır" başlığı altındadır. 1309. I baskısında bu kısa bölüm "Muhtıra" başlığı ile, tarihin yararı üzerine yeni eklenmiş bir açıklamadan önce, s. 14-15'tedir.

36 "faide-i tarihiye" *Tarih* [1271]. I, s. 84, 1309. I, s. 14.

37 *Age.* Burada kullanılan terim "fenn-i inşadır." Tarih, bazen "fenn" bazen "ilm" olarak adlandırılır.

ve yüksek sesle de okununca anlaşılır düzyazı, sonraları Osmanlı İmparatorluğu'nda gazetelerin de dili olmuştur. "Binâen-aleyh vâdî-i inşâda açmış olduğumuz çığır giderek şâh-râh oldu."[38] *Tarih*'in üslubu üzerine bu söylenenler, Osmanlı yazı dilini sadeleştirmekle yapılmak istenenin Türkçeleştirmek değil, dili evrensel bir iletişim aracına dönüştürmek olduğunu kanıtlamaktadır.[39] Belki daha da önemlisi, Encümen-i Dâniş'in üslup reformcularının başından beri bilinçli olarak halk kültürü ile aydın kültürü arasında bir köprü kurmak istemeleriydi.[40]

İlk Ciltler

Ahmed Cevdet Encümen'in açılışından ancak bir süre sonra eserini yazmaya başlayabildi. Bir âlim olarak, Mehmed Ali Paşa'nın vârisleri arasındaki anlaşmazlığı çözümlemek üzere Fuad Paşa ile birlikte Mısır'a yaptığı seyahat ve Meclis-i Maarif-i Umumiye üyeliği onu engellemiş olmalı. Birinci cildin daha önce sözü geçen hatimesinde, 1270 başında yazmaya koyulduğunu belirtir. Bu tarih 1853 sonbaharına denk gelir ve Encümen-i Dâniş'in açılışından beri iki yıldan fazla bir zaman geçmiştir.[41]

Encümen-i Dâniş galiba daha o zamanlarda faaliyet dışıydı. Çünkü *Tarih*'in yazılması için padişahın resmi iradesi 9 Muharrem 1270'te (12 Ekim 1853) Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin talebi üzerine alınmıştı. İlgili mazbatada Encümen-i Dâniş artık anılmaz; onun yerine "ilm-i tarih"in genel eğitimdeki rolü vurgulanır ve eğer 18. yüzyılın basılı kronikleri ile Mehmed Esad'ın *Üss-i Zafer*'i arasında köprü olacak bir eser yazılmazsa

38 "... ve eğerçi ibtidâ-yı emrde müsecca' ve sanâyi'-i lâfziyye ile murassa' ibârelere merak eden üdebâ-yı asr bu mesleği çendan beğenmediler ise de sonradan güzel ve belîgane münşeâtın zevkine [!] varıp bu yola sülûk eden çoğaldı ve sonra böyle sâde ve herkesin bi's-sühûle anlayabileceği yolda gazeteler çıkarıldı. Binâen-aleyh vâdî-i inşâda açmış olduğumuz çığır giderek şâh-râh oldu" (*Tezâkir*, c. IV, s. 72). "Belîgane ve münşiyane" inşa tarzında yazılan tarih eserlerine yöneltilen eleştirilerde kullanılan terimlerdi. Demek ki, Ahmed Cevdet, burada eski bir söylemin olumlu anlamlar yüklediği kavramları değişik bir şekilde kendi maksatları için kullanır.

39 David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*, Londra-Totowa/N.J., 1977, s. 58-59; Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 227-229.

40 Ahmed Midhat Efendi'yle bağlantılı olarak Şerif Mardin bu noktaya parmak basar: "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılaşma", *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, İstanbul, 1991, s. 23-81, burada s. 65. Belagat alanında bu dil politikasının sonuçları hakkında bkz. Christopher Ferrard, "The Belagât-ı Osmaniye of Ahmed Cevdet and its Critics", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), s. 309-346.

41 *Tarih* [1271]. I. s. 337. Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", s. 115'te kaynak göstermeden çalışmalara başlangıç tarihi olarak Şaban 1268'i yani 1852 yaz başını verir. O esnada Cevdet Mısır'dan yeni geri dönmüştü.

1774-1826 arası Osmanlı tarihinin unutulacağı tehlikesi üzerinde durulur. Mevcut kaynakları bir araya getirip bir kitap haline sokması görevine daha önce risaleler gözden geçirilirken kabiliyetini göstermiş olan Ahmed Cevdet Efendi'nin seçildiği, ona daha yüksek bir rütbe verilmesi ricasıyla bildirilir. Bu öneri uygulamaya konduğuna göre Cevdet'in tarih eseriyle ilgili ilk terfisi sipariş verildiği esnada gerçekleşmiş olmalıdır.[42]

İlk üç cilt aynı anda ele alınmış ve Cevdet'in söylediğine göre aynı anda sunulmuştu. Ciltleri herhalde müsvedde halinde 1270 sonu, yani 1854 yazında sunduktan sonra Cevdet, imparatorluğun en kıdemli medresesi olan Süleymaniye'de eğitim yetkisiyle ödüllendirildi.[43] Ancak Cevdet müderris olarak tekrar bilfiil çalışmayacaktır; çünkü *Tarih*'in ilk ciltleri daha baskıdayken 1 Cemaziyelahir 1271'de (18 Şubat 1855) kendisine diğer görevlerinin yanı sıra imparatorluğun resmi tarihçisi (vakanüvis) vazifesi verilir.[44] Oysa 1855 sonrası Osmanlı tarihini yazacak zamanı bulamayacaktır. Eserleri arasında en çok *Tezâkir* ve *Ma'rûzât* bir vakanüvis eserine benzerse de[45] ikisi de en geç 1839 yılının olaylarıyla başlar ve yayımlanmaları düşünülmemiştir.

Reşid Paşa'ya olan intisabı bu zaman zarfında Cevdet'in siyasi hayatındaki en önemli olaydı. Cevdet *Tezâkir*'inde paşaya sadakati yüzünden karşılaştığı zorlukları etraflı olarak anlatırken[46] 1270 Ramazan'ında (28 Mayıs 1854'te başlamıştır) onun en yakın sırdaşı olduğunu da belirtir.[47]

Bu arada baskı için bir daha gözden geçirilmiş olan birinci cilt yayımlanmıştı. Baskı sırasında Reşid Paşa'nın dördüncü defa sadrazam olması Cevdet'in bir önceki sadrazamı anan hatimesine kendi velînimetinin bahsini eklemesine sebep oldu.[48] Tarihsiz olan baskı bu not dolayısıyla 2 Rebiyülevvel 1271 (23 Kasım 1854) sonrasına tarihlendirilebilir.[49] Receb 1271/Mart 1855 başında padişaha bir nüsha sunulur. İkinci cildin basıl-

42 BBA-OA, İD 17685. İlgili onay bir hafta sonra gelmiştir. "İrade-i Dahiliye" dizisinden olan ve burada sözü geçen belgelerden ilk olarak Bekir Kütükoğlu (mad. "Vekayinüvis", *İA*, c. XIII, s. 271-287) yararlanmıştır. Yalnız, gönderme yaptığı İD 20476 belgesinin konuyla bir ilgisi yoktur.

43 *Tezâkir*, c. IV, s. 72.

44 *Age.*, c. I, s. 5, c. IV, s. 72; [Ahmed Lütfi], *Vaka-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi* (haz. M. Münir Aktepe), c. IX, İstanbul, 1984, s. 114; Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", s. 115'te, bu makamın kendisine bir ay önce de verildiği yorumuna yol açabilen bir ifade yer alır. Kütükoğlu, Mad. "Vekayinüvis", s. 283'te doğru tarihi verir.

45 Baysun, "Şahsiyet", s. 228-230.

46 *Tezâkir*, c. IV, s. 62-63.

47 *Age.*, s. 69-70.

48 *Tarih* [1271]. I, s. 337.

49 Reşid Paşa görevine bu tarihte başladı. Ercümend Kuran, Mad. "Reşid Paşa", *İA*, c. IX, s. 698-705, özellikle s. 704.

ması 25 Cemaziyelahir 1271 (15 Şubat 1855)'de Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından talep edilmiş ve 19 Zilhicce'de (2 Eylül)'de tamamlanmıştır. Bu cildin hatimesinde de 1271 tarihi belirtiliyordu.[50] On sayfadaki başlık henüz "Vekayi-i Devlet-i Aliyye"[51] olarak geçiyor, *Tarih-i Cevdet* adı ise sadece serlevhada beliriyordu. *Tarih*'in birinci tertibinin dokuzuncu cildine kadar bu böyle kalacaktı. Ondan sonra "Vekayi-i Devlet-i Aliyye" tamamıyla "Cevdet Tarihi"ne dönüşecekti.

Üçüncü cildin yayımlanması iki senelik bir zaman gerektirmişti. İkinci cildin hatimesinde baskıya hazırlanması gereken bu cildin içeriği açıklanmıştır. Tamamlanması için neden bu kadar uzun bir süreye ihtiyaç duyulduğunun kesin olarak açıklanması imkânsızdır. Yayımlanma tarihi 1273'e (1856/7) kadar geçen sürede önemli politik ve özel olaylar meydana gelmiştir. Örneğin Kırım Savaşı'nın sonu, Osmanlı siyasi elitinin bir üyesi olarak Ahmed Cevdet'i doğrudan etkilemişti. Ayrıca Rabia Adviye ile olan (yaşamı boyunca tek) evliliği de bu zamana denk düşer.[52] Daha da önemli olan ve en çok zamanını alan etkinliği ise kanunların derlenmesindeki göreviydi. Gerçekleştirilmemiş bir proje olarak yarım kalan "Metn-i Metin" ve 1858 tarihli Osmanlı Arazi Kanunnamesi çalışmalarında edindiği deneyimler onu ileride Mecelli-i Ahkâm-ı Adliye denilen medeni hukuka ait şeri kuralların ünlü derlemesi üzerinde çalışmak için gereken tecrübeyi kazandırmıştı.[53] Üstelik 1 Cemaziyelahir 1272'den (8 Şubat 1856) 11 Rebiyülahir 1273'e (9 Aralık 1856) kadar Galata mollasıydı ve bu görevi yerine de getiriyordu. Bu, ilmiyenin geleneksel bir mevkiini fiilen son işgal edişiydi.[54]

21 Rebiyülahir 1273'te (19 Aralık 1856) üçüncü cildin taslağı padişaha sunuldu.[55] Cevdet'e bundan on gün önce Mekke mollası payesi verilmişti.[56] Bununla kendisine, icrası gerekmeyen bir makam verilip maaş

50 *Tarih* 1271, II, s. 363. Basım tarihleri için bkz. Kütükoğlu, Mad. "Vekayinüvis", s. 284; BBA-OA, İD 20391, 21277.

51 Başlığın (Farsça da olabildiği halde) Osmanlıca verilmesi, Cevdet'in diğer vakanüvislerin aksine arabaşlık ve bölüm başlıkları için de (Farsça yerine) Türkçe kullanmasına dayandırılabilir.

52 Chambers, *Formative Years*, s. 157. Aile yaşamı hakkında: Mübahat S. Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münâsebetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, s. 199-222.

53 Ahmed Cevdet'in hukuk alanındaki faaliyetleri nispeten iyi incelenmiştir. 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu üzerine yapılan ve genel sayılabilecek herhangi bir konu işleyen tüm incelemelerde İslam hukukunu zamanın gereksinimlerine uydurma denemeleri hakkında sözlere ve bazen de düşüncelere rastlanmaktadır. Bu konuyla doğrudan ilgili incelemeler için bkz. s. 37-38, dipnot 124.

54 *Tezâkir*, c. I, s. 62.

55 BBA-OA, İD 21953.

56 *Tezâkir*, c. II, s. 6. Bunun, Reşid Paşa'nın 3 Rebiyülevvel 1273'te (30 Ekim 1856) sad-

bağlanıyordu. Yani bu terfiyle ona saygı gösteriliyor ve bir arpalık tahsis ediliyordu. O arada tekrar açılmış, zamanın reformları için merkezi koordinasyon kurumu olan Meclis-i Âli-i Tanzimat'a 17 Mart 1857'de atandı.[57] Her iki tayin de Reşid Paşa'nın sadrazamlığı sırasındaydı.

Tarih üzerine yaptığı çalışma ilk defa duraklamıştı. Bundan böyle bu çalışma, çok şey beklenen parlak bir genç âlimin ilk görevi değil, bir politikacının boş zamanlarında ve iktidardan uzaklaştırıldığındaki meşgalesiydi.

Bu durum elbetteki ciltlerin yayımlanmasının bundan böyle seyrekleşmesinden başka sonuçlar da doğurmuştur. Yazarın daha fazla zamanı olsaydı bugün büyük bir olasılıkla elimizde çok daha ayrıntılı bir *Tarih-i Cevdet* olurdu. Çünkü bu dizinin ilk üç cildi en ayrıntılı olanlar arasındadır. *Tarih* bu şekilde yazılmaya devam edilseydi herhalde on iki cilt yeterli gelmezdi.

Birinci cilt 86 sayfalık bir girişle başlar.[58] Bu giriş, türünün geleneğinde vazgeçilmez olan tarih bilimine bir övgü dışında İslam, Osmanlı ve Kırım-Tatar tarihinin kısa birer özetini içerir. En büyük ağırlık Osmanlı İmparatorluğu'na verilmiştir (56 sayfa). Giriş daha önce sözü edilen ve *Tarih-i Cevdet*'in ilkelerini içeren iki sayfayla sona erer. Ana metin 1188 (1774) tarihli Küçük Kaynarca Barış Antlaşması'ndan 1196 yılının (6 Aralık 1782'de biter) sonuna kadarki olaylar üzerinde durur. Ancak, ikinci cildin ana konusunu teşkil eden Osmanlı-Rus anlaşmazlığı burada anlatım dışı bırakılmıştır. İkinci cilt 1196'nın bu anlaşmazlığa ilişkin olaylarıyla başlar ve 1200 yılının (23 Ekim 1786'da biter) sonuna dek gider. Son alt bölüm Prusya Kralı II. Friedrich'in ölümüyle ilgilidir.[59] Cevdet için ciltlerin ayrımının yüzyıl değişimine denk getirilmesi herhalde daha önemliydi.[60]

Ahmed Cevdet'in, cilt ayrımında belirgin sınırlar koymaya özen gös-

razamlığa yeniden getirilmesiyle bağlantısı, sözü edilmezse de barizdir (*Tezâkir*, c. II, s. 4; c. IV, s. 73'te üç gün sonrasına denk gelen bir tarih belirtilir. Fakat Kuran, "Reşid Paşa", s. 704'te de 3 Rebiyülevvel tarihi verilir). Kütükoğlu'nun yazdığına göre (Mad. "Vekayinüvis", s. 884) üçüncü cilt 21-22 Rebiyülahir 1272/10-11 Ocak 1856 tarihli irade üzerine basılmış ve Ahmed Cevdet Süleymaniye müderrisi rütbesiyle ödüllendirilmiştir. Bu, Cevdet'in kendi ifadelerine pek uymaz.

57 [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, c. II, s. 21, c. IV, s. 73.

58 [Joseph von] Hammer-Purgstall ilk üç cildin içeriğini özetlemiştir. "Bericht über die Fortsetzung des Druckes der Osmanischen Reichsgeschichte zu Konstantinopel", *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften [Wien]* XVIII, 1 (1855 [1856]) s. 1-16; "Bericht über die Fortsetzung der Osmanischen Reichsgeschichte", *age.* XXI, 3 (1856) s. 375-398.

59 Hammer-Purgstall haklı olarak Cevdet'in verdiği ölüm tarihinin (15 Ağustos 1786) iki gün erken olduğunu belirtir. *Age.*, XIX, 1 s. 14.

60 *Tarih* 1271. II, s. 363 (hatime).

terdiği açıktır. Olayların kesintisiz sıralanması onun tarih anlayışına uymuyordu. Yine de vakanüvislerin uyguladığı kronolojik anlatı ilkesini benimseyerek İslam takviminin yılını bölüm birimi olarak kullanmaya devam etmekteydi. Yıllık birimler halinde olaylar (vekayi), tayinler (tebeddülât) ve ölenlerin özgeçmişlerini de özetleyen ölüm vakaları (vefeyat) anlatılıyordu. Tarihçi Naima'dan beri sırf kronolojiye dayanan anlatım, gitgide bu bölümlemeye müdahale etmeye başlamıştı.[61]

Üçüncü cildin getirdiği yenilik bunu daha bariz ortaya koyar. Buradaki metin düzenlemesindeki ilke, konu ağırlıklı bölümlerdir (bab). İlki Arabistan tarihini (firavunlar üzerine birkaç cümle dahil 138 sayfa),[62] 27 sayfalık ikincisi Kafkasların coğrafyasını, Dağıstan'ın ve Gürcistan'ın tarihini anlatır. Bunu, Cevdet'in daha çok Arif Hikmet Bey'de bulduğu bir yazmadan faydalanarak yazdığı "Çerkesistan" tarihi üzerine 96 sayfa izler. Bu yazma ilk Osmanlı Anapa valisinin kâtibi Mehmed Haşim Efendi'nin eseriydi. Yazar bazı inanılmayacak kadar mucizevi hikâyeler anlattığı halde Cevdet, bu kroniğin Osmanlı tarihyazımındaki bir açığı kapattığına inanıyordu.[63]

Rumeli üzerine 15 sayfalık kısa bir bölümü, Rusların İslam ülkelerine yaptığı çeşitli saldırıları Haçlı seferleriyle bağ kurarak irdeleyen beşinci bölüm izler. Altıncı ve son bölüm 1201 (1787/8) ve 1202 (1788/9) yıllarının olaylarını içerir. Hatimede belirttiği gibi, hiçbir vakanüvis bu döneme ilişkin kayıt tutmadığından Cevdet bu bölümü Arapça ve Farsça eserlerden ve resmi belgelerden derlemişti.[64] Bu bölüm bu yüzden 41 sayfa ile nispeten kısa olmuş, üstelik Cevdet Rusya seferini anlatmayı dördüncü cilde bırakmıştı.

Bitiminde bu cilt bir yenilik daha sunar: İlk defa hatimeden de sonra gelen ve belgelerden oluşan bir zeyl, bir cildin sonunu oluşturmuştur. Bu

---

61 17. yüzyıl kroniklerinin tipolojisi hakkında: Johann Strauss, "Die Chronik des Isazade. Konventionalität und Originalität einer osmanischen Chronik", Ingeborg Baldauf vd. (ed.), *Türkische Sprachen und Literaturen : Materialien der ersten deutschen Turkologen-Konferenz ; Bamberg, 3.-6. Juli 1987*, Wiesbaden, 1991, s. 345-356, burada 349-353. Naima ile ilgili olarak burada Thomas, *Naimâ*, s. 127.

62 *Tarih* 1273. III, s. 3, 2. b., 1280. III, s. 3. Bundan sonra ilk tertibin 3. cildinin ikinci basımını kullanıyorum. Metin birinci basım ile aynıdır ve sayfa sayıları aşağı yukarı birbirini tutmaktadır. Birinci basımın 439, ikincinin ise 426 sayfa içerdiği görüldüğünde aradaki farklılık kolayca tahmin edilebilir.

63 *Tarih*, 2. b. 1280. III, s. 168-169. Buna 1309. III, s. 160-161 karşılık gelir. Haşim Efendi için bkz. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* c. IV, s. 140.

64 *Tarih*, 2. b., 1280. III, s. 342-343. 1201 senesi için ancak çok yetersiz bir vekayinamenin mevcut olduğu ve Şaban 1201 - Cemaziyelevvel 1202 devri içinse hiç olmadığı savını Cevdet dördüncü cildin başında (c. IV. 1275, s. 2-3) geri alır.

cilt, yapı ilkesi itibarıyla Cevdet'in vakanüvis tarihyazıcılığı geleneğinden kopma denemelerinin ilkiydi; fakat sonuncusu olmayacaktı.

Dördüncü cilt, yeniden monografik bir tarih yazma denemesi olarak görülebilir. Önemli bir tarih olayını tek başına ele alıp kendi içinde değerlendirmeye yönelen eserlere Osmanlı tarihyazıcılığında Naima'dan sonra nadiren rastlanırdı. Çoğunun da otobiyografik bir yanı vardı. Bu türden görece kısa eserler, örneğin 1703'teki Edirne Vakası'nı ya da III. Selim'in azlini anlatıyordu. Oysa, fevkalâde önemli bir istisnadan bahsetmeden geçmemek gerek: yeniçeri ocağının yok edilişini anlatan Mehmed Esad Efendi'nin *Uss-i Zafer*'i. Vaka-i Hayriye'den yaklaşık iki sene sonra yayımlanan kitap[65] olayın resmi yorumunu yapıyordu.

Ahmed Cevdet, *Tarih*'in dördüncü cildini tamamıyla 1787 Osmanlı-Rus savaşına ayırır. Cevdet bu cildin düzeni ve bölümlenmesini tamamen vakanüvis Enveri'nin "Beşinci Kroniği" diye bilinen eserinden almıştır. Başlı başına bağımsız bir eser olarak okunabilir.[66] Cilt, kısaca üçüncü ciltle bağlantı kuran, fakat özellikle bu cildi yazarken faydalanılan kaynaklar hakkında bilgi veren kendine has bir girişe sahiptir. Bunu, anlaşmazlığın nasıl ortaya çıktığını anlatan bir "mukaddime" izler.[67]

Asıl anlatım, ordu-yı hümayunun Cemaziyelahir 1202'de (9 Mart 1788'de başlar) yola çıkışıyla başlar ve 1206'başındaki (1791 sonbaharı) mütareke ve barışla biter. Burada kroniklerin yıllara göre düzenlenme planı tamamen arka plana itilmiştir. Yılların başlaması "Vekayi-i sene..." diye araya sokulan başlıklarla bile belirtilmez. Daha önemlisi, savaşla ilgili olmayan hiçbir olayın bahsi geçmez. Yani bu cilt, bir vakanüvisin eserine dahil etmekle yükümlü olduğu ünlü şahsiyetlerin özgeçmişleri, şehir yangınları, Mekke ve vakıflar hakkında haberler vesaireye ait bilgileri içermez.[68]

---

65 İstanbul 1243 (1827), yeniden basım 1293. Bkz. Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927, s. 354-355. Bu eserin oluşumu hakkında kitabın ikinci basımında yer alan Keçecizade Mehmed İzzet'in ayrı numaralanmış önsözüne bakınız. Esad Efendi kitabın yayımlanmasından sonra Rumeli kadıaskerliğine atanmıştır. Bkz. M. Münir Aktepe, Mad. "Esad Efendi", *İA*, c. IV, s. 363-365, özellikle 364.

66 Babinger, *GOW*, s. 321. Bu çalışmada Münih Üniversitesi Nahost-Institut'un (Yakındoğu Enstitüsü) mikrofilm arşivinde bulunan Viyana Avusturya Millî Kütüphanesi'ne ait MS. Nr. 1119 (H. O. 105) yazmasının mikrofilmini kullanmaktayım. Ayrım varak 162'dedir. Edip Efendi'nin *Tarih*'i de bu şekilde tanzim edilmiştir (Viyana Milli Ktp. 1128 [H. O. 206] numaralı yazmasında ayrım sona denk gelmektedir. Krş. *GOW*, s. 334).

67 (Başlıksız) önsöz *Tarih* 1275. IV, s. 2-4, mukaddime s. 5-13.

68 Birçok belgenin yok olmasına neden olan ve bu yüzden Cevdet'i çok üzen Babıâli yangınından bahsedilmesi bir istisnadır: *Tarih* 1275. IV, s. 146-147.

Öte yandan ittifak ve ateşkes için süregelen diplomatik görüşmelere çok geniş yer verilmiştir: Osmanlılar tarafından yürütülen görüşmelerin ve Osmanlı yetkililerin kendi aralarında yaptığı meşveretlerin protokolleri Ahmed Cevdet tarafından ayrıntılı bir şekilde alıntılanır.

Sultan I. Abdülhamid'in ölümünün anlatımı cildi yaklaşık ortasından ikiye böler. Saltanatının bir tür biyografik el kitabını oluşturan 25 sayfa bu anlatımı izler.[69] Böylece iki babın birincisi sona erer. İkinci bölüm III. Selim'in tahta çıkmasıyla başlar ve 1791'deki Osmanlı-Rus ateşkesiyle biter. Belge zeyli olmayan cilt bütün anlatılanları özetleyen ve tarihten ders çıkartan alışılmadık uzunlukta bir hatime ile son bulur.[70]

Matbaacının cildin sonunda belirttiği baskı tarihi ile Cevdet'in verdiği tarih arasındaki tutarsızlık göze çarpmaktadır. Cevdet metni Reşid Paşa'nın sadrazamlığı sırasında bitirdiğini yazar. Buna karşılık basım tarihi Safer 1275 ortası (20-29 Eylül 1858) olarak belirtilmiştir. Gerçekten de takvimhanenin yöneticisi Mehmed Lebib baskının bittiğini 2 Rebiyülahir 1275'te (9 Kasım 1858) sadrazamlığa arzeder.[71] Ahmed Cevdet'in derin yasını tuttuğu Reşid Paşa'nın 21 Cemaziyülevvel 1274'teki (7 Ocak 1858) ölümü[72] bunun yaklaşık dokuz ay öncesine düşer. Son sadrazamlığı sadece iki buçuk ay sürmüştü. Böylece dördüncü cilt üzerinde yapılan çalışmaya ilişkin oldukça kesin bir tarih tespit edilebilir: 1857 yılının son iki ayında tamamlanmıştır. Gerçekten de 12 Rebiyülahir 1274'te (30 Kasım 1857) basım izni talebinde bulunulmuştu.[73] Basımın gecikmesi, Takvimhane-i Âmire'nin herkesçe malûm yavaşlığı[74] ile kolayca açıklanabilir.

---

69 *Tarih* 1275. IV, s. 207-16: Abdülhamid'in ölümü, kişiliğinin ve hükümetinin değerlendirmesi, s. 217-241: çocuklarının ve onun hizmetinde olan başlıca rütbe sahiplerinin (çoğu zaman özgeçmişleriyle beraber) listesi.

70 Hatime, s. 520-526. s. 527'de hem Cevdet'in, hem de cildin basıldığı *Takvim-i Vekayi* basımevinin yöneticisi olan Mehmed Lebib'in birer sonsözü bulunur. Kesin basım tarihi de belirtilir. Mehmed Lebib için bkz. Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekayi. Belgeler*, Ankara, 1983, s. 102; ve ayrıca Mustafa Kutlu, Mad. "Lebib Mehmed Efendi," *TDEA*, cilt VI, s. 76.

71 BBA-OA, İD 27484; Kütükoğlu, Mad. "Vekayinüvis", s. 284.

72 [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, cilt II, s. 40. Cevdet'in diğer velînimeti Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi de onu izler. 17 Şaban 1275'te (22 Mart 1859) ölmüştür. *Age.*, s. 73.

73 BBA-OA, İD 26109.

74 Birkaç yıl sonra Ahmed Cevdet Paşa'nın kendisi de yetersizliklerin bertaraf edilmesi için öneriler getirmek üzere kurulan bir komisyona dahil olacaktı: Yazıcı, *Takvim-i Vekayi*, s. 35, 100-109. M. Münir Aktepe (haz.), *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, cilt X, Ankara, 1988, s. 28-29. Kütükoğlu'nun bir ifadesi (Mad. "Vekayinüvis", s. 284) basımın gerçekten neredeyse bir yıl sürdüğünü gösterir.

Bu yıllarda Cevdet Efendi çoğu zaman pek kurumlaşmamış çeşitli makamlarda çalışıyordu. Osmanlı Arazi Kanunnamesi'nin çalışmalarına katılması[75] ve hariciye nezaretini vekâleten yürüten Mahmud Nedim Paşa'nın dış hukuk sorunlarında[76] resmi olmayan danışmanlığını yapması (ki Cevdet Efendi'nin ehliyeti böyle bir görev için büyük bir olasılıkla yeterli değildi) bu faaliyetler arasındaydı. Dördüncü cildin basılmasından sonra Rumeli'ye yapılan bir üst düzey teftiş gezisine katılır. Vezir rütbeli bir vali olarak taşraya tayin edilme tekliflerini reddeder.[77]

Bu tip faaliyetlerin yanı sıra Ibn Haldun'un *Mukaddime*'sinin son üçte bir kısmını Türkçeye çevirmeye vakit bulur. Böylece Pîrîzâde Mehmed Sahib'in yüz yıllık tercümesini tamamlamış olur. Çalışmanın bitiminden 1277'deki (1860/1) baskıya girişine kadar geçen süre bu kez bir buçuk yılı bulmuştu.[78]

Yine de *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*'ın perspektifinden geriye bakıldığında bu yılların sakin geçmiş olduğu izlenimi yoktur. Bu hatıralara inanılacak olursa, Osmanlı Imparatorluğu üst yönetiminin artık devamlı bir üyesi olan Cevdet, siyasi durumun zorluklarını neredeyse aşılamayacak gibi veya en azından sürekli bir gerileme olarak algılıyordu. Kuleli vakası olarak bilinen ayaklanma teşebbüsü gibi olaylardan ziyade devlet hazinesindeki kıtlığı ve bürokrasinin yetersizliğini önemsediği görülür. Bu konular üzerine ileride yine durulacaktır. Cevdet'in, bazı eksiklikleri sonradan, meydana geldiği vakte göre farklı ve daha ciddi bularak (ve bu durumda daha gerçekçi bir şekilde) değerlendirmiş olması tabii ki mümkündür. 1856'daki Paris Barış Antlaşması sonrasına kadar süren olumlu hava kesinlikle yok olmuş, Sultan Abdülaziz'in cülûsuyla da kalıcı olarak geri gelmemişti. Cevdet, Fuad Paşa'nın daha 1861'de sultana, esaslı değişiklikler yapılmadığı[79] takdirde devlet merkezinin Konya'ya doğru geri çekilmesi gerekeceği endişesini ima ettiğini anlatır.

Ahmed Cevdet sonra şöyle yazar:

75 [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, cilt IV, s. 73-74. Yeni basım: Orhan Çeker (haz.), *Arazi Kanunnamesi*, İstanbul, 1985.

76 Ahmed Cevdet, *Ma'rûzât*, s. 67-68. Mahmud Nedim için bkz. aşağıda s. 43-45.

77 [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, cilt II, s. 102, cilt IV, s. 75, 79-81; *Ma'rûzât*, s. 22-24; Ahmed Lutfi, *Tarih*, cilt IX, s. 160. Bu teftişteki başarısı sayesinde Ahmed Cevdet'e İstanbul payesi verilmişti.

78 [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, cilt IV, s. 79. Çevirinin son sayfasındaki kayda göre (Ibn Haldun, *Mukaddime*, cilt III (çev. Ahmed Cevdet), İstanbul 1277, s. 316) çeviri Şaban 1275 sonu (26 Mart-3 Nisan 1859), basım 11 Cemaziyelevvel 1277'de (25 Kasım 1860) tamamlanmıştır. Ibn Haldun konusu aşağıda s. 168-183 incelenmiştir.

79 Ve Osmanlı sarayı hanımlarına ait gümüş taslar hazineye bağışlanmadığı... [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, cilt II, s. 227; *Ma'rûzât*, s. 40.

Devlet-i Aliyye'ye nazar mı isabet eyledi bilmem, müsâlaha vuku'unda hudûd üzerinde iki yüz elli bin asâkir-i nizâmiyye ve beş yüz kırk pâre top mevcûd olup asâkirin elbisesi ceyyid ü cedîd ve hayvanları tüvânâ olduğu halde avdet eylediler. Redîfler dahi sâlimen ve müreffehen memleketlerine gittiler. Paraca dahi devletin îrâdı masârifine galib olarak sene başında rû-nümâ olan fazla ile perâkende düyûnun tasfiyesine karar verilmiş idi. Sonra saray-ı hümâyûnun üç sene zarfında üç milyon kese akçe düyûnu zuhûr ile mâliyye hazînesine tahmîl olundu. Bu cihetle hazîne müzâyakaya ve devlet muhâtaraya düştü.[80]

1879 yılında biraz farklı bir bağlamda, Kırım Savaşı'ndan itibaren birçok ilerleme fırsatının kaçırıldığını üzüntüyle şöyle dile getirir: "...ve andan sonra Cenâb-ı Hakk bize çok seneler fırsat verdi. Ne çâre ki biz adam olup da istifâde edemedik ve belki o vakit bütün bütün fenâlığa yüz tuttuk."[81]

Cevdet'in, Reşid Paşa'nın siyasi vârisleri Fuad ve Âli Paşa ile hemen hemen aynı düzeyde devam eden işbirliği her zaman sorunsuz ve karşılıklı güvene dayalı değildi. Cevdet'in yükselişi devam ediyor, fakat bir âlimin geleneksel meslek çizgisinden gitgide uzaklaşıyordu. Örneğin yeni kurulan Meclis-i Vâlâ'nın iç tüzüğü onun kaleminden çıkmıştı. Bu komisyon, yerini aldığı Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin görevlerine ek olarak kendi bünyesinde erittiği Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın görevlerini de üstlenmişti. Böylece idare ve temyiz mahkemesi, yüce divan, planlama dairesi ile sayıştayın görevlerini üstlenen bir komisyon oluşturulmuştu. Fakat her şeyden önce reform projeleri tasarlamakla yükümlüydü. Ahmed Cevdet hukuk bölümünün üyeliğine getirilmişti.[82]

Bu, 1861 yazında olmuştu. İki ay sonra, 21 Rebiyülevvel 1278'de (26 Eylül 1861) "fevkalâde müfettişlik" ile İşkodra'da düzeni sağlamak üzere Arnavutluk'a gider. Kısa bir süre için de olsa, fazla askeri güç kullanmadan durumu sakinleştirmeyi, kendi görüşüne göre ayaklanmaya sebep olan Karadağ'dan gelen saldırıları sınırlandırmayı başarmıştır.[83]

---

80 *Ma'rûzât,* s. 20, bkz. *Tezâkir,* cilt II, s. 100, ilgili politikacıların dalkavukluklarına ilişkin iğnelemelerle metinde farklılıklar vardır.

81 [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir,* cilt II, s. 24, Metternich'in 1857'de söylediği, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesi için önünde iki yıl vakti olduğu sözüne bağlı olarak.

82 [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir,* c. II, s. 153; c. IV, s. 82, *Ma'rûzât,* s. 34. Üyeliği ancak 1280 senesinin devlet salnamesinde zikrolunur. Bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868),* Ankara, 1994, s. 214.

83 [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir,* cilt II, s. 157-213, *Ma'rûzât,* s. 45-48, Devlet Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, [= BBA-OA, YEE] Kısım 31, Evrak No: 105, Zarf 27, Kutu 79: konuya ilişkin 96 sayfalık muhtıra. Bunun dışında BBA-OA, YEE 18/538/13/31. M. Cavid Baysun, "Cevdet Paşa'nın İşkodra Me'muriyetine Aid Vesîkalar", *Tarih Dergisi,* XIV/19 (1964), s. 41-56; XV/20 (1965), s. 21-52. Cevdet'in Bosna'ya ilişkin açıklamaları üzerine bkz. Hans-Jürgen Kornrumpf, "Ahmed Cevdet Paşa über Albanien und Montenegro. Aus Tezkere 18", *Der Islam,* XLVII/1 (1971), s. 93-135.

Bu esnada *Tarih*'in beşinci cildini yazıyordu. Hatime, yine metnin tamamlanışı ile basım tarihi arasındaki büyük bir farkı ortaya çıkarır.[84] Buna göre müsvedde Mehmed Paşa'nın üçüncü sadrazamlığı ve Sadeddin Efendi'nin şeyhülislamlığı sırasında arzedilmişti. Bu bilgi bir "en erken" tarih verir, çünkü Cevdet'in hiç de takdir etmediği Sadeddin Efendi[85] 22 Cemaziyelevvel 1275'ten (28 Aralık 1858) beri bu görevdeydi. Sözü geçen Mehmed Paşa ise 25 Cemaziyelevvel 1274'ten (11 Ocak 1857) 21 Rebiyülevvel 1276'ya (18.X.1859) kadar üçüncü kez sadrazam olan Mehmed Emin Âli Paşa'dır.[86] Böylece müsveddenin bitimi on aylık bir oynamayla saptanabilir. Yine de bu saptama, arşiv belgelerinden sağlanan tespitlerle uyuşmamaktadır, çünkü müsvedde padişaha ancak 28 Cemaziyelahir 1277'de (11 Ocak 1860) sunulmuştur.[87] Basım esnasında sonradan eklendiği belli olan hatimede Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışının devam eden çalışmalara denk geldiği söylenir. Demek ki Haziran 1861'de kitap daha tamamlanmamıştı. Gerçekten de basımevi çalışmaların bittiğini 21 Rebiyülahir 1278'de (26 Ekim 1861) arzeder. Takvimhane-i Âmire'nin kitapların satışından 1250 kuruşluk bir kazanç beklemesi ilginçtir. Bu tahmin %10'luk bir kazanç payı hesaplanarak elde edilmişti.[88] Bu, *Tarih*'in ticari bir başarı olduğu anlamına geliyor, çünkü ilk dört cilt Cevdet'in riski ve hesabına bastırılmıştı.[89] Bu sefer baskının basımevinin hesabına yapılması büyük bir ihtimalle kazanç beklentisiyle açıklanabilir.

Ahmed Cevdet, eserin ilk dört cildinde giriştiği çeşitli denemelerden sonra beşinci ciltte bilinen tarihyazıcılığı kalıplarına şaşırtıcı derecede sadık kalır. Geleneksel Osmanlı vakanüvis tarihyazıcılığının geleneğine uygun olarak siyasi olaylar sıralanarak anlatılır. Başlıca ayrımlar yıllara göre yapılmıştır ve bölümlerin iç düzeni kabaca kronolojiktir. Bazı konular hakkında metnin içine serpiştirilen alışıldık istitratlar da eksik değildir. Cilt, 1205'te (1790 sonu-1791 başı) Ziştova'da (Svistov) Avusturyalı ve Osmanlılar arasındaki barış görüşmeleriyle başlar. Dördüncü cilt bu dönemi kapsamına almıştı, fakat yer kısıtlığından olsa gerek barış sözleşmelerine çok az yer ayırmıştı. Zaten bu haliyle de 500 sayfayı aşan bir cilt olmuştu. Burada, yapılan görüşmeler protokollerden ayrıntılarıyla aktarılır. Cev-

---

84 *Tarih* 1278.V, s. 455. Basım yılını ebced kurallarına göre dizelerle belirtme geleneği cildin en sonunda s. 456'da dikkate değer bir şekilde yeniden yaşatılmıştır.
85 [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, cilt II, s. 72-73, 126-127, 158. Bu antipati galiba karşılıklıydı.
86 A. H. Ongunsu, Mad. "Âli Paşa", *İA*, cilt I, s. 335-340, özellikle 337-338.
87 BBA-OA, İD 31170; Kütükoğlu, Mad. "Vekayinüvis", s. 284.
88 *Age.*; BBA-OA, İD 32267.
89 BBA-OA, İD 26109.

det bu ciltte yeniden karşılaşılan belge zeylinin birinci yarısını oluşturan 50 sayfalık belge metinleriyle bu anlatımı tamamlar.[90] Yaklaşık yüz sayfalık bu zeyl, fevkalade zengindir. Asıl metin ise 357. sayfada 1208 (1793/4) yılının sonuyla biter.

Bu alışılmış yapıya rağmen Cevdet'in özellikle bir konuyla ilgilendiği fark edilebilir: III. Selim'in reformları.[91] Bu yüzden en çok kendini vererek yazdığı bölüm padişahın birçok erkân-ı saltanata sipariş ettiği layihalarla ilgili olanıdır. Layihalardaki reform önerileri Cevdet tarafından ayrıntılarıyla ele alınıp yorumlanır.[92]

Son olarak bir özellik daha belirtilmelidir. Beşinci cildin başında, kullanılan kaynakların dökümü ve onu izleyen ayrı tutulmuş bir giriş (mukaddime) bulunur.[93] Mukaddimenin konusu Avrupa'nın siyasi durumudur. Büyük devletlerin Fransız Ihtilali'ne kadarki tarihlerinin çok kısa bir özeti ile Avrupa dengesinin izahını içerir. Avrupa burada sadece Osmanlı İmparatorluğu ile teması dolayısıyla değil, kendi bütünlüğü içinde konu edilmiştir. Bu tutum, bu birkaç sayfanın kalitesinin iyi olmasından daha da önemlidir. Bu girişle beraber Osmanlı tarihinin Avrupa merkezli dünya tarihi çerçevesinde ve ona tâbi anlatılması başlamıştır; "Tarih-i Cevdet"in artık "Vekayi-i Devlet-i Aliyye" olmaktan çıkmasıyla sonuçlanan bir süreç başlar.

Tarih'in Tarihinde Bir Dönüm Noktası Olarak Altıncı Cilt

Altıncı cilt bir önemli adım daha atar. Ahmed Cevdet, kaçırılmış bir fırsatı yeniden yakalamak istermişçesine cildin ilk üçte birini tamamen antik çağdan Fransız İhtilali'ne kadarki Avrupa tarihine adar.[94] Tam da bu-

90 Görüşmeler: *Tarih* 1278.V, s. 10-74, 86-91; belgeler: s. 358-403.

91 Modern tarihyazıcılığında reform faaliyetini tek bir sultanın şahsiyetine bağlamak zordur. Ahmed Cevdet ise bu bağlantıyı açıkça kurmaktadır (bkz. aşağıda, s. 123-131). Bu yüzden burada bu ifade tarzını kullanmak yerinde olsa gerek. Ahmed Cevdet'in III. Selim saltanatı anlatısının Karal ve Shaw'un eserlerine dek çeşitli araştırmalarda bulduğu yankı küçük bir incelemeye değer. Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-tı* [!] *Hümayunları - Nizam-ı Cedit 1789-1807*, Ankara, 1946, 2. b., 1988; ve Stanford J. Shaw, *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Cambridge/Mass., 1971.

92 *Tarih* 1278.V, 217-225, 226-252 (arada, ulufe miktarlarının kısa bir dökümü mevcuttur).

93 *Tarih* 1278.V, s. 2-3 veya 4-9.

94 *Tarih*, [2]1294. VI.'nın birinci tertibinin ikinci basımını kullanıyorum. İkinci basımı Takvimhane-i Âmire'de değil de, Süleyman Efendi'nin özel matbaasında yapıldığı halde 1286'da çıkan ilk basımından pek farkı yoktur. İkisinin sayfa sayıları eşittir. Fakat birinci basımın (sayısı az) kenar notlarının bir kısmı eksiktir (geri kalanlar başlığa dönüştürülmüş). Benim kullandığım basımda kaynakçalara ayrılan mukaddime s. 4 ve 5'tedir; Avrupa tarihi s. 5'te, Fransız İhtilali tarihi s. 93'te başlar ve s. 127'ye kadar sürer.

raya Avrupa tarihini koymasına gerekçe olarak, Fransız İhtilali'nin Avrupa'da köklü değişikliklere neden olduğunu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bunların sonuçlarından doğrudan etkilendiğini yazar. Bu ise Avrupa'yla ilişkilerin artmasına yol açmış. Fransız İhtilali'nin nedenleri tarihin derinliklerine uzandığından ihtilalin anlamlı bir betimlemesinin yapılabilmesi için önce bu sebeplerin aktarılması gerekmektedir.[95] Bu açıklama biraz bahane izlenimi bırakır. Değişen bu tutum galiba, Ahmed Cevdet için yeni olan, Avrupa'yla daha açık, aynı zamanda daha açıksözlü bir ilişkinin meyvesidir. Bu cildi yazmadan önceki yıllarda, Avrupa'nın modernleşme baskısını gitgide daha fazla hissetmişti. Bu baskıyı kültürel ve politik açılardan irdelemek zorundaydı.

Cildin ana kısmı yine alışılagelmiş şemayı izlemektedir. Bu cilt, 1209-1211 (1794/5-1796/7) arasını geleneksel biçimde işler, fakat ölmüş şahsiyetleri anan vefeyat kısmı cildin sonuna konulmuştur.[96]

Bunu izleyen fezleke ise önemlidir.[97] Çünkü buradaki üç yılın özetinde *Tarih-i Cevdet*'in bundan sonraki ciltlerini öncekilerden ayıran farkı ortaya koyan özellik belli olmaktadır: Osmanlı tarihi, dünya tarihinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. İşte bu perspektif değişimi altıncı cildi hem Cevdet'in yazdığı 12 cilt arasında, hem de Osmanlı tarihyazıcılığında bir dönüm noktası olarak ele almayı zorunlu kılar; büyük bir ihtimalle Karl Süssheim'in *Enzyklopadie des Islams*'ın ilk basımındaki bir kaydı temel alınarak söylenegelmiş olan, üslubun -güya- çok sadeleştirilmiş olması değil.[98]

Bu cildin numaralandırılmamış bir ön sayfasında, önceden beşinci cildin hatimesinde haberi verilen[99] Sultan Abdülaziz'e ithaf yazısı bulunuyor. Padişahın icraatlarının övgüyle zikredildiği ithafın tonundan beşinci cildin yayımlanmasının üzerinden muhtemelen uzunca bir zaman geçtiği anlaşılıyor. Gerçekten de bu cilt sekiz yıllık bir aradan sonra 1286'da (1869/70) yayımlanmıştır.

Osmanlı kanun külliyatı olan *Düstur*[100] ile ilgili çalışmalara katılmasından sonra Cevdet'e 1279'dan (1863) itibaren yeniden bir ilmiye mensu-

95 *Age.*, s. 5.
96 *Tarih* 2. b. 1294. VI, s. 264-280.
97 *Tarih* 2. b. 1294. VI, s. 280-288 289-318'de belgeleri içeren bir zeyl vardır.
98 Karl Süssheim, Mad. "Ahmed Cevdet Paşa", *EI*, c. I, s. 209-210; ona bağlı olarak Babinger, *GOW*, s. 379, ve Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", s. 120.
99 *Tarih* 1278. V, s. 455. Bu ithaf yazısı anlaşılmayacak kadar mecazi bir üslupta olmasa da edebi geleneğe uygun olarak süslü bir dille yazılmıştır. Matbaa-i Âmire, daha altıncı cilt yayımlanmadan *Tarih*'in ilk üç cildini yeniden basmıştı. Özege, *Türkçe Eserler Kataloğu*, s. 1737.
100 Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", s. 121.

bu için tipik olmayan görevler veriliyordu. Bu faaliyetler, onu daha önce sözü edildiği üzere Avrupa'yı daha yoğun irdelemeye zorluyordu. Cevdet, Avrupalı güçlerin ve modern kavramların Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl yayıldığına tanık oluyordu.

Önce, taşraya heyet gönderip koordine eden bir daireyi yönetti. Amaç, hükümet merkezi için taşradaki durumun sağlıklı bir tablosunun çizilmesi ve suiistimâllerin derhal bertaraf edilmesiydi. *Ma'rûzât*'ında[101] Bosna'ya müfettiş gönderilmiş olan Ziya Bey'in "yolsuz ve uygunsuz harekât u teşebbüsât(ına)"[102] giriştiğinden İstanbul'a geri çağrıldığını yazar. Bu iddia pek doğru olmasa gerek, çünkü Ziya Bey dönüşünden sonra cezalandırılmamış, aksine bir nişanla ödüllendirilmiş ve Meclis-i Vâlâ'ya[103] tayin edilmiştir.

Her halükârda, Ahmed Cevdet Ziya Bey'in yerine Bosna'ya gönderilir. Ama önce Anadolu kadıaskerliği payesine lâyık bulunur. Böylece bir âlimin Osmanlı İmparatorluğu'nda erişebileceği en yüksek makam olan şeyhülislamlığa sadece iki basamağı kalmıştı. Bosnalı birliklerin tertibini de içeren Bosna'daki görevse, bir âlim için çok sıradışı bir memuriyetti: Bosna'da hatırlandığı kadarıyla bölgeye en son 15. yüzyılda bir kadıasker gelmişti.[104] Bosna'daki bir yıldan fazla süren icraatı[105] politik bir başarıydı ve Cevdet'i şeyhülislamlığa aday konumuna getirmiş.[106]

Bosna dönüşünden hemen altı ay sonra yine fevkalade müfettiş olarak Adana, Kozan ve İskenderun dağlarında Derviş Paşa ile beraber ayaklanmaları bastırmak üzere taşraya gönderildi. Burada da teftiş hedeflerinden birisi asker toplamaktı; sadece Müslümanların askere alınmasının, bunun

---

101 *Ma'rûzât*, s. 61. *Tezâkir*'in ilgili hiçbir kısmında bu ithamın sözü geçmez. (Krş. *Tezâkir*, c. II, s. 266, c. IV, s. 82-83.)

102 *Ma'rûzât*, s. 61. Adı geçen Ziya Bey, Genç Osmanlılardan edip ve politikacı Ziya Paşa'dır. (Bkz. Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 41-79, 337-359.) O sıralarda tayinlerinin sıklığına Âli Paşa'nın ona karşı beslediği nefretin sebep olduğu söylenir.

103 [Ahmed] Lutfî, *Tarih*, c. X, s. 90-91.

104 [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, c. II, s. 37.

105 6 Muharrem 1280'den (23 Haziran 1863) 2 Cemaziyelevvel 1281'e (2 Eylül 1864) kadar Bosna'da bulunmuştur. Ahmed Cevdet, seyahati hakkında iki farklı yazı kaleme almıştır. Bkz. [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, c. II, s. 266-275, c. III, s. 3-106 ve *Ma'rûzât*, s. 60-112. Diğer kaynaklar: Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrakı, no. 28 (Bosna'da bulunduğu sırada yabancı memurlarla yapılan yazışmalar). Ayrıca bkz. no. 34, s. 45-49.

106 [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, c. III, s. 106. Bundan iki yıl önce de ortalıkta böyle bir terfinin dedikodusu dolaşmış (*age*. c. II, s. 262-263, *Ma'rûzât*, s. 51), hatta birkaç ay sonra bu amaçla İstanbul'da (başarısız) bir entrika çevrilmişti (*Tezâkir*, c. III, s. 197-198). Aslında alışılageldiği üzere sadece Rumeli kadıaskeri unvanını taşıyan ulema şeyhülislamlığa getiriliyordu.

uygulandığı bölgelerde zorluklara ve mali yüke yol açtığı anlaşılmıştı. Ahmed Cevdet bu yükün azaltılması için o güne kadar asker vermekten muaf tutulan bölgelerin de katkısını önermişti.[107] Derviş Paşa[108] Cevdet Efendi gibi Lofçalı'ydı ve girişimin askeri kısmından sorumlu olacaktı.

İşin doğası gereği ve aralarındaki iyi işbirliği sonucu, bazen Cevdet'in rolü de doğrudan askeri bir karaktere bürünüyordu. Cevdet Fırka-i Islahiye'nin misyonunu raporlarında bir başarı olarak göstermeye çalışmışsa da başlangıçtaki bazı başarılara karşın dişe dokunur bir sonuç elde edilememişti.[109] Ayrıca, kışı Kürt dağlarında geçirmemek için Derviş Paşa ve Cevdet'in Kasım 1865'te (Cemaziyelevvel 1282 sonu) görevleri bitmeden başkente dönmeleri belki anlayışla karşılanmışsa da pek takdir edilmemişti.

1282 (1865/6) kış ayları süresince Cevdet, Mısır valisinin o zaman ilk sıradaki vârisi (yani bir tür veliaht) ve sonraki Genç Osmanlı politikacısı Mustafa Fazıl Paşa başkanlığındaki bir komisyonda çalışıyordu.[110] Ancak komisyon, devlet bütçesi için istenen etkili bir tasarruf programı hazırlama görevini yerine getirememişti.

Bir âlim için yine hiç de tipik olmayan bu görev, Cevdet "Efendi"ye verilen son görev olacaktı. Çünkü efendi paşa olmuş, Cevdet vezirliğe atanmıştı. Anlattığına göre bu, kendisinin herhangi bir girişimi olmadan, aniden ve neredeyse emrivaki olarak gerçekleşmişti.[111] Öte taraftan, fazla yüksek olmasa da sürekli bir gelirin verdiği güvencenin onu tarik-i ilmiyeye en çok bağlayan unsur olduğunu yadsımaz. Vezir olduktan sonra Cevdet'e hayat boyu maaş bağlanır.[112]

Âlim olduğu için Ahmed Cevdet'in tutucu (ya da gerici) olduğu düşüncesi çok yaygındır.[113] Bu tez, aşağıda Cevdet'in ilmiye tasviri incelen-

107 Bu girişim aslında çok geniş kapsamlı düşünülmüştü. İleriki aşamalarda tüm Doğu Anadolu'yu kapsayacaktı ([Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, c. III, s. 106-107, *Ma'rûzât*, s. 113-116).

108 Bu kişi hakkında: M. C. Şehabeddin Tekindağ, Mad. "Derviş Paşa", *İA*, c. III, s. 552.

109 [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, c. III, s. 106-195, *Ma'rûzât*, s. 113-175. Sonunda birlik karargâhta koleradan yatmış ve yazın vadilerde kazandığı kontrolün çoğunu yine kaybetmişti.

110 Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 28-79, 276-282; komisyon hakkında [Ahmed] Lutfî, *Tarih*, c. X, s. 144-145.

111 [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, c. III, s. 198-199; *Ma'rûzât*, s. 176-177.

112 Yeterli ve sürekli gelirin Cevdet için oynadığı önemli role değinmekle ona haksızlık edilmez. Otobiyografik 40. tezkirede bu ihtiyaçtan açıkça bahseder: [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, c. IV, s. 16-19, 40, 62.

113 Cevdet, Kamuran Birand'ın *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesi Tanzimatta Tesirleri* adlı eserinde de bir gerici olarak görülür (Ankara, 1955, s. 22-23). Bu düşünceyi sistematik olarak gerekçeleriyle açıklayan ilk kişi herhalde Hilmi Ziya Ülken'di: *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 2. b., İstanbul, 1979, s. 119 (birinci basım

diğinde daha iyi değerlendirilebilecektir. Gerçekten de Cevdet'in aldığı gibi bir eğitim görmüş bir kişinin belli bir fikri ufku, belirli sosyal çıkarları ve değişmez değerleri pek nadiren sorgulayarak aşabildiği, yani bir âlimin kafasına geçirdiği başlık ne olursa olsun âlim kalmak zorunda olduğu varsayımı hakkında kuvvetli ipuçları mevcuttur.

Diğer taraftan Ahmed Cevdet'in o dönemde kendini ne dereceye kadar bir âlim olarak tanımlayabildiği sorulabilir. Reşid Paşa ile ilişkiye geçtiğinde ve sonradan Encümen-i Dâniş'in üyesi olduğunda kesinlikle tam bir âlimdi. 1866 başlarında vezirliğe getirildiğinde ise Galata kadısı olarak geleneksel bir ilmiye makamını son işgal edişi üzerinden on yıl geçmişti. İlmiyenin rütbe sisteminde (istisnai sıklıkta karşılaşılan) terfilerden yararlandığı halde bundan sonra aldığı hiçbir görev alışılagelmiş meslek çizgisi ve ona bağlı deneyimlerle ilgili değildi.

Bundan başka, *Tezâkir*'inde ima ettiği gibi eğer şeyhülislam makamına yükselişine gerçekten engel kalmamış idiyse, bu yükselişin kendisi için bir çıkmaz sokağa dönüşmesi işten değildi. Cevdet vezir olduğunda 42 yaşında hâlâ nispeten genç bir adamdı. Şeyhülislam makamına varmak için sadece iki rütbe basamağı daha çıkması gerekiyordu. Böylece daha 50 yaşına gelmeden bu görevi üstlenebilecekti. Meşihatta ise arka arkaya beş ya da en fazla on yıldan çok kalamayacağına göre, nispeten yakın bir gelecekte bu kadar farklı alanda başarılı ve etkili çalışmış birinin yerleştirilebileceği görev kalmamış olacaktı. Eski bir şeyhülislamın başka bir göreve tayin edilmesi, Osmanlı tarihinde görülmemişti, bu yüzden de söz konusu olamazdı.

Öte taraftan böyle bir kariyer, Cevdet'in zaten o ana kadar izlediği meslek çizgisinden de sıradışı olurdu. Hemen hemen hiç ilmiye deneyimi olmadan şeyhülislam olması, çok istisnai bir tayin olacaktı. Bu bağlamda yazılarının hiçbir yerinde değinmediği bir noktaya bakılmalıdır: Yüksek ulema rütbelerini büyük ölçüde kendi aralarında paylaşan tanınmış eski ai-

1966 yılında çıkmıştır). Tanpınar ve E. Mardin'in yorumlarına göre Cevdet ile Münif Paşa'yı karşılaştırmanın o zamanlar açıklayıcı bir değeri varmış. (Münif Paşa hakkındaki en son eser: Recep Duran, "Mehmet Tahir Münif Paşa, Hayati, Felsefesi," *Erdem* II, 6 (1986 [1987]) s. 801-850.) İlmiyeye dahil olmasıyla katı bir tutuculuk arasında bağlantı kuranlardan bazıları: Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler*, c. II, İstanbul, 1984, s. 136-264, özellikle s. 240 (daha çok popüler ve aceleyle yazılmış bir eser); Carter Vaughn Findley, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, Princeton /NJ, 1989, s. 31-32; Tunaya'ya gönderme yaparak Ş. Mardin, "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* [*TCTA*], c. II, s. 342-351, burada 346-347. Ü. Meriç'in eseri *Cevdet Paşa*, s. 15 ve başka sayfalarda aynı varsayım tamamen olumlu bir nitelemeye dönüşür.

lelerden gelmiyordu.[114] Bu konuda birşey yazmadığı için dışarıdan gelme, aşırı yenilikçi ya da taşralı olarak bu çevrelerce dışlanıp dışlanmadığını bilemiyoruz. *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*'ında bu ailelerin sadece bazı fertleriyle çatışmaktadır. Ama bu kişisel ithamlar, *Tarih*'inde ulema-yı resmiye olarak adlandırdığı bu tabakaya ettiği genel sitemlerle aynıdır.[115] Kısacası, zamanının ilmiyesine karşı oldukça eleştirel bir tutum içindeydi.[116]

Aynı eleştirileri yapan, muhafazakârlığı gerçekten tartışılmaz en azından bir başka âlim daha vardı ki, o da vakanüvis makamında Cevdet'in halefi olan Ahmed Lutfi idi. Cevdet'in örgütlediği ve kadılıklara sadece evlilik ve miras davaları bırakan nizamiye mahkemelerinin kurulmasından şikâyetçiydi: "tarîk-i ilmîye gayreti kalmamış."[117]

Vezir öldüktan sonra Ahmed Cevdet, vakanüvislik görevini Ahmed Lutfi'ye devretti.[118] O zamana kadar bu görevde hiçbir şey yazmamış, sadece birkaç not alıp saklamış olması dikkate değerdir. *Tezâkir*'ini ise yıllar sonra kaleme alacaktı.[119]

Ahmed Cevdet Şevval 1282'den (Mart 1866) Zilkade 1284'e (Mart 1868) kadarki süreyi yeni oluşturulan Halep vilayetinde vali olarak geçirir.[120] Bu yüzden Genç Osmanlıların ve Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubunun yarattığı telaşı doğrudan yaşamaz. Buna karşılık, geri dönüşü, do-

114 Bu tabakanın 17. ve 18. yüzyılda oynadığı rol iyice araştırılmıştır. 19. yüzyılda da etkisini sürdürmüş olması gerekir. Yoksa bu ailelerden onca yüksek makam sahibi ulemanın çıkması başka türlü açıklanamaz. Bkz. Madeline C. Zilfi, *The Politics of Piety The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Minneapolis, 1988. Norman Itzkowitz ve Joel Shinder, "The Office of Şeyh ül-İslâm and the Tanzimat: A Prosopographic Study," *Middle Eastern Studies* VIII, 1 (1972) s. 98-101'de bilgisayar tekniğinin bronz çağına ait sayısal bir araştırmanın fazla açıklayıcı olmayan sonuçlarını kullanarak çok tanınmayan ulema ailelerinin 1839'dan sonra önemli hanedanlara karşı ağırlık kazandığını iddia eder. Bir şeyhülislamın ortalama makam süresi onlara göre 3,4 yıldır. Fakat bu süre, çoğu zaman birden fazla makam işgalinin süre toplamıydı. Itzkowitz ve Shinder'in araştırmasına ilişkin ayrıca bkz. Majer, *Vorstudien zur Geschichte der İlmiye*, s. 29-30.

115 Buna ilişkin bkz. aşağıda, s. 90-97.

116 Daha sonraki otobiyografik yazılarından tespit edilebildiği kadar bu böyledir. Bazı örnekler: [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, c. II, s. 68-69, 127. Şeyhülislam Kezubi Hasan Efendi'nin icraatlarının doğurduğu olumsuz sonuçlar hakkında II. Abdülhamid'e sunduğu eleştiri özellikle ağırdır: *Ma'rûzât*, s. 176.

117 M. Münir Aktepe (haz.), *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, c. XII, Ankara 1989, s. 78. Ahmed Cevdet'in bu tür sitemler karşısındaki tutumunu Atatürk Kitaplığı'nda bulunan C.P.E., No. 34, s. 53'teki şu notu dile getirir: Bunlar "bazı cühelâ-yı âlimnüma"nın söyledikleridir.

118 [Ahmed] Cevdet, *Tezâkir*, c. III, s. 199; Kütükoğlu, Mad. "Vekayinüvis", s. 284'te 25 Şaban 1282 (13 Ocak 1866) tarihi verilir.

119 Bkz. ilk *Tezâkir*'de yaptığı açıklamalar (c. I, s. 3-5.)

120 Yeni vilayet sistemiyle taşranın daha etkin ve daha rasyonel idaresi amaçlanıyordu. 1864'ten itibaren adım adım oluşturulmaya başlanmıştı. Bkz. Enver Ziya Karal, *Os-*

laylı da olsa Genç Osmanlılarla ilintili görünmektedir. Genç Osmanlıları fikir ve insıyaklarıyla fazla ilgilenmeden galiba tehlikeli komplocular addediyordu.[121]

1868 ilkbaharında, Ahmed Cevdet'in iddiasına göre son tahlilde yabancı müdahale sonucu olarak Meclis-i Vâlâ yeniden iki bölüme ayrıldı.[122] Bunun Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönüşüyle de ilgisi olduğu sanılmaktadır.[123] Her halükârda Cevdet, adliye nâzırı olarak Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye başkanlık etmek üzere İstanbul'a geri çağrılır. Ayrıca dönüşünden bir yıl sonra, yani 8 Zilhicce 1285'te (22 Mart 1869) ısrarları üzerine Mecelle Cemiyeti kurulur. Amacı, zorunlu hale gelen medeni kanun kodifikasyonunu Fransız *Code Civil*'in bir çevirisi olarak değil, hanefi fıkhının yani şeriatın ilgili kurallarının bir dökümü olarak hazırlamaktı.

Bu eserin çalışmalarını 1293'te (1876) 16. kitabın tamamlanmasına kadar aralıklı olarak yönetmiş, sonra 1306'ya (1889) kadar, daha ziyade bir danışmanlık ve hakemlik kurulu olarak bir araya geldiklerinde başkanlığı üstlenmiştir. Aldığı eğitim gereği bir âlim, deneyimleri gereği modern tarzda yüksek bir idareci ve politikacı olan Cevdet, gereklerini gayretle ve fedakârlıkla yerine getirdiği bu görev için herhalde en uygun kişiydi.[124]

---

manlı Tarihi, c. VII,: *Islahat Fermanı Devri; 1861-1876*, 2. b., Ankara, 1977, s. 152-158; Roderic H. Davidson, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, New York, 1973, s. 136-171; Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985, s. 55-61, 67-91; Skender Rizaj, "Midhat Paşa'nın Rumeli'de Vilayetler Kurulmasındaki Rolü," *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar; Edirne, 8-10 Mayıs 1984*, Ankara, 1986, s. 59-70. Ahmed Cevdet'in Halep'te geçirdiği zaman üzerine bkz. *Tezâkir*, c. III, s. 199-234, *Ma'rûzât*, s. 177-193.

121 Oysa, Ahmed Cevdet'in Genç Osmanlılar hakkında görüş bildirdiği bildiğim tek yer, karşıt ideolojileri değerlendirmek için pek de uygun bir yer olmayan II. Abdülhamid'e sunduğu *Ma'rûzât*'ın bir bölümüdür (*Ma'rûzât*, s. 196-8, Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 12-13, 20-24, 40-44'teki betimlemeyle karşılaştırınız). Namık Kemal ile sonraki yıllarda olan ilişkisi, Kemal'in Cevdet'i ahlaksız, satın alınabilir, kendisine düşman, ukala, cahil, yeteneksiz ve dinsiz bulmasına rağmen ona nazik mektuplar yazması şeklindeydi. Krş. Fevziye Abdullah Tansel (haz.) *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*, 4 c., Ankara, 1967-1986, c. II, s. 32-34, 240, c. IV, s. 600.

122 *Ma'rûzât*, s. 198-199.

123 Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 46.

124 Bu son derece önemli kanun kodifikasyonunu konu olan literatür oldukça geniştir. Ebül'ulâ Mardin'in eseri *Medeni Hukuk Cephesinden: Ahmed Cevdet Paşa (1822 [!] - 1895)*, İstanbul [!], 1946 ise önemini korumaktadır. Hulûsi Yavuz, "Events Leading to the Compilation of the First Ottoman Civil Code," *İslâm Tetkikleri Dergisi*, VIII/1-4 (1984) s. 89-122; *age.*, "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri," *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, s. 41-102; M. Akif Aydın, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa," *agd.*, s. 21-40; *age.*, "Mecelle'nin Hazırlanışı," *Osmanlı Araştırmaları*, IX (1989), s. 31-50; Ş. Mardin, "Mecelle'nin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar," *Türk Modernleşmesi*, s. 123-141 ("Some Explanatory Notes on the Origins of

Öte taraftan bu görevle iki ateş arasında kaldığı görülür.[125] Bir taraftan, *Code Civil*'in kabulünü istemiş olanlar *Mecelle*'nin bir araya getirilmesini tam olarak sindirememişlerdi. Gerçi derleme çalışmalarını sürekli engellemiyorlardı. Batılı yasaların benimsenmesi, başka alanlarda devam ediyordu. Ahmed Cevdet, şeriata ve Osmanlı kanun geleneğine dayalı müstakil bir hukuk geliştirmesinden yana olduğu halde, adliye nâzırı olarak bu düzenlemeleri de *Mecelle* ile bütünleştirmek mecburiyetindeydi.[126] Batılı yasaların benimsenmesi, zamanla şeriatın yanında ve ona paralel olarak varlığını sürdüren ikinci bir hukuk sisteminin oluşumuna yol açmıştı.[127]

Bu ikilem, ilmiyenin zararına gerçekleşiyordu. *Mecelle*'nin ise, geleneksel Osmanlı hukuku bakış açısından tutucu tarafta yer alması çok tartışma götürür. Aksine, derlemeyle meşgul olan komisyon, Bâbıâli'ye bağlıydı. Şeyhülislamın kontrolü altında değildi. Ayrıca *Mecelle* kadılıklardan çok yeni nizamiye mahkemeleri için düşünülmüştü ve Osmanlı yasası olarak tüm tebaa için aynı geçerliliğe sahipti. Bu bakımdan Müslümanların imtiyazlarının büyük bir kısmını ortadan kaldırıyordu.

Bütün bunlar, Lutfi Efendi'nin yukarıda sözü edilen tutumunun neden Ahmed Cevdet'e karşı genişçe bir muhalefetin ifadesi olarak anlaşılması gerektiğini açıklar. Şeyhülislamın dairesi olan Bâb-ı Meşihat, Mecelle komisyonunu kendisine bağlamak için defalarca girişimde bulunmuştu. Bu girişimler, başlangıçta fiyaskoyla sonuçlandı. Gerçi Şeyhülislam Kezubi Hasan Efendi'nin çevresindeki gelenekçiler 1287 (Nisan 1870) başlangıcında Cevdet'in makamından uzaklaştırılmasını ve derleme çalışmalarını ellerine geçirmeyi başarmışlardı. Fakat bu çalışmaların ürünü hiç rağbet görmediği için basılan kitaplar imha ediliyordu. Bunun üzerine komisyon 8 Cemaziyelâhir 1288 (25 Ağustos 1871) tarihinde eski başkanı Ahmed Cevdet'in yönetimi altında tekrar bir araya geldi.[128]

Komisyonun yeniden Bâbıâli'ye bağlanıp bağlanmadığı kesin olma-

the Mecelle," *The Muslim World*, LI/3 (1961), s. 189-196; LI/4 (1961), s. 274-279 olarak da yayımlanmıştır); C. V. Findley, Mad. "Mecelle" *EI2*, c. VI, s. 971-972 (bibliyografik bilgiler içerir). Latin harfleri kullanılmış ve açıklamalı bir yayın: Ali Himmet Berki, *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*, İstanbul, 1982.

125 Ş. Mardin, "Mecelle'nin Kaynakları", s. 141.

126 *Tezâkir*, c. IV, s. 194'de Fransız muhakemat-ı cezaiye kanununun benimsenmesinde ortaya çıkan zorluklardan bahseder. Daha sonra Fransız usul hukukunun kabulüyle *Mecelle*'nin uygulama alanı bir daha sınırlandırılmıştır. Krş. E. Mardin, *Ahmed Cevdet Paşa*, s. 149.

127 Bu gelişme hakkında örneğin Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, s. 129-134.

128 *Tezâkir*, c. IV, s. 96-97; *Ma'rûzât*, s. 204-206; E. Mardin, s. 71-98. 1291'de (1874) Cevdet Yanya valiliğine atandığında bu komisyondan uzaklaştırılır. Bkz. M. Münir Aktepe (haz.), *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. XV, Ankara, 1993, s. 34, 39; *Ma'rûzât*, s. 220-221; *Tezâkir*, c. IV, s. 131-139.

makla beraber Cevdet'e ait olan tarihsiz bir belge bunu olası kılıyor. Buna göre komisyon, bina yangında kül oluncaya kadar Bâbıâli'de toplanmıştı. Sonra sırasıyla önce adliye nezareti sonra da Bâb-ı Meşihat'a bağlanmıştı, fakat adliye nâzırının yönetiminde bilimsel bir kurul olarak belirli bir özerkliğe sahipti. Cevdet'in bir notu, bu kararın Suriye'ye gidişinden önce alındığını belirtir.[129] Yola çıkış tarihi 1 Safer 1295'tir (4 Şubat 1878). Anlaşılamayan husus, Bâbıâli yangınının Cevdet'in vazife yerine ulaşmasından çok sonra çıkmasıdır: Hükümet binası 21 Cemaziyelevvel 1295'te (23 Mayıs 1878) yanar.[130] Bu kronolojik tutarsızlığın nasıl ortadan kaldırılacağını bilmiyorum.

Komisyonun şeyhülislamlığa bağlanması, *Mecelle* çalışmasının sonu olmuştur. O zamana kadar tamamlanmayan bölümler yayımlanmaz. Çalışma grubu her hafta toplanıyor, ama aslında bir uzman heyet olarak görev yapıyordu; 1306'da (1889) sessizce feshedildi. Eksik bölümleri ancak 1336'da (1917) Hukuk-ı Aile Kararnamesi şeklinde tamamlanacaktı.[131]

Bu kadar uzatmaktan amacım, Cevdet'i yıllarca meşgul eden *Mecelle* çalışmasının onun kültürel yönelimi hakkında bize bilgi vermesidir. Burada belirlenen entelektüel cephelerin çatışması, *Tarih*'in analizi esnasında daha çok belirginleşecektir. "Modernizm"i, "yenilikçilik"i veya "laiklik"i tek boyutlu bir tayf gibi kullanırsak onun dünya görüşü ve siyasi konumunu kuşkusuz belirleyemeyiz.

Tarih'in İkinci Yarısı

Bir vezirin özgeçmişini Osmanlılarda yapılageldiği gibi çalıştığı makamların listesini izleyerek nakletmek pek de ilginç değildir. Bu çalışmanın çerçevesinde *Tarih*'in anlaşılması için özgeçmiş zaten sadece bir araçtır. Cevdet'in şu ya da bu nezarette edindiği deneyimlerin eserindeki yansımasını bulmak imkânsızdır. Dünya görüşü o ana kadar büyük ölçüde oturmuş olmalıydı; bir de birbirlerini izleyen memuriyetten ihraçlar ve tayinler fazlasıyla sıklaştığı için kalıcı izlenimler bırakamıyordu.

Cevdet vezirliğe atandıktan sonraki çeyrek yüzyıl içinde beş defa adliye nâzırı (ya da ondan önceki kuruluş Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin başkanı), üç defa maarif nâzırı, iki defa evkaf nâzırı, birer defa da ticaret (ve ziraat)

129 E. Mardin, *Ahmed Cevdet Paşa*, s. 153-154'teki belge. Söz konusu olan, Osmanlı İmparatorluğu'nda belli bir bilim özgürlüğünün kurumlaşmasını amaçlayan fazla önemsenmemiş bir denemedir.

130 Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. IV, İstanbul 1960, s. 1765.

131 E. Mardin, *Ahmed Cevdet Paşa*, s. 152-155; Findley, Mad. "Medjelle", s. 972. Yavuz, "Compilation of the First Ottoman Civil Code", s. 121, *Mecelle*'yi tamamlanmış kabul eder.

ve dahiliye nâzırı olmuştur. Bir süre de meclis-i vükela üyesi olarak Şura-yı Devlet'in yedek reisliğini yapmıştır. Uzun süre böyle bir atamayı ümit ettiği ve bir keresinde makam boşaldığında meclis-i vükelaya on gün süreyle reislik ettiği halde hiçbir zaman sadrazam olamadı.[132] Taşra valiliğine atanmaları (Osmanlı İmparatorluğu'nda alışılageldiği üzere) ilk etapta payitahttan uzaklaştırma olarak düşünülüyordu. Bursa (Hudavendigâr) ya da Maraş valiliklerinde olduğu gibi bazı atamalar çok kısa süreliydi. Bir atanmasında yola çıkmasına dahi gerek kalmamıştı;[133] Maraş vilayeti ise sadece onu payitahttan uzaklaştırmak için oluşturulmuş ve oraya ulaşmasından birkaç gün sonra feshedilmişti.[134] Ama Suriye valisi olarak geçirdiği üç makam süresinin ikisi ve Yanya'daki (Ioannia) görevi uzun sürmüştü.

Bütün bu makamlıkların yanında Ahmed Cevdet ayrıca Süveyş Kanalı için harç tarifesi,[135] malî takvim reformu,[136] okul kitapları yazımı ya da devlet harcamalarını kısma[137] gibi çok çeşitli sorunlarla ilgilenmek üzere görevlendirilmişti.

Bu koşullar altında *Tarih*'in diğer ciltlerinin daha çok Cevdet'in herhangi bir makam işgal etmediği zamanlarda yazılmış olması pek şaşırtıcı değildir.

Yedinci ve sekizinci ciltler aynı zamanda basılır.[138] 24 Muharrem 1287'de (26 Nisan 1870) Cevdet adliye nâzırlığı görevinden alınmış ve

Bursa'ya vali atanmıştı. Daha önce sözü edilen kısa valiliği buydu: Birkaç gün sonra bu makamdan da uzaklaştırılır. Bunun üzerine kendini kitap projelerine adadığını yazar.[139]

Tekrar bir makama gelmesi (*Mecelle* komisyonu başkanlığının yanı sı-

132 O sıralarda, Ekim 1879'da Cevdet, sadrazamlığa atanışına hazırlıklı olmak için merasim üniforması ve madalyalarının bulunduğu bir çantayla kapıya gelirdi. E. Mordin, *Ahmed Cevdet Paşa*, s. 147.

133 *Ma'rûzât*, s. 206-208; *Tezâkir*, c. IV, s. 96; Ahmed Lutfî, *Tarih*, c. XII s. 104. Aynı şekilde 1293'teki (1876) Suriye valiliği esnasında da makam süresi yola çıkışına kadar dahi sürmemişti: *Ma'rûzât*, s. 226; *Tezâkir*, c. IV, s. 151.

134 *Ma'rûzât*, s. 211-213; *Tezâkir*, c. IV, s. 120.

135 Bununla ilgili olarak *Tezâkir*, c. I, s. 39-42; c. II. s. 80, 91; c. IV, s. 103-109 (bu muhtıra ayrıca İstanbul Atatürk Kitaplığı'nda Cevdet Paşa Evrakı No: 33, var. 60b-64b'de vardır); BBA-OA, Y.E.E. 18/553-330/93/36.

136 Önerileri uygulamaya konmamıştır. Çalışmalarının izleri: *Ma'rûzât*, s. 206-208; *Tezâkir*, c. IV, s. 109-117, 240-241, 250-258, 264-269.

137 *Age.*, s. 97; Yazıcı, *Takvim-i Vekayi*, s. 36-37, 147-148.

138 Her ikisi de 1288'de (1871/2) Matbaa-i Amire'de, aynı sayfa düzenlemesiyle ve son sayfadaki aynı sade baskı notuyla basılmıştır. Yedinci cildin ön sayfasında ilk kez, işlenen yıllar belirtilmez ve "Vekayi-i Devlet-i Aliyye" başlığı bulunmaz. Bu bilgilerle sekizinci cildin ön sayfasında tekrar karşılaşılır. Onuncu ciltle beraber kesin olarak ortadan kalkar.

139 *Ma'rûzât*, s. 203-4; *Tezâkir*, c. IV, s. 96 (*Tarih*'ini yazmaya devam ettiğini belirtir); E. Mardin, *Ahmed Cevdet Paşa*, s. 89-91.

ra Şura-yı Devlet'te sıradan bir üyelik) bir buçuk yıl sürmüştü. Bu zaman zarfında *Tarih*'in iki cildinin yanı sıra öğrenciler için bir üslup kılavuzu kaleme almıştı.[140] Takvim reformuna ilişkin meşgalesi de herhalde bu zamana denk gelir.

Bu bir buçuk senelik sürenin en önemli sonucu ise *Tarih*'in yedinci ve sekizinci ciltleridir. Her ikisine de bitiş tarihinin kesinleştirildiği bir not düşülmüştür. Buna göre Ahmed Cevdet yedinci cildin çalışmalarını Zilhicce 1287 başında (22 Şubat - 3 Mart 1871), sekizinci cildin çalışmalarını da Rebiyülevvel 1288 sonunda (10-19 Haziran 1871) bitirmiştir.[141] Çalışma hızının bazen ürkütücü bir yanı vardır.

Bu ciltler altıncı ciltle başlayan yenilikle devam eder. Padişah için yazdığı ithafnamede (sadece yedinci ciltte) onun makamlara en maharetlileri yerleştirmedeki becerisini över ve bu kitabın oluştuğu sırada kendisinin herhangi bir görevde bulunmadığını belirtir.[142] Sonra cildin en önemli kaynakları sıralanır. Bunu tarih anlatısı izler. Son bölümü bir belge eki oluşturur.

Ahmed Cevdet, tarihi anlatının iç yapısında eseri bundan sonra belirleyecek tarzı bulmuştur. Bu iki cildin sonraki gözden geçirilişlerinde sadece ufak yer değişimleri ve değişiklikler söz konusu olacaktı.

Bölme ilkesi yine yıllara göredir. Ancak Ahmed Cevdet adımlarını hızlandırır. Yedinci cildin başındaki Napoleon'un sefer hazırlıkları 1212 yılının sonlarına (1798 ilkbaharı) düşer. Anlatı, 400'ü aşkın sayfadan sonra Osmanlı İmparatorluğu 1219 yılı (1804/5) olaylarının işlenmesiyle sona erer.

Sekizinci cilt bir ihtarla başlar: Cevdet herkesi, bu ciltte nakledilen olayları şimdiki saltanat altında kendi çağlarının bereketiyle karşılaştırıp bunun değerini bilmeleri yolunda uyarır.[143] Kaynakların sıralanmasından sonra 1219 yılının (1804/5) geriye kalan olaylarıyla asıl tasvir başlar. Anlatı, Nizam-ı Cedid'in gerekliliği üzerine bir muhtıra ile en önemli Avrupa ülkelerinden gelen haberlerden oluşur. 1223 yılında (1808) II. Mahmud'un tahta çıkışından sonraki olaylarla cilt son bulur.

Yıllara göre olan bölünme kendi içinde katı bir kronolojik sıra izlemez; öncelikle bölgesel ağırlıklıdır. Böylece "Avrupa", Mısır, Rumeli, ya da İstanbul'daki olaylar "bohçalanarak," bazen de yıl sınırları aşılarak anlatılır.

Bununla Cevdet kronik ilkesini değiştirerek geleneksel vekayinamelere hâkim olan tarih anlatısındaki kırılmayı ortadan kaldırmıştır. Günlük not-

140 *Tadil-i Mebani'l-İnşa*, bununla ilgili olarak *Tezâkir*, c. IV, s. 118.

141 *Tarih* 1288. VII, s. 409, ya da 1288. VIII, s. 438; ayrıca bkz. Kütükoğlu, Mad. "Vekayinüvis", s. 284.

142 *Tarih* 1288. VII, s. 2-3.

143 *Tarih* 1288. VIII, s. 2: "cümleye ibret verecek."

ların derlenmesi böylece vurgulu bir anlatı ve anlam yüklü bir tartışmaya dönüşmektedir.

Ciltler ilerledikçe oluşan başka bir özellik daha dikkati çeker: Yerel olayların anlatıları önem eşitliklerini yitirirler. Sekizinci ciltte bu barizleşir: Osmanlı yönetiminde başgösteren ve taşradaki gelişmeleri gölgede bırakan olaylara nazaran Avrupa'daki olaylar daha evrensel bir anlam yüklenir.

İlk ciltlerde yapılan deneylerin mirasıyla, bu iki cilt mümkün olduğunca konulara göre ayrılmıştır. "Bakiye-i vekayi-i sene..." başlıklı ilk bölümler giriş görevini görür. Cildin ana temasına ilişkin olaylar önceki ciltten "bakiye" olarak toplanır ve burada sunulur. Böylece okuyucu anlatının ana konusuna hazırlanır. Sekizinci cilt Napoléon'un Mısır Seferi için Toulon'da yaptığı hazırlıklarla başlar. Bu sefer cildin belirgin ağırlığını oluşturur. Cevdet, ayrıntılı bir şekilde Vehhabileri işleyerek ikinci bir vurgulama yapar. Diğer taşra illerinden özellikle Rumeli'den havadislere, fakat en çok payitahttaki olaylara yer verilir. Konulara göre betimleme isteği sekizinci ciltte özellikle belirgindir. Cilt, askeri reformun gerekliliğini içeren bir muhtırayla başlar ve sonuna kadar da bu konudan şaşmaz. Bunun etkisi altında III. Selim'in tahttan indirilişi tahlil edilip muhteşem bir şekilde anlatılır. Doğrudan ilgili kişiler değerlendirilir ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki Memluklar katliamı ile Alemdar Mustafa'nın zaferi bu düşüncenin ışığı altında değerlendirilir. Sonda, fezlekede[144] olayların bir muhakemesi yapılır.

Sadrazam Âli Paşa 21 Cemaziyelâhir 1288'de (7 Eylül 1871)[145] öldüğünde her iki cilt matbaaya verilmiş olmalı. Âli Paşa ile Ahmed Cevdet'in ilişkisi, yumuşak bir deyişle, çetrefelliydi.[146] Cevdet'in hamisi ve manevi babası Reşid Paşa ya da Fuad Paşa ile olduğu kadar yakın bir arkadaşlığı Âli Paşa ile zaten hiç olmamıştı. Cevdet'in otobiyografik yazılarında Âli Paşa'nın portresi aşırı ikircikli ve istikrarsızdır. Bir yanda Ahmed Cevdet'in Bosna'da aldığı tedbirleri Avusturya elçisine karşı savunan ve Cevdet'in bu nedenle kendisine gerçekten tüm kalbiyle müteşekkir olduğu[147] becerikli bir politikacıdır.[148] Diğer yanda onu otoriter,[149] kinci,[150] özensiz,[151] aşırı

---

144 Bu fezleke *Tarih* 1288. VIII, s. 436-438'dedir.
145 Ongunsu, Mad. "Âli Paşa", s. 339.
146 *Tezâkir*, c. IV, s. 95-96, 118.
147 *Tezâkir*, c. III, s. 76; *Ma'rûzât*, s. 76.
148 *Tezâkir*, c. II, s. 86; *Ma'rûzât*, s. 52.
149 *Tezâkir*, c. II, s. 20-21.
150 *Ma'rûzât*, s. 36.
151 *Tezâkir*, c. III, s. 86.
152 *Tezâkir*, c. IV, s. 61; *Ma'rûzât*, s. 202.

hırslı,[152] dalkavukluğa kanmaya meyilli[153] ve sefahata eğilimli[154] biri olarak tanımlar.

Bu parçalardan göz okşayıcı bir portrenin bir araya getirilebileceği pek iddia edilemez. Yine de Âli Paşa devletin en uç kademesinde Cevdet'in en iyi politik ortağıydı. Ne de olsa her ikisi de bir zamanlar Reşid Paşa'yı hami olarak paylaşıyordu.

Cevdet otobiyografik yazılarında kendisi için (inandırıcı olmamakla beraber) sadece görevlerini düşünen, tüm kişisel düşmanlıklardan ve entrikalardan uzak duran bir insan imajı çizer.[155] Fakat dikkatlice okunduğunda imparatorluğun en önemli politikacıları hakkında tek iyi söz etmediği görülür. En ağır da Mahmud Nedim Paşa'yı yargılar.

Cevdet'in gözünde bu adam tamamen beceriksiz ve güvenilmez[156] biri olup sadece kendi kişisel (ve maddi) çıkarını düşünmüş,[157] izansız politikası sonucu kamuoyunu Sultan Abdülaziz aleyhine çevirmiş[158] ve devlet için hayati önem taşıyan gelirleri yabancı ellere teslim etmiştir. Devletin ülkenin menfaatlerini ağır derecede zedeleyen iflasına o neden olmuştur.[159] Genç Osmanlılar'la işbirliği içinde olduğunu öne sürdüğü gibi[160] 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak vermesinin sorumluluğunu da ona yükler.[161]

Hiçbir uzlaştırıcı kelime bu yargıyı hafifletmez. Bu kişisel çekişmenin ardında, başka nedenlerin yanı sıra Rusya'ya karşı farklı politik tavırları yatar. Mahmud Nedim Rusya'ya hayranlığıyla ünlüydü.[162] Cevdet, otobi-

153 *Tezâkir*, c. IV, s. 37-38, 94-95; *Ma'rûzât*, s. 2, 49-52, 202.

154 Bunu iki yönden iddia eder; hem içkiciliği (*Ma'rûzât*, s. 50-51) hem de cinselliği: Ahmed Cevdet, doğal gördüğü heteroseksüel aşk yeniden başat âdet olduktan sonra da Âli Paşa'nın "oğlancılığı"nın sürdüğünü Abdülhamid'e arz etmiştir (*Ma'rûzât*, s. 9).

155 *Tezâkir*, c. II, s. 262-263, c. III, s. 196-197; *Ma'rûzât*, s. 27, 51, 202, 210.

156 *Tezâkir*, c. I, s. 16-17; *Ma'rûzât*, s. 4-5. Cevdet, Mahmud Nedim'in beceriksizliğine örnek olarak malî takvimde nasıl düzensizliğe yol açtığını anlatır: "Mahmud Paşa, yalnız ber-vech-i bâlâ Abbâsîler zamânından kalmış bir sene-i mâliyyeyi imhâ etmedi. Devlet-i Âliyye'nin bi'l-cümle revâbıtını kırdı, dökdü. Devletin esâs usûl ve ka'idelerini yıkdı ve kırıp dökdüğü şeylerin yerine hiç bir şey koyamadı." *Ma'rûzât*, s. 210.

157 *Age.*, s. 208. Bu şekilde devletin iflasından para kazandığını yazar: *Tezâkir*, c. IV, s. 146.

158 Toplumdaki yerini sağlama almak amacıyla: *Tezâkir*, c. IV, s. 151. Temmuz 1893 tarihli aslında özel okul eğitimiyle ilgili bir muhtırasında da bu ithamı biraz değiştirerek yineler: BBA-OA, Y.E.E., 18/1868/93/39, s. 5-6.

159 *Ma'rûzât*, s. 222-223, 226.

160 *Ma'rûzât*, s. 196-198.

161 *Tezâkir*, c. IV, s. 170-1.

162 Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s. 131-132, bu kişi hakkında Cevdet'e katılan bir yargı içerir. Davidson, *Reform*, s. 281, Nedim Paşa'yı daha insaflı değerlendirir.

yografik yazılarında dış güçler karşısında bağımsız bir tavır aldığını öne sürer, fakat *Tarih*'i bir Rus fobisine delalet eder. Birkaç kez Rusları sinsi, içten pazarlıklı, güvenilmez ve dolandırıcı olarak tanımlar.[163] Hatta bir yerde şöyle yazar: "Rusyalu bir yere bir kadarcık tırnak işledirdikden sonra bir dahi pençesinden halâs bulmak ihtimali olmadığından...".[164] II. Katerina da dolandırıcı, kurumlu ve burnu havada olarak tanımlanır.[165] Ahmed Cevdet Rusların özellikle padişahın Ortodoks tebaası arasındaki faaliyetlerine fena içerliyordu.[166]

Bu olumsuz tutum pek de hayret verici değildir. Cevdet kendi politik kariyeri esnasında sürekli Rusların müdahaleleriyle karşılaşmıştı.[167] Ne de olsa Ruslara karşı bir tutumun Osmanlı tarihyazıcılığında örnekleri mevcuttu ve 1768 savaşlarından sonra bu pek de şaşırtıcı sayılmazdı.[168] Reşid Paşa'nın da Rus karşıtı bir tutumu vardı.[169] Diğer taraftan, Ortaylı'nın da gösterdiği gibi I. "Deli" Petro reformlarından oluşan Rus modeli Cevdet'te de hayranlık uyandırmıştı.[170]

---

163 Bu bölümler özellikle Mahmud Nedim Paşa ile olan anlaşmazlıklardan önce yazılmış olan *Tarih*'in ilk ciltlerinde yer alır. Bkz. *Tarih* 1309. II, s. 202-203, 216, 239, 272-273; IV, s. 14, 283.

164 *Tarih* 1309. III, s. 242.

165 Örnekler: *Tarih* 1309.II, s. 107, 137-138; V, s. 96; VI, s. 82.

166 Bu bölümler çoğunlukla *Tarih*'in ikinci yarısındadır. Örnekler: *Tarih* 1309. VI, s. 206; VII, s. 284; VIII, s. 72, 106; IX, s. 223; X, s. 5. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı sürdürdüğü savaşı soğukkanlılıkla karşıladığı halde II. Katerina ve II. Joseph'in "Yunan projesi" için aynı durum söz konusu değildi (*Tarih* 1309.II, s. 289-291).

167 Örnekler: *Tezâkir*, c. II, s. 269; IV, s. 151, 168; *Ma'rûzât*, s. 222-223; BBA-OA, Y.E.E. 18/553-611/93/38.

168 Cevdet Vâsıf (*Tarih* 1309. V, s. 123-126) ve Şânîzâde'den (*Tarih* 1309. X, s. 83) alıntılar yapar. Ayrıca bkz. Mustafa Necib, *Tarih*, İstanbul, 1280, s. 10.

169 M. Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa'nın Siyasi Yazıları", *Tarih Dergisi*, X/14 (1959), s. 70; Reşid Paşa'yı 1843-1845 arası İstanbul'da yakından tanımış olan Henry Layard, onu, imparatorluğu İngiltere'ye yakınlaştırmanın bir temsilcisi olarak betimler. (A. Henry Layard, *Autobiography and Letters from his Childhood until his Appointment as H.M. Ambassador at Madrid*, c. II, Londra, 1903, s. 101). Âli Paşa da Rusya'yı Osmanlı İmparatorluğu'nun doğal bir düşmanı olarak görüyordu. Bkz. A. D. Mordtmann tarafından çevirisi yapılmış 1284 (1867) tarihli muhtıra: *Stambul und das moderne Türkenthum. Politische, sociale und biographische Bilder von einem Osmanen*, c. I, Leipzig, 1877, s. 75-88, burada s. 78-79.

170 İlber Ortaylı, "Reforms of Petrine Russia and Ottoman Mind", *Journal of Turkish Studies*, XI (1987) [= *Raiyyet rüsumu. Essays presented to Halil Inalcık on his seventieth birthday by his colleagues and students* (ed. Bernard Lewis vd)], s. 45-48. Aynı başlık altında bir özet: Jean-Louis Bacque-Grammont, Emeri van Donzel (haz.), *Comite International d'Etudes Pre-Ottomanes et Ottomanes, VIth Symposium, Cambridge, 1st-4th July 1984*, İstanbul-Paris-Leiden, 1987, s. 231-232. Ahmed Âsım'ın I. Petro reformlarıyla ilgili bir değerlendirme, *Âsım Tarihi*, İstanbul (tarih belirtilme-

Tarih'in son ciltlerinde Ruslar'ın Balkan politikası üzerine son derece dengeli yargılar yer alır. Çarın artan Yunan milliyetçiliğine karşı izlediği politika hemen hemen olumlu yansıtılırken sonuçta Yunan bağımsızlığının sorumlusu olarak İngiltere gösterilir.[171] Neticede Cevdet Rusya'yı Avrupa dengesi çerçevesinde yargılayarak değerlendirmesini yapar. Rusya'yı herhalde, Napoléon'un Mısır seferi gibi sadece özel durumlarda müttefik olabilecek, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğal bir muhalifi olarak görüyordu. Panortodoks politikanın yanı sıra özellikle panslavizmi tehlikeli buluyordu.[172]

Cevdet ile Mahmud Nedim arasındaki gibi bir çekişmenin elbette ki bazı sonuçları vardı. Bu anlaşmazlığın Cevdet'in kariyerini nasıl etkilediğini biliyoruz.[173] Fakat ondan da önemlisi Cevdet'in diğer devlet adamlarının çoğuyla da iyi bir ilişkisinin olmamasıydı. Hüseyin Avni Paşa hakkındaki yargısı Mahmud Nedim'inkinden daha olumlu sayılmaz.[174] Bunun dışında, en azından kendi antipatisinin karşılık bulduğu varsayılırsa, bir hayli de düşman edinmiş görünmektedir.[175]

miştir), c. I, s. 76, 175. (Değerlendirmenin Said Efendi'nin *Tarihçe*'sine dayandığı konusunda Babinger'e, *GOW*, s. 338-339, hak verilmelidir. Krş. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, No. 3367-70, var. 1b-7b.) Bununla, *Tarih* 1309. I, s. 241-246, II, s. 289 ve biraz ikircikli bir bölüm olan *Tarih* 1309. XI, s. 66'da I. Petro'nun Yunanlılar arasında yaptığı propagandanın sözü edildiği yeri karşılaştırınız! Cevdet'in bu çarı hayranlık dolu irdelemesi Kırım Savaşı'nın hemen sonrasına denk gelmektedir (*Tezâkir*, c. I, s. 91).'En önemli örneği Sadullah Paşa'ya yazdığı mektuptur (*Tezâkir*, c. IV, s. 218-222 ve AK, C.P.E. No. 31, var. 18-15 [!]).

171 *Tarih* 1309. XI, s. 113; XII, s. 204-210 (eserin bitimindeki bölümde mevcut gözlemler arasında). Ayrıca bkz. BBA-OA, Y.E.E. 18/1856/93/39, s. 27-28. Cevdet'in Doğu Rumeli'deki kısa deneyiminin bununla ne dereceye kadar ilintili olduğunu bilemiyorum; orada da 1885'te, gelişmelerden açıkça İngiltere'yi sorumlu tutmuştu (*Tezâkir*, c. IV, s. 226-227).

172 İlgili kısımlar: *Tarih* 1309. II, s. 106-107, 206-207, 289; VII, s. 9; VIII, s. 94; XI, s. 68, 178; XII, s. 195-204 (Viyana Kongresi hakkında), s. 219.

173 Mahmud Nedim daha önce sözü edilen Bursa valiliğine atanışında rol oynamış görünmektedir, Cevdet'in Maraş ve Bulgaristan'a yollanmasından da şüphesiz sorumludur. Bkz. *Ma'rûzât*, s. 211-213, 225; *Tezâkir*, c. IV, s. 120, 148.

174 Hüseyin Avni'nin de Cevdet'in Bursa'ya atanmasına (dolayısıyla *Tarih*'in yedinci ve sekizinci ciltlerinin oluşumuna) yol açan entrikada payı vardı. Yanya'ya gönderilmesinden de sorumluydu. *Tezâkir*, c. IV, s. 131-132; *Ma'rûzât*, 220-221. Ona karşı polemik: *Ma'rûzât*, s. 82, 112, 174-175, 204. Birkaç kez sadrazam olmuş Said Paşa'ya edilen hakaretin (*Tezâkir*, c. IV, s. 260) *Ma'rûzât*'ta (s. 55) isim vermeden tekrarlanması ilginçtir.

175 Otobiyografik yazıları bazı kişiler hakkında kısmen çok olumsuz ifadeler içerir. Bunlardan birkaçı: Şirvanizade Rüşdi Paşa (*Tezâkir*, c. IV, s. 125), Mütercim Rüşdi Paşa (*Ma'rûzât*, s. 181-184; *Tezâkir*, c. III, s. 205, 207, ayrıca krş. c. I, s. 14), Kabulî Mehmed Paşa (*Ma'rûzât*, s. 204), ve özellikle Kezubi Hasan Efendi (*Tezâkir*, c. I, s. 13-14; *Ma'rûzât*, s. 176).

Ahmed Cevdet'in en çok Midhat Paşa'yla olan ilişkisi sorunluydu.[176] İlk Osmanlı anayasasının yaratıcısı Midhat Paşa tahttan indirdiği Sultan Abdülaziz'i öldürmek suçundan ölüme mahkûm edilmiş ve irade-i hümayunla 1884'te Yemen'deki sürgün yeri Taif'te öldürülmüştü.[177] Cevdet'in Midhat'ın mahkûmiyetine önemli ölçüde katkısı olmasına rağmen, ikisinin ezelden beri düşman oldukları iddiası çok büyük bir olasılıkla yanlıştır.[178] Cevdet, önce Midhat Paşa'ya adil bir duruşma vaat ederek[179] teslim olmasını sağlamış, ama sonra duruşmayı bir mahkûmiyetle sonuçlanacak şekilde yönlendirmişti. Ardından da hükmün infazını savunmuştu.[180]

Aralarındaki ilişkinin ne zamandan beri kötü olduğu sorusuna gelince, ne yazık ki Cevdet'in beyanatlarından elimizde hemen hemen sadece Midhat Paşa'nın ölümünden sonraki döneme ait olanlar vardır ve tabii ki hepsi olumsuzdur.[181] 1836/7 yıllarında yaklaşık bir yıl boyunca beraber Lofça'da bulundukları ve Midhat Paşa'nın babasından ders aldıkları bilinmektedir.[182] 1285 yılında (1868/9) Cevdet Paşa eski arkadaşı Midhat'la iyi bir çalışma yaptıklarından bahseder.[183] 1289'da (1872) Midhat Paşa ilk kez sadrazam olur ve Cevdet'in Maraş'tan geri çağırılmasını sağlar. Midhat'ın üstünlük iddiasından Cevdet daha o zamanlar rahatsız olmuş gibidir.[184] İki yıl sonra, 1291 sonunda (1874) tekrar arkadaşça bir ilişkileri olmuştur. Mektuplarında birbirlerinin taşradaki reformlarını karşılıklı

176 Bu iki insanın ilişkisini konu olan iki makale vardır. Ne yazık ki bazı kaynakları ihmal ediyorlar: İlber Ortaylı, "Bâbıâli'den Aydın Portreleri", *İstanbul'dan Sayfalar*, İstanbul, 1986, s. 80-85; Markus Köhbach,"Ahmed Cevdet Paşas *Tezâkir* und *Ma'rûzât* als Quelle über das Leben und die Persönlichkeit Ahmed Midhat Paschas", Edirne, 8.-10.V.1984, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara, 1986, s. 13-24.

177 Bununla ilgili olarak İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları*, 2. b., Ankara, 1985 (birinci baskı 1950). Bir önceki dipnotta sözü geçen iki makale, Uzunçarşılı'nın bu iki devlet adamı arasındaki ilişkiyi yansıtışını düzeltir. Kohbach, Cevdet'in Midhat Paşa'nın doğru değerlendirilmesinde gösterdiği çabaya, Ortaylı ise ortak dünya görüşlerine dikkati çekerler.

178 Bu iddia: Uzunçarşılı, *Yıldız Mahkemesi*, s. 139, bkz. s. 357-358.

179 Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkifleri*, özellikle s. 15, 19-37. Midhat Paşa özellikle Cevdet'e güvenmiş görünür.

180 Uzunçarşılı, *Yıldız Mahkemesi*, s. 139-144, 211-221, 229-230, 314-327, 357-358.

181 *Ma'rûzât* açıkça *Tezâkir*'den daha olumsuzdur (Köhbach, "*Tezâkir* und *Ma'rûzât* als Quelle", s. 24). "Bir şeyin sonunu saymaz, farfara ve savuruk ve tavr ü mişvarı dîn ü devlete muzırr bir mahlûk" (Ma'rûzât, s. 213) ifadesi, herhalde Sultan Abdülhamid'in Midhat'a gösterdiği hassasiyet için güzel bir ritmle bestelenmiş bir onaydı. *Tezâkir*'de koşut bir yere rastlanmaz.

182 Chambers, *Formative Years*, s. 26-27.

183 *Tezâkir*, c. IV, s. 84.

184 *Ma'rûzât*, s. 212-213; *Tezâkir*, c. IV, s. 120-122.

överler; Cevdet Midhat'a ödünç kitaplar verir ve İbn Haldun'daki bir bölüme dikkatini çeker.[185]

1875'e geri bakıldığında Cevdet, Midhat Paşa'yı devletin iflasıyla küpünü doldurmakla suçluyor.[186] Lutfi Efendi Cevdet'in 1876 Mart'ında (Safer 1293) Rumeli'ye müfettiş atanmasını komplocuların ona güvenmemelerine bağlar.[187] Asıl dönüm noktası en geç 1876 sonuna denk geliyor olmalıdır. Cevdet Paşa Kanun-ı Esasi konusunda ilk aşamada daha çok uzlaşmacı bir tutum almışken önerilen taslak üzerine ikisi açık bir tartışmaya girişir. Çok ilginçtir; karşılıklı olarak birbirlerini Avrupa anayasa hukukunu tanımamakla ve iyi Fransızca bilmemekle suçlarlar.[188] Bu patlama, büyük bir ihtimalle sadece Avrupa hukuk anlayışının Osmanlı İmparatorluğu'na uyarlanması konusundaki fikir ayrılıklarının ifadesi değildi. "Osmanlı modernleşmesinin bu iki kanadı"[189] arasındaki ilişkinin düzelme olasılığı kalmamıştı. Ahmed Cevdet bundan böyle Midhat Paşa'yı her şeyden, hatta 1877 Osmanlı-Rus savaşından bile sorumlu tutacaktı.[190]

Âli Paşa'nın ölümünden sonra İmparatorluğun ileri gelen politikacıları arasında Cevdet'in ortağı kalmamış gibiydi.[191] Mevkiini doğrudan saraya dayandırmıştı. Abdülaziz'in kendisine gösterdiği lütfu sıkça anması bir formalitenin fazlaca abartılması olarak yorumlansa bile Cevdet'in valide sultan Pertevniyal ile iyi bir ilişkisinin olduğu birçok kez belgelenmiştir.[192]

1292 yılında (1875/6) *Tarih*'in dokuzuncu cildi yayımlandığında ilişkileri böyleydi. Cevdet bu cildin çalışmalarına, sekizinci cildin Rebiyülevvel 1288 sonunda (10-19 Haziran 1871) tamamlanmasıyla Şura-yı Devlet'e atanması arasındaki iki aylık süre zarfında başlamış olmalıdır. 1289 başlarında (11 Mart 1872'de başlamıştır) adliye nâzırlıklarından biri esnasında bu kitapla uğraştığından söz eder.[193]

---

185 BBA-OA, Y.E.E. 18/533-500/98/38.

186 *Tezâkir*, c. IV, s. 146.

187 Aktepe (yay.), *Ahmed Lutfî Efendi Tarihi*, c. XV, s. 75; *Ma'rûzât*, s. 225; *Tezâkir*, c. IV, s. 148.

188 Uzunçarşılı, *Yıldız Mahkemesi*, s. 143-144; Davison, *Reform*, s. 377-378; E. Mardin, *Ahmed Cevdet Paşa*, s. 142-144; detaysız olarak: *Tezâkir*, c. IV, s. 167-168.

189 Ortaylı, "Aydın Portreleri", s. 74.

190 *Tezâkir*, c. IV, s. 175, bkz. Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i mühimme-i siyasiyye*, 2. b. Ankara 1987, c. II, s. 24.

191 Güneydoğu Anadolu'da birlikte çalıştığı ve kendisi gibi Lofça'dan gelen Derviş Paşa bir istisna olabilir. Cevdet'in onu savunmasına bir örnek: *Ma'rûzât*, s. 224.

192 *Tezâkir*, c. IV, s. 91-93, 120-123, 132-133, 152; kısmen aynı sözlerle mektuplaşma: İstanbul, Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrakı, No. 36, var. 52b-55b (= No. 45, var. 20a-24a), 60a-65b (= No. 45, var. 29a-32a); No. 45, var. 33a-34b.

193 *Tezâkir*, c. IV, s. 120.

Bunlar, Cevdet'in yazarlığı açısından en üretken yıllarından birkaçıdır. Ahmed Lutfi için yazdığı *Tezâkir*'e başlar,[194] *Mecelle* çalışmalarını sürdürür ve *Miyar-ı Sedad* adlı bir mantık kitabı yazar.[195]

Ayrıca en sade dille yazılmış bir peygamberler ve İslam tarihi olan *Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*'nın ilk üç bölümü yayımlanır.[196] Eser Hz. Âdem ile başlar, kısaca İslam öncesi peygamberler tarihini işler, Hz. Muhammed'in ve ilk halifelerin yaşamlarını ayrıntılarıyla anlattıktan sonra Abbasilerin, Ortaasya Türk hanlarının, Gaznevilerin, Selçukluların, Harezmşahların ve Cengiz hanlarının özet tarihlerine geçer. Son bölüm Osmanlı tarihine ayrılmıştır ve II. Murad'ın saltanatına kadar uzanır. Bu son derece popüler eser[197] tamamlanmamış kabul edilebilir; Cevdet'in hangi devirle esere bir son vermeyi amaçladığı belli değildir. Henüz hayatta olduğu yıllarda bugün bilinen on iki cüzün yedisi basılmış, geri kalanları sonradan yayımlanmıştır.[198]

Tarih'in dokuzuncu cildi Sened-i İttifak yani II. Mahmud yönetimiyle ayânlar arasındaki anlaşma görüşmeleriyle başlar. Cildin ana temasını ise Avrupa'daki çekişmeler ve süregelen Osmanlı-Rus savaşı oluşturur. Sırp bağımsızlık hareketi ve Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da yönetime el koyması da ayrıntılı bir şekilde işlenir. Anlatı 1226 ortasında (1811/2) aniden biter.

Cildin yapısı pek şaşırtıcı yenilikler sunmaz. Fakat ne padişaha, ne sadrazama ne de şeyhülislama herhangi bir ithafta bulunulmuştur. Ayrıca daha öncekilerde düzenli yapıldığı gibi o cilt için yararlanılmış kaynakların bir listesiyle de başlanmaz. Yine bir kez daha bir çizim eklenmiş (Alem-

194 *Tezâkir*'in bazılarına tarih verilmemiştir, hatta sonuncuların bazılarında verilen tarihler inanılır gibi değildir. Birinci *Tezkire*'ye verilmiş bir tarih vardır; ancak bu tarih Baysun'un kendi yayını için kullandığı Cevdet'in müsveddelerinde geçmez. Geçtiği yer Lutfi Efendi terekesinden bazı yazmaların bu yüzyıl başında yapılan kısmi yayımındadır. Söz konusu tarih 16 Receb 1288'dir (1 Kasım 1871). Krş. "Cevdet Paşa Evrakı", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, VII/44 (1334), s. 95; ayrıca Baysun'un kendi yayını için kaleme aldığı önsöz, *Tezâkir*, c. I, s. XIII.

195 Necati Öner, "Mantıkçı Baba-Oğul. Ahmed Cevdet, Ali Sedad", *Erdem*, II/6 (1986 [1987]), s. 769-799.

196 Padişahın annesine sunulmuştur: *Tezâkir*, c. IV, s. 127.

197 Bkz. Ahmet Ağırakça, "Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kısas-ı Enbiyâ* ve *Tevârih-i Hulefâ*'sının İslâm Tarihi Kaynakları (Başlangıçtan dört halife devri sonuna kadar)", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, s. 127-141.

198 *Kısas-ı Enbiya* defalarca basılmıştır. Son zamanlarda yapılan basımların çoğunda zaten sade olan dil bir kez daha arındırılmıştır. Orjinal metnin Latin alfabesi kullanılarak (ve sözcük açıklamaları eklenerek) yayımlanan benim bildiğim en son basımı, Ertuğrul Düzdağ tarafından düzenlenip iki cilt halinde İstanbul 1397/1977, 2. b. 1981'de çıkmış olandır.

dar Mustafa Paşa'nın portresinin taşbasması) ve Vehhabi Suud bin Abdülvahab'ın mektuplarında kullandığı alâmetin reprodüksiyonu verilmeye çalışılmıştır.[199]

Dokuzuncu cilt Abdülaziz'in saltanatı esnasında yayımlanmış son ciltir. 1293'te (1876) tahttan indirilmesine Ahmed Cevdet'in bir katkısı olmamıştı. Uzun vadede bu olay onu zarara uğratacaktı. Siyasi yalnızlığı padişahın ve annesinin desteğini yitirmesiyle artıyordu. Sürekli şüpheci olan II. Abdülhamid ile aynı düzeyde bir ilişki olası değildi. Bu padişah Cevdet'in kendisine bağlı olduğunu biliyor, bu tek taraflı ilişkiyi değiştirmeye gerek görmüyordu. Böylece Cevdet'in politik hareket alanı hayli küçülmüştü. O zamana dek olduğu gibi yine çeşitli görevlerde çalışıyor, ama yeni projelere girişemiyordu; Mecelle komisyonu da dondurulmuş gibiydi. Padişah ona Bebek'teki yalısını hediye etmek gibi düzensiz aralıklarla özel ihsanlarda bulunuyordu. Bu hediye, yalının önceki sahibi Mütercim Rüşdi Paşa'nın Cevdet'in etkin yardımıyla Sultan Abdülaziz'in sözde "katli" üzerine yok edilişinden bir yıl sonra ona verildi.[200]

Ahmed Cevdet Paşa yazarlığa zaman ayırmak için yeterince firsat buluyordu. 5 Zilhicce 1294 (11 Eylül 1877) ile 7 Zilkade 1298 (1 Ekim 1881) arasındaki üç yıl içinde *Tezâkir* 4'ten 39'a kadar olanlar yazılmıştı.[201] Bunu yeni açılan hukuk mektebi için yazdığı belagat kitabı *Belâgat-ı*

199 *Tarih* 1292. IX, s. 362.

200 Uzunçarşılı, *Yıldız Mahkemesi, s. 286, 358; tarih Rüşdi Paşa'nın ölüm tarihinden çıkarılmıştır (Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkifleri,* s. 118). Beklenmeyen bir lütfa diğer bir örnek ise Abdülhamid'in 1305 başında Cevdet Paşa'nın İstanbul'a ilk gelişinin 50. yıldönümü nedeniyle düzenlediği resm-i tazimdir (*Tezâkir,* c. IV, s. 245; E. Mardin, *Ahmed Cevdet Paşa,* s. 152). Abdülhamid'in Cevdet'e karşı tutumu, Findley'in neo-patrimonyal otoritercilik olarak adlandırdığı ve o çağ için tipik olan tutuma güzel bir örnektir (bkz. *Ottoman Civil Officialdom. A Social History,* Princeton/NJ, 1989, s. 304).

201 İlk beş *Tezâkir* Cevdet'in Ahmed Lutfî Efendi'ye sunduğu belgelere sadece eşlik eden yazılardı (*Tezâkir,* c. I, s. 3-5). Asıl metin altıncı *Tezkire* ile başlar. 5 Zilhicce 1294 ile 22 Cemaziyelahir 1295 (11 Aralık 1877-24 Haziran 1878) tarihleri arasındaki altı ay içerisinde Cevdet bu yazılar üzerinde çok sıkı bir şekilde çalışır; hatta Şam'da valiyken dahi çalışmalarını sürdürür. Kozan'a sefer, çalışmaya ilk kez ora verilmiş olmasının nedeni olabilir. Midhat Paşa davasından sonraki dönem ikinci yoğun çalışma safhasını oluşturur. *Tezkire* 19 27 Receb 1298 (25 Haziran 1881) tarihini, *Tezkire* 39 ise 7 Zilkade 1298 (1 Ekim 1881) tarihini taşır. Bu, üç buçuk ay içinde 540 basılı sayfaya denk gelir. Tarihleme konusunda başka tutarsızlıklar da vardır: *Tezkire* 18 *Tezkire* 21'den sonraki bir tarihi taşır; *Tezâkir* 28-39, 140 basılı sayfa, sekiz günlük bir süre içerisinde ve 23 Şevval-7 Zilkade 1298 (23 Eylül-1 Kasım 1881) arasında bulunan üç tarih taşır. Bu tuhaf tarihlerin nasıl açıklanabileceği sorusu burada yanıtsız kalacaktır, belki de söz konusu tarihler gönderiliş günleridir.

Osmaniye,[202] otobiyografik *Tezkire* 40[203] üzerindeki çalışmalar ve *Tarih*'inde sıkça alıntılar yaptığı bir tarih şiirleri antolojisinin yayımlanması izler.[204]

Bu kadar zamanı olan biri, politik yaptırım gücünü yitirmiş demektir.[205] Bu durum 19 Muharrem 1300'de (30 Şubat 1882) adliye nâzırlığından alınmasıyla geçici olarak son bulur.[206] Vezirliğe atandığında kendisine hayat boyu bağlanmış maaş da kesilir. Maaşı, bir tasarruf önlemine kurban gitmiştir.[207]

Bu koşullar altında *Tarih*'in çoktan çalışmalarına başlanmış onuncu cildi tamamlanıp basılır; on birinci cilt de temize çekilir. Bunu kısa bir süre sonra on ikinci cilt izler. *Tarih-i Cevdet*'in son üç cildi sekiz yıllık bir aradan sonra iki yıl içerisinde yayımlanmıştır.[208]

---

202 En son yayımlanan çok ayrıntılı bir eser: Christopher Ferrard, "The *Belagat-ı Osmaniye*"; ayrıca bkz. *Tezâkir,* c. IV, s. 214-215.

203 *Tezkire* 40'ın 13. defterindeki çelişik tarihleme, hicri tarihin değil mali tarihin dikkate alınması gerektiğine işaret eder; tarihleme o zaman kronolojiye tam olarak uyar.

204 Ahmed Cevdet (haz.), *Sürurî Mecmuası,* İstanbul, 1299. Son sözdeki ifadelere (s. 109) bakılacak olursa konu edilen derleme zamanının en ünlü tarih şiiri yazarı Sürurî Osman Efendi'nin kaleminden çıkmış ve Keçecizade Molla İzzet ile Asım Efendi üzerinden Cevdet'in eline geçmiştir. Kendisinden önceki her iki kişi, derlemeyi başka yazarların mısralarıyla tamamlamışlardı.

205 Ortaylı, Cevdet'in Abdülhamid zamanında kibarca saf dışı bırakıldığını anlatır ("Aydın Portreleri", s. 74).

206 *Tezâkir,* c. IV, s. 216. Bu azlin arka planında "başvekil" Ahmed Vefik Paşa ile anlaşamaması yatar. Demek ki bir düşman daha edinmiştir.

207 Bu maaşların kesilmesiyle ilgilenen komisyona Cevdet'in kendisi de üyeydi. Bkz. M. Münir Aktepe (yay.), *Vakanüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi,* c. XIII, Ankara, 1990, s. 47-48. Hizmet dışı maaşı olarak 10.000 kuruş alıyordu. Ancak 1302 yılında (1884) emeklilik maaşına yeniden hak kazandı; hâlâ herhangi bir makam işgal etmiyordu. Hayatının sonlarına doğru maddî durumu sürekli kalacak şekilde rahatlamış gibidir. Krş. *Tezâkir,* c. IV, s. 224, 283.

208 *Tezâkir,* c. IV, s. 216. Onuncu ve on birinci ciltlerin basım tarihi yoktur. Özege, *Eski Harfli Türkçe Eserler Katalogu,* c. V, s. 1738'de onuncu cildin 1292 yılında Matbaa-ı Âmire'de basıldığını yazarsa da bu yanlıştır. Çünkü cildin başında Abdülhamid'e bir ithaf bulunur ki, Abdülhamid tahta çıktığında yıl 1293 (1877) idi. Bu ithafta tahta çıkışının konu edilmemesi basım tarihinin oldukça geç bir zamana denk geldiğine delildir. Aynı şekilde Cevdet'in on ikinci cildin bitişine ilişkin verdiği 1302 (1884/5) tarihi de doğru olamaz (*Tezâkir,* c. IV, s. 216). Bunu sadece baş sayfadaki basım tarihi değil, *Tezâkir,* c. IV, s. 218'de mevcut 28 Kasım 1884 tarihli, yani tam 1 Muharrem 1302'ye denk gelen Viyana'dan bir teşekkür yazısı da yalanlar. Bekir Kütükoğlu (krş. Mad. "Vekayinüvis", s. 284) İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'nde Cevdet'in onuncu cilde ilişkin 29 Zilhicce 1299 (10 Kasım 1882) ile 3 Şaban 1300 (14 Aralık 1882) arası tarihlendirilmiş müsveddelerini görmüştür. Aynı yazara göre on birinci cildin taslakları bundan üç ay önce hazırlanmıştır.

Tarih o zamana kadar çoğunlukla bir devlet basımevinde basılmıştı.[209] Buna karşılık son üç cildin basım yeri Abdülhamid'in nedimlerinden birinin özel basımevi olan Matbaa-i Osmaniye'dir.[210]

Bu üç cildin hiçbiri yapıya ilişkin deneyimlere girişmez. Yıllara ve bölgelere göre bölünmelerin çakışması artık Cevdet'in tarihyazıcılığı tarzı olmuştur. Belge zeyli de bu arada *Tarih-i Cevdet* için (*Vekayi-i Devlet-i Aliyye* başlığı artık tamamen kalkmıştır) olağan bir unsur haline gelmiştir. Her cildin girişinin Abdülhamid'e bir ithafla başlaması, büyük ölçüde iktidardan uzaklaştırılmış bir yazar ve müzmin şüpheci bir padişah söz konusu olduğunda şaşırtıcı değildir.[211] Ancak II. Mahmud'un sırdaşı Halet Efendi'nin Yunan bağımsızlık savaşına kadar Osmanlı tarihi için oynadığı yıkıcı rolün vurgulandığı on birinci cildin başındaki mukaddime bir istisna oluşturur.[212]

Bu üç ciltte monografik bir bütünlüğün oluşturulması için pek çaba sarfedilmemiştir. Onuncu cilt 1226 yılı (1811/2) Osmanlı-Rus savaşı çerçevesindeki olaylarla giriş yapar ve 1231 yılına (1815/6) dek sürer. Avrupa tarihinin (ayrıntıda Napoléon savaşlarının) ana tema olarak işlendiği ilk ciltir. Ama bununla bağlantı kurularak Osmanlı-Rus savaşı ve Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın reformları da ayrıntılı olarak ele alınır ve cilt Mısırlı reformcuya bir övgüyle sona erer.

On birinci cilt 1231 yılı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki olaylarla başlar ve Napoléon'un ölümü, Rus elçisinin İstanbul'u terk edişi ve bir Osmanlı bildirisinin yayımlanması ile 1236 yılında (1820/1) biter. Ayrıca Verona antlaşması çerçevesinde İtalya ve İspanya için varılan karar hakkında bir paragraf eklenmiştir. Ama Yunan bağımsızlık savaşı ile Tepedelenli Ali Paşa'nın ayaklanması cildin ağırlık merkezini oluşturur.

On ikinci cilt 1241 yılına kadar (1825/6) Mora yarımadasındaki olayların işlenmesiyle devam eder ve Vaka-i Hayriye, yani yeniçerilerin yok edilişi ve yeni birliklerin oluşturulmasıyla son bulur. Bir "tezyil"de Cevdet, böylece Encümen-i Dâniş tarafından kendisine verilmiş olan görevi

209 Ya Takvimhane'de ya da Matbaa-i Amire'de. Altıncı cildin basıldığı Tasvir-i Efkâr Matbaası bir istisnadır. İlk üç cildin yeniden basımları devlet matbaasında, üçüncü, beşinci ve altıncı ciltlerinkiler ise özel basımevlerinde yapılmıştır (Özege, *Eski Harfli Türkçe Eserler Kataloğu*, c. V, s. 1737).

210 Onuncu ciltte basım yerine ilişkin bir bilgi verilmemekle beraber sayfa düzeni, baş sayfasında basım yeri belirtilen on birinci ve on ikinci ciltlerinkiyle tamamen aynıdır.

211 Ahmed Cevdet tam olarak meşgalesiz bırakılmamıştı. Kendisine verilen işlerden biri eski velînimeti Pertevniyal Sultan'ın terekesinin tesciliydi (krş. Uzunçarşılı, *Yıldız Mahkemesi*, s. 107-108).

212 *Tarih* [1300].XI, s. 3-7.

yerine getirdiğini yazar.[213] Fakat buna bir de konunun devamını sağlamak üzere üç sorunun analizi içeren bir hatime[214] ekler: Osmanlı İmparatorluğu neden Viyana Kongresi'ne katılmamıştır? Yunan bağımsızlık savaşında Rusya'nın parmağı var mıdır? Yunan ayaklanması nasıl sonuçlanmıştır? Bununla da yetinilmeyerek kısa bir muhtırada Rus Balkan politikasının esasları hakkında bilgi verilir.[215] En sonda bir tetimme birkaç satırla şimdiki zamana bir köprü kurar. Buna sonra değineceğiz.

Tertib-i Cedid

Tarih'in tamamlanışına ilişkin Osmanlı çağdaşlarından gelen iki tepki günümüze ulaşmıştır. Cevdet, edebiyatçı Genç Osmanlı Namık Kemal ve arkadaşı Sadullah Paşa'ya son cildinin birer nüshasını göndermişti. Her ikisi de -tabii ki- eseri över, fakat anlatının 1241 yılında son bulmasını eleştirirler. Namık Kemal ile olan mektuplaşmaları pek başarılı değildi, çünkü o, biraz zorlama ama tamamıyla doğru bir kelime oyununu yanlış olduğu zannıyla eleştirmişti. Cevdet Paşa Rodos'a alaylı bir cevap yazar; eserin 1241 yılına denk gelen sonunu da kısaca Encümen-i Dâniş'in siparişiyle açıklar.[216]

Bundan farklı bir biçimde Cevdet'in Sadullah Paşa'ya yazdığı önemli

mektup yaşamının o devresinde Osmanlı siyaseti için duyduğu karamsarlık ve hüsranı belgeler niteliktedir.[217] Burada da Encümen-i Dâniş'i ve bundan sonraki bölümlerin vakanüvislerin görev alanına girdiğine dair padişahın emrini açıklama olarak getirir.[218] Encümen'e karşı aldığı ironi dolu tavır, burada açıkladığı ikinci bir nedenin daha önemli olduğunu gösterir: Yaşanan döneme yaklaşıldığında tarih yazmanın kolaylaşmadığı. "Hakaayık-ı ahvâli tasrîh değil telmîh bile güçleşiyor."[219]

Göz ardı etmemesi gereken siyasi çekinceler, Cevdet'i *Tarih*'ine haya-

---

213 *Tarih* 1301.XII, s. 225.

214 *Tarih* 1301.XII, s. 225-254.

215 *Tarih* 1301.XII, s. 252.

216 Mektup ve cevap *Tezâkir*, c. IV, s. 222-224, Namık Kemal'in ayrıntılı bir yorumla beraber mektubu için ayrıca bkz. Fevziye Abdullah Tansel (haz.), *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, c. IV, Ankara, 1986, s. 93-96.

217 Mektup ve Cevdet'in cevabı *Tezâkir*, c. IV, s. 216-222; Atatürk Kitaplığı'ndaki Cevdet'in taslağı, Cevdet Paşa Evrakı No. 31, s. 18-15 (başaşağı ve tersten ilgili deftere kaydedilmiştir).

218 O sıralar Ahmed Lutfî Efendi *Tarih*'inin 1830'lara kadar uzanan ilk üç, hatta dört cildi yayımlanmıştı. Krş. M. Münir Aktepe'nin kendi yayınına girişi, [Ahmed] Lutfî, *Tarih*, s. XXVII-XXVIII. Cevdet'teki bölüm *Tezâkir*, c. IV, s. 218, Cevdet Paşa Evrakı 31, s. 18.

219 *Age.*

tında tanık olduğu ve kısmen kendisinin de planladığı reformların başlangıcı olarak gördüğü Vaka-i Hayriye'de son vermeye zorlamıştı. En azından Sadullah Paşa'ya yazdığı mektubunda reformları boşa çıkmış gibi değerlendiriyordu. Fakat bu, ilgisinin yakın tarihe yönelik olmadığı ya da eserinin kendi zamanının aynasında okunmasını istemediği anlamına gelmez.

Birinci cildin ilk kez yayımlanmasının üzerinden uzun bir zaman, tam otuz yıl geçmişti. *Ma'rûzât*'ında Cevdet *Tarih*'in yeni basımına bir tür emrivaki karşısında rıza göstermiş gibi yapar.[220] Aslında ciltleri tekrar basıma vermeden önce üzerlerinde çalışıp yeniden düzenlemeler yapmıştır.[221]

Bunu yaparken, ilk ciltlerdeki yapı denemelerini geniş ölçüde yok eder. Fazla yeni malzeme eklemeden anlatıyı ilk tertibin son ciltlerine oldukça benzeyecek şekilde değiştirir. Sadece ilk cilt hatırı sayılır çoklukta yeni metinler içerir, ancak aslında ilk tertibin ciltlerinin ek ve istitrat bölümlerinin bir araya getirilmiş halidir. Böylece sanki bir dünya tarihi antolojisi oluşturmuştur.

Tertib-i Cedid'in sekiz cildi bu şekilde 1302-3 yıllarında (1884/5-1885/6) kısa bir süre içerisinde yayımlanır.[222] Yazarın mizanpaj ve kâğıt kalitesinden memnun kalmaması, muhtemelen geri kalan ciltlerin basılmamasının sebebiydi. Belki de yayıncı henüz piyasada var olması gereken son ciltler için pazar bulamayacağını düşünmüştü. Telif hakkı almayan Ahmed Cevdet her halükârda onu açgözlülükle suçluyordu.

Gene de altı yıl sonra yine Matbaa-i Osmaniye'de, bu anabölüm başında betimlenen şekliyle *Tarih*'in yeniden basımı yapılmıştır. Buna, muhtemelen *Ma'rûzât*'ın kendisi adına yazıldığı Abdülhamid sebep olmuştu.[223] Bu 1309 (1891/2) tertibinin ilk sekiz cildinde metin değişiklikleri yapılmamıştır; son dördünde ise sadece önemsiz farklar vardır. Böylece eserin ilk kez tam bir takımının baskısı piyasadaydı.

Üstlendiği adliye nâzırlığı, ayrıca Rumeli ve Girit'e yaptığı son teftiş ziyaretlerine rağmen 1300'den (1882/3) sonraki yıllarda Cevdet Paşa'nın bir daha siyasi ağırlığı olamayacaktı. Ancak bir ara II. Abdülhamid'in yakın çevresine dahil olmuştu.[224] Siyasi kariyeri garip bir şekilde sonuçlandı.

---

220 *Ma'rûzât*, s. 209.

221 Bundan sonraki bölümde bu yeniden düzenleme etraflıca ele alınacaktır.

222 Cevdet ilk olarak dört cildin basıldığını yazar (*Tezâkir*, c. IV, s. 228). I. cildin basım tarihi 1302, diğer yedisinin 1303'tür.

223 *Ma'rûzât*, s. 209-210. Kronolojik olarak sultanın böyle bir müdahalesi mümkündür.

224 Ölmezoğlu, *Cevdet Paşa*, s. 118. Cevdet'in 8 Şevval 1307 (28 Mayıs 1890) tarihli bir arzında (BBA-OA, Y.E.E. 18/553-290/93/36) kendisinin de hükümdarın şüphesinden kurtulamadığı açıkça bellidir. Anlaşılan padişah onun niçin sürekli Babıâli'de bulun-

1309'da (1891/2) bir kabine kurulduğunda nâzır tayin edilip edilmediğini kendisinin bile anlayamadığını yazar. Bunun üzerine kendisine nezaretsiz bir nâzır olduğu söylenip bir süre meclis-i vükela toplantılarına katılmaması istenir.[225] Bu belirsiz durum muhtemelen hayatının sonuna dek sürmüştü.

Altmış yaşını aşan Cevdet böylece yazarlığa devam ediyordu. Tertib-i Cedid'in ilk basımından sonra *Kısas-ı Enbiya*[226] üzerinde çalışmaya devam etmiş, kısa bir *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*[227] yazmış, ayrıca konusu tarih olmayan bir dizi eser kaleme almıştı. Bir entelektüel olarak kazandığı saygınlık yurtdışı ilişkilerini de beraberinde getiriyordu; bunlar haliyle en üst makamın şüphelenmesi ve onu yakından izletmesine neden olmuştu.[228]

Son yıllarındaki arkadaş çevresi politik açıdan pek yetkili insanlardan oluşmuyordu. Ancak belli ki Cevdet'i hami olarak gören hoca-i evvel Ahmed Midhat Efendi[229] ile sıkı bir bağı vardı. Cevdet, asiliğiyle tanınan ve

duğunu sordurmuştu. İki hafta önce hükümetten olmasa da adliye nazırlığından azledilmişti (*Tezâkir*, c. IV, s. 274). Cevdet haftanın iki günü Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'nın toplantılarına katıldığını anlatır. Ayrıca yoğun bir çalışma gerektiren önemli demiryolları komisyonu başkanlığını yürüttüğü için ara sıra Babıâli'ye gelmesi gerekmektedir. Padişaha bundan sonra her sefer için özel izin istemeyi teklif ettiğini yazar.

225 *Tezâkir*, c. IV, s. 278-280. Kendisine maddi açıdan yarar getiren bu soğuk elveda için teselli olarak sultana ait iç hazineden özel bir ikramiye almıştı. Ali Çankaya, *Son Asır Türk Târihinin Önemli Olaylarıyla Birlikde Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler*, c. 1 (İstanbul, 1968), s. 224-225, 247'de Cevdet'in "Meclis-i Vükelâya me'-mur" ancak "bulunamadı" diye tavsif edildiği iki hükümet kararını gösterir.

226 *Tezâkir*, c. IV, s. 226, 228, 273-274.

227 *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, 1307 (1889/90) Matbaa-i Ebüzziya'da yayımlanır. Eser daha çok Halimgiray'ın *Gülbün-i Hânân*'ına dayanıyor (Babinger, *GOW*, s. 342-343).

228 BBA-AO, Y.E.E. 18/553-334/93/36 (Macaristan'ın Osmanlı tarihi üzerine Budapeşte'den gelen bir müracaat); 18/1865/93/39 (Chicago'daki bir edebiyat kongresine muhabir üye olarak katılma izni için başvuru).

229 Ahmed Midhat Efendi, eski hamisi Midhat Paşa'ya karşı gelerek, Cevdet'e Midhat'ın mahkûm olduğu davada gazeteci olarak destek olmuştu (bkz. Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkifleri*, s. 43-50). Ahmed Midhat'ın *Mufassal Tarih*'i nedeniyle uzun süreli ve arkadaşça bir mektuplaşma da başlamıştı (bkz. *Tezâkir*, c. IV, s. 242-244). Sonra Cevdet onun Chicago'ya gönderilmesini önerir (27 Cemaziyelahir 1309 [28 Ocak 1892] tarihli BBA-OA, Y.E.E. 18/1865/93/39). Fakat bir yıl sonra Osmanlı Cevdet'in söz konusu kongreye muhabir üye olmasına karar verir (19 Şevval 1310 [2 Mart 1893] tarihli BBA-OA, M.V. 74-35). Bu belgeye dikkatimi çektiği için Abdullah Martal'a (D.E.Ü., İzmir) teşekkür ederim. Fatma Aliye'nin kitapları da Chicago'da sergilenmiştir (Mübeccel Kızıltan, Tülay Gençtürk (haz.), *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu*, c. I, İstanbul, 1993, s. 47, belge 18/3 - ancak Atatürk Kitaplığı'ndaki sergide görüldüğü gibi gönderenin adı "Starkwather" idi). Ahmed Midhat *İki Melek* adlı romanını Cevdet'in kızlarından biri için yazmıştı (Tanpınar, *Türk Edebiyatı*, s. 461). Ayrıca krş. Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrakı No. 45, var. 38b-40a.

bu nedenle padişahın sempatisine mazhar olmaya pek şansı olmayan panislamist el-Afgani'yi de savunmuştu.[230] On yıl boyunca Cevdet'in oğlunun eğitimcisi olan ve kaleme aldığı Suriye tarihini hamisi Cevdet'e ithaf eden Rum-Ortodoks kilisesine bağlı Lübnanlı İlyas Matar'ın yakın arkadaşıydı.[231] Fakat entelektüel açıdan ona en yakın kişi, kendisi de başarılı bir yazar olan kızı Fatma Aliye Hanım olmalıydı.[232] Ahmed Cevdet'ten kalan son ayrıntılı çalışma da Cevdet'in kendi elinden çıkmamış, damadı Faik Bey'in çok güzel rikasıyla kâğıda aktarılmıştır. Padişahın emri üzerine birkaç gün içerisinde Cevdet'in kızı Fatma Aliye ile beraber uzun bir muhtıra hazırlamışlardı. İngilizlerin ne zamandan beri dost görünerek Osmanlı İmparatorluğu'na zarar verdikleri gibi garip bir soruyu cevaplandıracaklardı. Büyük oranda *Tarih*'teki kaynaklardan yararlanarak verdikleri cevap, İngiliz karşıtı bir polemikten büyük ölçüde kaçınıyordu.[233]

Böylece kendi tarih eseri Ahmed Cevdet'e ölümünden kısa bir süre öncesine kadar eşlik etti. 2 Zilhicce 1312'de (27 Mayıs 1895) Bebek'teki yalısında hayata gözlerini yumdu. Kızı Fatma Aliye'nin yazdığı mersiye, son mısraı ebced hesabına göre ölüm yılını veren bir beyitle son bulur:

Tarihi yazan kalem kırılsun
Ahmed Cevdet Paşa vefat eyledi[234]

230 BBA-OA, Y.E.E. 18/553-586/93/38. Belge tarihlendirilmemiştir ama el-Afgani'nin 1892'de İstanbul'a gelişiyle ilintili olmalıdır. Gerçekten de hayatının sonunu burada geçirecekti.

231 Youssef M. Choueiri, *Arab History and the Nation-state. A Study in Modern Arab Historiography 1820-1980*, Londra - New York, 1989, s. 34-35, 37.

232 İnci Enginün, Mad. "Fatma Âliye [!] Hanım", *TDEA*, c. III, s. 166-167.

233 7 Ramazan 1311 (14 Mart 1894) tarihli BBA-OA, Y.E.E. 18/1856/93/39

234 Kızıltan ve Gençtürk (haz.), *Fatma Aliye Hanım Evrakı*, c. I, s. 40, 95.

1.B) TARİHİ AÇIDAN METNİN İÇ YAPISI

Tarih-i Cevdet'in Basımları

Esas olarak *Tarih-i Cevdet*'in üç basımı vardır.[1] İlk olarak 1270 (1854) ve 1301 (1884) yılları arasında birbirini izleyen on iki cilt olarak yayımlanmıştı. Bu dizinin bazı ciltleri kimi kez daha dizi tamamlanmadan yeniden basılmıştı. İkinci dizi, yeni düzenlemenin (Tertib-i Cedid) ilk baskısıdır ve 1302-1303 (1884/5-1885/6) yıllarında yayımlanır. Bu basım sadece ilk sekiz cildi içeriyordu. Son olarak bu basımın ikinci baskısı ("Tertib-i Cedid, ikinci tab"), aynı yayınevinden çıkmış tek komple basımdır. Bir önceki bölümün başında bu basım üstünde etraflıca durulmuştu.[2]

Özellikle birinci cilde yapılan önemli eklemelerin mevcudiyeti ve yazar tarafından onaylanan son basım olması bile, Tertib-i Cedid'in ilk basıma tercih edilmesine yeterli bir sebeptir. Her iki serisi de -birkaç baskı hatası dışında- tamamen aynı metni içerir. Bu nedenle bu çalışmada genellikle 1309'da basılan tam seri kullanılacaktır. Bir önceki bölümde verilen bilgilere ek olarak burada tarihçi Cevdet'in farklı basımlar üzerine yaptığı çalışmalar yakından izlenecektir. Bu bölümün amacı elbette ki metnin tam oluşum tarihini sunmak değildir. Eserin herhangi bir baskısının bir cildini önüne alan bir kimsenin onun tarihi yeri hakkında bir fikrinin olması, bu çalışmanın çerçevesinde metnin tarihi boyutunun irdelenmesi açısından yeterli olacaktır. Cevdet'in kaynak kullanımı bölüm 3.A'da incelenecektir.

Bu bölümde, 1309'daki basımına doğru giden süreçte *Tarih* metninin oluşumu teleolojik bir yaklaşımla anlatılmaktadır. On iki cildin, konu edilen zamana dağılımına kısaca göz atıldıktan sonra ayrıntılı olarak Tertib-i Cedid'in yapılanması ele alınacaktır. Ondan sonra yeni basım için hayli değiştirilen ciltlerin varyantları incelenecektir. Bölümün son kısmıysa birinci cilde ayrılmıştır.

Tablo 1 cilt bölümlerinin karşılaştırılabilmesi amacıyla hazırlanmıştır. Tamamen yeniden düzenlendiği için müstesna olan cilt 1309.1 dahil edil-

---

1 Bu çalışmanın çerçevesinde birinci cildin Arapça çevirisi (çev. Abdülkadir Efendi, Beyrut 1308 [1890/1891]) incelenmeyecektir. Bu çeviri herhalde Cevdet'in bilgisi dahilinde ama katkısı olmadan gerçekleşmişti (BBA-OA, Y.E.E. 18/553-385/93/37).

2 Bu basım, "Tertib-i Cedid" ile "ikinci tab"ı (bu terimler eşanlamlı görüldüğünden) birbirinden ayırt etme güçlüğü nedeniyle, çoğunlukla "ikinci baskı" olarak anılır. Karışıklığa neden olacak şekilde Tertib-i Cedid'in ilk basımına dahil olmayan IX'dan XII'ye kadar olan ciltlerin de baş sayfasına *tertib-i cedid* ve *ikinci tab* yazılmıştır. Diğer taraftan ilk basımdan pek farklı olmadıkları için bu dizinin ikinci baskısı olarak da kabul edilebilirler.

memiştir. Tablo, ciltlerin zeyllerini dikkate almamaktadır, çünkü o durumda birinci basımın zeyllerinden aktarılmış sayfaların belirtilmesi çok karışık bir görüntü verecekti. Ayrıca ciltler arasında belirtilmiş olan sınırlar da kesin çekilmiş çizgiler değildir. Verilen sayfa sayıları sadece bundan sonra (ya da buraya kadar) ilgili Tertib-i Cedid cildine aktarmaların yoğunlaştığını belirtir. Bu yüzden bazı ciltler arasında kesişen bölümler vardır.

Yıldızlarla işaretlenmiş ayrım yerleri bir istisna oluşturmaktadır. Bu yerlerde yeni basımın ciltleri bu sayfalarla değil, birinci basımın ileriki bölümlerinden aktarmalarla başlamaktadır. Cilt 1309.IV'ün başı cilt 1273.III.336'ya, hatta cilt VI'nın başı birinci basım altıncı cildinin bazı bölümlerine denk gelir.

Tertib-i Cedid'in nasıl yapılandığı belirginleşmeye başlamaktadır. Yeni basımın birinci cildi kısmen *Tarih*'in ilk sekiz cildinden alınan bölümlerle ve kısmen baştan yazılarak oluşturulmuştur. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonraki olayların anlatısıyla ona bağlı belgeler bu cilde alınmamış, uzun arasözler ve ilaveler kaldırılarak diğer ciltlere dağıtılmıştır.[3] Genel olarak ciltlerin konu bütünlüğüne artık dikkat edilmez.

Yine de ciltlerin başı yahut sonu, ya bir fezleke aracılığıyla cildin en azından bir bölümünün özetinin verilmesi ya da özellikle ilginç bir olayın anlatılması için kullanılır. Bu şekilde cilt 1309.II Vâsıf Efendi'nin vakanüvis yapılmasıyla sona erer.[4] Üçüncü cilt Rusya'ya karşı savaş hazırlığı çerçevesinde hadislerin halka açık okunması üzerine bir yazı ile başlar. Dördüncü cilt ilk basımdan çeşitli metinlerin oluşturduğu bir tür kolajla başlar ve askeri reformun gerekliliğini kanıtlamaya çalışır.[5] Cilt Fransa'ya savaş ilanıyla son bulur.[6]

Bu şekilde bazı konuların vurgulanması tabii ki ciltlerin konu bütünlüğünü iade etmeye yetmez. İki basımın birbirinden sadece cildin kendi içindeki bazı yer değişiklikleriyle ayrıldığı sekizinci ciltte bile bu bütünlük ortadan kaldırılmıştır. İlk basımda cildin başında Koca Sekbanbaşı'nın modern askeri birliklerin oluşturulması gerekliliğini savunan bir risalesi yer alıyordu.[7] Bu yazı Nizam-ı Cedid, III. Selim'in tahtan indirilişi ve

3 Son ciltlere çok sayıda ekleme ve istitrat (arasöz) dahil edilmiştir; örneğin *Ta'rih* 1309.X, s. 92-95'te İstanbul'daki veba salgınları ve mücadelesi hakkında.

4 *Tarih* 1309.II, s. 301.

5 *Tarih* 1309.VI, s. 4-6.

6 *Tarih* 1309.VI, s. 356.

7 *Tarih* 1288.VIII, s. 4-20. Risalenin Mehmed Münib Efendi'ye ait olduğunu belirten Babinger'e (*GOW*, s. 345-346), Kemal Beydilli tutarlı gerekçeler öne sürerek ("İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizam-ı Cedîd'e dair Risâlesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII [1983-1987], s. 387-479, özellikle s. 388, dn. 3), risalenin "Çelebi Mus-

TABLO 1: *TARİH-İ CEVDET* ANLATISININ BASIMLARA GÖRE KARŞILAŞTIRILMASI

Cilt (1309)	Yıllar (hicri [gregoryen])	İlk basım
1309.II	1188-1197 [1775-1783]	[1271]I.86-1271.II.154
1309.III	1198-1201 [1783-1787]	1271.II.152-1273.III.137
1309.IV	1201-1204 [1787-1789]	²1280.III.267*-1275.IV.336
1309.V	1204-1206 [1789-1792]	1274.IV.248*-1278.V.216
1309.VI	1207-1213 [1792-1798]	1278.V.211*-1288.VII.74
1309.VII	1213-1219 [1789-1805]	1288.VII.58-1288.VII.20
1309.VIII	1219-1223 [1805-1808]	1288.VIII.20-Son
1309.IX.	1223-1226 [1808-1811]	1292.IX
1309.X.	1226-1233 [1811-1818]	[1300].X-[1301].X.48

Alemdar Mustafa Paşa'nın zaferini konu alan bir cilde giriş işlevi görüyordu. Tertib-i Cedid'de risale, yedinci cildin sonundadır.[8]

Kasıtlı bir şekilde önemsiz konularla başlatılan ya da bitirilen ciltler de vardır. İki örnek: Cilt 1309.IV padişahın yazlık sarayından tekrar Topkapı Sarayı'na taşınmasıyla başlar.[9] Çok ilginç bir kısmın kitabın gözalıcı bir yerine konmayışıyla daha da dikkat çeken diğer değişiklik ise onuncuyla on birinci cildin ayrım yeridir. Cilt 1309.XI'in başı *Tarih* [1301].XI, s. 48'dedir. Buna göre yeni basım onuncu cildin sonunda biraz nazik bir bölüm bulunacaktı: İstanbul'daki Ermeni-Katolik cemaatinin takibatı üzerine bir rapor. Bu bölüm artık [1301].XI, s. 44-46'dan daha az göze batan 1309.XI, s. 8-10'a alınır. Bu arada, kesim yerinin 48 sayfa kaydırılmasıyla Mısır valisi Mehmed Ali'ye övgü de onuncu cildin sonundan kaldırılmıştır.

Tertib-i Cedid'in Düzenleme İlkeleri

Ciltlerin kendi içindeki konu bütünlüğü, ciltleri tek tek ve büyük aralıklarla yayımlanan bir eser için büyük bir avantajdı. Bu avantajın kaybı, ciltlerin tümünün aynı anda basılmasından dolayı hafiflemektedir. Tertib-i Cedid'in diğer taraftan gerçek bir kazancı vardır ki o da tüm bu düzenin tutarlı yapısında yatmaktadır. Kullanılan kaynakların sıralandığı giriş bö-

tufo Reşid Efendi'nin olabileceği"ni söyleyerek katılmıyor. Beydilli, Türkçe basıma önsözde söz edilen tanıtma yazısında (*Tarih ve Toplum*, 25/148 [1996], s. 253) metnin neşrini hazırladığını da yazıyor. Böyle bir yayına gerçekten ihtiyaç vardır.

8 *Tarih* 1309.VII, s. 288-301.

9 *Tarih* 1309.IV, s.2.

lümleri toparlanarak birinci cildin başına konmuştur.[10] Diğer tüm girişler de, örneğin Halet Efendi'nin yıkıcı rolü hakkında olan,[11] ana metinle bütünleştirilmiştir.

Cevdet'in *Tarih*'in ikinci yarısında bulduğu düzenleme ilkesi yukarıda[12] ana çizgileriyle tanımlanmıştı: Bir kroniği oluşturan geleneksel yıllık düzen temel alınır, ancak üzerine bölgesel bir düzen oturtulur. Olaylar meydana geldikleri bölgelere göre bir araya getirilir ve bir bütün olarak anlatılır. İç düzen açısından bölüm başlıkları mevcuttur, fakat bunlar sadece "alt bölümler"dir.[13] Böylece Naima'nın ortaya attığı ve Osmanlı tarihyazıcılığı açısından önemli sonuçlar doğurmuş olan yöntem, yani her olayın kronolojide yerinin ayrılıp başlık verilerek anlatılmasından sonra yorumunun yapıldığı tarih yazma ilkesi terk edilmiş oluyordu.[14] Bu yeni bölümleme, betimlediği olayların analitik değerlendirmesinde Cevdet'e çok daha geniş bir alan bırakıyordu. Sonuç çıkararak yorumlamasını ve değerlendirmesini kolaylaştırıyordu. Sözü edilen giriş ve nihai olarak dünya tarihinin Osmanlı tarihine üstünlük kazandırılabilmesi de bu düzenle mümkün olmuştu.

Öte taraftan yeni şema ona zorluk çıkarmıyor değildi. Bölgesel ve kronolojik ilkeler her zaman uyuşmuyordu. Bir anlatı bütünlüğünü yıl sınırını aşarak korumak bazen mümkün olmuyordu.[15] Diğer taraftan hele söz konusu bölge Cevdet'in gözünde fazla önem taşımayan bir olay yeriyse, kronolojik ilke de sık sık ihlal ediliyordu: İstanbul (ve savaş zamanlarında ordu), Avrupa, Mısır ve Rumeli hakkında hemen her yıl aktarılacak bir şeyler vardı. Sırbistan'da Kara Yorgi'nin (Djordje Petrovic'in) veya Arap yarımadasında Vehhabilerin ayaklanmaları ya da Yunan bağımsızlık savaşı gibi uzun süreli konular birkaç yıl boyunca bu bölgeler hakkında da sıkça yazmayı gerektiriyordu. Ama bunun dışında Cevdet bu kabil bölgelerden sadece uzun aralıklarla söz ediyor, bu yüzden de çok gerilerden başlaması zorunlu oluyordu.[16] Bu konuların başka bö-

10 *Tarih* 1309.I, s. 4-13.

11 [1301].XI, s. 3-7'den 1309.X, s. 113-116'ya alınmıştır.

12 Bkz. yukarıda, s. 41-42

13 *Tarih*'te birinci, ikinci ya da üçüncü derece bölüm başlıklarını belirleyen bir unsur yoktur. Bu nedenle sıradan bir okuyucu için sadece tek bir tertip düzlemi vardır. "İstitrad," "lahika" ve "fezleke" gibi arasözlerin başlık olarak özellikle büyük basılmış olmaları tipografik bir düzensizliktir.

14 Thomas, *Naima*, s. 117-118.

15 Örneğin *Tarih* 1309.VII, s. 128-129'da Mısır'la ilgili sorunların anlatımı ortasına yıl sınırı yüzünden iki sayfalık İstanbul olayları koymak zorunda kalmıştır.

16 *Tarih* 1309'dan örnekler: c. II, s. 184-203, 1193-1196 yılları arası Osmanlı-İspanyol barış görüşmeleri; s. 264-265, yıl sınırını aşan Amerikan iç savaşı özeti; c. VI, s. 106-

lümlere alındığı da oluyordu.[17]

Bölge ilkesi başka bir unsurun daha ortaya çıkmasına yol açıyordu: Artıklar. Bütün şu ölüm vakaları ve yaşam hikâyeleri, terfiler, cezalar, şehir yangınları, saraydaki doğumlar, tazimler ve olağandışı hadiseler çoğu zaman tamamen birbirine aykırı ve baştan sona herhangi bir anlatı düzeninden mahrum bir halde ("Vekayi-i şitta" ya da "Vekayi-i dahiliye" başlığı altında) bir araya getirilmişlerdi. Yeni bölümleme kuralı burada işlemiyordu;[18] ancak Ahmed Cevdet anlatı bütünlüğüne uymasa da bunları atlamak istemiyordu. Bu "vekayi-i şitta"yı *Tarih-i Cevdet*, Osmanlı tarihyazıcılığının bir mirası olarak taşıyordu. Böylece *Tarih* sıkça, sanki biri içine yanlışlıkla fiş kutusunu boşaltmış izlenimini veriyor.

Geleneksel tarihyazıcılığından gelme diğer bir özellik de saf dışı edilmemişti. Belki de edilemezdi, çünkü Tanzimat devrinin sonlarındaki ansiklopedik eğilimle,[19] yani araya sokuşturulan eklemelere olan düşkünlükle mükemmel uyuşuyordu. Gerçi ilk sekiz ciltte bulunan uzun arasözlerin (istitrad) büyük bir kısmı birinci cilde kaydırılmıştı, fakat yine de —işaretlenmiş olsun olmasın— *Tarih-i Cevdet*'te bunun gibi daha birçok konu

133, on yıllık Arap tarihi (1199-1208); s. 291-304, Sırbistan üzerine yıl sınırını aşan bir bölüm; c. VII, s. 31, Lahsa hakkında üç yıl geriye giden bir bölüm; c. X, s. 156-166, Viyana Kongresi için kronolojinin delinmesi. Bu örnekler çoğaltılabilir.

17 *Tarih* 1309.VII, s. 219-220'de olduğu gibi İran ve Kafkasya "Vekayi-i Bağdad" başlığı altına alıverilmiştir. Diğer bir örnek de *Tarih* 1309.IX, s. 197'de Gümülcine'deki (Komotini) bir ayaklanmaya uygun bir yer bulunamamış olmasıdır.

18 Örneğin *Tarih* 1309.X, s. 181-187'de böyle bir bölüm, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisine daha uygun kanunların yanı sıra bunların kararlı uygulanmasına da ihtiyaç duymuş olduğu tezine boşu boşuna bağlanmaya çalışmaktadır. Sayfa 188-202'deki devamında da en azından "adalet" teması tekrar işlenmez. Bu hadiselere anlam yüklemeye çalışan diğer bir deneme de 1309.X, s. 82'dedir: Avrupa kanlı savaşlarla meşgulken, önem verilen olaylar maalesef bunlarmış. Oysa ki, o zamanlarda Osmanlı İmparatorluğu kendisini yenilemeye adamalıymış. Bunu, başka konuların yanı sıra tercüme-i hallerle yeni bir sadrazam tayinine ilişkin bir not izler.

19 Bununla, Tanzimat devrinden sonra Osmanlı ve Türk fikir hayatından ansiklopedik eğilimlerin silindiği anlaşılmamalıdır. Ahmed Midhat Efendi, Ali Suavi, Münif Paşa, Şemseddin Sami, Sadık Rıfat Paşa, Namık Kemal (de dahil olmak üzere ya da özellikle) gibi birbirinden çok farklı entelektüellerin, halkı aydınlatmanın coşkusuyla ansiklopedik tarzda yayınlar yapmaları o zaman için çok karakteristikti. Bu eğilimin kökeni olarak Avrupa tarih kitaplarının 19. yüzyıl başındaki Türkçe çevirileri hazırlanırken kullanılan yöntem akla gelmektedir: İrdelenen konulara tamamlayıcı bilgiler eklenip entegre edilirken tespit edilemeyen atlanırdı (bu da zaten bir ansiklopedinin programı dahilindedir). Bkz. Johann Strauss, "Türkische Übersetzungen zweier europäischer Geschichtswerke aus Muhammad Alis Ägypten: Botta's [!] "Storia d'Italia" und Castera's [!] Histoire de Catherine", *XXIII. Deutscher Orientalistentag vom 16. bis 20. September 1985 in Würzburg. Ausgewählte Vorträge*, Einar von Schuler (ed.), Stuttgart, 1989, s. 244-258, özellikle s. 254-255.

dışı ek bulunmaktadır. Arasözlerin uzunluğu bir cümleyle iki sayfa arasında değişir, genellikle eğlendirici bir "garibe"[20] ile açıklayıcı not arasındaki geçişi tespit etmek de mümkün değildir. Böylece, 16. yüzyıldan itibaren fiyat ve sikke değerleri,[21] Kûh-i-Nur elmasının hikâyesi,[22] Hz. Muhammed'e ait "teberrükât-ı seniye-i nebeviye"nin keşfedilmesi,[23] Avrupa'daki diplomatik kurallar,[24] veya astroloji üzerine uzun risaleler,[25] ruznamçe kurumunun kökeni,[26] Bulgarların Ortodoks milleti içindeki konum ve durumu[27] ya da Mustafa adlı makam sahiplerinin bir listesi[28] okunabilir. Son ciltte bir de bunlara ek olarak yazarın yaşadığı dönemdeki bazı kişilerin özgeçmişleri yer alır. Cevdet, son yeniçeri ağası Celaleddin Ağa[29] ile ilgili bir anekdottan sonra tarihi vakalar anlatısını Akkerman müzakerelerine ikinci tercüman olarak katılan ve cilt yayımlandığında halen görevde bulunan Namık Paşa'nın (sicillinden yararlanarak hazırladığı) özgeçmişinin ayrıntılarıyla sona erdirir.[30] Bu listenin daha epeyce devam ettirilebileceği anlaşılmış olmalıdır.

Düzenlenişin netliğini çeşitli yerlerde bozan bir diğer kısıtlama ise bir araya getirilen unsurların uyumsuzluğudur. Bu uyumsuzluklar iki çeşittir: Ya ilk baskıdaki metinlerin yer değişimi esnasında kronolojik sıranın karışması[31] ya da işaret edilen bölümün yerinde bulunmaması.[32] Diğer taraf-

20 *Tarih*'te *garibe*'ler nadiren kıssadan hisse işlevini görürler: *TDEA*, c. V, s. 335.

21 *Tarih* 1309.VI, s. 20-21, VIII, s. 140.

22 *Tarih* 1309.VI, s. 98.

23 *Tarih* 1309.IV, s. 110.

24 *Tarih* 1309.VI, 254-261.

25 *Tarih* 1309.VIII, s. 313-316.

26 *Tarih* 1309.VII, 265-266.

27 *Tarih* 1309.XI, s. 64-65.

28 *Tarih* 1309.IX, s. 232-236.

29 *Tarih* 1309.XII, s. 170.

30 *Tarih* 1309.XII, s. 191-194.

31 *Tarih* 1309'dan bazı örnekler: C. III, s. 110 ve 114, Darendeli Mehmed Paşa'nın ölümü sadrazam olmasından önceye denk düşmüştür (krş. (2) 1280.III, s. 225 ve 235). - C. III, s. 152, 129. sayfada sadrazamlıktan azli bildirilen Halil Hamid burada vazifesini ifasına devam edebilmektedir. - C. III, s. 326: Abdullah Bey adlı bir şahıs "elyevm" Adana'da kaymakamdır (Ahmed Vâsıf'ta olduğu gibi. Krş. Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-âsar ve hakaikü'l-ahbâr*, Mücteba İlgürel (haz.), İstanbul, 1979, s. 343.) - C. IV, s. 24 ve 26, (2) 1280.III, s. 321-323 ile 1275.IV, s. 10'dan oluşan bir kolajdır: Birinci basımda Osmanlı rütbe sahipleri arasındaki görüşme, Rus büyükelçisiyle olan müzakerenin öncesine denk geldiği halde, 1309 basımında eşzamanlıdır. Ayrıca ilk basımda alınmış kaynaklara göndermeler de doğruluğunu kaybetmiştir.

32 Yine *Tarih* 1309'dan sadece bazı örnekler: C. II, s. 37-39: Metin, [1270].I, s.124-

tan Cevdet verdiği başlıklara da pek sadık kalmıyordu.[33] Bu gibi uyumsuzlukların sayıca nispeten çok olması, Cevdet'in *Tarih*'in yeniden düzenlenişinde epey hızlı çalıştığını gösteriyor.

Gene de bu yeni düzenleme zahmete değmiştir. Aşağıdaki 2 a-d tabloları, uzun ve değiştirilmeden alınmış kısımlardan sonra, ilk basımda birkaç sayfaya serpiştirilmiş metinlerden yeni bir bütün oluşturulduğunu göstermektedir. Bu tür bölümler rahatlıkla, tartışılanın bağlamına uymakta ve onu zenginleştirmektedir. Örnek olarak "Sadr-ı cedidin Der-Saadet'e vürudu ve ba'z-ı tevcihat"[34] bölümü gösterilebilir. Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra yazılan ilk bölümdür. Ölümüyle askeri reform çabaları da (geçici olarak) son bulmuştu. Bu vukuatla adı geçen bölüm arasına Cevdet, Napoléon'un savaşları ve o kadar önemli olmayan birkaç Osmanlı olayı üzerine uzun pasajlar koymuştu. Fakat bu bölüm kendisinden sonra gelen ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 1224 (1804) ilkbaharında karşılaştığı zorlukların işlendiği, bir sayfadan uzun bir mülâhazaya giriş yapar. Bu şekilde Cevdet burada birbirinden farklı konuları tutarlı bir perspektife yerleştirmeyi başarmıştır.[35]

126'ya oranla fazlasıyla değiştirildiği için kaynak Şemdânîzâde artık doğru değildir (krş. M. Münir Aktepe (haz.), *Şem'dânî-zâde Fındıklı Süleyman Efendi Târihi Mür'i't-tevârih*, c. III, İstanbul, 1981, s. 33). - C. II, s. 100-101: İşaret edilen bir tarih artık Recep ayına değil Cemaziyelahır ayına denk gelmektedir. - C. IV, s. 155: Esma Sultan'ın ölümünün üçüncü cildin sonunda anlatıldığı yazılıdır, ama aslında 1309.IV, s. 91'dedir. - C. IV, s. 226-227: Bu sayfalarda Prusya'ya gönderilen bir nota yer alır; bu notanın 1275.IV, s.197'de bir edisyonkritiği yapılmıştı: Üzerleri çizilmiş yerler metin farklılıklarına işaret ediyordu. Bu varyantlar yeni basıma alınmamışlardı, fakat sayfa 227'deki bir dipnot halen onlara işaret eder. - C. VI, s. 215: Yukarıda sözü geçtiği söylenen İran'daki olaylar üç sayfa sonra aşağıda yer almaktadır. - Filistin'de bir Yahudi devletinin kuruluşuna çağrı 1309.VI, s. 282'de öyle bir yerleştirilmiştir ki Osmanlı devlet adamlarının ilk basımda bambaşka bir soruna dayanan endişelerine sebep olur. - C. VI, s. 309: VI. cilde bakılmasını söyleyen bir not. - C. IX, s. 116: Daha önce bir tarih verilmediği halde "ertesi gün"den bahsedilmektedir. - C. XI, s. 26: Halet Efendi hakkındaki girişe bakılması söylenmektedir, fakat bu giriş artık c. X, s. 113-116'dadır.

33 *Tarih* 1309.IV, s. 51'de "Ordu-yı hümayun vekayii" başlığı altında bir büyükelçinin İspanya'dan dönüşü anlatılır. - 1309.V, s. 283'teki başlık bir önceki sayfa ile tutarsızlığa yol açar. - 1309.VII, s. 162-172'de Vehhabilerin ayaklanması "Vekayi-i Irak" başlığı altında işlenmektedir. Öğretilerinin açıklanması ise ancak s. 182-191'de yapılmaktadır. - 1309.VI, s. 241-243 ve s. 274-277 aynı siyasi dolandırıcıyla ilgili oldukları halde birbiriyle ilişkilendirilmemişlerdir. - 1309.X, 81-82'de bir "vaka-i fevkalâde" ilan edildiği halde canalıcı noktasına kadar anlatılmaz.

34 *Tarih* 1309.IX, s. 111-114.

35 Aynı şekilde *Tarih* 1309.VIII, s. 125'teki kısım da başarılıdır. 1222 (1807/8) yılı anlatısına girerken, önemli önemsiz bazı olayların bir isyanın çıkacağına işaret ettiğini yazar.

Bu başarı, tarihçinin malzemesine hâkimiyeti ve onu istediği gibi düzenleyebilme olanağının doğurduğu sonuçlara sadece bir örnektir. Diğer iki sonuç ise bağlam kurarak yorumlamakla ilgilidir: Birincisi, olayların akışıyla doğrudan ilgili olmasalar bile anlaşılmalarına katkıda bulunan açıklamaların birbiriyle bütünleşmesidir. Bu arasözler yukarıda değinilmiş istitratlardan gene de düşünce akışına doğrudan bağlı olmalarıyla ayrılırlar. Tertib-i Cedid'in beşinci cildinde Ahmed Cevdet Ziştova'daki Hollandalı murahhasın daha önce Reichenbach anlaşması görüşmelerine katılmış olduğunu yazmaktadır. Buna, Hollanda'nın durumuna açıklık getirme amacıyla 1278.V cildi mukaddimesinin sonunu ekler. Burada Hollanda Avrupa tarihi çerçevesinde işlenir, sonra yumuşak bir geçişle onu izleyen anlatıya geçilir. Böylece aslında bir giriş olarak tarihi betimlemenin dışında kalan bir metin parçası bütüne yedirilmiştir.[36]

Başka bir örnek her iki basımda da mevcuttur: 1789 Osmanlı bozgununun anlatısının orta yerine Cevdet, defterdarlığa yapılmış yeni tayinlerin ayrıntılı bir analizini koyarak Enveri ile Vâsıf'ı değerlendirir. Yazının sonunda yaklaşımını şöyle savunur: "Vekayi'-i mühimme arasında böyle tebeddül-i defterdar fıkrasını sokuşturmak bir soğuk şey görünür ise de hazineler akçeden ve serhadlar askerden tehyi ve ordu-yı hümayunun perişanlığı derece-i gayete müntehi olduğu halde ba-kemal-i hayret ve ıztırab ıneştaya ric'atı icab eden mevsim-i telâş ve bîçtâbda [1287, V, s. 432; doğrusu: pîçtâbda] gerek Der-Saadet ve gerek ordu-yı hümayında öyle efkâr-ı zatiye ve agraz-ı şahsiye ile uğraşılması insanın sabrı yanacak ve vekayi-i garibeden olduğuna mebni bu vadiye inan-ı hame zabt olunamayup..."[37]

Böylece Cevdet'in düzenleme kuralını nasıl özgürce kullandığı gösterilmiş oluyor. Metne hâkimiyeti, en değerli meyvelerini, kendisince önemli ve anahtar olayların nedenleriyle öncellerini ayrıntılı olarak irdelediği bölümlerde verir. Bu gibi bölümler sayıca çok değildir. Altıncı cildin ilk basımındaki Fransız İhtilali'ne giriş olarak işlenen Avrupa tarihi böyle bir neden analizi olarak görülebilir,[38] ama onun dışında bu tarz girişler Osmanlı tarihinin önemli olaylarıyla ilgilidir.

Burada yine iki türe ayrılma söz konusudur. Birincisi, Osmanlı ve Avrupalı diplomatik temsilcilerin yaptığı müzakerelerin ya da Osmanlı devlet adamlarının meşveret meclisi[39] adı altında yaptıkları danışma toplantı-

36 Hollandalı temsilci (murahhas) üzerine olan paragraf sadece *Ta'rih* 1309.V, s. 165'dedir. Bkz. Tab. 2a.

37 *Tarih* 1309.V, s. 89; krş. 1275.IV, s. 543-432.

38 *Tarih* ²1294, s. 5-93.

39 Bu önemli yarı kurumlaşmış danışma ve karar heyetleri hakkında bkz. C[arter].

larının protokollerinden alıntılanan uzun bölümlerdir. Bu bölümlerde Cevdet analizi kaynaklara bırakıyordu.[40]

İkincisi ve daha önemli olanı, kendisinin kaleme aldığı ya da mevcut metinlerden toparladığı az sayıdaki ama ayrıntılı analizlerdir. İlk örneği *Tarih* 1309.IV'deki, ^{2}1280.III ile 1275.IV'deki çeşitli bölümlerden bir araya getirilmiş kısımdır; 1787 Osmanlı-Rus savaşı öncesini irdeler.[41]

Tarih-i Cevdet'in iki ana olayını konu edinen bölümlerin özel bir ağırlığı vardır: III. Selim'in tahttan indirilişi ve Vaka-i Hayriye, yani yeniçeri ocağının kanlı şekilde ortadan kaldırılışı. III. Selim'in tahttan indirilmesine yol açan nedenlerin analizi bu çalışmada ayrıntılarıyla ele alınacaktır.[42]

Vaka-i Hayriye'nin betimlenişi biraz farklıdır. Onuncu ciltten itibaren sık sık yeniçerilerin askeri ve ahlaki çöküşü üzerinde durulur. Bu yüzden olayın nedenlerinin ayrıca anlatılmasına gerek yoktur. Cevdet, gerekçeleri kısa tutmakla beraber yine de bunu yapar.[43] Bu kısım ve esasen on birinci cildin girişi olarak hazırlanıp geleneksel askeri birlik (ocak) reformunun engellenmesiyle Halet Efendi'nin ilişkisini anlatan kısımla,[44] konunun gerekçe çemberi kapanır.

Tarih'in İki Basımı Arasındaki Metin Farklılıkları

Tablo 2 a-d.üç örnekle Ahmed Cevdet'in ilk basımın ciltlerinden Tertib-i Cedid'i nasıl oluşturduğunu gösteriyor. Bu tablolarda "d.k." ile derkenarlar, "*V*" ile ifade farklılıkları, "00" ile de ilk basımda bulunmayan kısımlar işaret edilmiştir. Başlık değişiklikleri, eklemeleri ya da çıkarmaları ise belirtilmemiştir.

Yeniden yapılan düzenlemenin farklı boyutu dikkati çekmektedir. Özellikle altıncı cildin uzun pasajları çok küçük metin parçalarının bir araya getirilmesinden oluşturulmuştur. Bazen Cevdet metin aralarına sadece

V[aughn]. Findley, "Madjlis al-shura", *EI*^{2}, c. V, s. 1082-1086. Ayrıca biraz farklı bir değerlendirme için, bkz. Ch. Neumann, "Decision-making without Decision-makers. Ottoman Foreign Policy in the 1780's", Caesar E. Farah (ed.), *Decisions-making and Change in the Ottoman Empire,* Kirkville, 1993, s. 29-38.

40 Bir örnek: *Tarih* 1309.IV, s. 161-221; hatta bu kısmın başlangıcında bu tür metinlerin işlevi açıkça anılır. Bazı arasözler ise (s. 180'deki şehir yangını tasviri gibi) gerekçelendirmenin akışını bozar.

41 *Tarih* 1309.IV, s. 7-29. Kullanılan metinler: *Tarih* ^{2}1280.III, s. 306-324, 269-270 ve 1275.IV, s. 5-11.

42 *Tarih* 1309.VIII, s. 139-155. Krş. aşağıda s. 110-115.

43 *Tarih* 1309.XII, s. 146, 169-170.

44 *Tarih* 1309.X, s. 113-116; krş. [1301].XI, s. 3-7. Yunan bağımsızlık savaşının öncesini işleyen sayfalar da böyle bir giriş mahiyetindedir (*Tarih* 1309.XI, s. 61-118).

tek bir cümle sokar. Yer yer bu bölümler Cevdet'in eskiden yazdıklarını kesip yeniden yapıştırdığı izlenimini bırakır.

Bundan sonra açığa kavuşturulması gereken, sadece Tertib-i Cedid'de bulunan kısımların esere kazandırdıkları ve ilk basımdan alınmamış herhangi bir bölümün var olup olmadığıdır.

Gerçekten de Tertib-i Cedid'de çoğu fazla önemli olmayan ufak-tefek bazı kısımlar eksiktir.

Bu eksik bölümler arasında en başta tabii ki ilk beş cildin sonunda padişaha, sadrazama ve şeyhülislama teşekkür edilen ithaf ve tarihlendirme bölümleri vardır.[45] Tertib-i Cedid'in ilk cildinin başında bir araya getirilen kaynak bilgileri de tabii ki tek tek bir daha alınmamıştır. Fakat bunun dışında bazı bölümlerin neden silindiği açık değildir. Metin uzunluğu olarak bakıldığında büyük kesinti yapılmamıştır. Bu yüzden vali atamalarını ve ülkelerinin bölünmesinden sonra Polonya'dan kaçan Yahudilerin iskânını konu alan kısmın neden tekrar alınmadığı hakkında ancak tahmin yürütülebilir.[46] Sadrazam Silahdar Mehmed Paşa'nın aldığı yararlı ve etkili tedbirler ve onu öven hatt-ı hümayun metni neden eksiktir?[47] Birinci basımın üçüncü cildinde yer alan Bebek'teki padişaha ait yalının tamiratı ile Hüdai tekkesinden bir şeyhin sürgüne gönderilmesi silinmiştir.[48] Bir camide meydana gelen ve üç kişinin yaşamını yitirdiği kaza da yeni basımda bulunmaz.[49] Kafkasya'daki Anapa valisi hakkındaki bir cümle de sadece ilk basımda yer alır. Bu bölge üzerine uzunca bir yazının küçük bir kısmını oluşturduğu için herhalde unutulmuştur.[50] Ayrıca valinin yerine atananların döneminde yaşanan iki olay da eksiktir.[51]

Dördüncü cildin ilk basımında Osmanlı-Rus savaşının nedenlerini irdeleyen girişin başlangıç ve bitiş bölümleri yeni basıma alınmamıştır. Tertib-i Cedid'de kesilmiş giriş bölümünde, Müslümanlarca uyulması imkânsız olduğundan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın katılığı sonraki gelişmelerden sorumlu tutulmuştur. Ayrıca her iki tarafın baş kahramanlarının ki-

---

45 Buna karşılık ciltlerin baş tarafındaki padişahlara adanan kısımlar Tertib-i Cedid'e alınmıştır (*Tarih* 1275.IV, s. 2-3'te Abdülmecid için olan hariç).

46 *Tarih* 1271.II, s. 178.

47 *Tarih* 1271.II, s. 141.

48 *Tarih* ²1280.III, s. 237-238.

49 *Tarih* ²1280.III, s. 323.

50 *Tarih* ²1280.III, s. 293.

51 *Tarih* ²1280.III, s. 267-269. Vâsıf Efendi'nin İspanya'ya yaptığı elçilik ziyareti nedeniyle vakanüvis tarihlerinin sürekliliğinin bozulduğu yolundaki yanlış ifade de tabii ki ortadan kalkar (s. 342-343). Bu ifade bir sonraki ciltte zaten düzeltilmişti (*Tarih* 1275.IV, s. 2-3).

TABLO 2: 1309 TERTİB-İ CEDİD İLE *TARİH-İ CEVDET*'İN İLK BASIMININ SAYFA KARŞILAŞTIRMALARI

TABLO 2.A: 1309.V İLE 1275.IV VE 1278.V'İN SAYFA KARŞILAŞTIRMASI

1309.V.	1275.IV ile 1278.V	1309.V.	1275.IV ile 1278.V	1309.V.	1275.IV ile 1278.V
2	IV.299	44	IV.356-7	277	V.129-30
2-4	IV.299	44-55	IV.383-96	277-82	V.116-21
4-13	IV.336-45	55-7	IV.397-8	282-3	V.183-4
13	IV.352		alıntıda pasaj	283	00
13	IV.345		eksiktir	283-6	V.184-7
13	IV.352		398-400	286	V.187 *V!*
13-14	IV.345-7	57-70	IV.400-14	286	00
15	IV.351	70-1	IV.366	286-8	V.169-71
15	IV.347-8	71	IV.299	289	00
16	00	71-12	IV.380-1	289	V.211
16	IV.352-3	72	00	289	V.211 *V!*
16	00	72	IV.381	289	00
16-7	IV.453 *V!*	72-104	IV.415-50	289	V.214-5
17	00	104-6	00	289-91	V.215-6
17-8	IV.353-4	106-8	IV.450-2	291	00
18	00	108-9	IV.366-8	291	V.171-2
18-20	IV.354-6	109-65	IV.452-515	291	V.173
20	IV.248	165	00	291	V.174
20	IV.356	165-238	V.7-88	292	V.173
20	IV.357	238	IV.516	292	00
21	IV.249	238	V.88	292-3	V.172-3
21-5	IV.357-62	238-42	IV.516-20	293	00
26-7	IV.299-301	242-61	V.88-109	293	V.182
27-30	IV.362-6	261	00	294	00
30-4	IV.368-73	261-4	V.113-6	294	V.181
34-5	IV.368	264-68	IV.520-5	294	00
35-7	IV.377	268	IV.525	294	V.172-3
378-8	00	268	00	294	V.172 *V!*
38-41	IV.373-7	268-70	IV.525-6	294	00
41-2	IV.350-1	270-7	V.121-9	294-5	IV.348-50
42-3	IV.350-1	277	00	296-297	IV.396-7
43-4	IV.382-3			297-8	00

şisel hedefleri de analiz edilmiştir.[52] Yeni basıma alınmamış ikinci kısımda Osmanlıların savaşa ne denli hazırlıksız ve yeniçerilerde disiplinin ne denli bozuk olduğu ayrıntılarıyla betimlenmekteydi.[53]

52 *Tarih* 1275.IV, s. 5; değiştirilmiş versiyonu *Tarih* 1309.IV, s. 11.

53 *Tarih* 1275.IV, s. 11-13.

TABLO 2.B: 1309.VI İLE *TARİH-İ CEVDET*'İN ESKİ BASIMLARININ SAYFA KARŞILAŞTIRMASI

1309.VI.	1278.IV ile 1294.VI.	1309.VI	1278.IV ile 1294.VI	1309.VI	1275.IV ile 1294.VI
2	VI.2	23-5	V.230-1	56-7	V.268-9
4	VI.127 *V*	25	00	57	V.V.279
4-5	V.211 *V*	25-30	V.232-7	57-60	V.269-72
5	00	30	00	60-3	V.274-7
5	V.167 *V*	30-43	V.237-52	63	V.285 *V*
5	00	44	V.212	63	V.V279
5	VI.127	44	00	63	V.285
5	00	44	V.213	64-5	V.227-9
6	V.280	44-5	V.179-81	65-6	V.280-2
6	V.211	45	V.179 *V*	67	V.282
6	00	45	V.181	67	V.285
6	V.218 d.k. *V*	45	V.181 *V*-2	67	V.289
6-8	V.216-8	46	V.181 *V*	67	V.290
8	00	46	V.279	67-9	V.291-3
8	V.238 d.k.	46	00	69-70	V.304-5
8	00	46	V.213	70	00
8	V.238 d.k.	46-7	V.213-4	70-2	V.286-9
8-9	00	47	V.263	72-3	VI.128-9
9	V.253	47	V.214 *V*	73	00
9	V.221 d.k.	47-9	V.167-9	73	VI.129
9	V.221 d.k.	19	V.214 *V*	73-4	V.272-4
9	00	49-51	V.282-5	74	V.309
9	V.236 d.k.	51	V.214 *V*	74-5	V.252-3
9	V.237 d.k.	51-2	V.214	75	V.253 *V*
9-10	00	52	V.285-6	75	V.253-4
10-5	V.218-24	53	00	75	V.280
16	V.312	53	V.252	75-6	V.254
16	00	53	00	76-8	V.256-6
16	V.224	53	V.252	78	00
16	V.226	53	00	78-9	V.256-6
16	00	53-4	V.262-3	78	00
16	V.225	54	V.263 d.k.	78-9	V.266-8
17	V.226	54-5	V.263-5	79	V.280

17-20	V.227-9	55-6	V.112 *V*	79-85	V.225-62
20	V.225	56	00	86	V.274
20-1	V.225-6	56	V.225	86	V.274
21	00	56	V.268	86	V.306 V!
21-3	V.289-91			86-9	V.306-9
89	V.309 (Ü)	149	VI.163	224-5	VI.186-7
89	V.316 *V*	149	VI.156	225-7	VI.196-8
89	V.317	149-50	VI.162	227-8	VI.199-200
89	00	150-1	00	288	VI.201-2
89-90	V.355	151-7	VI.148-55	229-31	VI.203-6
90	00	157	VI.156	231-2	VI.214
90-6	V.309-16	157	VI.147	232	VI.226
96-7	V.316-7	157-8	VI.162-3	232-3	VI.206-7
97-106	V.317-27	158-9	VI.142	233-5	VI.216-7
106-23	V.328-47	159	00	235	VI.220
123-7	V.352-5	159-62	VI.93-7	235	VI.227
127-31	V.347-52	162	00	235-8	VI.217-20
131-2	V.355-6	1309.VI	1294.VI ile	237-44	VI.206-13
132-3	V.357		1288.VII	244-8	VI.221-6
133	V.357 *V*	162-3	VI.92-3	248-9	VI.200-1
133	00	163-90	VI.9-127	249	VI.213-4
133	VI.129 *V*	190-3	VI.139-43	250	VI.226-7
133	00	193-6	VI.158-61	250-1	VI.215-6
133	VI.128	196-9	VI.189-92	251-2	VI.227-8
133	VI.129	199	VI.184-5	252-63	VI.231-44
133-4	VI.128	199-203	VI.192-6	263	VI.274
134	VI.128	203-8	VI.179-84	263-5	VI.244-5
134	00	208	VI.165	265-72	VI.265-73
134	VI.130	208-10	VI.167-8	272	VI.274
134	VI.130	210	VI.164	272-7	VI.274-80
134	VI.130	210-2	VI.168-70	277-8	VI.246
134	VI.130	212	VI.164-5	278	00
134-5	VI.130	212	VI.164	278	VI.246
135	00	213	VI.170-1	278	00 (önceden d.k. 00)
135-9	VI.130-5	213-7	VI.174-8		
139-40	VI.135-6	217-8	VI.165-7	278-9	VI.246-7
140	VI.138	218-9	VI.171-2	279	VI.280
140-1	VI.136-8	219-21	VI.187-9	279	VI.247

141-2	VI.138-9	221-2	VI.173	279	00
142-3	VI.143	222	VI.196	279-80	VI.280-1
143	VI.157	222	VI.178	281-2	VI.282-4
143	VI.138	222	00	282	VII.19
143-4	VI.155-6	222-3	VI.185	282-6	VI.284-8 *V*
144-5	VI.157-8	223	VI.189-9	286-8	VI.248-50
145-9	VI.143-7	223	VI.173-4	288	VI.281-2
288	VII.18-9	310	VII.53-4 *V*	319-23	VII.13-8
288-9	VI.282	310-3	VII.64-8	323-5	VII.19-21
289	VII.6	314	00	325	VII.6 *V*
289	00	314	VI.264	325-32	VII.21-9
289	VII.8	314-5	VII.69	332	VII.68
289-90	VII.8-9	315	VII.70	332-3	VII.29
290	00	315	VII.74	333-49	VII.30-49
290-1	VII.6-8	315-6	VII.70-2	349	VII.49 *V*
291-4	VI.228-31	316-7	VII.95-7	350-3	VII.49-53
294-306	VI.250-64	317	VII.99	353-5	VII.54-7
306-7	VI.273-4	317-8	VII.29-30	355	00
307-10	VII.9-13	318	VII.68-9	355-6	VII.57-8
310	VII.13	318-9	VII.74	zeyli ile	
310	VII.29			372-7	00

TABLO 2.C: 1309.VII İLE *TARİH-İ CEVDET*İN ESKİ BASIMLARININ SAYFA KARŞILAŞTIRMASI

1309.VII.	1288.VII.	1309.VI	1288.VII.	1309.VII.	1288.VII.
2-3	2-3	56-84	124-58	172-5	267-70
4	00	84	00	175-212	274-319
4-6	58-60	zeyli ile	341-3	212-3	319-20
6	60 *V*	84-8	158-63	213-4	320
6-7	60-1	88-9	163-5	214	00
7	63	89-92	167-70	214-6	320-2
7-8	61-3	92	178 *V*	216-8	324-7
8-9	72	92-3	163 *V*	218	370-1
9	64	93-4	165-7	218-30	327-44 *V*
9	72	94	00	230-2	344-7
10	68	94-99	170-6	232-3	00

10	69	100-1	177-8	233-5	347-50
10	70	101-11	178-90	235	00
10-1	72-3	111	00	235-7	350-2 *V*
11-29	74-95	zeyli ile	343-9	237	00
29-35	97-104	111-29	190-213	238-41	352-8
35-52	104-24	129-72	213-65	241	00
52-6	00	172	256 *V*	241	358
1309.VII.	**1288.VII.**	**1309.VII**	**1288.VII.**	**1309.VII.**	**1288.VII.**
241-2	359	257-9	340 (*VE)	2780	00
242-3	360 (*V*) -2	259-60	323-4	268-70	386 (*V*) -89
243	362 *V*	261	00	270-81	389-401
244	362	261-2	366-7	281-5	401-7
244	00	262-3	363-4	285-6	407-8
244-8	371-6	263-5	368-9	286	407
248-55	376 (*V*) -85	265-6	364-6	286-8	408-9
255	00	266-7	369-70	1309.VII.	1288.VIII.
255-6	339-40 *V*	267	371	288-301	4-20
256-7	358-9	267-8	385-6	1309.VII.	1288.VII.
257	00 krş. s. 362	268	385 (*V*)	301	VII.409 *V*

TABLO 2.D: 1309 VIII İLE *TARİH-İ CEVDET*'İN ESKİ BASIMLARININ SAYFA KARŞILAŞTIRMASI

1309.1	1275.IV, 1278.V ile 1288.VIII	1309.1	1275.IV, 1278.V ile 1288.VIII	1309.1	1275.IV, 1278.V ile 1288.VIII
2	2	125-8	180-3	198-210	259-74
2-32	20-57	128	180	210-60	275-336
32	00 zeyli ile	128	180	260	00
338-47		128	00	260-2	336-9
32-76	57-110	128-9	274-5	262	00
76	00 zeyli ile	129-36	171-9	262-319	339-408
348-9		136-91	183-250	319	408
76-125	110-171	191-2	258-9	319	00
125	179-180	192-8	250-8	319-38	VIII.413-38
125	180				(Son *V*)

Yeni basımda aynı ciltten şunlar da eksiktir: Bağdat valisinin ayaklanan Basra üzerine zaferi,[54] şeyhülislamın ve savaş sırasında İstanbul'da sadrazamın yerine bakan kaim-i makamın değişmesi, Şeyhülislam Şerif Efendi'nin biyografisi ve saraydaki bazı olaylar,[55] III. Selim'in orduya verdiği emirden bir paragraf,[56] sağlanan barışa dair bir cümle,[57] Gazi Hasan Paşa'nın biyografisinden bir cümle,[58] siyasi reformlarda Şeyhülislam Hamidizade'nin beceriksizliğiyle ilgili kısa bir pasaj[59] ve gizli bir emrin Sadrazam Yusuf Paşa tarafından işleme konulması üzerine bir cümle.[60]

Cilt 1278.V'den Tertib-i Cedid'e alınmamış kısımların listesi de çok farklı kalemlerden oluşur: Uzun tutulmuş Avrupa tarihi yanında gereksiz kalmış olan Avrupa dengesi hakkındaki mukaddimenin büyük bir kısmı,[61] donanma için planlanan reformlar üzerine bir paragraf,[62] *Hayrullah Efendi Tarihi*'ndeki bir alıntının yanlışlığının ispatlanması,[63] III. Selim'in hazırlattığı muhtıralarda donanmanın ele alınışı üzerine bir paragraf,[64] medreselerin rüus imtihanını kazananlar hakkında bir cümle,[65] ilmiyedeki suiistimallerle ilgili bir paragraf,[66] Şeyhülislam Mekkı Efendi'nin görevden alınma nedenleriyle ilgili bir paragraf,[67] Kağıthane'deki köşkün tamiratı hakkındaki paragrafın bazı bölümleri,[68] askeri reform ve savaş bilimi üzerine birkaç cümle,[69] kendisinin III. Selim'e sunulan muhtıralardan hangilerine göz atmaya fırsat bulduğuna dair kısa bir bölüm,[70] yeni yasal dü-

54 *Tarih* 1275.IV, s. 247.
55 *Tarih* 1275.IV, s. 297-301.
56 *Tarih* 1275.IV, s. 307.
57 *Tarih* 1275.IV, s. 375.
58 *Tarih* 1275.IV, s. 353. *Ta'rih* 1309.V.16-18'deki biyografi geniş ölçüde gözden geçirilmiştir.
59 *Tarih* 1275.IV, s. 368; bu cümle *Ta'rih* 1309.V, s. 109'daki metne uymayacaktı.
60 *Tarih* 1275.IV, s. 401.
61 *Tarih* 1278.V, s. 4-7. Hollanda'ya ilişkin kısım Tertib-i Cedid'e alınmıştır. Bkz. yukarıda s. 31.
62 *Tarih* 1275.V, s. 130.
63 *Tarih* 1278.V, s. 151; krş. *Ta'rih* 1309.I.145 -bu eserden alınıp belirtilmiş olan tek alıntıdır. Krş. Hayrullah Efendi, *Ta'rih*, c. XI, [İstanbul] [t.y.], s. 139.
64 *Tarih* 1278.V, s. 168.
65 *Tarih* 1278.V, s. 173-174.
66 *Tarih* 1278.V, s. 176.
67 *Tarih* 1278.V, s. 181.
68 *Tarih* 1278.V, s. 187.
69 *Tarih* 1278.V, s. 206-211; bu konu hakkında yazılanların büyük kısmı *Ta'rih* 1309.I, s. 120-124 ve V, s. 289'da kullanılmıştır.
70 *Tarih* 1278.V, 212.

zenlemelerin taşraya gönderilmesi hakkında kısa bir pasaj,[71] III. Selim zamanında yapılan vezirlik rütbesi reformu üzerine birkaç söz,[72] III. Selim'in tahta çıkışından sonraki sikke reformu görüşmeleri hakkında birkaç cümle,[73] 1774'ten sonraki Kırım hanlarının sikkeleriyle ilgili bir bölüm,[74] Cezzar Ahmed Paşa'nın Şam ve Sayda valilikleriyle beraber emirü'l-hacılık görevine tayinini isteyen bir arz hakkında bir bölüm[75] ve matbaacının bu cilt yayımlanırken düştüğü iki tarih.[76]

Birinci basımın altıncı cildinden alınmayan bölümlerin listesi daha kısadır: Eski ocak ağalarının yeni oluşturulan modern birlikler karşındaki tutumları hakkında bir pasaj,[77] pahalılık nedeniyle denizcilere erzak verilmesi üzerine bir bölüm,[78] Rumeli'deki zulüm hakkında bir cümle,[79] bir yardımcı birliğin oluşturulması üzerine bir kısım,[80] Osmanlı İmparatorluğu'nun ittifak politikası hakkında bir paragraf[81] ve politik durumun özetinin yapıldığı kısmın başlangıcı.[82]

Son olarak pek o kadar kısa olmayan yedinci cildin listesi: Anlatının ilk satırları sadece birinci basımda mevcuttur,[83] Fransız istilasından önce Mısır'ın durumu üzerine iki cümle,[84] Osmanlı-Rus ittifak görüşmeleri hakkında bir paragraf,[85] hububat nâzırı Mustafa Rasih Efendi'nin görevden alınışı ve ihtilalci Pasbanoğlu karşısındaki yenilginin yarattığı huzursuzluk üzerine bir bölüm,[86] bir İngiliz orta elçisinin sunduğu itimat mektubu ve

71 *Tarih* 1278.V, 215.

72 *Tarih* 1278.V, 285.

73 *Tarih* 1278.V, s. 290 ve 291.

74 *Tarih* 1278.V, s. 304.

75 *Tarih* 1278.V, s. 327-328.

76 *Tarih* 1278.V, s. 456; buna karşılık Lutfî ve Hayri Efendi'nin tarihleri *Tarih* 1309.V, ikinci basım, s. 370'de de bulunmaktadır. Ayrıca s. 213-214, 226, 252, 262'deki bazı düzenleyici cümleler de alınmamıştır.

77 *Tarih* ²1294.VI, s. 128-129.

78 *Tarih* ²1294.VI, s. 135.

79 *Tarih* ²1294.VI, s. 164.

80 *Tarih* ²1294.VI, s. 245-246.

81 *Tarih* ²1294.VI, s. 247-248.

82 *Tarih* ²1294.VI, s. 280. "Fezleke-i ahval-i politikiye" başlığı da *Tarih* 1309.VI, s. 279'a alınmamıştır. Konular arasındaki bağlantıyı sağlayan ama Tertib-i Cedid'e alınmayan bazı cümleler: *Tarih* ²1294.VI, s. 127, 178-179, 289.

83 *Tarih* 1288.VII, s. 6.

84 *Tarih* 1288.VII, s. 13.

85 *Tarih* 1288.VII, s. 57. Bu paragraf, yer aldığı metnin içinde tekrarlanıyordu.

86 *Tarih* 1288.VII, s. 63-64.

sürgünden geri getirtilen bir âlim hakkında bir pasaj,[87] ulûfe dağıtımına ilişkin bir paragraf,[88] imparatorluğun dış politikadaki durumu hakkında bir yarım cümle,[89] isyancılarla mücadeleyi ve atanmaları konu alan iki paragraf,[90] Arap yarımadasında Vehhabilerin haydutluklarına ilişkin bir yarım paragraf,[91] Mısır'daki problemlerin şimdilik çözümlendiğini yazan bir cümle ve valilerin atanmalarıyla Tepedelenli Ali Paşa'nın Solyotlar karşısındaki zaferi üzerine bir buçuk paragraf,[92] vali Hüsrev Paşa'nın Mehmed Ali Paşa'ya yenilmesi,[93] memlûk İbrahim Paşa hakkında bir bölüm[94] ve son olarak tek bir sayfadaki bazı metin parçaları.[95]

Diğer ciltler hemen hemen tamamen oldukları gibi alındıklarından başka listelere gerek yoktur.[96] Bu silinmelerin ardında belirgin bir sistem gizlenmiş değildir. Bazı kısımlar unutulmuş, bazıları yeniden düzenlenen bölümün metnine uymamış, bazıları da Cevdet tarafından önemsiz görülüp bir kenara bırakılmış olabilir. Elbette ki bu listeler çok etkileyici değildir. Sonuçta *Tarih*'in yeniden düzenlenişinde metnin önemli hiçbir bölümü ortadan kaldırılmamıştır.

Peki tersi bir durum görülür mü? Sadece yeni basımın içerdiği (giriş cildindeki eklemeler dışında) dikkate değer metinler mevcut mudur?

Eklemelerin özellikle de en kısalarının çoğu sadece metni düzenler, konu aralarındaki geçişi sağlar ya da kısa bir arasözün sonunu yine anlatının geri kalanına bağlar. Ama sayıca az da olsa, ağırlığı olan yeni metinler vardır.

Her şeyden önce Ahmed Cevdet'in bazı yeni kaynaklardan faydalandığı bellidir; sadece belirli noktalarda, ama bu noktalarda da zaman zaman etraflıca kaynak belirtiyordu. Tertib-i Cedid'de iki önemli yerde Süleyman Faik Bey'in *Sefinetü'r-Rüesa*'ya yazdığı zeylden alıntı yapmıştır.[97] Yeni basımının üçüncü cildinde birçok yerde *Dercü'l-Vekayi* adlı bir eserden zik-

87 *Tarih* 1288.VII, s. 68.
88 *Tarih* 1288.VII, s. 270.
89 *Tarih* 1288.VII, s. 324.
90 *Tarih* 1288.VII, s. 340.
91 *Tarih* 1288.VII, s. 359-360.
92 *Tarih* 1288.VII, s. 362.
93 *Tarih* 1288.VII, s. 371.
94 *Tarih* 1288.VII, s. 376.
95 *Tarih* 1288.VII, s. 401. Ayrıca bir konudan diğerine geçişi sağlayan bir dizi cümle alınmamıştır: s. 170, 213, 245, 310, 319, 347.
96 VIII. ciltten üç geçiş cümlesi (s. 179, 183, 336) ve 1309.I, s. 109-124'e alınmış kısma ait olan ilmiye üzerine bir paragraf çıkarılmıştır.
97 *Tarih* 1309.II, s. 132-133, 296. *Sefinetü'r-Rüesa* 1269'da (1853) basılmıştır. (Krş. Babinger, *GOW*, s. 353.) Demek ki, Cevdet kitabı tanıyor olabilirdi.

rettiği yerler vardır.[98] Birtakım ciltlerin zeyllerine de eklemeler yapılmıştır.[99] Tertib-i Cedid'de bir de Yusuf Paşa'nın ilk sadrazamlığı sırasındaki harp sevk ve idaresi üzerine kısa bir muhtıra bulunmaktadır.[100]

Osmanlıların takvimleriyle olan sorunlarını ve buna ilişkin idari tedbirleri anlatan yeni eklenmiş bölümün otobiyografik bir yanı vardır.[101] Ne de olsa Ahmed Cevdet bu sorunla yakından ilgilenmiş, fakat önerileri yankı bulmamıştı.[102]

Özellikle Arap vilayetlerindeki sorunları konu alan bazı bölümleri[103] yeni eklemediyse de tamamen değiştirip yeni metinler yazmıştır. Esastan değiştirilmemiş metinlere yapılan bazı ufak tefek eklemeler Tertib-i Cedid için iyice gözden geçirilmiş ciltlere serpiştirilmiştir.[104]

Nihayet, Ahmed Cevdet'in bazı konuları metinlere eklediği açık değerlendirmelerle yaptığı vurgular irdelenebilir. Bu vurgularla anlatısına daha belirgin bir yön verir, bazen iki basım arasındaki yıllarda oluşmuş bir görüşün aktarıcısı haline getirir. Böylece kendi eserinin tarihi yapısını ta-

98 *Tarih* 1309.III, s. 131, 133, 269. *Dercü'l-Vekayi'*nin Babinger, *GOW*'da adı geçmez.

99 *Tarih* 1309.VII, s. 84 ve 341-343, 111 ve 343-348; c. VIII, s. 32 ve 338-347, 76 ve 348-349 (ilk sayfa sayıları metinde gönderme yapıldığı yere işaret ederler). Üç geçiş pasajı (s. 128, 260, 319) dikkate alınmazsa bunlar c. 1309.VIII'e eklenmiş metinlerdir.

100 *Tarih* 1309.V, s. 104-106.

101 *Tarih* 1309.VI, s. 150-151, zeyl s. 372-377.

102 *Ma'rûzât*, s. 206-208; *Tezâkir*, c. IV, s. 110-112, bkz. yukarıda s. 43 dipnot 156.

103 *Tarih* 1309.II, s. 37-39, 52-61, 111-114. Cezzar Ahmed Paşa hakkında bir ekleme *Tarih* 1309.V, s. 37-38. Gazi Hasan Paşa'nın biyografisi de değiştirilmiştir: *Tarih* 1309.V, s. 16-17 (bkz. 1275.IV, s. 374-375).

104 *Tarih* 1309.II, s. 247-248 (Şahingiray ile ilgili paragraf), s. 268-269 (Fransa ile Amerika arasında ittifak oluşumunun engelleri), s. 355 (tarih beyti); c. V, s. 18 (Vâsıf Efendi'nin Gazi Hasan Paşa'yı değerlendirmesindeki tutarsızlığı), s. 289 (Anadolu'da tımarların yeniden canlandırılması, bununla ilgili diğer bir cümle de s. 291), s. 292, 293 (çeşitli reformları hayata geçirebilecek bir şeyhülislam'dan beklenenler), c. VI, s. 6 (sadrazamın bir muhtırasına ilişkin bir cümle), s. 9, 89, 90 (Rasih Paşa'nın Rusya'ya yaptığı elçilik seyahati), s. 12 (Tatarcık Abdullah Efendi'nin muhtırasındaki timar reformu), s. 21 (kaynak olarak III. Mustafa'nın hareminden makbuzlar), s. 53 (timar kanunnamesinin hazırlanmasına ilişkin), s. 54 (muhtıralar hakkında bir cümle), s. 63 (topçu birlikleri reformu üzerine), s. 133 (III. Selim'in reform projeleri hakkında), s. 134 (yeniçerilerin reform projelerine karşı tavırları), s. 135 (Tatarcık Abdullah Efendi'nin sürülmesi), s. 162 (Turgot ve Necker'in malî siyasetlerine ilişkin), s. 278 (Campo Formio anlaşmasına ilişkin çeşitli eklemeler), s. 288 (Fransızların uyguladığı Mısır siyasetinin kökenleri), s. 309 (Ahmed Cevdet'in büyükbabasına ilişkin bir dipnot), s. 355 (bazı yüksek makam sahiplerinin sürgünden dönüşü), c. VIII, s. 4 (Fransız istilasından sonra Mısır'daki durum), s. 232-233 (Haremeyn'in geri alınması için planlar), s. 235 (Hüsrev Paşa'nın Mısır valisi olarak başarısızlığının nedenleri), s. 237 (Haremeyn'in zahire ihtiyacının karşılanmasına ilişkin plan).

nınmaz hale getirir. Amerikan bağımsızlık savaşı tasvirinden sonra (kelimenin düz anlamıyla) çıkardığı hesap buna bir örnektir: İngiltere tebaasını ve toprağını kaybetmiş, üstelik masrafları da olmuştur. Diğer tarafta Fransa borca batmış ve donanmasını yitirmiştir. Ayrıca Fransa'da cumhuriyetçiler bu savaş sayesinde destek kazanmışlardır. Buna karşılık savaşın Çariçe II. Katerina'ya yararı olmuş, çünkü Kırım'ı ilhak olanağı bulmuştur.[105] İhtilalci düşüncenin oluşumunun, 1270'de (1854) bu cildi yazarken Ahmed Cevdet'i henüz ilgilendirmediği varsayılabilir. Bu değerlendirme entelektüel gelişiminin ileriki bir safhasına aittir.

Bir eklemeyle yapılan böyle değişiklikler her zaman bunca etkili ve belirgin değildir. Başka bir yerde Cevdet metinde zaten var olan, fakat yeterince açık ifade edilmediğini düşündüğü bir yönü ön plana çıkarmıştır. Burada buna benzer her yeri ayrıntılarıyla incelemenin olanağı yoktur.[106]

Şimdi, bu metnin tarihi çerçevesinde henüz ele alınmamış birinci cilde yönelmeye sıra geldi. Bu cildin en sona bırakılması, Cevdet'in oluşum sürecinde *Tarih* için kaleme aldığı en son yazıları içeriyor olmasına uygundur.

Tarih-i Cevdet Basımlarının Girişleri

Tertib-i Cedid'in yeni basımının en göze batan değişikliği birinci cilttedir. 1774 - 1826 arası olayların anlatısı yerine diğer ciltlere bir giriş içerir. Daha ilk basımda böyle bir "mukaddime" vardı.[107] Cevdet bu girişi dört katı uzunluğuna çıkarır.

Fakat dikkatlice bakıldığında "yeni" bölümlerin çoğunlukla o kadar da yeni olmadığı görülür: İlk sekiz cildin ilk basımında yer alan ek bölümler, istitratlar ve eklemeler bir araya getirilmiştir. Derinlemesine gözden geçirilmiş eski girişle beraber on fasıl halinde düzenlenmiştir. Malzemenin çeşitliliği çok sayıda istitradın bu fasıllara eklenmesine neden olmuştur. Ayrıca fasılların uzunluğu birbirinden çok farklıdır: Tarih biliminin yararı üzerine olan birincisi sadece iki sayfa, Osmanlı tarihi üzerine olan dördün-

105 *Tarih* 1309.II, s. 271-272.

106 Yine de önemli olanlarından bazıları burada belirtilebilir: *Tarih* 1309.II, s. 36 (Memlûklar'ın Mısır'a niçin bu kadar değer verdiklerinin nedenlerine ek olarak), c. III, s. 264 (Moldova voyvodasının değişmesinin nedenleri 1271.II, s. 350'dekinden tamamen farklıdır), c. VI, s. 5 (bir askeri reformun gerekliliği üzerine), s. 25 (gediklerin kaldırılması talebi), s. 46 (bir fermanın eleştirisi), s. 73 (Osmanlı devlet adamlarının kendilerini reformlara adayacak yerde entrikalar çevirmeleri karşısında duyduğu üzüntü), s. 222 (bir ulûfe ödemesinin muhtemelen olağanüstü bir çaba gerektirdiğine kanaat), s. 279 (Avrupa tarihinin dönüm noktası olarak Campo Formio anlaşması hakkında), c. VII, s. 214 (Vehhabiler'in Mekke'den kovulması üzerine).

107 "Mukaddime on iki makaleyi şâmildir": [1271].I, s. 5-85.

TABLO 3: TARİH-İ CEVDET'İN GİRİŞ PASAJLARI BÖLÜMLERE TOPLU BAKIŞ

[1271]. I, makale	1309.I, fasıl
1: ilm-i tarihin lüzum ve faidesi beyanındadır	1: (aynen)
2: devletlerin etvâr ve aksâmı beyânındadır	2: (aynen)
3: düvel-i Islâmiyenin ahvâl-i umumiyesi ve Devlet-i Aliyyenin mebde-i zuhuru beyânındadır	3: düvel-i İslâmiyenin ahval-i sabıkası ve Devlet-i Aliyyenin mebde-i zuhuru beyânındadır
4: Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin zuhur ve istikrarı beyânındadır	4: Devlet-i Aliyyenin etvâr-ı muhtelifesi beyânındadır
5: Devlet-i Aliyyenin bidayetinden devr-i Süleymaniye kadar olan ahvâl-i muhtelifesi beyânındadır	5: kavânin-i Devlet-i Aliyyenin ne vechile halel-pezir olduğuna dairdir
6: Devlet-i Aliyyenin devr-i Süleymaniden Fazıl Ahmed Paşa'nın vefatına kadar olan vukuât-ı cesimesi beyânındadır	6: fenn-i harbe dairdir
7: Fazıl Ahmed Paşa'nın vefatından Damad İbrahim Paşa devrine gelince zuhura gelen ahvâl-i muhtelife beyânındadır	7: ahvâl-i bahriye hakkındadır
8: Ibrahim Paşa devrinden Ragıb Paşa'nın vefatına kadar zuhura gelen etvâr-ı muhtelife beyânındadır	8: Avrupa'nın ahvâl-i sâbıka ve lâhikası hakkındadır
9: Ragıb Paşa'nın zamanından bin yüz seksen sekiz senesine gelince zuhura getirilen vukuât-ı acibe beyânındadır	9: Kırım ve Kafkas cihetleri ahvaline dair
10: bin yüz seksen sekiz senesinden sonra yazılacak vekayiin hulâsası ve makalât-ı sâbıkanın fezlekesi beyânındadır	10: Arabistan ve havalisi hakkındadır.
11: Kırım'ın Devlet-i Aliyyeye olan revâbıt-ı asliyesi beyânındadır	
12: işbu Tarihin keyfiyet-i cem' ve te'lîfi beyânındadır	

cüsü elli sayfa, Avrupa merkezli dünya tarihinin özetini veren sekizincisi seksen sayfayı aşmaktadır. Cevdet ikinci derece bir bölmeye girişmemiştir. Bu, cildin kullanımını kolaylaştırmaz.

Tablo 3, fasıl (ya da makale) başlıklarını karşılaştırır. İlk dört kısım birbirine denk gelmektedir. Yeni basımın dördüncü faslı, 1271 (1855) cildinin 5'ten 10'a kadar olan makalelerini kapsamaktadır. On birinci makale Tertib-i Cedid'in dokuzuncu faslına girmiştir; on ikinci makale ise iptal edilmiştir.

Yeni girişin 5. faslından 10. faslına kadar olan kısmı *Tarih-i Cevdet*'in oluşum sürecinde neye dönüştüğünü gösterir: Dünya tarihi çerçevesinde ve (askeri) reformların bakış açısından bir Osmanlı tarihi. Bunu izleyen ve Osmanlı düzeninin bozulmasını konu alan bölüm[108] özellikle dikkate değer. İmparatorluğun merkezi iktidarının, askeri gücünün ve ilmiye kurumunun çöküşünü anlatır. Bütün ciltler boyunca işlenen, bu gelişmenin nasıl geriye döndürülebileceği problemi böylece ilk kez ortaya atılmış olur. Cevdet iki noktayı her zaman göz önünde bulundurur: Nasihatname diye bilinen eserlerde başlayan[109] muhafazakâr eleştiri geleneği ile Avrupa'daki şartların karşılaştırılması. 6.[110] ve 7.[111] fasıllar çağa uygun bir ordunun gerekliliğini gerekçeler. Son üç fasıl Cevdet'in tipik seçim ve sıralamasıyla Osmanlı tarihini komşu bölgelerinkiyle ilişkilendirir: Önce Avrupa,[112] sonra Karadeniz çevresi,[113] son olarak da Arabistan.[114] Dünyanın geri kalan kısmı Avrupa'da bir çekişmeye sebebiyet vermediği sürece konu edilmez.

Bütün bölümler arasında yeniden ve büyük itinayla yazılmış olan kısım Osmanlı tarihi üzerinedir. İlk basımda bu bölüm birkaç sayfaya sığ-

108 *Tarih* 1309.I, s. 87-117. Bkz. Tablo 4b.

109 Bu türe ilişkin yazılanlar bir bakışta kolay kavranamayacak boyutlara ulaşmıştır. Son olarak çıkanlar: Pál Fodor, "State and Society, Crisis and Reform in 15-17th Century Mirror for Princes", *Acta Orientalia Academiae Scientarum Hungaricae*, XL/2-3 (1986), 217-240; Rifaat Abou'l-Hadj, "The Ottoman *Nasihatname* as a Discourse over Morality", *Revue d'Histoire Maghrebine*, XLVII-XLVIII (1987), 15-30.

110 *Tarih* 1271.II, s. 261-263, 2 1280.III, s. 294-5 ve 1278.V, s. 206-209'dan alınmış, ancak eklemeler de yapılmıştır.

111 1278.V, s. 109-112, 130-167 ile hemen hemen aynıdır. Bazı eklemeler yenidir.

112 ^{2}1294.VI, s. 5-91, [1271].I, s. 32 bölümleri ile Rusya'nın Asya'da yayılmasına ilişkin bazı eklemeler (ayrıca bkz. ^{2}1280.III, s. 306-324).

113 Cevdet bu bölgeyi "Kırım ve Kafkasya" olarak adlandırır. Bölüm, [1271].I, s. 32-34, 71-84; ^{2}1280.III, s. 141-150, 169-184 (Tuna beylikleri üzerine) ve 296-302'den oluşur. Bazı pasajlar kısmen büyük değişikliklere uğramıştır.

114 Bu bölüm ekleme ve çıkarmalarla ^{2}1280 III, s. 3-40, 118-122, 127-128'den alınmıştır.

dırılmış İslam tarihinden[115] sonra gelmekteydi. Sıralama aynı kalmakla beraber İslam tarihi üzerine olan bölüm genişletilmiştir.[116] Böyle bir düzenlemenin ardındaki kasıt açıktır: Osmanlı İmparatorluğu peygamberler tarihinin doğrudan bir uzantısı, bir tamamlanışı olarak gösterilmektedir. Osmanlının tarihteki rolünün bu yorumu Ahmed Cevdet'in yazdığı ve tarih akışının Hz. Âdem'den başlayıp Hz. Muhammed üzerinden doğruca II. Murad'a geldiği *Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa* adlı eserinin de temelini oluşturmaktaydı.

Bu bakımdan Tertib-i Cedid'deki değişiklik anlam yüklüdür. Osmanlı tarihinin bu özeti doğrudan 1774'ten sonraki olayların anlatısına değil Osmanlı kurum ve yasalarının çöküşüyle ilgili bir bölüme bağlanır. Bunu, reformların gerekliliği ve imparatorluğu çevreleyen bölgeler hakkındaki fasıllar izler. Yalnızca bulunduğu yer bile fasla farklı bir anlam verir. İçeriği hakkında neler söylenebilir?

Her iki bölüm, Arapların ve Türklerin coğrafi konumları gereği sürekli komşu bölgelere saldırdıklarını söyleyen bir kayıtla başlar. Bu karşılaştırmayı devam ettirmeden ya da peygamber zamanında İslamın tebliğ tarihine değinmeden, dinleri sayesinde birleşebilmiş Arapların Hulefa-i Râşidîn zamanında ittifak kurarak yaptıkları fetihlere geçer. Aşırı kısa tutulmuş
78 iki sayfalık özet, Abbasiler zamanına dek uzanır.

Birinci basımda[117] sadece en önemli hanedanların adı geçer ve merkezi iktidarın çöküşü saptanır. Yazısını bitirirken Cevdet, Türklerin ve Tatarların saltanatın koruyucuları olduklarını vurgular.

Bir sonraki makale olan "Devlet-i Aliyye'nin zuhuru ve istikrarı" bu düşünceye doğrudan bağlanır.[118] Bu bölüm bizi Osmanlı tarihinin 5.'den 9. makaleye kadarki kronolojik irdelenişine hazırlar. Aslında denenmek istenen, Osmanlı devletinin varlığını tarihi bir misyonla açıklamaktır. Cevdet bu amaçla üç unsuru karşılıklı ilişki içinde olacak şekilde yerleştirerek ön plana çeker. Ona göre Osmanlı devleti önce "Türklüğe mahsus olan sıfât-ı [1309: sıfat-ı] memduhe"yi[119] cesaret ve imanla birleştirerek halkının farklı diller konuştuğu, unsurlarının olumlu gelenek ve özelliklerini kendi bünyesinde birleştiren bir imparatorluk kurmuştu. Bu halkın[120] toplumun bir ürünü olduğu düşüncesini Cevdet'in açıkça beyan etmesi dikkate değerdir.

---

115 [1271].I, s. 10-14.
116 *Tarih* 1309.I,.s. 20-30.
117 *Tarih* [1271].I, s. 10-14.
118 *Tarih* [1271].I, s. 14-17.
119 *Tarih* [1271].I, s. 14; bkz. *Tarih* 1309.I, s. 29.
120 "Osmanlı milleti", *age.*, s. 15.

Cevdet'e göre, böylelikle Müslümanların, üzerinde sağlam bir birlik kurdukları bir dayanak yaratılmıştı.[121] Osmanlı Imparatorluğu İslam ülkelerini çatışma ve huzursuzluktan kurtarmıştı. Bu, özellikle imparatorluğun ilk yüzyılları için hayli abartılı bir iddiadır.

Üçüncü unsur İstanbul'un fethidir. Cevdet'e göre fethin projesi Orhan Gazi zamanına dayanır; bu fetih Bizanslıların üstünlüğüne karşı ancak Osmanlıların birleşmesi sayesinde mümkün olmuştu. Osmanlıların birlik ve beraberlik ruhu Cevdet tarafından ön plana çıkarılır. Bu bölümde, İstanbul'un önemini herhangi bir İslamcı düşünceye bağlamadan vurgular.

Tertib-i Cedid'in girişi sadece daha ayrıntılı olmakla kalmamış, Cevdet bu bölüme farklı bir yön de vermiştir. Halifelik konusu sayfalar boyunca anlatının odak noktasındadır. Aynı anda birden fazla halifenin varlığı ve mevkileriyle yetkilerinin sınırlılığı arasındaki tutarsızlık ana temayı oluşturmaktadır. İktidarın bu yetersizliği Arap hükümdarlarındaki askeri ruhun zayıflamasına bağlanır: Zenginlik ve medeniyet onların savaşçı ruhunu yok etmiş.[122] Birinci basımdan farklı olarak Selçuklulardan bahsedilir. Mesela Osman'ın gazi unvanını bir Selçuklu hükümdarından aldığını söylemekle Cevdet belli belirsiz Osmanlıları Konya sultanlığının devamı olarak gösterir.[123]

İlk basımda bulunan ve yukarıda sözü geçen makale 4'ten bir bölüm de bu İslam tarihi özetiyle bütünleştirilmiştir.[124] Fakat İstanbul'un hiç

---

121 En geç bu aşamada günümüz Türkiye'sinde tartışılan "Türk-İslam sentezi" ile bu gerekçenin arasındaki benzerliğin sadece görünürde bir benzerlik olduğu anlaşılır. Bu noktanın üzerinde özellikle durulmalıdır. Çünkü Cevdet'in Türkiye'deki değerlendirilişinin kaynağında, çoğunlukla bu tezin öncüsü olarak görülmesi ve bu tezin de (haklı nedenlerle) reddedilmesi yattığına inanıyorum. Cevdet'in tutumunun bambaşka bir fikir mücadelesinin cephesinde ve laikliğin kabulünden önce oluştuğunu hatırlatmak sanırım gereksiz. Böylece onu İslam milliyetçiliğinin öncüsü olarak göstermek ya da onu bununla yermek için her türlü dayanak ortadan kalkmaktadır. "Türk-İslam sentezi" tartışmasına ilişkin önemli nitelikte en son yazılanlar: Tanıl Bora, Kemal Can, *Devlet, Ocak, Dergâh. 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İstanbul, 1991, s. 127-164; ve Bozkurt Güvenç vd., *Türk-İslam Sentezi*, Ankara, 1991.

122 *Tarih* 1309.I, s. 23 ve 29. sayfaya kadar çeşitli yerlerde. Tilman Nagel, *Staat und Glaubensgemeinschaft im Islam. Geschichte der politischen Ordnungsvorstellungen der Muslime, vol. II, Vom Spätmittelalter bis zur Neuzeit*, Zürih-Münih, 1981, s. 172-185'te bu bölüm bir devlet doktrininin ifadesi olarak ele alınıp işlenir. (Fakat kaynakçada *Tarih*'in sadece birinci basımına gönderme yapar). Bu yöntem, uzun zaman birimlerine dağılmış bir tarihi değişimi izleyen bir yaklaşım için geçerli olmakla beraber, bu çalışmanın amaçları için biraz kaba bir gerekçelendirme olur.

123 *Tarih* 1309.I, s. 30.

124 *Tarih* 1309.I, s. 29-30 bazı değişikliklerle *Tarih* [1271].I, s. 14-15'e denk gelir.

bahsi geçmez. Daha da önemlisi artık "Osmanlı halkı" denmez, "Osmanlı cemiyeti" ifadesi kullanılır.[125] Cevdet, bu değişikliklerle girişin Türk-Osmanlı vurgusunu tamamen ortadan kaldırmadan hafifletir.

Bu tutum tesadüf değildir. Çünkü on sayfa sonra yine aynı yönde bir metin değişikliği vardır. Osmanlı tarihinin bu kısmında, Mısır'ın fethinden sonra halifeliği alan ilk Osmanlı padişahı Sultan I. Selim'in politikasını işler.[126] Ona göre bir devletin gücü ve kudreti "anâsır-ı asliye"sinden gelir.[127] Devleti taşıyan bu temel unsur, öncelikle yöneticileri Osmanlı olan bir kavimdir, sonra da "kavmiyet"i itibarıyla bütün Türklerdir. Osmanlı devleti büyük bir Türk devletidir.[128] Ancak bu devlete Islamiyeti kabul etmiş o kadar çok insan katılmıştı ki, "hakikat-i halde Türk ve Rum ve akvâm-ı sâireden mürekkeb bir devlet-i azime olmuş idi."[129] Yani devletin halkını birbirine bağlayan öğe olarak din gösterilmektedir. Yine Cevdet'e göre, I. Selim'in fetihlerinin sonucunda, aslında bütün Müslümanları içine alan büyük bir İslam devleti[130] oluşmalıydı, ama Safevi devletinin kurulması bunu engellemişti.

Bir metin karşılaştırması, bu bölümün ilk düzenlemesinde[131] İslamiyeti seçip Osmanlı camiasına[132] katılanlarla farklı soylardan mürekkep bir devlet oluştuğu ifadesinin bulunmadığını gösterir. Buna dayanarak Ah-

125 *Tarih* 1309.I, s. 29. Çağdaş sözlüklerde "cemiyet" kelimesi bir yerde toplananların topluluğu olarak anlamlandırılır; sosyolojik olarak toplum olarak açıklanmaz. (Krş. T. X. Bianchi, *Dictionnaire Français-Turc*, c. II, Paris, 1846, s. 1044; James Redhouse, *A Turkish and English Lexicon Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*, Constantinople, 1890, tıpkıbasımı İstanbul, 1978, s. 677; Julius Theodor Zenker, *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*, c. I, Leipzig, 1866, tıpkıbasımı Hildesheim, New York, 1979, s. 366). Ben yine de sözcüğü modern anlamında söylenmiş kabul ediyorum, çünkü Cevdet bu kelimeyi ("cemiyet") kullanırken topluluğu değil, açık bir şekilde kurumlaşmış geniş insan kitlesini kastetmiştir, örneğin bkz: *Tarih* 1309.I, s. 87. Aynı kullanım daha sonra: Muallim Naci, *Lugat-i Naci*, İstanbul, 1317 [1899/1900], s. 289 ("cemiyet-i beşeriye").

126 *Tarih* 1309.I, 39. Gerçekten de 1774'ten önce Osmanlılar bu sıfattan yararlanmamışlar ve üzerinde hak iddia etmemişlerdir. Krş. D. Sourdel, A.K.S. Lambton, F. de Jong, P.M. Holt, Mad. "Khalifa", *EI²*, c. IV, s. 937-953; ve Halil İnalcık, "The Ottomans and the Caliphate", P.M. Holt, A.K.S. Lambton, Bernard Lewis (ed.), *The Cambridge History of Islam*, c. II, Cambridge, 1970, s. 320-323.

127 *Tarih* 1309.I, s. 39.

128 "...ve devlet-i Osmaniye bir devlet-i cesime-i Türkiye olmuş idi" *Tarih* 1309.I, s. 39.

129 *Age.*

130 "Bu devlet-i İslâmiyenin", *age.*

131 *Tarih* ²1280.III, s. 297. Bu cilt birincisiyle aynı anda kaleme alınmıştır. Krş. yukarıda s. 22.

132 "Osmanlı cumhuruna" *Tarih* 1309.I, s. 39.

med Cevdet'in bir tür erken Türk milliyetçisi[133] olduğu ama sonraları sadece İslam'a dayalı düşünceler getirdiği tezi ortaya atılabilir.

Fakat metnin devamı bütün bunların daha karmaşık olduğunu gösterir. I. Selim'le ilgili yukarıda sözü geçen kısmın[134] devamında, Cevdet Safevi hanedanının kuruluşundan sonra sadece doğuda savaşılsaydı, Orta Asya'daki sünni Türklerle birleşilerek bir imparatorluk kurulsaydı ve böylece devletin asıl unsurları -yani sünni Müslümanlar- bir araya getirilerek güçlendirilseydi, daha doğru bir karar alınmış olacağını yazar. Zaten padişahın da planının bu olduğunu, fakat gerçekleştiremeden öldüğünü belirtir. Kanuni Sultan Süleyman'ın da çok önemli fetihler yaptığını, ne var ki bu toprakların kısa sürede tekrar elden çıktığını, çünkü devleti ayakta tutan halk kesimlerinin güçsüz olduğunu yazar: Eğer o zamanlar I. Selim'in planları sürdürülseydi, Osmanlı İmparatorluğu çok daha güçlü olur, Rusya'nın bölgedeki yükselişi de engellenirdi. Tertib-i Cedid'in bu bölümlere karşılık gelen yerinde Sultan Süleyman hakkında sadece olumlu değerlendirmelere rastlanır.[135] Aynı düşünce çizgisi sonraları daha ılımlı ifadelerle tekrar ortaya çıkar.[136] Yani birinci basımın İslamcı eğilimi de yumuşatılmıştır.

Osmanlı tarihini işleyen girişin ideolojik karakterinin zayıflatılmasında ilk işaret edilmesi gereken husus işte budur: Osmanlı tarihi üzerine düşündüğünde (ya da yazdığında), Cevdet'in tavrının bazı noktalarda nasıl değişebildiği ve bu değişikliklerin nasıl küçücük eklemelerle ifade bulduğu.

Dikkati çeken ikinci konu, dönemlerin bölümlenmesidir. Tablo 4a-b Osmanlı İmparatorluğu tarihi ve yasalarının çöküşü bölümlerinin, birinci basımın hangi kısımlarını oluşturduğunu gösterir. Daha ilk bakışta Cevdet'in burada ne kadar ufak metin parçalarıyla çalıştığı görülür.[137] Bu teknik ona fazla metin eklemeden imparatorluk tarihinin yepyeni bir düzenlemesini sunma olanağını tanıyordu.

133 Bunu David Kushner *Tarih*'in giriş kısmının birinci tertibine dayanarak söyler. *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908,* London-Totowa/N.J., 1977, s. 27-29.

134 *Tarih* ²1280.III, s. 297-298.

135 *Tarih* 1309.I, s. 40: Birçok fetihler yaptığını ve devlet nizamını sağladığı için de kendisine "Kanuni" lakabının verildiğini yazar.

136 *Tarih* 1309.I, s.41; buna dayanarak biraz basitleştirilmiş olarak Ü. Meriç, *Cevdet Paşa*, s. 38.

137 Cevdet malzemesini acımasızca parçalıyordu. Örneğin s. 107'deki metin Cavid Ahmed Bey'den bir alıntının ilk kısmıdır. İkinci kısmı *Tarih* 1309.V, s. 57-58'e yerleştirilmiştir (önce *Tarih* 1275.IV, s. 398-400'de bulunuyordu).

TABLO 4

TABLO 4.A : 1309.I, S. 33-87 İLE *TARİH-İ CEVDET*'İN İLK BASIMININ [1271].I ve 1288.III'ÜN İKİNCİ BASIMININ KARŞILAŞTIRMASI

33	115	41	00	53	1.27
33-4	I.00	41	II.298 *V*	53	00
34	III.292-3	41-2	21	53-7	I.28-32
34	00	42	00	57	00
34-5	III.293 *V*	43-6	*İstitrad,*	57-9	I.34-5
35-6	00		1288.VII. s.	59	III.299 *V*
36	III.292 *V*		271-4 göre ve	59	1.35-6
36	00	46	00	60	00
36	1.16	46-7	I.22 *V*	60-2	I.36-9
36	00	47-8	00	62	00
36-7	I.16-7	48	I.24	62-7	I.39-45
37-8	00	48	00	67-8	00
38-9	I.18	48-50	*İstitrad,*	68-76	*İstitrâd,*
39	I.17		[1271].I, s.		1271.II, s.
39	III.297		288-9 göre ve 00		240-8 göre ve 00
39	00	50	I.23	76-7	I.45
39	III.297	50	00	77	00
30	00	50	I.25	77-8	1.46
39-40	I.19-20 *V*	50	00	78	00
40	00	50-1	1.24 *V*	78-80	I. 47-9
40	I.20	51	I.25	80-1	00
40	00	51	00	81-7	I.49-55
40	III.293-4	51	III.294	87	00
40-1	00	51-2	1.26-7	*(fezleke)*	
41	III.294	52-3	00	86-7	I.71

TABLO 4.B: 1309.1, S. 33-87 İLE *TARİH-İ CEVDET*'İN İLK BASIMININ KARŞILAŞTIRMASI

1309.1	**1275.IV, 1278.V ile 1288.VIII**	**1309.1**	**1275.IV, 1278.V ile 1288.VIII**	**1309.1**	**1275.IV, 1278.V ile 1288.VIII**
87-93	V.187-94	107	IV.398-400	109-110	00
93-4	V.194-5	108	00	110-1	VIII.408-11
94	00	108	V.210	111-2	V.174-5
94	00	108-9	00	112-4	VIII.411-2
94-8	V.195-9	109	V.174	114	V.176 *V*
98	00	109	VIII.408	114	VIII.412
98-105	V.199-206	109	V.174	114-7	V.176-9
105-6	V.207-9			117	VIII.413

1271 (1854) basımında her bir "makale" belirli bir döneme denk geliyordu. Buna göre imparatorluk tarihinin ilk dönemi Osman Gazi'den Sultan Süleyman'ın ölümüne,[138] yani 1299'dan 1566'ya dek sürüyordu. Cevdet'e göre bu çağın en belirleyici özelliği devletin günden güne büyümesidir. (Yine de 1402 Ankara bozgunundan sonra ve II. Bayezid zamanında bu büyümede duraklamalar olduğunu ekler). Fetihlerden ve hükümdarların kullandığı unvanlardan bahsedilir, bunu Avrupa'nın askeri gücüyle bir karşılaştırma izler.

Osmanlı tarihinin ikinci dönemi Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın 1676'daki ölümüne dek uzanır.[139] Cevdet bu devri askeri açıdan ve içişlerinde zor bir dönem olarak tanımlar. Yine de toprak kayıplarının telafi edildiğini ve ayaklanmaların (örneğin Anadolu'daki Celâlî isyanları ve yeniçeri ayaklanmalarının) bastırılabildiğini söyler. İki kez, birincisi IV. Murad (1623-1640) sonra da Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa (1656-1661) ve oğlu zamanında imparatorluğun kuvvetlendiğini yazar. Birincisini büyüme dönemi olarak gören Cevdet ikincisini duraklama dönemi olarak görür.

Tertib-i Cedid, dönemleri yaklaşık yüz yıllık adımlara ayırır. Birinci dönem 1299'dan 1402'ye kadar uzanır[140] ve bir taşra beyliğinden güçlü bir imparatorluğa dönüşüm dönemi olarak algılanır. Ahmed Cevdet, bu gelişmenin nedenlerini kısaca yönetimin adil, şeriata uygun, ulemayla işbirliği içerisinde olmasına ve disiplinli bir ordunun oluşturulmasına bağlar. İstanbul'un fethi planlarından ilk olarak burada bahsedilir.[141]

İkinci dönem I. Selim'in 1512'de tahta çıkışına kadardır.[142] Başka hiçbir devletin üstesinden gelemediği bir "fetret ve fasıla"[143] dönemini İstanbul'un fethi izlemiş, imparatorluk gerçek merkezini bulmuştur. Cevdet'e göre birlik ve askeri üstünlük, aynı zamanda kültüre de destek verilmesi "Devlet-i Aliyye'nin tamam devr-i ikbal ve terakkisi"ni[144] tanımlayan niteliklerdir. Birinci dönemde olduğu gibi yüz yıllık bir zaman sonunda

138 *Tarih* [1271].I, s. 17-21.

139 *Tarih* [1271], s. 21-25.

140 *Tarih* 1309.1, s. 33-36.

141 Abdurrahman Şeref'in *Tarih-i Devlet-i Osmaniye* adlı resmi eserinde (c. I, 2. b., İstanbul, 1315 [1897-98], s. 105-106) ilk yüzyıldaki hızlı çıkışa neden olarak şunlar gösterilir: Gazaların yapılmasına olanak tanıyan Bizans'ın yakınlığı ve komşu Türk beyliklerinin iç zayıflığı; şeriat ve ulemaya olan bağ ve son olarak temelleri yeni atılan devletin genç ruhu.

142 *Tarih* 1309.1, s. 36-38.

143 *Tarih* 1309.1, s. 36.

144 *Tarih* 1309.1, s. 38.

devlet yaşlı bir insan gibi yorulmuş, bu yüzden de Bayezid'in hükümdarlık devri sakin geçmiştir.

Tertib-i Cedid'de üçüncü dönem I. Selim'le başlar.[145] Cevdet'e göre, saltanatla halifeliğin birleştirilmesiyle Islamın birliği de yeniden yaratılmıştır. Süleyman'ın padişahlığının "Devlet-i Aliyye'nin en parlak ve şanlı zamanı" diye nitelendirilmesinden sonra,[146] yukarıda sözü geçen batıya doğru genişleme politikasının yumuşatılmış eleştirisi gelir. Ölümüyle dünya tarihinin benzeri gelmeyecek hükümdarlar silsilesini tamamlayan Süleyman'dan sonra Sokollu Mehmed Paşa, imparatorluğu, çökme belirtileri göstermeye başlamasına rağmen iyi idare etmiştir. Ancak 1579'daki ölümünden sonra kusurlar tümüyle açığa çıkmıştır. Bu düşüncenin ışığında Cevdet'in bu devri 1594'e kadar uzatması belli ki yüz yıllık adımlara sadık kalmak isteğiyle izah edilebilir.

Tablo 4a'ya bakıldığında Tertib-i Cedid'in bundan sonraki akışında aslında birinci basımın versiyonunu sadece biraz daha ayrıntılı olarak içerdiği görülür.[147] Gerçekten de, 1854 düzenlemesinde anlatı üç makaleye ayrıldığı halde, bu iki varyanttan hiçbiri sonraki zamanı dönemlere ayırmayı denememektedir.[148] Tasvir, ilk dönemlerle karşılaştırıldığında daha ayrıntılıdır ve Osmanlı yönetiminin askeri tehditler, toprak kayıpları, ayaklanmalar, mali güçlükler, memurların iyi seçilememesi ve düzensizlikle nasıl başa çıkmaya çalıştığını anlatır. Sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın 18. yüzyıl başında Lale Devri esnasında başlattığı reformlara getirdiği eleştiri göze çarpmaktadır: Cevdet, "Frengistan"da yayılmış bilimleri ve sanatları değil de, sadece sonuçlarını, lüksü ve israfı İstanbul'a ithal etmekle işe tersinden girişildiğini söyler.[149]

Tertib-i Cedid'de Osmanlı yasalarının çöküşünün[150] işlendiği bir son-

---

145 *Tarih* 1309.I, s. 38-42.

146 *Tarih* 1309.I, s. 41.

147 1594-1774 arası yıllar *Tarih* 1309.I, s. 46-86'da bulunur.

148 1676-1718: *Tarih* [1271].I, s. 26-39; 1718-1757: s. 39-46; 1757-1774; s. 47-55.

149 *Tarih* 1309.I, s. 67-68 (sadece Tertib-i Cedid'de böyle geçer; ama birinci tertipte de eleştiri vardır; krş. *Ta'rih* 1309.63-67 ile [1271].I, s. 39-45).

150 *Tarih* 1309.I, s. 87-117; s. 108'e kadar merkezi yönetim ve silahlı kuvvetler üzerine, s. 108'den sonra ilmiye hakkında yazarak, Osmanlı tarihçileri arasında yakın geçmişe kadar yaygın olan *ruling* ve *religious institution* (yönetici ve dini kurumlar) ikili bölünmesini daha o zamanlar ele almıştır (bununla ilgili olarak H.A.R. Gibb, Harold Bowen, *Islamic Society and the West. A Study on the Impact of Western Civilisation on Moslem Culture in the Near East*, c. I, 1-2, Londra, 1950-1957). *Tarih*'in bu bölümde sözü geçen "yasalar" ("kavânin") ile söylenmek istenen, yazılı ya da yazılı olmayan fakat kurumları bir arada tutan kurallardır.

raki bölümün her iki dönemleme ile tezat içinde olması ilginçtir. İleriki sayfalarda sık sık alıntı yapılacak olan bu önemli bölüm sadece tek bir değişim noktası tanır: Kanuni Sultan Süleyman zamanında medeniyete ve lükse geçiş.[151] Bu dönemleme hiçbir Osmanlı tarihi özetinde kullanılmamıştır. Cevdet'in kendine tanıdığı bu tutarsızlık hakkı, yaklaşımının çözümlemesinde göz önünde tutulmalıdır. Cevdet için, o an izinde olduğu düşüncenin kendi içindeki tutarlılığının, kavram ve kurallardan oluşmuş kapalı bir sistemi yaratmaktan daha önemli olduğu bundan sonra da sık sık görülecektir. Böylece her değerlendirmesinin bağlamıyla koşullandığı ortaya çıkar. Dönemlemelerinin anlamına ise geri dönülecektir.

151 Bu ikisi arasındaki bağ İbn Haldunizm üzerine olan bölümde ele alınmıştır. Bkz. aşağıda s. 173-184.

İKİNCİ BÖLÜM

AHMED CEVDET'İN TARİHİ TASVİRLERİ

2.A) İLMİYENİN ÇÖKÜŞÜ

Tutarlı ve Tam Bir Tasvir

86 Ahmed Cevdet Osmanlı İmparatorluğu yasalarının çöküşü üzerine ("Kavânin-i Devlet-i Aliyyenin ne vecihle halel-pezir olduğuna dair") yazdığı giriş bölümünü ulemaya dair birkaç sayfa ile sona erdirir.[1] Tarik-i ilmiye ve çöküşüne gösterdiği ilgi Osmanlı ordusuna gösterdiği ilgiyle beraber tüm *Tarih-i Cevdet* boyunca sürer.[2] Bu çalışmada din adamları konusunu ön plana çekiyorsam -kabul ediyorum- bu biraz keyfi bir tercihtir. *Tarih*'te sözü geçen reform çalışmaları aslında ilk önce orduyla ilgiliydi. Cevdet'in ilmiyeyi ele alışını etraflıca incelemek için üç neden öne sürebilirim: Birincisi askeri reformlar eser boyunca o denli ön plandadır ki bu konuya ister istemez hep yeniden değinmek gerekecek. Bir sonraki bölümde de konu zaten ele alınacak. İkincisi, Cevdet'in zamanında ilmiye, temelden ve birkaç kez batılı ölçütlere göre uyarlanmış ordudan farklı olarak, henüz ilke olarak değişmemiş biçimiyle mevcuttu. *Tarih* yayımlandı-

1 *Tarih* 1309.I, s. 87-117, burada s. 108-117.

2 Giriş bölümünde olduğu gibi ilmiyenin çöküşü eski asker ocakları hakkındaki kısmın tamamlayıcı unsuru olarak sık sık işlenir. Bu durumlarda ocak konusunun ele alındığı kesimden hemen sonra gelir: *Tarih* 1309.V, s. 231; VIII, s. 104; XI, s. 65. Bu düzenlemenin kökeninde, Cevdet'in, Sultan Süleyman zamanında ulema, Bektaşi ve askeri birliklerin ilişkilerinin aynı anda düzene konmuş olduğuna dair inancı yatıyor olabilir. *Tarih* 1309.IX, s. 190-191, Mehmed Ataullah Şânîzâde'den bir alıntı, *Tarih*, cilt I, [İstanbul, 1287], s. 393-394.

ğında bu konu "tarih olmuş" bir konu değildi. Son olarak tabii ki otobiyografik öğeden de söz edilmelidir. Bu problem, önce âlim sonra eski bir âlim olarak Cevdet'i kişisel yönden de ilgilendiriyordu.

İlmiyeye karşı tavrında belirgin bir değişme gözlemlenir. Birinci basımın ilk üç cildinde Cevdet ulemayı nispeten çekinerek eleştiriyordu. Eleştiriler de durumlardan ziyade şahısları hedef alıyordu. Hatta üçüncü cildin bir bölümünde Kırım'ın Rusya'ya bağlanmasını engelleyecek bir Osmanlı-Prusya ittifakını ulemanın baltaladığına dair Vâsıf'ın ortaya attığı bir iddiaya karşı çıkmaktaydı. Böyle bir ithamı ilmiyeye mensup biri olarak asla kabul edemeyeceğini yazar: Şeriata gerçekten bağlı insanlar bunu yapmış olamazlar.[3] Olumsuz eleştiriler dördüncü ciltle beraber miktar ve kapsam bakımından yavaş yavaş artmaya başlar. Beşinci cilt ilmiyeye karşı aşırı ağır eleştiriler içerir. Bu tutum sonraki ciltlerde de devam eder. Son ciltlerde Cevdet'in bu konuya ilgisi azalmış gibidir, fakat yaklaşımı yine de dostça değildir. Sadece konuyu kısa tutar ve fazla genelleme yapmaz.

Cevdet en hararetli şikâyetlerini 1858 ile 1871 arası dile getirir. Tablo 4b'de de görüldüğü gibi Tertib-i Cedid'in giriş cildindeki ulemaya dair pasajlar beşinci ve sekizinci ciltlerden alınmıştır. Otobiyografik yazılarında bu on yılı aşkın zamanı ilmiyenin kültürünü ve saygınlığını yitirdiği bir dönem olarak algıladığı yolunda ifadeler bulunur.[4]

Osmanlı yasalarının çöküşünün konu edildiği giriş bölümü, 15. ve 16. yüzyıl padişahlarının ve özellikle Fatih Sultan Mehmed'in hükümdarlığı esnasındaki durum ile ilmiyenin çöküşü arasındaki karşıtlığı ortaya koyar.[5] Bir altın dönem yarattıktan sonra bu dönemle karşılaştırılan sonraki bütün gelişmelerin gölgelendiği bu yöntem, 16. yüzyılın sonlarından itibaren bir tür olarak Osmanlı devlet görevlilerine politik eleştiri yapma olanağı veren nasihatname geleneğinden gelmiştir.[6] Gerçekten de Cevdet iki yerde bu türün en ünlü müelliflerinden Koçi Bey'den alıntı yapar.[7] Med-

---

3 *Tarih* 1309.III, s. 13. Krş. Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâikü'l-ahbâr*, (haz. Mücteba İlgürel), İstanbul, 1978, s. 60. Ahmed Cevdet'in galiba bilmediği, Prusya kralının zaten tek başına Osmanlılarla ittifak kurmak niyetinde olmadığıdır. Krş. Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar: XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münâsebetleri*, İstanbul, 1985, s. 129-141.

4 *Tezâkir*, cilt II, s. 68-69, 262-263; cilt IV, s. 79; *Ma'rûzât*, s. 51, 176.

5 Bu, Kanuni Sultan Süleyman'ın hizmetlerinin özellikle vurgulandığı girişin dördüncü kısmıyla belli bir açıdan karşıtlık içindedir. *Tarih* 1309.I, s. 40. Ayrıca bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, cilt III, s. 329.

6 Krş. yukarıda s. 77 dipnot 109; ve 16. yüzyılın sonuna ilişkin ek olarak Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton, 1986.

7 *Tarih* 1309.I, s. 109, 112. Ulema eleştiri geleneğine ilişkin olarak, krş. Hans Georg Ma-

reselerde eğitimi verilen bilimlerin seviyesini, bilim adamlarının halk arasında ve hükümdar nezdinde gördükleri saygıyı, tıp ve matematiğin de ilmiye tarafından desteklenmesini, uzun görev sürelerini, yaş ve yeteneğe göre iyi ayarlanmış kariyer yollarını, bilim adamlarının mali güvenliğini, bu zamana has özellikler olarak sıralayıp över. Cevdet'e göre o zamanların uleması işte bu yüzden devletin verdiği "hukukun icrası"[8] görevini yerine getirmek, halkı zulümden korumak ve ilerlemiş yaşlarında da bilimsel eserler vermek kabiliyet ve imkânlarına sahipti.

Karşıt durum şöyleydi: Hatır için atamalar yapılıyordu. Sık sık görevden almalar, makamların liyakatsiz kişilere teslimi, mülâzemetlerin ve rüusların nüfuzlu kişilerin oğullarına verilmesi ya da satılması âlimlerle cahillerin ayırt edilememesine yol açmıştı.[9] Kariyer basamaklarında ilerlemek için artık önemli olan yetenek değildi; tek geçerli sayılan kıdemdi ki ancak nüfuzlu kişilerin himayesiyle elde edilebiliyordu.

Ayrıcalıklı ailelerden gelen makam sahipleri görev yerlerine uğramıyorlardı bile: Yerlerine aşağı kademelerden, kötü eğitim almış naipler bakıyordu. Sayıları gitgide artan yeteneksiz ulema için oluşturulmuş bir tür emeklilik maaşı olan arpalıklar, yeni makamlar ve herhangi bir faaliyet gerektirmeyen payeler[10] devleti ve halkı ağır bir mali yük altına sokuyordu. Naipliklerin bile kiralanması ya da açık arttırmayla satılması halkın bıkkınlığını artırmıştı. Ehliyetsiz makam sahipleri halkın ve hükümetin kadılara gösterdiği saygınlığın azalmasına yol açmıştı. Birçok vezirin oğulları sadece uzun vadede idamdan korunma ve mülklerinin müsadere edilmesini engellemek amacıyla ilmiyeye katılıyordu. Gerçek âlimlerin bu uygunsuzluklara açıkça karşı çıkma olanakları yoktu. Düzenli sınavlar belli bir düzeyi sağladığı halde eğitim sistemi de kötü gidişten payını alıyordu.[11] Ge-

jer, "Die Kritik an den Ulema in den osmanischen politischen Traktaten des 16.-18. Jahrhunderts", Osman Okyar ve Halil İnalcık (ed.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920). "Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi", Ankara, 11-13.7.1977, Tebliğler,* Ankara, 1980, s. 147-155. Majer bu eleştirinin aynı zamanda edebi türü gereği ve çıkarlar doğrultusunda yapıldığını açıkça ortaya koyar. Koçi Beğ hakkında C. H. Imber, Mad. "Koçi Beg", *EI²*, cilt IV, s. 248-250.

8 "İhkak-ı hukuk", Cevdet'in politik dünya görüşünde yer alan bir anahtar terimdir. Krş. aşağıda s. 99-100, ve onun politik teorisi üzerine olan bölüm, s. 186-196.

9 "... ve artık âlim ve cahil bilürsüz oldu" *Tarih* 1309.I, s. 112 (Koçi Beğ'den). "Âlim" ayrıca "İslami bilimlerde okumuş", cahil de "İslam'ın vahy-i ilâhisinden mahrum kalmış" yan anlamlarını taşırlar.

10 Paye sisteminden kendisi de hayli yararlandığı halde bunu yazması ilginçtir.

11 Cevdet, ilmiyeye ve aktif katılımı nedeniyle özellikle de ilmiye eğitimine olan yakınlığından olsa gerek, bu sınav sistemini detaylı olarak anlatır (*Tarih* 1309.I, s. 115-116). Öte tarafta ve başka bir yerde, tüm ehliyetsizlerden öğretim izni geri alınsaydı maarifte (tarik-i tedrisde) pek az kişinin kalacağını da belirtir, bkz. *Tarih* 1309.VIII, s. 319.

ne de iyi eğitim almış gerçek ulemanın yükseliş şansı çok azdı ve yeteneklerini sınayacak fırsatlardan yoksunlardı. Bu nedenle, yüksek makamlara gelmiş tecrübesiz ehliyetsizler politik konularda yetersiz kalırken, gerçek ulema siyasi danışman olarak bile görev yapamıyordu.

Cevdet'in sonuç olarak vardığı yargı yıkıcıdır: "Tarik-i ilmiyenin vaz-ı asliyesi o kadar bozuldu ki, yalnız ism ü resmi[12] kaldı."[13] Okuma yazma bilmeyen yaltakçıların ya da kayıkçıların kadı olarak atanmaları, "çirkin bidatlar ve garib resim ve âdetler"in[14] getirdikleri, tebaanın haklarının korunmasını imkânsız kılmış ve inanılmaz kötülükler getirmişti. Bu yüzden ilmiyenin ıslahı zorunluydu. Bu kadar çok paye ve makamı bir hamlede ortadan kaldırmak mümkün olamadığından adım adım ilerlemek gerekiyordu.

Bu giriş bölümünden bu kadar alıntı yapıp uzun uzadıya anlatmamın sebebi, ilmiye bir bütün olarak söz konusu olduğunda Cevdet'in *Tarih*'i boyunca ettiği tüm itirazların bir özeti niteliğini taşımasıdır.[15] Sadece, kurumdaki düzenin yerini düzensizliğe bıraktığı kesin tarih eksiktir. Cevdet bunu 17. yüzyılın başları olarak belirler.[16]

Daha şimdiden bu kısımda şunlar dikkati çeker: Birincisi, aslında gözden kaçmaması gereken ve 16. yüzyılın sonlarından Cevdet'in yaşadığı zamana kadar süregelen bazı yetersizliklerden söz edilmez. Örneğin medreseler, imtiyazlı askeri kesimlerden gelmeyen ve âlim olarak "askeri" statüsünün[17] sağlayacağı imtiyazlara sahip olmak isteyen öğrencilerle dolup taşmaktaydı. Cevdet kendi gözlemlerinden böyle öğrencilerin ne kadar yoksul olduklarını biliyordu. Hatta bir ara idaresini üstlendiği muallim mektebinde bursları öyle ayarlamıştı ki öğrencilerin yılın bir kısmında yardımcı öğretmen ya da yardımcı hatip olarak taşrada kapılanmalarına gerek

12 Yan anlam olarak "tören adabı". Redhouse, *Turkish and English Lexicon,* s. 973.

13 *Tarih* 1309.I, s. 117. Buna paralel, İbn Haldun, *Mukaddime,* cilt III, s. 114.

14 *Tarih* 1309.I, s. 117 - "bidat" kavramı ile yapılan şikâyet, ilmiyenin sünnete bağlılığı konusunda bir şüphe içerir.

15 Ayrıca Ü. Meriç, *Cevdet Paşa,* s. 116-119'daki özeti karşılaştırınız. Tamamen bu girişin doğrultusunda olan diğer bölümler: *Tarih* 1309.IV, s. 267; V. s. 231; VIII, s. 104, 319; XI, s. 65. Buna karşın XI. s. 57'de ilmiyenin her şeye rağmen gene de askeriyeden daha iyi durumda olduğu yazılıdır.

16 *Tarih* 1309.I, s. 48; XI, s. 57.

17 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual,* s. 5-7'de güzel bir tanımlama yapar. Krş. B. Lewis, Mad. "askari", *EI^2,* cilt I, s. 712. Prensip olarak tüm devlet görevlileri ve Hz. Muhammed'in soyundan gelenlerin hepsi askeri statüye sahiptiler. Bu statü vergilerde imtiyaz ve bazı durumlarda önemli ölçüde meslekte ilerleme fırsatları sağlıyordu. Zengin ve nüfuzlu olmak isteyen biri -özellikle eğer Müslümansa- ilk önce askeri olmalıydı.

kalmıyordu.[18] Her halükârda medrese sistemi daha 16. yüzyıldan itibaren bu sayıca oldukça büyük öğrenci kitlesine düzenli ve iyi bir eğitim sağlayamıyordu.[19] Çoğu zaman sayıları hazinenin durumuyla bağdaşmayan bu öğrencilerin büyük bir kısmı, sonradan, kötü bir eğitimden geçmiş küçük rütbeli ulema olarak memuriyetlerde çalışıyorlardı. Genelde maaşları ek bir iş yapmadan geçinmelerine yetmiyordu. Yetersiz ekonomik koşullar, belli ki yine yetersiz bir eğitim ve makam suiistimallerine yol açtığı halde *Tarih-i Cevdet*'te sadece iki kez söz arasında çok kısa bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.[20] Böylece Cevdet'in neredeyse hiç bahsetmediği ikinci kötülüğün adı konmuş olur: Sıradan kadıların ve müderrislerin rüşvet almaları.

Tarih-i Cevdet'te Ulema-yı Resmiye

Cevdet, ilmiyenin yüksek mevkilerindekiler ve özellikle başkentteki gelişmelerle ilgilenir. Bu eleştiri nasıl işlemektedir? Ne iddia etmektedir? Arka planında neler vardır?

Bu soruların yanıtlanması için *Tarih* yeterince malzeme sunmaktadır. Yüksek rütbeli mollaların atanması ve politik gündemdeki ya da devlet krizleri esnasındaki rolleri ulema hakkında yazmak için fırsat yaratır. Daha önemlisi, Cevdet'in naklettiği ya da kaleme aldığı tercüme-i hallerin

büyük çoğunluğu bu gruba dahil olanlar içindir.

İlgili metinlerde kurumlardan ziyade şahıslara değinilmiştir. Bazı pasajlarda ulemanın takdir edildiği ya da adlarından belli belirsiz de olsa olumlu söz edildiği dikkati çeker. Ama bu olumluluk hiçbir zaman şahısların hareket ve fiillerinden kaynaklanmaz;[21] söz konusu olan şahsi bir özelliktir ve bu özellik de hemen her zaman bilgi ve ehliyetdir.[22] Belli ki şahsen tanıyıp değer verdiği insanları övmek ona haz veriyordu.[23] Modern bir eğitim almış olmak, örneğin Avrupa dillerini bilmek de, onun gözünde ulema için uygunsuz değildi.[24]

---

18 *Tezâkir*, cilt IV, s. 6-7, 46.

19 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 24-29. Elbette kendiliğinden de anlaşılacağı üzere medreselerdeki eğitim III. Murad'ın hükümdarlığından sonra her yerde aynı kötülükte değildi. Yine de sistemin üzerindeki sürekli baskı belirgindir.

20 *Tarih* 1309.V, s. 31 ve IV, s. 257 (hatta ikinci alıntı yine bir istisna oluşturur çünkü ünlü ilim adamı Gelenbevî İsmail Efendi'nin fakirliğinden söz etmektedir ve aslında gerçekten komik bir anektodun parçasıdır).

21 İstisna: *Tarih* 1309.IX, s. 39.

22 Örnekler: *Tarih* 1309.II, s. 8, 101-102, 168; IX, s. 103; X, s. 88, 220; XI, s. 132; XII, s. 14, 140-142. 1206 (1792) tarihli rü'us sınavındaki öğrenciler hakkındaki yargısı, tavrı için tipik bir örnek oluşturur. Bu sınavı verenler arasında hatırı sayılır birçok insan vardı. Fakat Cevdet bunların içinde ileride önemli eserler vermiş olanları politik kariyer yapmış olanlardan daha fazla över (*Tarih* 1309.V., s. 291).

23 *Tarih* 1309.X, s. 199 Arif Hikmet Beyefendi'nin yanı sıra bir Râkım Efendi.

Ama bazı yerlerde, bir âlimin övgüye değer bilgili ve kültürlü olma özelliğini, ulemanın çoğunluğuna karşı koz olarak kullanır. Birinin kültürlü olduğu için özellikle haksızlığa uğradığını yazar.[25] Ulemanın geri kalanı bilgi düşmanı olmakla itham edilir. Böylece *Tarih*'te ulema hakkındaki ilk suçlama açığa vurulmuş olur: Cehalet. Cevdet'in ilmiye mensupları hakkında eserinde yaptığı ikinci suçlama, davranışlarının yakışık almadığıdır. Bu iki noktayı açıkça, bazen de saldırgan bir dille eleştirir. İlmiyeye yönelttiği suçlamalarda polemikçi bir tavırdan bahsedilebilir.

Cevdet kendi zamanındaki ulemanın kültür eksikliğinden de şikâyetçidir. Ama daha çok, ulemanın teknikteki ve fen bilimlerindeki yeniliklere karşı kapalı olmalarına sitem ediyordu.[26] Bir yerde Ahmed Cevdet, teknik ve bilimsel yenilikleri reddeden bir tavrın evrensel cahilliğe bağlı olduğunu şöyle belli eder: Cevdet'in ilk yöneticilik yıllarına denk gelen zamanda Âli Paşa'nın himayesindeki Vehbi Molla (üstelik) "modern" Darülmuallimin'de yönetici mevkiine getirildiğinde kendine göre dine aykırı görünen her yeniliğe köstek olmuştu. Mesela kurumun bütün haritalarını binanın helasına tıkmıştı. Cevdet Paşa'nın onun sıbyan mektebinden başka hiçbir yerde eğitim almadığı iddiası biraz abartılı olsa da bilimlere karşı tutumunu açıklar.[27]

Tarih'te cahillik suçlaması belirgin olarak şahıslara yönelse de çoğu zaman genel olarak formüle edilmiştir.[28] Cevdet eleştirilerinde hiç de yalnız değildi; Genç Osmanlılar da ona katılıyordu.[29]

---

24 Kendisinden önceki vakanüvislerden olan ve aynı zamanda doktor olarak tanınmış Şânîzâde Ataullah Efendi'yi açıkça övdüğü bölümler en iyi öneklerdir. En belirgini: *Tarih* 1309.XI, s. 166 (yabancı dil bilgisine rağmen Şânîzâde 1236'da (1821) açılan tercüme bürosuna âlim olduğu gerekçesiyle yönetici olarak atanmaz). Ayrıca bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, cilt III, s. 241, Fransızca'nın diğer diller arasındaki yeri.

25 *Tarih* 1309.II, s. 4-5 (Tatarcık Abdullah'ın sürülmesi); X, s. 212-214 (tabip olan Şânîzâde ve Abdürrahimefendizade Osman Efendi, padişahın hekimi olmalarını önlemek amacıyla tıpla hiç ilgisi olmayan makamlara atanmışlardı).

26 *Ma'rûzât*, s. 112 (Fransız elçisiyle sohbet etmek için Ahmed Cevdet'ten başka uygun bir âlim bulunamamıştı - bu ifade *Tezâkir*'de bulunmaz); *Ma'rûzât*, s. 3-4 (bir geminin çabuk fakat başarısız şekilde kızaktan indirilmesine ilişkin bir âlimin getirdiği gerçekten yetersiz açıklama hakkında - bu kısım da *Tezâkir*'de bulunmaz).

27 *Tezâkir*, cilt I, s. 11, 46, 56; IV, s. 37-41; bu şahısla ilgili olarak: Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri -dolayısiyle- Türkiye Maarif Tarihi*, 2. b., İstanbul, 1977, cilt I-II, s. 441-443.

28 *Tarih* 1309.V, s. 34-35; VII, s. 195; IX, s. 102, 240-241; X, s. 93-94; XI, s. 28-30. İstisnalar: *Tarih* 1309.IX, s. 246-249 (Timbuktu'daki bir şeyhin ölümü münasebetiyle Magripli ulema arasında karantina ve dünyanın yuvarlak olup olmadığı sorusu üzerine tartışmalar - bu yörenin ilmiyesi *Tarih*'te bir daha hiç konu edilmediğinden zaten bir istisna niteliğindedir); *Tarih* 1309.X, s. 93-94 (Şânîzâde'den alıntı ile İstanbul ulemasının vebaya karşı aldıkları önlemler, *Tarih*, cilt II, s. 162-163).

29 Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 141. Genç Osmanlılar'ın, ilmiyenin gitgide ar-

Ancak bu eleştirisini başka bir yetersizlik şikâyetiyle birleştirir. Uleманın mevkilerinin gerektirdiği adaba uygun davranmadıklarını polemikçi bir tarzda tekrar tekrar dile getirir.[30] Burada özellikle ilgi çekici olan, sitemle birlikte hemen her zaman, zımnen de olsa söz konusu âlimin aynı zamanda cahil olduğu iddia edilmesidir.[31] Ulemanın makam ve gelirlerinin müzayedesi ya da kiralanması da genel olarak böyle zengin olanların ahlaki bir hatası olarak gösterilmektedir. Ayrıca "şan-ı devlet gibi namus-ı şeriat berbad oldu" der.[32]

Cevdet eleştirisini açık ve kısmen alaycı bir tavırla formüle etmektedir. Makamlarını kötüye kullanarak ilmiyenin zararına köşeyi dönenler için Cevdet'in özel bir tabiri vardır: "ulema-yı resmiye." Hiçbir tarih sözlüğünde bulunmayan bu terim, belki en güzel "göstermelik âlimler" diye açıklanabilir. Kastedilen, medresede yoğun bir eğitim almamış, sınavsız ya da yetersiz bir sınavdan sonra torpille kısa zamanda ilmiyenin yüksek, hatta en yüksek makamlarına gelmiş ulemadır. Bu terim özellikle, 17. yüzyılın sonlarından itibaren bu kurumun üst mevkilerini elinde tutan bir avuç ailenin mensupları için geçerlidir.[33] Cevdet, kendi görüşüne göre ilmiyenin içinde bulunduğu acıklı durumdan bu zümreyi sorumlu tutar.

Eserinin bir yerinde,[34] o zamanlar ("olvakt") üç ayrı ulema grubunun olduğunu yazar: Kurumun üst mevkilerini elinde tutan ulema-yı resmiye, gerçekten görevlerini yapan yargıç ve kâtipler, son olarak da medreselerdeki hoca ve öğrenciler. Birinci grupta neredeyse hiç "malûmat ashabı" olmadığını, ikinci gruptakilerin ise ancak rutin işlerin üstesinden gelebildikleri-

---

tan cahilliğinin edebiyata karşı gittikçe artan ilgiyle bağlantılı olduğu, bunun da ilahiyatın bir kenara itilmesine yol açtığı tezine, Cevdet'te sadece bir kez şöyle bir değinilir (*Tarih* 1309.VIII, s. 130), fakat M. Tayyib Gökbilgin tarafından benimsenmiştir (Mad. "ulema", *İA*, cilt XIII, s. 23-26, özellikle s. 26).

30 Bazı örnekler: *Tarih* 1309.I, s. 57 (iltimasçılık); VII, s. 101-103 (padişahın da katıldığı huzur derslerindeki fazlasıyla hararetli tartışmalar); VIII, 144 (bazı tekke şeyhlerinin [meşâyih-i vâlâ] Boğaz'da katıldıkları eğlenceler esnasında pek yakışık almayan davranışları); X, s. 241 (İstanbul medreseleri öğrencileri arasında çıkan ayaklanmadan sonra bazı hocaların davranışları); XI, s. 55-56 (eski bir sultan başhekiminin evindeki düzeni sağlayamaması); XII, s. 19-20 (Fatih Camii'ndeki ders sırasında politik duruma fazlasıyla hararetli bir eleştiri).

31 *Tarih* 1309.VIII, s. 130, 169-171; IX, s. 56; X, s. 146, 210.

32 *Tarih* 1309.VII, s. 148, ayrıca bkz. VIII, s. 171.

33 Zilfi, *Politics of Piety*, bu ailelerin oynadığı rolü detaylı bir şekilde incelemiştir. Gerçekten de III. Ahmed'in hükümdarlık zamanından (1703-1730) itibaren toplumun bu kesimi, ilmiyenin yüksek mertebeleri üzerinde kurumlaşmış bir tür tekel oluşturmayı başarmıştır (s. 43-80).

34 *Tarih* 1309.VII, s. 195-196. Ayrıca *Tarih* 1309.V, s. 108'de ilmiye mensuplarını "duacı güruhu" (yani aşağı mevkilerin sahipleri) ve ulemâ-yı resmiye olarak ikiye ayırır.

ni yazar. Üçüncü gruptakiler diğer ikisini küçük görmüş, fakat şeriatın ne teorik ne de pratik sorunlarıyla ilgilenmişler; aksine birtakım felsefe ya da mutezile hareketinin düşüncelerini[35] çürütmekle uğraşmışlardır. Bu gruba dahil olanların bu yüzden aslında devlet memuru olmadıklarını yazar.[36]

Bütün bunlardan, ulema-yı resmiyenin, mesela nüfuzlu bir aileye mensup ve mevleviyet aşamasına gelmiş her âlimin dahil edildiği kurumlaşmış bir grup olduğu izlenimi edinilir. Oysa kastedilen, daha ziyade "ünlü ailelerden" gelen, gerekli bilgi ve beceriye sahip olmadan yüksek makamları işgal edip işlerini başkalarına yaptıran ulemanın oluşturduğu bir sosyal gruptur. Ahmed Cevdet eserinde bu ifadeyi kullanırken sadece sosyal arka planı ya da mevkii göz önünde bulundurmuyordu. Nüfuzlu bir aileden gelmesine rağmen hamisi Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi'yi hiçbir zaman ulema-yı resmiyeden saymazdı. Aynı şekilde *Tarih*'inde adı geçen hiçbir ehil âlim bu grupla özdeşleştirilmez.[37]

Demek oluyor ki bu terim belli bir tabakayı, ilmiyenin yüksek makamlarını aralarında kurdukları kartel yoluyla dağıtan nüfuzlu ailelere mensup bilginleri hedefleyen polemiğe hizmet etmektedir. Yaptığı polemiğin içeriği, bu grubun ülkede adaleti ve maarifi kötü kullanmasına ettiği sitemdir. Polemik icabı, belki de böyle az kurumlaşmış bir grup hiçbir zaman tam kapalı olamayacağı için bu olumsuz tanımlamaya ahlaki açıdan uymayan kişileri, Cevdet saldırılarından muaf tuttu.

Entelektüel ve ahlaki açıdan sıyrılanları böylece sessizce kenara ayırdıktan sonra, geri kalanları polemiğiyle daha ağır vuruyordu. Nüfuzlu ailelerden gelen ulemayı Osmanlı İmparatorluğu'na zararlı oldukları savıyla okuyucunun gözünde küçük düşürüyordu. Burada ortaya çıkan soru,

35 Söylenmek istenen aristotelizm ve akılcı yönelimli "mutezile" okuludur. (Krş. Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi. Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru*, 3. b., İstanbul, 1983, s. 41-131). Bu iki düşünce sisteminin Sünniler tarafından reddi aslında İslam'ın ortaçağına denk gelmektedir. Ahmed Cevdet bu ifadesiyle medresedekilerin tartışmalarıyla yerlerinde saydıklarını dile getirir.

36 "...memurin-i devletden haric bir sınıf-ı mahsus mesabesinde" *Tarih* 1309.VII, s. 196. Cevdet "memur" sözcüğünü kullandığında, alıntıladığı "ma'zur el-me'mur" deyiminde olduğu gibi kelimenin aslî anlamı yani "emir alan kimse" ön plana çıkar. Dolayısıyla söylenmek istenen medreselerdeki öğretmen ve öğrencilere genellikle talimat verilmediğidir. *Tarih* 1309.VIII, s. 142, 180.

37 Önemli ulema ailelerinden birinden gelen Dürrizade Mustafa Efendi'nin (*Tarih* 1309.II, s. 8) ve bir vezirin oğlu olan Eminpaşazade Emin Beyefendi'nin (*Tarih* 1309.IX, s. 103-104) biyografileri bunun için iki örnek teşkil eder. Her ikisi de nüfuzlu ailelerden geldikleri ve en yüksek mevkilere ulaştıkları halde Cevdet onları hiçbir zaman ulema-yı resmiyeye dahil etmez. Buna karşın Cevdet bu grubun mensuplarının ne şeriatı öğretmeye hakları olduğunu ne de kararlarının geçerli sayılabileceğini ima eder (*Tarih* 1309.IX, s. 54, 239).

Cevdet'in hem de ilmiyenin alt mevkilerindeki eksiklikleri görmezden gelirken bu polemikle ne amaçladığıdır. Ulema-yı resmiyede onu gerçekten rahatsız eden neydi?

Burada iki faktör öne sürülmeli: Birincisi kendi yaşamını ilgilendirir. Ahmed Cevdet, başarılarının bu grubun mensupları tarafından yeterince takdir edilmediğini düşünmekteydi.[38] Ikinci etmen daha belirleyicidir: Bu tabakaya ait kişilerin birbirlerini korumalarını ve birkaç ulema ailesinin bir "kapalı çevre" oluşturmasını,kınıyordu.

Akraba ve tanıdıkların korunup kayrılması geleneksel Osmanlı değerlerine çok uygun düşüyor ve güncel hayatta çok sık uygulanıyordu. Bu nedenle intisap ve koruma sistemi aslında sert bir polemiğe malzeme olmaya pek elverişli değildi. Üstelik zamanında Ahmed Cevdet de Reşid Paşa'yla ilişkisinden faydalanarak payitahttaki siyasi elite girdiğinde bu intisaptan istifade etmişti. Belirleyici olan fark, ulema-yı resmiyenin geliştirdiği sosyal tecritti. Kişisel ilişki yapılanmasının yozlaşmasına değinmeye değerdi. Bu, 1703'te görevden alınmış aşırı hırslı Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin torunları hakkında yazdıkları için de geçerlidir. Bu aile için, ikballerinin doruklarındayken Osmanlı İmparatorluğu'na büyük zararlarının dokunduğunu söyler.[39] İlmiye mensubu bu küçük tabakanın üstünlüğüne getirdiği eleştiriyi daha önce sözü geçen ikili suçlamayla, cahillik ve şerefsizlikle özetler. Bu suçlamalar, ideal bir âlimde olması gereken özelliklere işaret ettiğinden polemik için kullanışlıydı. Bir âlim önce iki şartı yerine getirmeli, yani bilgili ve şerefli olmalıydı.

Bu gruba ait olanlar, saldırıya maruz kalabilecek durum yaratmıyor değildi. Cevdet bunları sonuna kadar kullanıyordu. Böylece aslında politik olan ittiham, yani ilmiyenin yönetici kadrolarına girişin 16. yüzyılda belirlenmiş kriterlere uymadığı, aksine aile çetelerinden oluşan küçük bir grup tarafından tayin edildiği suçlaması arka plana düşüyor ve ahlaki bir ithama dönüşüyordu. Cevdet, ilmiye kadrolarının sadece geçimlerini sağlayabilmeleri için bazı müntesiplere verilmesini[40] yine bu yüzden siyasi değil ahlaki kategorilerle kınıyordu. Yer yer çok alaycıydı.[41]

Polemik tutumunun arka planı budur. Şimdi Ahmed Cevdet'in bundan çıkardığı ya da okuyucularına çıkarttırdığı sonuç irdelenebilir.

İlk sonuç, ulemanın kural olarak politik kararların alınışında artık aktif bir rol oynamaya uygun olmadığıdır. Yukarıda söylendiği gibi *Tarih*, yüksek makam sahiplerinin belli sorunlar üzerinde yaptıkları görüşmeler esna-

38 Krş. yukarıda s. 35-36 ve *Tezâkir*, cilt II, s. 127 ve cilt IV, s. 79.
39 *Tarih* 1309.VIII, s. 70; krş. *Tarih* 1309.I, s. 57.
40 *Tarih* 1309.III, s. 138, 149; VIII, s. 132; X, s. 115.
41 *Tarih* 1309.VIII, s. 327; IX, s. 12.

sında hazırlanan tutanaklardan birçok ayrıntılı alıntılar içermektedir.[42] En yüksek ilmiye rütbesi sahipleri bu toplantılara hemen her zaman, ama özellikle bir sorunun karara bağlanacağı görüşmelere katılırdı. Cevdet sık sık bu temsilcilerin tutumlarından şikâyet eder. Ona göre, problemden haberleri yoktur, konuyla ilgili konuşmamışlar, sorunu anlamamışlardır, utandırıcı davranışlarda bulunmuşlar, durumu hiç dikkate almadan ısrarla kendilerine hediye verenlerin saflarında yer almışlardır ya da şeriatın yasakladığını onaylamışlardır.[43]

Bu acıklı durumu Cevdet, yönetici ulemada yaygınlaşan aşırı "malûmat" eksikliği sonucunda bu şahısların politik sorunlar ("mebahis-i mülkiye") üzerinde fikir yürütme yeteneklerini tamamen yitirmeleriyle açıklar. Ona göre dünyada olup bitenlerden o kadar az haberleri vardı ki Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak için Avrupa'yı örnek alarak şeriat ve örfi kanunlara uygun siyasi, mali ve askeri reformlarda ısrar eden herkese kâfir gözüyle bakmaya başlamışlardı.[44] Bu gerekçelendirmede göze çarpan, Cevdet'in, ulemanın bu tip kararlara veya diğer devlet işlerine[45] yetkili kişi olarak katılmalarına, kadılık deneyimini[46] önemli bir önkoşul olarak görmesidir. Oysa Cevdet'in bu alanda pek deneyimi yoktu. Ayrıca en azından dış politikayla ilgili sorulara hazırlık olarak büyük bir şehrin kadılığı bile aslında pek uygun düşmezdi. Batı siyasetine ilişkin problemler elbette kadılardan sorulmazdı ve Avrupalılarla olan davalar da genellikle şeriat mahkemelerinde görülmüyordu.[47]

Cevdet'e göre özellikle uluslararası ilişkilerde tek bilgi sahibi olanlar kalemiyenin, yani divan-ı hümayun ve sadrazam dairelerinde gelişerek ortaya çıkmış bürokrasinin mensuplarıydı. Gerçekten de bu memur grubu gitgide daha fazla icra görevleri üstleniyordu.[48] Cevdet *Tarih*'inde bu grubun yükselişini kabul eder. Ulemanın siyasi yeteneklerini yitirdiği zamana ilişkin verdiği tarih dikkati çeker. Kesin çöküş ("inkıraz" ya da "in-

42 Meşveret meclisi hakkında, bkz. yukarıda s. 63-64 dipnot 39.

43 Örnekler: *Tarih* 1309.III, s. 37-47; VII, s. 201; IX, s. 103; XI, s. 167, 181.

44 *Tarih* 1309.III, s. 51-52. Buna çok paralel: IV, s. 261, VII, s. 214.

45 *Tarih* 1309.XI, s. 132 (uluslararası anlaşma görüşmeleri).

46 Ama medrese deneyimini değil! Bkz. *Tarih* 1309.X, s. 145-146.

47 Bu durum Batılı devletlere geniş haklar tanıyan kapitülasyonların bir sonucuydu. Bu konuyla ilgili olarak, bkz. H. İnalcık, Mad. "İmtiyazat, II. The Ottoman Empire", *EI²*, cilt III, s. 1179-1189; ve Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrımüslimler. Kapitülasyonlar, Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara, 1983.

48 Dış ilişkilere ağırlık verilerek işlenen bu konuyla ilgili olarak, Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton/N.J., 1980.

hitat") olarak nitelendirdiği gelişme ona göre IV. Murad zamanında değil, 1780'lerin başlangıcında kendini göstermeye başlamıştı.[49]

İkinci sonuç oldukça nazik bir konuyu açar: Ulemanın ayaklanmalara katılımı. Yeniçeri ocakları ve diğer birliklerin ulemayla ilişkileri, Cevdet'in III. Selim'in tahttan indirilişi anlatısının ele alındığı bir sonraki bölümde tekrar karşımıza çıkacaktır. Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümüyle sonuçlanan ayaklanmada Cevdet, bu işbirliğini daha ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Yüksek rütbeli ulema-yı resmiyenin tasdiki ve düşük rütbeli cahil imam ve hatiplerin cesaretlendirmesi olmadan bu ayaklanmanın başarıya ulaşmasının pek şansı olmadığını ima eder.[50] Cevdet ayrıca, yeniçerilerin kanlı tasfiyesinden önce ulemanın bu plana karşı bir girişimde bulunmaması için nasıl kontrol altına alınmış olduğunu da yazar.[51] İlmiye mensuplarının ayaklanmalara katılımlarından başka kısımlarda da bahsedilmektedir.[52]

Şerif Mardin'in araştırmaları sayesinde ilmiyenin Osmanlı halk ayaklanmalarında oynadığı rol hakkında yeterince bilgi mevcuttur.[53] Buna göre ilmiyenin, ayaklanmaların başlatılması ve meşrulaştırılmasında, ama sonra sınırlanmasında da başka hiçbir kurumun üstlenemediği bir işlevi vardı. Bu rolün temelinde, padişahın hükümranlığının meşruiyetini tartışmaya açabilen o kolektif özgürlüğü koruyan bir "zımni sosyal anlaşma"[54] yatıyordu. Bu savı, ilmiye sadece esnaf, loncalar ve askerlerle görüş birliği içinde olduğunda etkili bir biçimde dile getirebiliyordu. Ancak ilmiye eğitim ve hukuk alanlarındaki tekelini yitirdikten sonra esnaf, askeriye ve ulema arasındaki üçlü işbirliği değişmeye başlamıştı. Ulema ayaklanmalarda-

49 *Tarih* 1309.IV, s. 195, V, s. 108. İbn Haldun, *Mukaddime*, cilt III, s. 235-236'da Cevdet'in gerekçelendirmesi çok farklıdır: Sosyal etkinlikler ve araştırıcı düşüncenin birbirinden farklı zihni yetilere dayandığını, ulema ve fukahanın ise genellikle "hüsn-i idare-i cemiyet-i beşeriye"den uzak durmaları gerektiğini çünkü sadece yukarıda belirtilen ikinci yeteneğe sahip olduklarını yazar. Fakat bunun yanında Kemalpaşazade, İdris-i Bitlisi veya Ebussuud Efendi gibi istisnaların varlığını ve ictihad çalışmaları için her iki yeteneğin gerekliliğini kabul eder.

50 *Tarih* 1309.IX, s. 21-36.

51 *Tarih* 1309.XII, s. 143.

52 *Tarih* 1309.VIII, s. 25 (Kahire).

53 Şerif Mardin, "Freedom in an Ottoman Perspective", Metin Heper ve Ahmet Evin (ed.), *State, Democracy and the Military. Turkey in the 1980s*, Berlin-New York, 1988, s. 23-35, özellikle s. 29-31. Bu makale Türkçe olarak "Osmanlı Bakış Açısından Hürriyet" başlığı altında *Türk Modernleşmesi. Makaleler 4*, İstanbul, 1991, s. 103-122'de (özellikle 114-115) yayımlanmıştır.

54 *Tacit social contract*, Mardin, *freedom*, s. 26; "hürriyet", s. 108.

ki merkezi işlevini kaybetmişti. Mardin'e göre bu örneğe uygun son isyan başarısızlıkla sonuçlanan 1859 Kuleli ayaklanmasıydı.

Ayaklanmalardaki rolü nedeniyle Cevdet ilmiyeye ilkesel ve genel bir eleştiri yöneltmez. Ulema mensubu bazı katılımcılardan bahseder ve tavırlarını değerlendirir. Merkezi iktidara karşı çıkarılan bir isyana aktif katılımı asla tasvip etmez. Bu konuda da göze çarpan Cevdet'in alt düzey ulemayı yüksek makam sahiplerine oranla çok daha yumuşak bir dille eleştirmesidir. İlke olarak padişahı tehlikeye düşürecek bir tutum içerisinde bulundukları yolunda açık bir suçlama, sadece ulema-yı resmiyeyle sınırlı bile olsa, yazar için tehlikeli bir iddia olabilirdi. Diğer yandan *Tarih*'inde padişahın uyguladığı politikaya karşı yapılan protestolara en azından anlayış gösteren pasajlara bile rastlanmaz. Cevdet, ulemanın yeniçerilerle işbirliği yapmasını kesinlikle reddediyordu. Bunun sonucunda eserinde ilmiyeye ne tür görevler yüklediği sorusu ortaya atılabilir.

İlmiye Reformu mu?

İlmiyenin ivedilikle ıslah edilmesi gerektiği *Tarih*'te sık sık vurgulanır. Askeriyenin ıslahı hakkında Cevdet bir dizi projeden bahsedebildiği halde âlimler söz konusu olduğunda benzer girişimlerden hiç bahsetmez ya da çok az anlatabilir. Anlattığı yerde de hemen hemen hiç değerlendirme yapmaz. Belli ki kariyerine âlim olarak başlayan Cevdet'in zamanla kendi sınıfından ziyade askeriyenin ıslahı konusunda daha kesin bir fikri oluşmuştu. Nedeni belki de bazı başarılı askeri reformların yapılmış olması ve gelen önerileri bunlarla karşılaştırma imkânına sahip olmasıdır. Yine de bu, şaşırtıcıdır.

Bu konuya ilişkin yazdığı birkaç kısım incelendiğinde aslında yalnızca iki noktanın tekrarlandığı görülür. Birincisi ilmiye reformunun sadece o anki politik durum göz önünde bulundurularak ve küçük adımlarla gerçekleştirilebilecek zor bir mesele olduğudur.[55] Diğeri, ilmiyenin yine eski haline getirilmesi gerektiği talebidir.[56]

Her iki talebe dikkatle bakıldığında aslında ilmiye reformunun istenmediği sonucu çıkar. Birinci talep uygulamada sadece kimseye zararı dokunmayan tedbirlere izin verir. Bu tedbirler de en fazla uyarıcı bir ferman çıkarılmasını sağlar ki Cevdet bunu yetersiz bulduğu için eleştirir.[57] Ama ikinci talep de çözümsüz bir karşıtlık içerir. Bu karşıtlık, Osmanlı anlayı-

55 Bu ifadenin bulunduğu yer: *Tarih* 1309.I, s. 117; IV, s. 294; V, s. 4, 108, 231.

56 *Tarih* 1309.IV, s. 292. Bu talep, ilmiyenin kendi eski düzenini terk ettiği, bozulmasına izin verdiği ya da bozduğu yolunda sürekli tekrarlanan şikâyetin zımni anlamıdır. Sorunu böyle ele alan biri, eski bir hali yeniden yaratmak istiyor demektir.

57 *Tarih* 1309.VI, s. 46.

şına göre (Cevdet tarafından da benimsenen) ulemanın aslında büyük saygı gördüğü ve kimsenin de onların işlerine karışmadığı olgusunda yatmaktadır. Bu, 16. yüzyıl gerçekliğinde belki biraz farklı bir görünüme sahipti, ancak kesin olan, bu anlayışın bir reformun gerektirdiği kararlı müdahalelerle pek bağdaşmayacağıdır. Yani eski düzenin yeniden kurulması için önkoşul yıkılmasıydı.

Tarih'te durumun düzeltilmesi için alınan somut tedbirlerden nadiren bahsedilir. İki yerde Cevdet şeyhülislamların medreselerdeki rüus sınavlarından sonra düzenli olarak azledilmemelerini ister. Eğer bu sınavlar eşit koşullarda ve şahsın kimliği dikkate alınmadan yapılırsa yine onca aday üzüldü diye kimsenin azledilmesine gerek kalmayacağını yazar. Böylece her iki tarafın da bu sınavlardan korkmak için nedeni kalmazdı.[58] Mollaların taşradaki görevlerine gidip bilfiil çalışmalarını sağlamak için 1203'te (1789) yapılmış bir teşebbüs Cevdet tarafından tabii ki uygun görülür.[59] Diğer taraftan kendi zamanında artık gelenek haline gelmiş olsa da, yeniliklere karşı tavır almaz. Örneğin azledilen şeyhülislamların kendi aralarında görüşmelerine izin verilmesini olumsuz karşılamaz.[60] Buna karşılık Cevdet hiçbir yerde alt düzey dini görevlilerin düşük ücretleri ya da eğitimdeki yetersiz donatım hakkında bir şey yazmaz. Yakından ilgilendiği konuları işlerken kendisine tanıdığı yorum serbestiyeti düşünüldüğünde bu husus dikkat çekicidir.

Yapılması gereken reformlar hakkındaki ifadeleri içerikten yoksundur. Aynı şey engeller hakkında söyledikleri için de geçerlidir. Cevdet eserinin bir yerinde "ashâb-ı tarikin asabiyet ve taassubları"nın[61] iyileştirme çabalarını engellediğini yazar. Bu açıklama ulema-yı resmiyenin korku içinde imtiyazlarını korumaya çalışan dışa kapalı bir topluluk olarak tanımlanmasına ve Cevdet'in isyancıları anlattığında tek tek ortaya çıkan cahil, batıl inançlı imam ve hatiplerin tasvirlerine uymaktadır. Fakat bu, isteksizce başlanmış bir reform yine başarısızlığa uğradığında yaptığı tipik açıklamalara pek uymamaktadır. Bu açıklamalarda dışa kapalı bir topluluğun davranışlarının aksine rekabet yüzünden kendi içinde bölünmüş bir tabakanın davranışları sergilenir.

Bu koşullar altında reform sorunu akıllı ve kararlı bir yönetime, dolayısıyla da şeyhülislamın kişiliğine indirgenir. Elbette ki yaşlı ve formalitelere bağımlı bir makam sahibini yetersiz olarak eleştirmesi garipsene-

58 *Tarih* 1309.V, s. 292-294; XII, s. 83.
59 *Tarih* 1309.IV, s. 310.
60 *Tarih* 1309.XII, s. 160.
61 *Tarih* 1309.VI, s. 45. "Asabiyet" kavramı için bkz. aşağıda s. 119-122, 172-173.

mez.[62] Ancak Cevdet, şeyhülislamın halefini de aşırı hırs ve enerjiyle ilmiyeyi eski kurallarına göre yeniden düzenlemeye çalıştığı gerekçesiyle uygun bulmamıştır.[63] Kendiliğinden de anlaşılacağı gibi hiçbir şeyhülislamın tutumu Cevdet'in gözünde beklentilere karşılık verebilecek tarzda olamadı.[64]

Reform talep eden ama nasıl olması gerektiği hakkında kafa yormak istemeyen bu garip gerekçelendirmenin ardında yatan neydi? Özellikle Ahmed Cevdet'in *Tarih*'ini zamanının uleması yararına yazdığını düşünenler burada vereceğim cevaba şaşıracaklar: Bence Cevdet'in amacı, ilke olarak ıslah edilmeye yatkın olmayan ilmiyeyi kendi yağıyla kavrulmaya bırakmak, bunu yaparken yetkilerini sınırlamak ve temel siyasi kararlardan ulemayı uzak tutmaktı. *Tarih*'te bu iddiayı doğrulayan metinler bulduğumu sanıyorum.

Cevdet'in ulemaya yüklediği görev "ihkak-ı hukuk"tu. Ona göre bu görev sadece iç işleriyle ilgili bir devlet fonksiyonuydu: Tebaanın haklarının korunmasını sağlamak. Sözü edilen haklar yalnızca şeriattan değil aynı zamanda devletin çıkardığı yasalardan da kaynaklanıyordu. En azından böyle görünüyor, çünkü Cevdet ihkak-ı hukuk kavramıyla bağlantılı olarak "adalet"ten bahsederken doğrudan şeriat sözünü ağzına almaz. Cevdet'in düşüncesinde önemli rol oynayan bu ilkenin tam anlamı üzerinde daha sonra da durulacaktır.[65] Bu görev çok önemli sayıldığından Osmanlı İmparatorluğu'nda ulemaya her zaman büyük saygı gösterildiğini yazar. Bunun, imparatorluğun 14. yüzyıldaki hızlı yükselişinde de etkisi olduğunu söyler.[66]

Diğer taraftan böylelikle ilmiye mensupları ilke olarak da imparator-

62 *Tarih* 1309.V, s. 2-3, bu eleştiri, aynı zamanda Vâsıf'ın bir görünüşüne de karşı ortaya atılmıştır.

63 *Tarih* 1309.V, s. 4.

64 Bu görevde başarısızlığa uğramış makam sahipleri hakkındaki çeşitli değerlendirmelerini karşılaştırınız: *Tarih* 1309.V, s. 293 (ulemanın isteklerine cömertçe karşılık veren Şeyhülislam Dürrizade Arif Efendi), VII, s. 215 (Ömer Hulusi Efendi'nin atamalarda hiçbir telkine kulak asmadığı ve entrikaları dikkate almadığı için fazla katı olduğu eleştirisine Ahmed Cevdet de katılmaktadır. Bu yüzden görevden alınmıştır); IX, s. 42 (Esad Efendi azledilir çünkü askerî reformlara olan olumlu yaklaşımı karşısında ulemaya zarar gelebilir düşüncesiyle kendisine cephe alınmıştır); X, s. 215 (Halet Efendi'yle olan yakın çalışma neticesinde getirilen eleştiri); X, s. 236-239 (Zeynelabidin Efendi ulemâ-yı resmiyenin reformu için çaba sarf ediyordu, fakat iltimasçıydı ve rüus tevdiinde haksızlık yapmıştı. Medrese öğrencilerinin (suhte) bir ayaklanmasından sonra azledilir).

65 *Tarih* 1309.I, s. 88; VIII, s. 319; buna tam paralel olarak *Ma'rûzât*, s. 109. Krş. aşağıda, s. 186-196.

66 *Tarih* 1309.I, s. 34.

luğun kurumsal yapısına tamamıyla dahil edilmekte ve padişahın emirlerine tabi kılınmaktadır. Cevdet'in, Vehhabilerin Mekke'yi aldıkları haberi geldiğinde bile ulemanın kendi özel entrikalarıyla uğraştığını söyleyip onları kınaması bu gerekçelendirme için karakteristiktir. Bu tutumu sadece genel ahlaki kaygılar yüzünden ya da zındıklarla mücadeleyi ulemanın özel görevi saydığından dolayı çirkin bulmamıştı, kutsal beldelerin savunması görevi halifeye, dolayısıyla Osmanlı padişahına ait olduğu için de yadırgamıştır.[67]

Sonuçta ulema, Allah veya şeriat ilkeleri karşısında değil devlet düzeni önünde sorumluydu. Ahmed Cevdet'in tutumunda, "din ü devlet"[68] ikiz kavramına dayanan hükümdarın iktidarı konusunda, ortaçağ veya da 19. yüzyıl Batî kilisesi konumuyla karşılaştırılabilir bir işlevi ulemaya yükleyen bir âlim özbilincinden eser olmadığı açıkça görülmektedir. Şerif Mardin ilmiyenin böyle bir konumda olduğunu saptamıştır.[69] O zamanki Mısır'da reformcu siyasi düşünürler ilmiyeye siyasi bir işlev de yüklemişlerdi.[70] Genç Osmanlı Şinasi daha da ileri gider: Yazılarında padişahın kanun önünde sorumlu tutulduğu bir taslak belirir. Ama bu kanunla ilke olarak şeriat değil pozitif hukuk kastedilir. Hukukun bekçisi olarak ulema, sistem içinde hükümdara karşı gerçek bir karşıt denge unsuru oluşturur.[71] *Ruling institution* (devlet işleri) ve *religious institution* (din işleri) ayrımı Cevdet'te görülmez. Cevdet'in ulemaya yakıştırdığı işlevler[72] ne kadar önemli olursa olsun, yönetimin bir parçası olmaktan çıkmaz. Bu da işlev-

67 *Tarih* 1309.VII, s. 215-216.

68 Aslında artık bu ikiz kavramın tarihinin de yazılması gerekir. Tüm İslam dünyası için geçerli olmak üzere siyasi kuramda bu iki kavram arasındaki gerginliğin özeti için, Tilman Nagel, *Staat und Glaubensgemeinschaft im Islam. Geschichte der politischen Ordnungsvorstellungen der Muslime*, 2 c., Zürih-Münih, 1981.

69 Ş. Mardin, *freedom*, s. 25-6; "hürriyet", s. 107.

70 Gilbert Delanoue, *Moralist et politique musulmans dans l'Egypt au XIXe siecle (1789-1922)*, 2 c., Kahire, 1982, okunduğunda en azından böyle bir izlenim edinilir. Ahmed Cevdet'in kaynak olarak kullandığı tarihçi el-Cebertî'de hükümdar ile ulemanın bir tür hayat-ı müşterekesi söz konusudur (I. cilt, s. 46-49). Rifaa et-Tahtavî ulemanın politik rolünü açıkça tasdik ederken, geleneksel ulemanın yanı sıra genel anlamda bilgeleri ve Müslüman olmayan din adamlarını da dikkate alır (II. cilt, s. 471-475). Cevdet'in çağdaşı Ali Mübarek dikkati ilmiyeye değil de öncelikle bürokrasiye yöneltmekle birlikte, ilmiyenin, ahlakın ve toplumun istikrarı sağlamasındaki rolünü vurgular (II. cilt, s. 544).

71 Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 271-273.

72 *Tarih* 1309.V, s. 292'de müminlerin hayat, mülk ve namuslarını korumakla görevli yargı kurumundan, dinin gereklerinin yerine getirilmesinden, ahlaktan ve eğitimden ulemanın sorumlu olduğunu yazar.

lerini sınırlanabilir hale getirir. Savaşa[73] aktif katılımları nedeniyle Cevdet yer yer özellikle küçük rütbeli ulemayı övse de, aslında din, hukuk ve bilimle ilgisi olmayan görevler üstlenmelerine karşıdır - kendisi sık sık bu ilkeye aykırı davranmış olsa da.

Değerlendirmelerde bazen oldukça dar görüşlü bir tavır alır. Bir meşveret meclisi esnasında Kırım'ın Rusya'ya ilhakı durumunda İstanbul'un tahıl ihtiyacı konusunda endişeleri olan bir kazaskeri Cevdet, bunların mülki meseleler olduğunu ve onun görev kapsamına girmediğini söyleyerek eleştirir.[74] Bir başka yerde ulemanın dış politikayla ilgilenmemesi gerektiğini yazar.[75] Hatta eleştirilenin hakkının zedelendiği ve İslamın itaat emriyle uyuşmadığı gerekçesiyle ulemanın hükümeti eleştirme hakkının da olmaması gerektiğini savunur.[76] Bu gerekçeler Cevdet tarafından ilmiye için öngörülen hareket serbestliğini önemli ölçüde kısıtlar. Ancak Cevdet, âlimlerin siyasi rolünü ilk sorgulayan yazar değildi. 18. yüzyılın başında Naima da (Şeyhülislam Feyzullah Efendi'yi kastederek) ulemanın kirli politikadan uzak durması gerektiğini yazar.[77]

Bunun dışında Cevdet, değerli addettiği tek tük ulemanın kendisinin yaptığı gibi her türlü görevi üstlenmesini kabul eder. Elbetteki bu, 18. yüzyıldaki ulemanın her türlü önemli devlet kararına olan kurumsallaşmış katılımından farklı bir şeydi.

Gerçekten de 19. yüzyılda ilmiyenin etki alanı önemli ölçüde daraltılmıştı. Yüzyılın sonunda artık sadece eğitimin ve yargının bazı alanlarını kontrol ediyordu. Bu gelişme, modern bir eğitim-öğretim ve laik bir hukuk sistemi oluşturmak zorunda kalan 19. yüzyıl reformlarının merkezileştirici ve rasyonel eğilimleri ışığında anlam kazanır.[78] Burada analizi yapılan *Tarih-i Cevdet*'teki düşünceler, bu nedenle dönemine çok uygun düşmektedir. Ancak başka tarihçilere kıyasla Cevdet'in ulemaya getirdiği eleştiriler oldukça ağırdır. *Netayicü'l-Vukuat* adlı eserinde Mustafa Nuri bu konuda çok daha ihtiyatlı bir tutum sergiler.[79]

---

73 Bu tür savaş bu nedenle hemen dini çağrışım da yapan "gaza" olarak adlandırılır. *Tarih* 1309.IX, s. 115, 119, 132, 255.

74 *Tarih* 1309.III, s. 44-45 "vazife-i meslek ve memuriyet" ve "mevadd-ı mülkiyeden" tabirlerini kullanarak. Cevdet tarafından eklenen bu bölüm dışında protokol genel olarak Vâsıf, *Mehâsinü'l-ahbâr*, s. 90-99'dan alınmıştır.

75 *Tarih* 1309.IV, s. 193.

76 *Tarih* 1309.XII, s. 19-20 (Esad Efendi Tarihi'nden bir alıntı).

77 Thomas, *Naima*, s. 85.

78 Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, s. 121-146, özellikle 124-135; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", s. 366-367.

79 Mustafa Nuri, *Netâyicü'l-vukuat*, III. cilt, [İstanbul], 1292, s. 87-88. III. Selim'in taht-

Cevdet, ilmiyenin yetki alanının sınırlandırılmasının yanı sıra, oynadığı rolde diğer bir değişiklik daha düşünür. O da âlim statüsünün olağanüstülüğünün kaldırılmasıdır. İlmiyenin sunduğu bir avantaja gerçi Cevdet de çok değer vermişti: Mütevazı fakat nispeten garantili bir aylık.[80] Gene de zaman içerisinde başka türlü düşünmeye başlamış gibidir. *Tarih*'te bu konuya sadece bir defa ve çok kısa değinir. Sebebi, bu tür düşüncelerin 19. yüzyıl ortalarından önce ifade edilebilir olmaması, dolayısıyla da tarihçilerin bu konuda anlatacakları bir hadisenin olmamasında aranabilir. Ama sekizinci cildin bir yerinde, askeri reforma karşı yapılan darbeye adı karışan Şeyhülislam Ataullah'ı III. Selim'in aslında öldürtmesi gerektiğini yazar.[81] Bu ifade önemlidir, çünkü âlimler ölüm cezasına çarptırılamaz ve mal varlıklarına el konamazdı. Bu muafiyet en önemli imtiyazlarından biriydi.[82]

Bu kısa ifade, 1839'dan sonra Osmanlı yönetimindeki yeniden yapılanma süreciyle bağlantı içinde görülmelidir; bu teşebbüs hiçbir zaman tam olarak sonuçlandırılamayacaktı. Kesin çizgilerle birbirinden ayrılmış yetkiler ve anlaşılması kolay, tanımlanmış iç ve dış idari kurumlaşma, ilmiyeden değil, Bâbıâli'deki eski dairelerden ve Divan-ı Hümayun'dan gelişen nâzırlıklarda başlamış, sonra taşra yönetiminde ve nihayet modernleştirilmiş mahkemelerde devam etmişti. İlmiye (vakıf yönetimi gibi) bundan pek etkilenmemiş ve sonuna kadar ilke olarak eski yapısını korumuştur.

Diğer yandan, bu kurumu ötekilerine uydurarak idari teşkilatın geri kalanıyla bütünleştirme gibi bazı düşüncelerin ortaya atılması pek şaşırtıcı değildir. Görev dağılımının belirgin bir şekilde sınırlandırılıp tanımlanması, iç özerkliğin yıkılmasıyla açıkça bağlantılıdır. Örneğin Sadık Rifat Paşa askeriyenin, ilmiyenin ve yeni oluşturulmuş bürokrasi rütbelerinin benzeşik biçimlendirilmesini önermişti.[83] Ahmed Cevdet'in aynı doğrultuda birden fazla ifadesi vardır. 1278'de (1860/1) (*Tarih*'in ilmiyeyi eleştirdiği beşinci cildi yayımlandığında) Âli Paşa'ya, taşra tayinleriyle ilgili olarak bürokratlarla âlimlerin aynı kurallara tabi tutulmalarının doğru olacağını bildirmiştir. Bu, sonuçta bazı imtiyazlarının kaldırılması anlamına geliyordu.[84] Hukuk Mektebi açılış konuşmasında

tan indirilişi ile ilgili olarak bu yazar ulemanın devlet kararlarına kurumsal katılımını doğal bulur (IV. cilt, yay. Mehmed Galib, [İstanbul], 1327).

80 Bkz. yukarıda s. 35 ve *Tezâkir*, IV. c., s. 83.

81 *Tarih* 1309.VIII, s. 160.

82 Zilfi, *Politics of Piety*, s. 70-71.

83 Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 185.

84 *Ma'rûzât*, s. 35-36.

da (1297/1880) her iki hukuk sisteminin daha uyumlu çalışması gerektiğine dair imalar vardır.[85] Hatta birkaç yıl önce yazdığı bir muhtırada, kadılar ve yeni nizamiye hâkimlerinden meydana gelen mahkemelerin kurulmasını önererek bu doğrultuda somut düşünceler geliştirmişti.[86]

85 Konuşmanın metni: *Tezâkir*, c. IV, s. 196-197.
86 *Tezâkir*, c. IV, s. 97-103, özellikle s. 100-101. 1289 (1872/3) tarihli bu layiha siyasi kuramla ilgili olan bölümde tekrar ele alınacaktır.

2.B) III. SELİM'İN TAHTTAN İNDİRİLİŞİ

Felaket Bir Örnek ve Travması

Sultan Abdülaziz 1876'da tahttan indirildikten sonra derin bir ruhi bunalıma girerek intihar etti. İntiharı halefi V. Murad'da ağır bir psikoza sebep oldu, yönetim görevini yerine getiremeyeceğinden tahttan indirilmek zorunda kalındı. Böylece, birkaç hafta zarfında Osmanlı tahtındaki ikinci değişiklik yaşandı ve II. Abdülhamid'in uzun hükümdarlık dönemi (1876-1909) başladı.

Bu olayların politik arka planlarını ya da kaynak azlığından incelenmesi zaten hemen hemen imkânsız olan yukarıda adı geçen sultanların psikolojik geçmişlerini bir kenara bırakacak olursak, Osmanlı tarihindeki belirli bir olayın, sonradan olup bitenlerini anlamak için nasıl örnek olarak kullanıldığını görmek çok ilginçtir. Söz konusu olay, Osmanlı ordusunun büyük bir kısmını Batılı örneklere göre yeniden düzenlemeyi ilk deneyen III. Selim'in tahtan indirilişidir.[1] Bu padişah 1807'de Boğaz yamaklarını Nizam-ı Cedid birliklerine katma teşebbüsü üzerine patlak veren ayaklanmada tahttan indirilmişti. Bir yıl sonra, sarayda hapis tutulan III. Selim'i, Rusçuk âyânından ona sadık Alemdar Mustafa Paşa tekrar tahta oturtmaya kalkınca iktidarda kalmak isteyen halefi ve yeğeni IV. Mustafa eski padişahı öldürtmüştü. Mustafa'nın küçük kardeşi Mahmud ise, kendisini de hedefleyen bu ölüm emrinden kurtulmuş, sonuçta II. Mahmud olarak tahta oturmuştu. Selim'in tahttan indirilişinden sonra rafa kaldırılan askeri reformu Mahmud tekrar ele almak istemiş, ama yine eski yeniçeri ocaklarının şiddetli muhalefetiyle karşılaşmıştı. Böylece bu reformları 1826'ya kadar, yeniçeri ocaklarının kanlı bir şekilde ortadan kaldırılmasından sonraki zamana ertelemek zorunda kalmıştı.

Tahttan indirilmesi, Abdülaziz'de başkalarınca da paylaşılmış bir korku uyandırmıştı: "Sultan Abdülaziz ... Sultan Selim gibi katlolunacağını beyan eylerdi."[2] Gerçekten de biraz III. Selim'inkine benzeyen bir muamele görmüş, önce, III. Selim'in bir yıl hapis kaldığı Topkapı Sarayı'ndaki bölüme yerleştirilmişti.[3]

---

1 Shaw, *Between Old and New* adlı eserinde padişahın ve danışmanlarının reform anlayışlarını süregelen Osmanlı geleneklerinin belirlemeye devam ettiğini, bunun da 19. yüzyıl sonu anlayışında "modern" reformların yapılmasına imkân bırakmadığını ayrıntılı bir biçimde göstermektedir.

2 Uzunçarşılı, *Yıldız Mahkemesi*, s. 76. Buna paralel olarak s. 56-62. 74-75. 242-243. 271.

3 *Age.*, s. 59.

Fakat III. Selim'in yaşadıkları, tahttan indirilen bir hükümdara yapılacak muameleye sadece protokol açısından bir emsal oluşturmuyordu; ya da sadece aynı felakete uğrayan başka bir padişah için dehşet dolu bir örnek değildi. Tahttan indirilişine daha geniş bir politik anlam yükleniyordu. Ayaklanmanın kurbanı, politik özdeşleştirmeye açık bir kişilik olarak ele alınıp böylece çağdaş politikacıların öncüsü olarak yorumlanıyordu. III. Selim, epeyce karanlık güçlerce engellenip bertaraf edilen takdire değer bir yenilikçinin örneği olmuştu. Bu görüş açısından bakıldığında, başlattığı askeri reformların akamete uğramış olması, ilerlemenin de tümüyle, en azından 1826'daki Vaka-i Hayriye'ye kadar, akamete uğraması anlamına geliyordu. Sultan Selim'in azli, hem ileriki yıllarda Avrupa karşısındaki zayıflığı izah eden, hem de bazen yeniçerilerin gaddarca bertaraf edilişini haklı çıkaran Osmanlı tarihinin trajik bir dönüm noktasına dönüştürüldü.

Yeniçerilerin ortadan kaldırılışını II. Mahmud'u temel alarak betimleyen *Üss-i Zafer*'de henüz bu görüş yoktur. Fakat Cevdet'in *Tarih*'ini kaleme aldığı dönemdeki tarihyazıcılığında genel olarak mevcuttu. Farklı değerlendirmeler arasındaki ince farklar yer yer çok ilgi çekicidir: Örneğin lise seviyesindeki okullarda okutulan *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*'de askeri reformun yanı sıra "medeniyet-i cedideyi yavaş yavaş memlekete ithal" da konu edilir.[4] Bu kitaba göre, Selim'in tüm çabaları asilere fazla taviz verip onları kontrol altına alamadığı bir anda boşa gitmiş, yine de yaptıkları II. Mahmud zamanında (fikren) meyvelerini vermiştir. Mustafa Nuri Paşa'nın *Netayicü'l-Vukuat* adlı eserinde ayaklanmanın sadece gelişimi ve askeri önemi üzerinde durulur.[5] Halbuki III. Selim'in tahttan indirilişi yeniçeri ocağını ıslah etmenin mümkün olmadığının bir kanıtı haline büründü.

Bu iki anlayış III. Selim'i, Osmanlı tarihinin medenileşme süreci olarak kabul edilen ana akımının bir simgesi olarak görür. Ayrıca, meşrutiyetçi ve yurtsever modernleşme yanlısı, yani daha ziyade muhalif tutumdaki bir Selim'i yansıtan benim bildiğim epey eski en az bir yorum daha vardır: Ali Haydar Midhat 1325'te [m.] (1909) yayımladığı babası Midhat Paşa'nın hatıralarının başlangıcına koyduğu ithafta şöyle der: "Bütün varlığını vatan ve milletinin tealî ve teceddüdüne hasreylediği için şehid edilen Sultan Selim-i Salis'in hatıra-ı bülendine, yine o maksad-ı necibin takibi uğrunda şehid olan pederim Midhat Paşa'nın şu eserini ithaf ediyorum."[6]

---

4 Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, c. II, 2. b., İstanbul, 1318, s. 271, bkz. "Alemdar vakası" s. 281-282; ayrıca Vaka-i Hayriyenin 1807 ve 1808 olayları ışığında meşrulaştırılması s. 297.

5 Mustafa Nuri, *Netâyicü'l-vukuat*, c. IV, [İstanbul], 1327, s. 46-51, 107-108.

6 Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa. Hayat-ı Siyasiyesi, Hidematı, Menfa Hayatı*, c. I, İstanbul, 1325, ön ek sayfa (karşısında III. Selim'in bir litografisi vardır).

Böylece III. Selim'in tahttan indirilişinin Cevdet'in çağdaşları açısından anlamı ve önemi belirmiş olur. Bu olayın basında enine boyuna tartışılmasının ancak 1908'deki II. Meşrutiyetten sonra başlaması herhalde tesadüfi değildir. Bu tartışmalar için bazı eski metinlerden yararlanılabilecekti. Uzunca bir sessizlikten sonra bu konuyu ilk ele alanlardan biri Cevdet oldu. Cevdet'in yazdıklarına bu konuda bir hayli bağlı kalan Mustafa Nuri,[7] kendi anlatımını Cevdet'ten en fazla on yıl sonra kaleme almıştı.[8] Mustafa Nuri'den önce Tayyarzade Ataullah *Vaka-i Selimiye*[9] hakkında yazmış, fakat olayla kendi zamanı arasında bir bağlantı kurmamıştı. Diğerlerinin ifade etmediği bir şeyi açıkça tartışması bakımından Cevdet'in yazdıklarında yenilikçi bir taraf vardı: O, bu olayın kendi zamanı için önemini irdeliyordu. Diğer taraftan Abdülaziz'in tahttan indirilişi çerçevesinde gelişen olaylarda III. Selim'in azlini çağdaş zamanla ilişkilendiren bir bilincin varlığı belirir. Bu, Cevdet'ten bağımsız bir süreçte gelişmiş bir olgu olmalı; aksi takdirde herkesin yazılarını okuyup derinden etkilenerek aynı benzetmeleri yaptığını düşünmek gerekir. Dolayısıyla *Tarih-i Cevdet*'teki bu tasvir, Osmanlı tarihinin bu kesiti hakkındaki üstü kapalı söylemin bir irdelemesi olarak okunabilir. Aynı zamanda da, *Tarih-i Atâ* dışında olaylardan hemen sonra kaleme alınmış kaynakların bir tartışmasıdır.

Cevdet bu bölüm için hiç arşiv malzemesi kullanmamış, sadece tarih yazarlarından yararlanmıştır. Cilt 1288.VIII'in[10] başında yaptığı listeye göre bunlar, vakanüvis Ahmed Asım'ın tarihiyle, Asım'ın büyük ölçüde kendi eserine dahil ettiği Kethüda Said Efendi'nin kroniği,[11] Tüfenkcibaşı olarak tanınan Arif Efendi'nin kroniği,[12] Mustafa Necib Efendi'nin *Ta-*

---

7 *Netayicü'l-vukuat*, c. IV, s. 47'de bir alıntı bile yapar. Ordunun durumuyla ilgili tekmile kısmı s. 106-108 aslında Cevdet'in aynı konu hakkında 1309.I, 5. fasıl'daki (veya ilk baskının buna karşılık gelen kısımlarındaki (bkz. tablo 4b) açıklamalarının kısaltılmış bir versiyonudur.

8 Cevdet'in anlatımını içeren VIII. cildin ilk baskısı 1288'de (1871) yayımlanmıştı. Nuri, eseri üzerinde 1298 (1880/81) yılına kadar çalıştı. (Babinger, *GOW*, p. 372).

9 Tayyarzade Ahmed Atâ[ullah], *Tarih-i Atâ*, c. III, İstanbul, 1293, s. 42-51, Mustafa Necib'in eserine (bkz. metin ve ek) ve bir anonim kroniğe (muhtemelen Tüfenkçibaşı'nın) bağlı kalmıştır. Bu bölümlerde naklettiği babasına ait olan hatıraların değeri büyüktür.

10 *Tarih* 1288.VIII, s. 2-3.

11 Babinger, *GOW*; s. 339. İstanbul Beyazıt Kütüphanesi'nde bulunan Veliyüddin 3367 imzalı bir yazmayı kullanıp mikrofilmini çekme olanağını buldum. Bu yazma Cevdet'in mülkiyetindeydi. Krş. *Defter-i Kütüphane-i Veliyüddin*, Der-i Saadet, 1304, s. 279.

12 Berlin Preussischer Kulturbesitz Devlet Kütüphanesi'nde bulunan yazmayı (Hs. or. oct. 1061, 2. bölüm) kullanıyorum. Verdiğim sayfa sayıları kütüphanenin varak nu-

rih ya da *Tarihçe*'si,[13] Ubeydullah Kuşamanî'nin ilki Selim'in azlini de anlattığı söylenen iki fezlekesi,[14] Yayla İmamı diye tanınan yazarın tarihçesi[15] ve sözü geçen *Tarih-i Atâ*'dır. Bu, Vak'a-i Selimiye'ye ilişkin önemli kroniklerin eksiksiz bir listesidir.[16] Selim'in tahttan indirilişi ve II. Mahmud'un tahta çıkışını monografik denilebilecek şekilde değerlendiren bu eserlerin çokluğu bu olayın çağdaşları tarafından da ne derece önemsendiğini göstermektedir.

Cevdet'in Yöntemi

Cevdet'in metni ile kaynakları karşılaştırıldığında hepsini değerlendirmeye tabi tuttuğu, ancak özellikle Asım'dan alıntılar yaptığı görülür.[17] Asım, anlatımının çerçevesini de örnek alan Cevdet için ana kaynak görevini görür. Her ikisi de ayaklanmanın ayrıntılı tasvirine geçmeden III. Selim'in tahttan indirilişinin nedenlerine uzunca bir bölüm ayırırlar.[18] Cev-

---

maraları değil, yazmanın sayfa numaralarıdır. Ayaklanma s. 2-27'de (var. 38a-50a) işlenmiştir. Krş. Barbara Flemming, *Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII, Türkische Handschriften, Teil I*, Wiesbaden, 1968, s. 159-160. Yazar hakkında fazla bir şey bilinmemekle beraber yazdığı birkaç mısra Tayyarzade Atâ, *Tarih*, c. V, s. 260'da alıntılanmıştır. Aynı metnin İstanbul'da bulunan iki nüshasını karşılaştıran bir yayını Fahri Ç. Derin tarafından yapılmıştır: "Tüfengçi-başı Ârif Efendi Tarihçesi", *Belleten*, XVIII/38 (1974), s. 379-443. Cevdet'in mülkiyetinde bulunmuş olan Halil Nuri'nin *Tarih min İbtida-yı Cülûs-ı Sultan Selim Han ibn Sultan Mustafa Han* adlı eserini görmedim. (*Defter-i Kütübhane-i Veliyüddin*, s. 279, bugün Veliyüddin 3369; Babinger, *GOW*, s. 279, 323, 336, 377.)

13 Cevdet'in bir yazması vardı (*Defter-i Kütübhane-i Veliyüddin*, s. 279); ben basılı bir örnek kullanıyorum [İstanbul], 1280.

14 Detaylı bir tetkik için fırsatım olmadı. Cevdet'teki örnek bu olayı içermiyor görünmekte (*Defter-i Kütübhane-i Veliyüddin, s. 280);* Berlin'deki örnek de (Ms. or. oct. 3119) Selim'in tahttan indirilişinden önce tamamlanmıştır. (Krş. Hanna Sohrweide, *Türkische Handschriften, Teil V*, Wiesbaden, 1981, s. 123-124).

15 Cevdet'in yazmasını (Veliyüddin 3370, Bayezid, İstanbul) kullanıyorum. bu yazmanın bir yayını: Fahri Ç. Derin, "Yayla İmamı Risalesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, III (1973), s. 213-272.

16 Bursalı Mehmed Tahir (*Osmanlı Müellifleri*, c. III, İstanbul, 1342, s. 157) Mahmud Nedim adlı bir şahsın eserinden bahseder. Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayûnları*, s. 189'da bir *Tarih-i Cabi*'den alıntı yapılır. Berlin Preussischer Kulturbesitz Devlet Kütüphanesi'nde bir yazma bulunur (Hs. or. oct. 1034/1, 1034/2 ve Hs. or. quart 1084). Bkz. Flemming, *Türkische Handschriften Teil I*, s. 163-165. Beydilli, "İlk Ciddi Çalışma", s. 254, bu metnin bir edisyonunun Türk Tarih Kurumu tarafından basılacağını yazar.

17 *Tarih* 1309.VIII, s. 142, 145, 147, 148, 159. Ayrıca s. 141'de Münib Efendi'nin (bkz. yukarıda, bölüm 1.B, s. 57-58 dipnot 7) bir risalesine ve Şânîzâde'ye göndermeler bulunur; s. 150'de de tam olarak belirlemeden "bazı tevarih" der.

18 Girişler Cevdet'te *Tarih* 1309.VIII, s. 139-155, Asım'da *Tarih-i Asım*, [İstanbul], t.y., c. II, s. 2-20; bunun devamında IV. Mustafa'nın tahta çıkışına kadarki olaylar Cevdet'te *Tarih*, 1309.VIII, s. 155-186, Asım'da *Tarih*, c. II. s. 20-46.

det'in girişteki tasviri yine Asım'ın versiyonuna uyuyorsa da Mustafa Necib'den de hatırı sayılır derecede faydalanmıştır. Bu bölümde kendi yazdığı kısımlar çoktur. Ayaklanmanın günlük tarzındaki tasviri için Asım'dan çok Tüfenkcibaşı'yı kullanmıştır. Diğer kaynaklar pek az kullanılmıştır.[19]

Ahmed Cevdet kaynaklarını kullanırken seçiciydi ama sistematik bir şekilde eleştirel değildi. Farklı kroniklerden bilgi ve tasvirleri seçip ilgili kısımları kendi üslubuna uyarlıyordu.[20] Bilgiler, tahttan indirilişin nedenlerini ve gelişimini tutarlı bir bütün olarak gösterecek şekilde seçilmiştir. Kaynaklar arasındaki tutarsızlıkları Cevdet pek dikkate almaz. Genellikle üzerinde durmadan bir versiyona karar verir ve kendi metni içindeki bu yöntemden ileri gelen çelişkilere bile katlanır.[21] Bir istisna dışında kaynaklarının çelişen ifadelerini görmezden gelir:[22] Bu istisna, Asım'ın Batıyı örnek alan ordunun reformunu engellemek için saygın bir âlim olan Münib Efendi'nin ayaklanmada aktif bir rol oynadığını yazmasıdır.[23] Cevdet buna neden katılmadığını yazar, ama Münib'in olaya karışmasını muhtemel kılan deliller üzerinde durmaz.[24]

Kaynaklarını kullanımındaki bağımsız tavrı, içerikle ilgili önemli konuları da kapsar. III. Selim'in tahttan indirilişinden Asım'ın sorumlu tuttu-

19 *Tarih* 1309.VIII, s. 153 (krş. *Atâ Tarihi*, c. III, s. 43), VIII, s. 162-163 (krş. *Ata Tarihi*, c. III, s. 48-49); VIII, s. 167 (krş. *Atâ Tarihi, c. III, s. 50).*

20 Böylece Mustafa Necib'in (krş. Cevdet *Tarih* 1309.VIII, s. 154-155 ile Mustafa Necib, *Tarihçe*, s. 29-30) ve Asım'ın (krş. Cevdet, *Tarih*, 1309.VIII, s. 152 ile Asım *Tarih*, c. II, s. 19-20) üslupları sadeleştirilmiş oluyordu. Buna karşın Tüfenkcibaşı'nın olayları bir araya getirmesinden ibaret basit üslubu daha az iktibas edilen Yayla İmamı'nın üslubu gibi, biraz törpüleniyordu. Yan yana sıralanmış tek tek cümleler alt cümleler kurularak birbirlerini tamamlayacak şekilde birleştirilip bütünleştiriliyordu (krş. Cevdet, *Tarih* 1309.VIII, s. 173 ile Tüfenkcibaşı, *Tarih*, s. 18; haz. Derin, s. 402-403).

21 Bu çelişkiler özellikle ayaklanma günleri tasvirlerinde belirgindir. Örneğin asiler tarafından idamı *Tarih* 1309.VIII, s. 179'da anlatılan Abdüllatif Efendi'nin adı ondan önce s. 162'de idamı istenenler listesinde geçmez. (Tanıtma yazısında Kemal Beydilli, o adamın iki listede geçtiği ancak iki farklı isimle anıldığını yazar [*Tarih ve Toplum*, 25/148 (1996), 254]. Beydilli'nin istidlâl yoluyla elde ettiği tespiti doğru görünür, fakat okur [ve muhtemelen Cevdet ?] için bu hiç belli değil.)

22 Bu tip varyantlar oldukça fazladır. Örneğin Tüfenkcibaşı olayların çoğunu bir gün evveline tarihler. Mustafa Necib, *Tarihçe*, s. 32'ye bağlı olarak Cevdet *Tarih* 1309.VIII, s. 156-157'de Ragıb Paşa'nın görevden alınışının bir pazartesi gününde gerçekleştiğini yazarken Asım *Tarih*, c. II, s. 31'de perşembe günü der. Asilerle görüşmek üzere Boğaz'a gönderilen bir yeniçeri heyetini Cevdet herhalde kaydetmeyi unutmuştur (Mustafa Necib, *Tarihçe*, s. 31-32, Tüfenkcibaşı, *Tarih*, s. 5, haz. Derin, s. 387, Asım, *Tarih*, c. II, s. 22'de bunun çeşitli versiyonları vardır). Bu örneklerin listesi uzatılabilir.

23 *Tarih* 1309.VIII, s. 159, krş. s. 173.

24 Bkz. Tayyarzade Atâ, *Tarih*, c. III, s. 42, 45-46.

ğu bir dizi nedeni Cevdet çekinmeden atlar.[25] Aynı doğrultuda, Tüfenkcibaşı Mehmed Arif'in ama ondan da çok Yayla İmamı'nın III. Selim reformlarına eleştirel bir gözle baktıklarını Cevdet okurunun öğrenme imkânı yoktur.[26]

Böylece homojen bir metin oluşur. Fakat bu metin, gelişmelere neden olan olguların özeti olarak, o zamanın *Historische Schule* (19. yüzyıl Alman historizm hareketi) ekolüne mensup tarihçilerin ölçütlerine göre de yeterli olmazdı. Bu yüzden günümüz tarihçilerinin Cevdet'in kaynaklarını incelemeden *Tarih-i Cevdet*'i tasvirini yaptığı vakalar için kaynak olarak kullanmaları asla tavsiye edilemez.

İşte bu nedenden dolayı Cevdet'in versiyonunu belli bir tutumun ve görüşün bilinçli ve yaratıcı ifadesi olarak tahlil etmek zahmete değer. Daha çok alıntılardan oluşan bölümlerin de nasıl bilinçli bir şekilde yeni bir şey yaratılarak yapılandığı bir örnekle gösterilebilir: Bir yerde (ayaklanmanın üçüncü günüdür ve asiler şehre doğru ilerlemektedir) şöyle yazar: "Cemiyetin henüz dağılmamasından dolayı Sultan Selim Han hazretleri merak edip çarşamba günü Musa Paşa'yı saray-ı hümayuna celb ile 'Paşa bu ne haldır bu Kara Deniz Boğazı'ndaki fitne ne içün def olunmuyor bu neden iktiza ediyor' buyurduklarında Musa Paşa telasüm-ı münafikaneye ibtidar edecek şehriyâr-ı müşarünileyh 'bu işlere sebeb benim hilmimdir sahihen bu haller benim hilmimden neşet ediyor' deyü buyurmuşlar Musa Paşa her ne dediyse deyip yine fesad aşını pişirmek ve fitne işini becermek üzere Bâb-ı Âliye avdet etmiştir."[27] Her iki doğrudan konuşma Tüfenkcibaşı'ndan alınmıştır.[28] Cevdet ise bu bölümü değiştirmiş ve metinde öyle bir yere yerleştirmiştir ki, diyalog tarihte vuku bulmuş bir konuşma olarak bırakılmamış, şahısların karakterlerini belirleyen bir öğeye dönüştürülmüştür. Neredeyse klasik bir dramdaki gibi, gelişmelerin devamını önceden belirleyecek şahısların ilişkisini ortaya koymak için bölümde

25 Örnek olarak Mekke'ye giden hac yolunun Vehhabiler tarafından kapatılmasından kaynaklanan genel huzursuzluk (Asım, *Tarih*, c. II, s. 2), Osmanlı İmparatorluğu'na karşı düşmanca bir tavır içinde olan Rumların rolü (*age.*, s. 4-5, krş. Cevdet, *Tarih* 1309.VIII, s. 180-181, burada Asım'ın adı hiç geçmez), vükelânın ulemadan nüfuzlu olması (s. 9), Avusturya ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelebilecek bir krize olan özel ilgisi (*agy.*, s. 17-18); s. 17'de bir Fransız entrikası Cevdet'in alıntısında farklı bir şekilde gerekçelendirilmektedir. Tayyarzade Ata'nın Sadrazam İsmail Paşa'ya yaptığı suçlamaları da Cevdet sessizce atlamaktadır (*Tarih*, c. III, s. 42, 48).

26 Her iki eserde de asiler, "cani", "haydut", "eşkıya" gibi sözcüklerle tahkir edilmezler. Yayla İmamı çoğu zaman ad vermeden, hükümdarı kısaca "şevketlü" diye adlandırır.

27 *Tarih* 1309.VIII, s. 158.

28 Tüfenkcibaşı, *Tarih*, s. 7, haz. Derin, s. 389.

bu diyaloğa yer verilmiştir. Cevdet'in amacı bireylerin karakter analizini yapmak mıydı?

III. Selim'in Başarısızlığının Nedenleri

Cevdet, "Sultan Selim'in hal'ini mucib olan mukaddimatın icmali"[29] başlıklı bölümüne askeri reform ve ona bağlı olarak alınan mali tedbirlerle başlar. Nizam-ı Cedid birliklerinin oluşturulması için kullanılan kaynakların kendi zamanındaki para değerinin hesaplandığı ve dış ticarette kur sorununa değindiği bir arakısımdan sonra[30] Cevdet bu birliklerin ilk olumlu etkileri üzerine yazar. Bunu, yeni birlikler üzerine yapılan ekonomik ve dini tartışmaların bir özeti izler. Sonra Nizam-ı Cedid'in ilk düşmanını belirler: Devlet hazinesi kaynaklı gelirlerini yitirmekten ve sonuçta tamamen ortadan kaldırılmaktan korkan, haklarının ve statülerinin korunacağı vaatleriyle de yatıştırılamayan "yeniçeri güruhu."[31] Birçok memur ve makam sahibinin yeniçerilerle bağlantısı olduğundan kamuoyunda Nizam-ı Cedid konusunda fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır.

Tehlikeli addettiği bu gelişmeye Cevdet birden fazla sebep gösterir ve bunları etraflıca irdeler.[32]

Cevdet'e göre, daha en başta küçük fakat vahim sonuçlar doğuran bir hata yapılmıştır: III. Selim yeni birlikleri oluşturmadan önce ileri gelen makam sahiplerine ne tür reformların gerekli olduğu konusundaki düşüncelerini aktaran muhtıralar hazırlatmıştı. Gelen muhtıraların büyük bir kısmı bütünüyle yetersiz olduğundan Selim'in nedim ve mahrem-i esrarları huzurunda bunları alaya almışlardı. Böylece küçük düşürülen nüfuzlu makam sahiplerinin yeniden askeri reformları desteklemelerini sağlamak bir daha mümkün olmamıştı.

İkincisi, kamuoyunun Selim'in musahiplerinin davranışlarına gitgide artan bir öfke duymasıydı. Belli ki bu adamlar yeni birliklerin oluşturulması için yaratılan devlet gelirlerini kendi zenginleşmeleri için kullanmışlardı. Lüks hayat tarzları ve saray dışı ilişkileri rüşveti ve sırların ifşaını beraberinde getirmişti.

Üçüncüsü, Boğaz'da geceleri fazla ihtişamlı gece sefalarına başlanmıştı. Gerçi uygunsuzluklar yaşanmamış ama bu israflar yapılırken[33] Fransız-

---

29 *Tarih* 1309.VIII, s. 139. Bölüm, 155. sayfaya kadar gider.

30 *Tarih* 1309.VIII, s. 140-141.

31 *Tarih* 1309.VIII, s. 142.

32 *Tarih* 1309.VIII, s. 142-146.

33 Bayram havası içinde geçen gece sefalarına Cevdet, israf olduğu gerekçesiyle (bazen kendi de onlardan çok haz aldığı halde - ama belki de bu yüzden) kuşkuyla bakıyordu. Bkz. *Tarih* 1309.VII, s. 131, ve *Tezâkir*, c. I, s. 20-21, c. II, s. 142, c. IV, s. 31-32.

lar Mısır'a girmiş, taşrada da ayaklanmalar baş göstermeye başlamıştı (Mekke'nin Vehhabiler tarafından ele geçirilişinin Selim'in tahttan indirilmesiyle bağlantılı olarak ele alındığı tek yer burasıdır).[34] Bu zıtlıklar ve fütursuz israf kamuoyunu Selim'in musahiplerine ve sonuçta yeni birliklere karşı öfkeyle doldurmuştu.

Dördüncü olarak Cevdet, payitahtın iaşesinde aksamalar olduğunu ve artan vergiler yüzünden taşradan şikâyetlerin yükseldiğini belirtir. Selim'in çevresindeki adamlar tebaa ile ilgilenecekleri yerde bu şikâyetleri ciddiye almamışlar, bu da Nizam-ı Cedid'e yeni düşmanlar kazandırmıştı.

Beşincisi Selim'in musahipleri annesinin de rızasıyla onu hem sarayda hem de Bâbıâli'de kötü haberlerden ve şikâyetlerden uzak tutmuşlardı. Ahmed Cevdet burada Asım'ın *Tarih*'inden aşağıdaki alıntıyı yapar:[35]

"Şah vâkıf gerekdir ahvale * Vükelâya kalırsa vay hale"

Nihayet Cevdet, bir fermanında ülkedeki baskıcı yönetimi eleştirmesi üzerine sultanın delirdiği dedikodusunun bilinçli olarak yayıldığını anlatır.

Cevdet'e göre yeniçerilerin huzursuzlanmaları ve fırtınadan önceki gergin sessizliğin oluşması için bunlar yetiyordu. Fakat ayaklanmayı hazırlayan ve sonuçta III. Selim'e eleştiri niteliği alan başka gerekçeler de getirir.

Cevdet önce reformlarda fazla ileri gidildiğini söyler. Her türlü yeniliğe sonuna kadar açık olan padişah son derece gereksiz bir dizi değişiklik yapmıştır. Özellikle çevresindeki deneyimsiz memurlar işi abartmışlar ve tamamen Batılı örneklerin izinde gitmeye başlamışlardı.[36] Bu da reform karşıtı tarafta fanatik tepkileri kışkırtmıştı.

Bundan sonra Cevdet, Selim'in himayesi altında özellikle sivrilen müneccim ve astrologların faaliyetlerine ayrıntılı bir şekilde geçer.[37] Çünkü

Bu tutumun elit kültürü ile halk kültürü arasındaki gerilim açısından bir yorumu için bkz. Ş. Mardin, "Aşırı Batılaşma", s. 49-50.

34 Asım bunu oldukça ayrıntılı olarak ele alır: *Tarih*, c. II, s. 2.

35 Asım, *Tarih* c. II, s. 12. Bu beş nedenin Mustafa Nuri'nin vaka-i Selimiye'den sorumlu tuttuğu beş nedenle karşılaştırılması oldukça aydınlatıcıdır: 1. Yeniçerilerin ve onların destekçilerinin düşmanlığı, 2. yönetimdeki makam sahiplerinden reforma ve padişaha bağlı olanların sayıca azlığı, 3. padişahın nedimlerinin ve onların çevrelerinin sürdürdüğü Avrupai yaşam tarzına karşı duyulan nefretin gitgide artması, 4. özellikle dış politikayla ilgili, fakat diğer konulardaki kararlarda da yüksek rütbeli ulema ve ricalin fikrinin alınmaması, 5. İmparatorluğun güç sahibi kişileri arasında III. Selim'in gerçek bir sadık dostunun olmaması (*Netâyicü'l-vukuat*, c. IV, s. 46-48).

36 "Bütün bütün bir alafranga yola döküldüler ve lüzumlu lüzumsuz her hususda Avrupa usulüne tevfik-i hareket eder oldular" *Tarih* 1309.VIII, s. 147.

37 *Tarih* 1309.VIII, s. 148-149. Bu bölüm, *Tarih* 1309.V, s. 26'da bulunan başka bir bölümle taban tabana zıttır. Orada, yıldızlardan geleceğin okunmasına Selim'in inanmadığı fakat eski geleneklerin değiştirilmesinin her zaman tehlikeli olduğu ve abartılmaması gerektiğini düşündüğü için âdeti ortadan kaldırmadığı yazmaktadır.

padişah, bir falında çıktığı üzere bir cihangir, bir dünya fatihi olduğuna inanmıştır. Cevdet bunların zındık işi ve aldatmaca olduğuna inandığını açık bir dille ifade eder. Ayrıca dünya fatih adayı Selim'in yeni birliklerin oluşturulmasına harcadığı gayretin, Edirne Vakası'nda taşra âyânının oluşturduğu birlikler karşısında geri çekilmeleriyle boşa gittiğini yazar. Bu olaydan sonra kimsenin yeni birliklerden çekinmediğini belirtir. Bu, hayret verici bir saptamadır, çünkü Cevdet birkaç sayfa sonra ayrıntılarıyla asilerin Nizam-ı Cedid' birliklerinin saldırısından ne kadar korktuklarını anlatır.[38]

Bundan sonra Cevdet, padişahın kişiliğini etraflıca irdelemeye başlar. Aşırı bir erdemin bir padişaha ancak zarar vereceğini iddia eden felsefi öğretiden yola çıkarak III. Selim'in yumuşak başlılığının olumsuz sonuçlarını inceler. Beş nokta belirler.[39] Birincisi, padişah kolayca ikna edilebildiği için hep fikir değiştirir ve hiçbir telkine karşı koyamazmış. İkincisi, insanları kırmaktan korktuğu için onları görevlerinden azletmekten çok çekinirmiş. Cevdet burada siyasi ilkelerinden birini beyan eder: Sadece ve sadece takdir ile cezanın dengelenmesiyle iyi bir yönetim mümkündür. (Bu konu ileriki sayfalarda siyasi teori bağlamında daha ayrıntılı ele alınacaktır.) Fakat sultan bu kuralı dikkate almamıştır. Üçüncüsü, padişahın yakın çevresindekilerin kamuoyunun gözünden düşmelerine neden olan sefahatının yine onun yumuşak huyluluğundan kaynaklandığını söyler. Dördüncüsü, yeniçerilerin Nizam-ı Cedid birliklerinin zındık olduğu dedikodularını yaymalarına karşı bir önlem almamıştır. Beşincisi, sonradan padişah olan IV. Mustafa'nın entrikalarına da karşı koymamıştır. Mustafa, aralarında Sadrazam İsmail Paşa'nın da bulunduğu muhalefeti cesaretlendirmişti.[40]

Bu kısımda Nizam-ı Cedid karşıtlarının tasviri başlar. İlk ele aldığı kişinin bir daha hiç sözünün geçmemesi gariptir. Belli ki Asım'dan alıntı yaparak Fransız sefir Sébastiani'nin yeniçerileri kışkırttığını yazar.[41] Nizam-ı Cedid aleyhine açıkça muhalefet yapmaması için yeniçeri ağasına rüşvet bile verilmiştir. Fakat ağa, İstanbul dışındaki bir seferde yine de bu yeni birliklere karşı konuşmuştur.

38 *Tarih* 1309.VIII, s. 150 ile s. 158-160, 167 karşılaştırınız. Hatta c. VIII, s. 67'de Nizam-ı cedid'in Silivri'de geri çekilmesinin III. Selim'in düşürülmesine neden olduğunu iddia eder.

39 *Tarih* 1309.VIII, s. 150-151.

40 Nizam-ı cedid karşıtları için Cevdet az çok küçük düşürücü tabirler kullanmıştır. Burada "güruh-ı muhalifîn" demiştir. Şehzade Mustafa'nın tahta çıkmayı kesinlikle arzu etmediği yolundaki Yayla İmamı'nın anlatısına Cevdet değinmez (Krş. Yayla İmamı, *Tarihçe*, var. 6a, haz. Derin, s. 230).

41 *Tarih* 1309.VIII, s. 151-152; Asım, *Tarih* c. II, s. 16-18.

Bundan sonra Cevdet iç düşmanlara geçer.[42] Sadaret kaymakamı Musa Paşa ile Şeyhülislam Ataullah Efendi'nin oynadığı rolleri, kullandığı kaynaklardan daha da önemli göstererek, ondan beklemediğimiz şekilde muhalefeti kişileştirir. III. Selim'in tahttan indirilişi uzun zaman planlanmış ve haince uygulanmış bir komploya dönüşür. Bu iki şahsiyetin sözü geçtiği yerlerde Cevdet sürekli aşağılayıcı sıfatlar kullanır. Aslında Osmanlı tarihyazıcılığında çok yaygın olan bu yöntemi Cevdet başka bir yerde kullanmamıştır. Ona göre Selim'in musahipleri olanlardan habersiz ve daha kötüsü lâkayt idi.

Bu bölümde anlatım hareket kazanır. Unsurların birbiriyle olan ilişkilerini tasvir ederken yavaş yavaş ve sanatkârane bir şekilde bir sürecin tasvirine geçer. Bunu yaparken sultanın Nizam-ı Cedid'e yeni birlikler dahil etme çabaları ile muhaliflerin entrikaları arasındaki sınırlar birbirine girer. Anlattığına göre Selim, Bostancıbaşı Şakir Bey'in yardımıyla Boğaz kalelerindeki yamakları Nizam-ı Cedid birliği haline getirmeye çalışmıştı. Sözümona, Musa Paşa ve Ataullah Efendi şehir dışında bir ayaklanma çıkarmak için bu planı desteklemişti. Ayaklanma saray tarafından fark edilmeden başlayıp payitahta ulaşmalıydı. Buna karşılık Selim'in Şakir Bey'in yardımıyla Nizam-ı Cedid'i tüm bostancı birliklerini kapsayacak şekilde genişletmeyi düşündüğü ya da yeniçerilerin sayısını azaltmak için Rusya'yla savaş başlattığı Cevdet'e göre yalandır.[43] Yine ona göre, Selim'in yeni birliklerden bazılarını kolluk kuvveti olarak şehre yerleştirmeye çalıştığı söylentisinin gerçek mi yoksa komplonun bir parçası mı olduğu açık değildir.[44]

Cevdet ayaklanmanın seyrini gitgide tırmanan bir kavganın garip bir şekli olarak anlatır:[45] Sultan alttan aldıkça asiler taleplerinde sürekli daha azmışlardı. Adım adım özetlenirse bu süreç pek muhtemel gözükmüyor:

1) Boğazdaki yamaklar Nizam-ı Cedid üniformasını giymeyi emreden iki subayı öldürürler. Bunun üzerine hükümet görüşmeler için Boğaz'a bir heyet gönderir. Tepki olarak kıtalar şehre doğru yürüyüşe geçerler.[46]

2) İkinci bir heyet yola çıkarılır. Asiler Nizam-ı Cedid'in kışlaya geri çekilmesini talep eder.[47]

---

42 *Tarih* 1309.VIII, s. 152-155 ve s. 186'ya kadar çeşitli yerlerde.

43 Cevdet bu bölümü yazarken Yayla İmamı (*Tarihçe*, var. 3b-4a, haz. Derin, s. 222-224), Asım (*Tarih* c. II, s. 20) ve Tüfenkcibaşı'nın anlatılarındaki (*Tarih*, s. 4, haz. Derin, s. 382-384) bölümleri yan yana getirmiştir.

44 *Tarih* 1309.VIII, s. 153-155.

45 *Tarih* 1309.VIII, s. 155-178.

46 *Tarih* 1309.VIII, 155-157.

47 *Tarih* 1309.VIII, 158-159.

3) Nizam-ı cedid birlikleri geri çekilir. Asiler Tophane'deki topçu ocağıyla birleşir ve Nizam-ı Cedid'in ortadan kaldırılmasını talep eder.[48]

4) III. Selim Musa Paşa'ya kaba kuvvet kullanmadan bir çözüm bulmasını emreder. Asiler şehir içindeki Et Meydanı'nında bulunan kışlalardaki yeniçerilerle birleşir. Yüksek rütbeli ulemayı aracı olmaları için çağırırlar ve taleplerini tekrarlarlar.[49]

5) Sultan Nizam-ı Cedid'in dağıtılmasını emreder. Bunun üzerine asiler bu birliklerin örgütlenmesinde önemli rol oynayan on bir rütbe sahibinin öldürülmesini isterler.[50]

6) Selim birkaç istisna ile bu talebe de rıza gösterir. Bu rütbe sahiplerinden ilk ele geçirilenler öldürülür. Nizam-ı Cedid'i finanse etmek için çıkarılan vergi ve harçlar (irad-ı cedid) kaldırılır. Asiler padişahın kardeş çocuklarını korumak üzere saraya bir heyet gönderirler. Bu heyet sultana saygısızlık eder.[51]

7) Padişah yumuşak huyluluğunu korur ve asilerin tüm isteklerini yerine getireceği güvencesini verir. Asiler onun tahttan inmesini talep eder.[52]

8) III. Selim yine karşı çıkmaz ve tahttan indirilir.[53]

Olayın böyle sunuluşu mantık ve deneyimlere aykırıdır. Bu haliyle en azından bir kaynakla açıkça tezat içersindedir: Yayla Imamı'nın metninde padişah kararlı, başı dik ve dinamiktir. Hatta ayaklanma başlamadan önce uyarıları dikkate almamıştır. Ancak kesin ölüm tehlikesi karşısında tahtından vazgeçmiştir.[54] Cevdet metnini daha çok Asım'ın kroniğini temel alarak fakat Tüfenkcibaşı'ndan da çok sayıda alıntılar yaparak hazırlamıştır.

Bilinçli olup olmadığı konusunda emin olmamakla beraber Cevdet'in olayı bu şekilde aktarmasının iki nedeni olduğunu düşünüyorum. Birincisi ayaklanmanın Musa Paşa ve Ataullah Efendi'nin bir komplosu olduğunu varsaymasıdır. Cevdet'in versiyonunda asilerin değil tahrikçilerin asıl fail olmaları olayın gidişatını inanılır kılmaktadır (bölüm dikkatsizce okunduğunda gerçekten akla yakındır). Ona göre ayaklanmanın özellikle ilk safhalarında Musa Paşa'nın kışkırtmaları ve yüksek rütbeli ulemanın teşvikleri olmasaydı olay sultanın tahttan indirilme aşamasına kadar geliş-

48 *Tarih* 1309.VIII, 160.
49 *Tarih* 1309.VIII, 160-162.
50 *Tarih* 1309.VIII, 160-162.
51 *Tarih* 1309.VIII, 163-170.
52 *Tarih* 1309.VIII, 172-174.
53 *Tarih* 1309.VIII, 174-175.
54 Yayla Imamı, *Tarihçe*, var. 3b-4a (haz. Derin, s. 222), 6a (haz. Derin, s. 230).

mezdi. Ancak bu rütbe sahiplerinin önerileri ve tedbirleri ayaklanmayı mümkün kılmıştı. Anlatımının bu yapısıyla Cevdet, tahttan indirilişin nedenlerini anlatan bölümünde söylediğini zımnen büyük ölçüde değiştirir. Buna göre ulemanın ve hükümette yüksek mevkilerde bulunanların işbirliği olmasa böyle bir ayaklanma asla gerçekleşemezdi. Bütün reform karşıtı askeri birlikler bile bunu başaramazdı.

Ulemanın Osmanlı tarihindeki ayaklanma ve ihtilallerde oynadığı role daha önce yukarıda değinilmişti.[55] Fakat Cevdet'in bu tasvirine konu edilen, âlimler sınıfının özel bir sorunu değil Osmanlı toplumudur. Bu tasvirdeki en belirgin özellik, toplumun, az sayıdaki yönetici sınıf ile (örneğin yeniçeri ocağının da dahil olduğu) geniş kitle olarak ikiye ayrılmasıdır. Cevdet'in gözünde halk kendiliğinden harekete geçemez ama yönetici sınıf tarafından idare edilebilir.[56] Bu düşünceleri ileriki sayfalarda onun siyasi teorisi çerçevesinde, özellikle kamuoyu hakkındaki görüşleri esnasında ele alınacaktır. Kamuoyu bu bölümde de önemli bir rol oynamıştı: Cevdet'e göre eğer reformlara karşı nefret duyulmasaydı ayaklanma da olmazdı. Kamuoyunun rolü burada gerekli bir şarttı. Cevdet'in yerleştirdiği konumda yönetilen kitle yukarıdan gelen her telkinin etkisinde kalmaz. Ancak Cevdet, bağımsız hareket edebilme gücünü onda görmez. Bu tutum Tanzimat dönemi politikasıyla örtüşmektedir. O zamanki reformlar yukarıdan gelen talimatlar doğrultusunda yapılmış ve uygulanmış, ama toplumun kendi sosyal dinamikleri bastırılmaya çalışılmıştır. Halk hareketleri baltalayıcı hatta tehdit olarak algılanıyordu.[57]

İkinci neden Cevdet'in sıkça beyan ettiği, bir yerlere varmak isteyen bir hükümetin sert ve kesin tedbirler almak zorunda olduğu fikrinde ifadesini bulur.[58] Bu cümle önerme olarak kabul edilirse, onun III. Selim'in yumuşak huyluluğunu başarısızlığının yapısal faktörlerinden biri olarak göstermesini kolaylaştırır.

Nizamsızlığın ve Ayaklanma Ateşinin Ocağı

Bu son söylenenin daha iyi anlaşılabilmesi için iki hususun daha ele alınması gerekir. Birincisi, yeniçerilerin ve diğer ocakların *Tarih-i Cevdet*'te oynadığı rol, diğeri ise hükümdarın yönetici olarak nasıl algılandığıdır. Ye-

---

55 Bkz. yukarıda s. 96-97.

56 Cevdet'in bu bölüm içersinde de yeniçeri ağasını ve asileri "sadedil" yani saf gönüllü ve naif olarak adlandırması çok tipiktir. *Tarih* 1309.VIII, s., 152, 154.

57 Bu, Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, s. 64-120'deki zamanın katılımcı eğilimlerini de takdir eden betimlemesinde de belirgindir (ayrıca bkz. *age.*, s. 12).

58 Bkz. aşağıda s. 189-190 Cevdet'in siyasi teorisi hakkındaki bölümde ilgili pasaj.

niçeriler burada devletin ya da hükümetin karşısındaki belirli bir toplumsal grubun örneği olarak ele alınacaktır. *Tarih*'te yeniçerilerin o kadar çok sözü edilmektedir ki örnek olarak onların seçilmesi akla yakındır. Diğer taraftan, tam da bu grubun ortadan kaldırılışının son cildin merkez noktasını oluşturması, örnek seçilmelerini biraz problemli kılar. Bu yüzden birden fazla sorunun cevaplandırılması gerekir: Yeniçeriler ya da temsil ettikleri diğer ocaklar gerçekten Cevdet'in bu bölümde yorumlandığı gibi o denli inisiyatiften yoksun mu tasvir edilmişlerdi? Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı Osmanlı tarihi içindeki yerleri neydi? Bunlardan sadece ocaklar için geçerli olanlar neler, diğer gruplar için geçerli olanlar nelerdir?

Bu sorulara yanıt arayan, önce yeniçeriler hakkında 17. yüzyıldan beri yapılan eleştirilerin bir tekrarıyla karşı karşıya kalır. Bu eleştiriler, ulemaya getirilenlere paralel olarak birliklerin düzenli, itaatkâr ve bunun için muzaffer oldukları altın çağ ile çöküş devresinin karşılaştırılmasından ibarettir. Çöküş devresinde yaşananlar, disiplinin ortadan kalkması, acemileri silah altına toplarken eski kurallara uyulmaması, askerlere evlilik yasağının kalkması, sayılarının artması, sefere çıkmakta gösterdikleri isteksizlik, merkezi yönetimin denetim yetersizliği, maaş senetleriyle (esham) ilgili yolsuzluklar, genel olarak rüşvetin yaygınlığı ve savaş esnasındaki başarısızlıklardır. Bütün bu sorunlar temel tek bir hatanın, nizamsızlığın dışavurumu olarak algılanmaktadır.[59]

Bu düşünceler sık sık, askerleri batıyı örnek alarak eğitmenin bir zorunluluk haline geldiği görüşünde birleşir. Cevdet bu tür asker için "Nizam-ı Cedid" ile "usul-i cedid" terimlerini kullanır.[60] Fakat bu görüş de Cevdet'in çağı için yeni bir görüş sayılmazdı; doğrudan, III. Selim ile II. Mahmud'un zamanındaki siyasi tartışmalardan gelmektedir. Bunların örnekleri yukarıda gönderme yapılan Asım'ın, Kuşamânî'nin ve Mustafa Necib'in kroniklerinde, Koca Sekbanbaşı'nın adı geçen risalesinde[61] ya da Tatarcık Abdullah Efendi'nin III. Selim için kaleme aldığı muhtırasında[62] görülebilir.

---

59 Bu tarzdaki bir eleştiriyle *Tarih*'te çok sık, hatta çok göze batan bölümlerde de karşılaşılır. Özellikle Osmanlı kanunlarının çöküşü hakkındaki kısımda 1309.I, s. 88-106, ya da Koca Sekbanbaşı'nın muhtırasına giriş olarak yazdığı yazıda 1309.VII, s. 288. Bu alışılagelmiş eleştiri tarzının görüldüğü diğer yerler: *Tarih* 1309.I, s. 65; III, s. 273; IV, s. 78, 82, 112, 113, 126-127, 283, 316-319; V, s. 228-9 (Vâsıf ve Enveri'nin yazdıklarını tartışarak Altı Bölük Ocakları hakkında. Burada, nadir karşılaşılan, hükümetin de doğru davranmadığı itirafı yer alır); VIII, s. 104; XI, s. 66, 72; XII, s. 71-72.

60 *Tarih* 1309.I, s. 62; 105-108; II, s. 128-129; III, s. 52; XII, s. 122-125.

61 *Tarih* 1309.VII, s. 289-301.

62 "Sultan Selim-i Sâlis devrinde nizam-ı devlet hakkında mütalaat" adı altında *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, VII/41 (1332), s. 258-284 basılmıştır. Krş. Ahmed Cevdet, *Tarih* 1309.VI, s. 43-53.

Yukarıda sözü geçmiş olan tekrara dayanan ve doğrudan alıntısı yapılan görüşlerin Cevdet'in tarihi olayların tasvirinde zımnen veya açıkça belli ettiği görüşlerle ayrı tutulmasının önemli olduğunu düşünüyorum. Bu iki düzlemi birbirine uydurmaya çalışmak ancak yanlış anlaşılmalara yol açacaktır.[63] Çünkü askeri reformun müzakeresi ya da meşruiyeti hiçbir zaman yeniçerilerle ilgili düşüncelerinin tek hedefi olmamıştır; Cevdet için aynı zamanda önemli olan siyasi kültürün bir veçhesidir.

Cevdet ocaklarda başlıca üç noktayı eleştirir: Avrupalı birliklere karşı koyamayacak kadar disiplinden yoksun ve düzensizdiler.[64] Eserin ilerleyen bölümlerinde eleştiriler hep daha genel bir hale gelmektedir. İlk ciltlerde, muharebe yenilgilerinin nedenleri ayrıntılarıyla anlatılırken son ciltlerde bu tip ayrıntılara rastlamak neredeyse mümkün değildir. Cevdet'in eleştirdiği ikinci nokta, yeniçerilerin ve diğer kapıkulu ocaklarının ahaliye saldırılarıdır. Bunlar, tehdit ve haydutluk[65] bir tarafa, ırza geçme, fuhuş ve İstanbul halkını rahatsız etme[66] diğer tarafa konarak ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Birincisi Cevdet'in gözünde esasen nizamsızlığın bir belirtisi, diğeriyse öncelikle bir ahlaki kınamadır. Üçüncü nokta tabii ki ocakların III. Selim'in tahttan indirilmesinde, Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'ya karşı çıkarılan ayaklanmada[67] ve Halet Efendi'yi desteklemede[68] oynadıkları roldür. Bu üç nokta, eser ilerledikçe gitgide ön plana çıkar. Bunun arkasında, Vaka-i Hayriye tasvirine geçmeden önce durumun ne denli kabul edilemez olduğu göstermek gerekliliği yatıyor olabilir.

Fakat ocaklara eleştiri olarak getirilen bu üç noktanın ortak paydası, en azından geleneksel olarak kullanılagelen anlamıyla, nizamsızlık değildir. "Nizam" Osmanlı birlikleri söz konusu olduğunda yeni anlamlar kazanır.

Tabir, özellikle askeri yenilgilerin açıklanmasında sıkça kullanılır. Burada bu kavram özel bir askeri terim haline gelir: "rabıtasız" kelimesi çok sıkı talim ve terbiye edilmiş bir Avrupa ordusunu tanımlamak için kullandığı "muntazam" kelimesinin karşıtıdır. Cevdet halka saldırıları "serkeşlik" ya da "bi-edeplik" diye tanımlar. Çıkardıkları ayaklanmalarda yeniçerilerin en azından genel olarak İstanbul halkına zarar vermemeye çalıştıklarını söyler.

---

63 Bu nedenle krş. U. Meriç, *Cevdet Paşa*, s. 119-127.

64 *Tarih* 1309.IV, s. 302, 316, 327-328; V, s. 238; VII, s. 288-289; IX, s. 176-177, 239-240; X, s. 10-11; XI, s. 39-40, 137; XII, s. 132.

65 *Tarih* 1309.V, s. 229-230; IX, s. 25, 35, 116, 118; XI, s. 32-33, 65-66, 199; XII, s. 35, 70, 178-179.

66 *Tarih* 1309.IX, s. 135, 119, 174, 243; X, s. 94; XI, s. 57, 60.

67 Yeniçerilerle ilgili olarak, *Tarih* 1309.IX, s. 21-35.

68 *Tarih* 1309.X, s. 184-185; XI, s. 143; XII, s. 55-56, 70.

Eski ocaklardaki askerlerin Cevdet'e göre başarısızlıklarının bir ölçütü için belki en doğru kavram olarak itaat getirilebilir. Bazı öğretici bölümlerde Cevdet, Osmanlı birliklerinin itaatkâr olmasının ne denli önemli olduğunu açıklar. Bir keresinde Vâsıf'ın bir düşüncesine karşı olarak itaat ve disiplinin İslam ordularının görev ve özelliği olduğunu uzun uzadıya anlatır.[69] Bir başka yerde, ona göre "ruhü'l-ceyş denilen kuvve-i maneviye"nin bir ön şartı olan ceza korkusundan bahseder.[70] Bunun tersine sık sık ocakların itaatsizliğinden söz eder.[71]

İdealize edilmiş eski şartların yeniden hayata geçirilmesini tutucu bir şekilde savunan zihniyette nizam kavramının belirli bir yeri vardı. Oysa Cevdet'in bu kavramı kullanırken erişmek istediği nokta yeni birliklerin oluşturulmasıydı. Onun gözünde bu yeni birlikler yeniçeriler tarafından ifa edilmeyen şu üç koşulu yerine getirmeliydi: Savaşta Avrupalı ordular gibi çarpışmak, Osmanlı halkına karşı kurallara göre davranmak ve siyasi sadakat göstermek. Bütün bunlar itaat kavramı altında birleştirilebilir ve bu kavram da "Nizam-ı Cedid"in temel taşına dönüşür.

Bu noktada Cevdet'in tarihyazıcılığı yeniçeri ocağının kanlı imhasını meşru kılma amacına hizmet eder: Cevdet'e göre ocağın reformu mümkün değildi. Yeniçerilerle beraber hemen hemen diğer tüm kapıkulu ocakları da ilke itibarıyla her türlü reformun düşmanı olarak gösterilir.[72] Bazı bölümlerde Cevdet bu ocakları kabul edilebilir bir duruma getirmenin daha baştan mümkün olmadığını söyler[73] ve bunun için türlü sebepler gösterir: Olası bir reformun esame yolsuzluklarını da yasaklaması gerekirdi ki, bu durum bazı ocak mensuplarının özellikle orta dereceli subayların mali çıkarlarına dokunurdu.[74] Ayrıca tekrar uzun ve zor bir eğitimden geçmeleri gerekirdi, bunun için de çok sayıda yetenekli subaya ihtiyaç vardı; fakat bu subayların bulunması mümkün değildi.[75]

Ocakların reformu için gerekli (fakat gerçekte mümkün olmayan) yeniden eğitim fikri bizi doğru ize götürür. Cevdet'e göre birliklerde süre-

69 *Tarih* 1309.III, s. 89-92. Krş. Vâsıf, *Mehâsinü'l-âsâr* (haz. İlgürel), s. 149-152.
70 *Tarih* 1309.VI, s. 72.
71 *Tarih* 1309.IV, s. 59; V, s. 229; IX, s. 48, 117; XI, s. 142, 195; XII, s. 70, 99.
72 Örnekler: *Tarih* 1309.I, s. 123; 2 1294.VI, s. 128-129; 1309.XII, s. 138-139, 143, 166. Sadece üç yerde bu birliklerin ıslahının mümkün olabileceği baştan inkâr edilmiyor: *Tarih* 1309.IV, s. 248-249; IX, s. 9-10 (Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın görevden uzaklaştırılmasından önce); XII, s. 143 (bu, II. Mahmud'un Vaka-i Hayriye'den önceki projesiymiş. Birkaç sayfa sonra yeniçerilere yönelik planlı bir katliamın haksızlık olmuş olacağını yazar [s. 148]).
73 *Tarih* 1309.VI, s. 15; XII, s. 153, 167.
74 *Tarih* 1309.VIII, s. 145; XII, s. 147-148.
75 *Tarih* 1309.VI, s. 105; XII, s. 146-147.

gelen bu serkeşliğin, ortadan kaldırılması güç bir sebebi vardı. Ortadan kaldırılması zordu, çünkü ocakları bir arada tutuyordu. Onları bir arada tutan iç dayanışmaydı. Bir ocağı itaatkârlığa zorlamak için onun birlik ve beraberliğini kırmak gerekiyordu.

Birliği oluşturan iç dayanışma için Ahmed Cevdet "asabiyet" kavramını kullanır. Bu kavram Ibn Haldun'un yazılarında geçen "asabiyye"den gelir.[76] Cevdet'in kullandığı biçimiyle "topluluk bağı" olarak tercüme edilebilir. Söylenmek istenenin, bir topluluğun üyeleri arasında kurum haline gelmiş bir dayanışma hissi olduğu açıktır. Ancak kavramın içeriği bazı yerlerde çok farklı olabilir.[77] Böyle bir dayanışma askeri bir birlik için arzu edilen bir tutumdur. Cevdet'e göre, reform askerleri olan Sekban-ı Cedid birlikleri 1808'de tehlikedeki Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa için yeterince kararlı bir girişimde bulunmadıklarında bu çok belli olmuştu. Aralarındaki "topluluk bağı" zayıftı.[78] Yeniçerilerin ise bu bağları son derece güçlüydü. Devletten ziyade ocağa bağlıydılar, ocağa karşı sorumluluk taşıyorlardı. Cevdet'e göre işte bu nedenle grup üyeleri birbirlerine destek oldukları müddetçe itaatsizdiler.[79]

Önceki yüzyıllardan farklı olarak II. Mahmud zamanından itibaren Osmanlı hükümetleri, devlet teşkilatının tamamen dışında kalan veya merkezi yönetimin müdahale edemeyeceği bağlantıları ya da hakları tanımayı reddeder olmuştu. Yerel yönetimin yeniden oluşturulması,[80] sistematik bir

76 Krş. aşağıda s. 172-173. Bu konuyla ilgili literatür zengindir. Aziz al-Azmeh, *Ibn Khaldun in Modern Scholarship. A Study in Orientalism*, Londra, 1981, s. 279-280'de 1980 yılına kadar Ibn Haldun'un sadece *asabiyya* kavramı üzerine yapılmış çalışmaların bir kaynakçası vardır. Aşağıda sıraladığım bazı kitapların bazı bölümlerini de yararlı buluyorum: Tercümesini Franz Rosenthal'ın yaptığı Ibn Khaldun, Wali al-Din Abd al-Rahman b. Muhammad: *The Muqaddimah. An Introduction to History* (Londra, 1958) adlı eserin ilk cildinin girişindeki s. LXXVIII-LXXXIV; Heinrich Simon, *Ibn Khalduns Wissenschaft von der menschlichen Kultur*, Leipzig, 1959, s. 48-62; Muhammad Mahmoud Rabi', *The Political Theory of Ibn Khaldun*, Leiden, 1967, s. 48-69; Ümit Hassan, *Ibn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara, 1977, s. 173-224, 241-243.

77 Namık Kemal bir mektubunda şöyle der: "...Rodos ceziresinde Devlet-i Aliyye'nin asabiyyeti munhasıran İslâm ile ka'im olduğu halde...". Krş. Tansel (haz.), *Namık Kemal'in Mektupları*, cilt II, s. 97. Burada devlet taraftarı bir tutumdan başka pek bir şey ifade edilmemiştir.

78 *Tarih* 1309.IX, s. 33. Burada kullanılan ifade "ocak gayreti"dir.

79 *Tarih* 1309.VI, s. 71; IX, s. 31, 240; X, 10; XII, s. 153 verilebilecek örneklerdendir. Buna karşın Cevdet hafif bir süvari birliği olan delil ocağının "yeniçeri ocağı gibi devleti istilâ edercesine bir asabiyyet"i olmadığından ıslah edilebilir olduğunu yazar; *Tarih* 1309.VI, s. 14.

80 Thomas Scheben, *Verwaltungsformen der frühen Tanzimatzeit. Gesetze, Maßnahmen, Auswirkungen*, Frankfurt am Main, 1991, s. 62-172; İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985.

şekilde memur sicillerinin tutulması[81] veya uzak vilayetlere telgraf ağının ulaştırılması gibi birbirinden çok farklı tedbirlerin ortak paydası buydu.[82]

Bu bağlamda Bektaşi tarikatının üyeleri olarak yeniçerilerin sapkın olduğu yolundaki eski ithamlar da yeni bir anlam kazanmaktadır.[83] Cevdet, ocağın dini tercihinden ziyade,[84] buralarda, yürürlükteki siyasi kültüre muhalif, ona boyun eğmeyen, gizli[85] ve kontrol edilemeyen dolapların döndüğünden[86] şüphelenir.[87] 1826'daki Vaka-i Hayriye'nin isyan aşamasında iki düşman tarafın simgeleri olan sancak-ı şerif ile "kazan"ın karşıtlığı ardındaki asıl mesele budur.[88] Belki biraz abartılı ifade etmek gerekirse, yeniçeri isyanının kaynağı aslında nizamsızlık değil, karşı nizamdı.

Bunun gibi dışarıya kapalı ve devlet müdahalesine izin vermeyen sosyal gruplar hep *Tarih-i Cevdet*'e birçok yerde konu olur. Aslında beslenme kültürüne ait olan "ocak" kelimesi, Osmanlı siyasi terminolojisinde

---

81 Findley, *Ottoman Civil Officialdom*, s. 15-23, 344-349.

82 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 77-78; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. b. Londra, New York, Toronto, 1962, s. 181-183.

83 Cevdet, ocak-tarikat bağlantısına özellikle *Tarih*'in son ciltlerinde değinir: *Tarih* 1309.VIII, s. 149, 213, 279; IX, s. 23, 36 , 176, 190 (devleti destekleyen bir topluluk olarak, paralel bir şekilde ulemanın sözü geçer); X, s. 155 (delil süvari alayı hakkında); XII, s. 54, 143, 154, 155, 179-181 (ocağın Hacı Bektaş tarafından ihdas edildiği rivayetinin yanlışlığını ispat ederek), 187.

84 III. Selim zamanında Mevleviye'ye olan rağbetin, o zamanlar yeniçeriler ve Bektaşilere karşı içinde bulunulan güvensizlik ortamında başka bir tarikatın ön plana çıkması olarak, çok doğal olduğunu yazar. Burada her iki tarikat arasında dini açıdan herhangi bir tercih göze çarpmaz (*Tarih* 1309.VI, s. 217). Kemal Yavuz, Cevdet'in Mevlevi olduğu yolundaki düşüncesinde haklı olsaydı bu bölüm çok daha şaşırtıcı olurdu. (Konya, 3.-5.V.1986, *2. Millî Mevlâna Kongresi. Tebliğleri*, Konya, 1987, s. 229-234: "Âbidin Paşa'ya yazdığı bir mektupta, Cevdet Paşa'nın Mevlevilik içindeki yeri ve Mesnevî'nin düzme yedinci cildi üzerine görüşleri"). Chambers, *Formative Years*, s. 64'te Cevdet'in hiçbir zaman bir tarikata bağlı olmadığını yazar. Cevdet'in Bektaşiliğe karşı rahat tutumuyla ilgili olarak, Şânîzâde'nin sürülmesi ve kendi Farsça öğretmeni Ferruh Efendi etrafında toplanan çevre hakkındaki notlarını karşılaştırınız: *Tarih* 1309.XII, s. 183-185.

85 *Tarih* 1309.XI, s. 77'de gizli Yunan cemiyeti *Philike Hetaireia*'nın mason ve Bektaşilerden esinlenilmiş gizli işaretleri kullandığını savunur.

86 *Tarih* 1309.VIII, s. 181-182; X. s. 207, ocakların mülteci kabul ettiğine dair örneklerle.

87 Bektaşiye yerine başka bir şey de olabiliyordu. *Tarih* 1309.XII, s. 183'de Cevdet yorum yapmadan (ki bu genelde tasdik ettiği anlamına gelir) Esad Efendi'nin *Tarih*'ine eklemeler yapmış olduğu söylenen Bahir Efendi isimli bir zattan alıntı yapar. Bu şahsa göre "rıfz yerine dinsizlik çıkup Volteri [Voltaire'den söz eder] mezheb çoğalmış ise de bunlar lisanlarına himaye edip lâkin münkirdirler".

88 *Tarih* 1309.XII, s. 159, paralel olarak IX, s. 36; buna karşılık IX, s. 21'de bir yeniçeri ifadesi. IX, s. 52'de şöyle yazar: "halk iki kısma inkisamla bir kısmı hükûmet-i seniyeye arz-ı ihlâs ve diğer kısmı yeniçeri gayretini gütmekde olduğundan..."

kendine has üyelik ve yükselme kuralları olan askeri kurum anlamına gelir. Ancak Cevdet'te ek olarak olumsuz bir yan anlam kazanır: Merkezi devletin hükümranlık iddiasını tanımayarak itaatsizlik etmek. Bu bakımdan yeniçeriler hakkında söylenenler sadece diğer kapıkulu ocakları için değil, aynı zamanda Kuzey Afrika'daki Mağribi ocaklar,[89] Arnavutlar,[90] Bağdatlı[91] ve özellikle Mısırlı[92] Memlûklar için de geçerlidir. Elbette ki bu ocakların çıkardığı sorunlar yeniçerilerin ve diğer kapıkulu ocaklarının çıkardıkları sorunların yanında çok daha hafifti.

Cevdet'in gözünde bu durum, birliklerin Osmanlı İmparatorluğu yapısındaki kilit noktalarda bulunmalarından ileri gelmiyordu. Nedeni yine "asabiyet"ti. İbn Haldun bu bağın sadece küçük grupları bir arada tutmadığından, çok daha da ayrıntılı olarak "devletler"[93] arasındaki işlevinden bahseder. Onları asabiyet bir arada tutar.[94] Devlet kurulduktan sonra genel refah ortamı ve kazanılmış güvenlik içerisinde asabiyet zayıfladığında

---

89 Örnekler: *Tarih* 1309.III, s. 81-82; X, s. 202-203.

90 *Tarih* 1309.IV, s. 96; X, s. 95.

91 Örneğin *Tarih* 1309.X, s. 227.

92 Ayrıntılı olarak *Tarih* 1309.III, s. 301-310; IV, s. 104-107.

93 Arapça *davla*, Türkçe "devlet". Bu kelimenin tarih boyunca kullanımındaki süreklilik, aldığı anlamlardaki değişmelerin izlerini silmiştir. Bu sadece bugünkü okuyucu için değil, Cevdet ve çağdaşları için de geçerlidir. Rosenthal, *The Muqaddimah* adlı eserinde bu kelimeyi *dynasty* yani "hanedan" olarak tercüme eder. Cevdet'in de tercümesine katıldığı Osmanlıca basımında "devlet" olarak geçer ki bu aynı anda 19. yüzyılın devletlerini de hatırlatır.

94 İbn Haldun, kan bağı, intisap ve dini gayreti asabiyetin formları olarak görür. İbn Haldun'u modern devlet kuramının hizmetine sokmak ya da politik sistemler öğretisinin düşünce formlarına uyarlayabilmek amacıyla yapılan çalışmaların getirdikleri yorumlar arasındaki farklılıkları görmek olağanüstü eğlenceli. Bazı örnekler, Hellmut Ritter, "Irrational Solidarity Groups. A Socio-Psycological Study in Connection with Ibn Khaldun", *Oriens*, I (1948), s. 1-44, özellikle 2-4; asabiyet ile Macchiavelli'nin *virtu*'su arasında göze batan bir yakınlık tespit eder. Peter von Sivers, *Khalifat, Königtum und Verfall. Die politische Theorie Ibn Khalduns*, Münih, 1968, s. 102, asabiyeti "halkın üyeleri arasında âdil bir düzen kurma gayreti" olarak görür. Fuod Baali ve Ali Wardi, *Ibn Khaldun and Islamic Thought-styles. A Social Perspective*, Boston/Mass., 1981, s. 82'de şöyle yazarlar: "*Ibn Khaldun seems to believe that asabiyah is nothing but public opinion in the modern sense of the term*". ("İbn Haldun asabiyenin, kelimenin modern anlamıyla kamuoyundan başka bir şey olmadığını düşünüyor gibi.") Üstelik tüm bu tezler bana kendi içinde tutarlı gibi görünüyor. Ancak 14. yüzyıl Kuzey Afrika'sı hakkında fazla bir şey söylediklerini ummamak gerek. *Kısas-ı enbiya*'nın bir yerinde (haz. Ertuğrul Düzdağ, c. I, İstanbul, 1981, s. 69) Cevdet İbn Haldun'dan farklı olarak bir yanda dini gayret ile öte yanda asabiyet ve akrabalık arasında bir karşıtlık ifade eder. Sonuncusu Araplarda fazlasıyla mevcutken Peygamber onlara ilkini de sağlamış.

devletin kısa zaman içinde batacağını söyler - genellikle asabiyeti daha güçlü yeni bir grup, yeni bir devlet kurar. Ancak Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uzun bir süre varlığını sürdürmüş ve farklı halklardan bir araya gelmiş bir devlet için bu teori bütünüyle geçerli olamaz. Ancak paradigma olarak asabiyet, pozitivist ya da faydacı bir dünya anlayışı savunulmadığı zamanlarda kullanılmaya devam edildi. "Kurumlaşmış bir dayanışma duygusu" kavramı, tarihi böyle açıklayan düşüncelerle bağdaşamazdı.

Cevdet yeniçerilerin önemini tahlil ettiğinde de durum aynıdır. Cevdet, Kethüda Mustafa Reşit Efendi'nin (tabii ki Cevdet'in velinimeti ile aynı kişi değildir) 1792'de III. Selim tarafından istenen muhtıralardan birinde bildirdiği bir görüşü benimser: "Devlet-i Osmaniye kendü asabiyetiyle"[95] savaşlar kazandığı ve geniş toprakları hâkimiyeti altına aldığı dönem sona erdikten sonra "asabiyet makamına kaim ocakları tertib" etmiştir.[96] Cevdet bu ifadeyi Viyana'daki Osmanlı elçisi Sadullah Paşa'ya yazdığı mektupta neredeyse kelimesi kelimesine kullanmıştır.[97] Bununla neyin kastedildiği *Tarih*'teki başka bir ifadeyle açıklığa kavuşuyor. Orada "Devlet-i Aliyyenin asabıye-i millîye üzere müesses olan ocaklar"dan bahseder.[98] Buna göre kapıkulu ocakları, özellikle de yeniçeriler[99] Osmanlıların asabiyetini temsil ve teşkil etmektedir.

Bu bakış tarzı Cevdet için çözülmeyecek bir ikilem yaratıyordu. Bir taraftan ocaklardaki nizamın yozlaşması "milletin hasâis-i hamiyet-perveri ve salâbetine"[100] onarılmayacak zararlar veriyordu. Diğer taraftan da asabiyet nedeniyle yeniçeriler devlete öylesine bağlanmışlardı ki yerlerine modern birlikler getirildiğinde "ehl-i İslâmın kuvve-i asabiyesine zaaf geldi" diye yazar.[101] Cevdet bu birlikleri tedavisi mümkün olmayan hastalık-

95 *Tarih* 1309.VI, s. 29.

96 *Age.*

97 Ancak "asabiyet-i milliye"den söz eder: AK, C.P.E., No. 31, var. 17; *Tezâkir*, c. IV, s. 219.

98 *Tarih* 1309.XII, s. 189.

99 *Ma'rûzât*'taki bir bölüme Cevdet şöyle bir giriş yapar: "Mervî dir ki yeniçeri zamanlarında...".

100 *Tarih* 1309.III, s, 51. Kavramların tek tek anlaşılması oldukça zor. Yerine göre hem "ehalinin birlik ruhu ve ahlâki sağlamlığı", hem de "vatan sevgisinin erdemleri ve halkın ahlâkî sağlamlığı" olarak yorumlanabilir. Biraz daha iddiasız olan varyantın Cevdet'in niyetini daha iyi ifade ettiğini sanıyorum. Böyle bir ifadenin çağdaşları için de yoruma açık olduğundan eminim. *Tarih*'te bu kavramlara başka bir bölümde pek rastlanmıyor; ama "millet" çok büyük bir olasılıkla "politik bir bütün"den ziyade "insanlar" anlamında kullanılmış. *Tarih* 1309.III, 47-52'de Cevdet'in düştüğü çözülmez ikilem belirgindir.

101 AK, C.P.E., No. 31, var. 17; *Tezâkir*, c. IV, s. 217.

larla karşılaştırıyor: *Tarih*'te cüzzamla,[102] Sadullah Paşa'ya yazdığı mektupta da kalpte kanserle.[103] Bu nedenle yeniçerilerin ortadan kaldırılması Rusya'da Çar I. Petro zamanında "streliç"lerin yok edilmeleri akabinde olduğu gibi başarılı reformlar yolunu açamamış.[104]

Bu alt bölümün başındaki sorulara geri dönmek gerekirse, betimlenen ikilem Cevdet'in gözünde, yeniçerileri ve belirli bir ölçüde diğer kapıkulu ocaklarını Osmanlı toplumundaki diğer gruplardan ayırır. Ocak ile imparatorluk arasındaki sıkı bağ, Cevdet'in birliklerin ortadan kaldırılmasından önce herkesin onlardan nefret etmesine yol açacak bir durumun oluşması gerektiğini niçin onca ayrıntıyla anlattığını açıklar.[105]

Belki Cevdet'in çizdiği toplumsal resim hakkındaki yukarıda geçen ifade biraz değiştirilebilir. Selim'in tahttan indirilişinden önceki gibi bir isyanı mümkün kılan olgu, sistematik bir itaatsizlikle kendilerini devlet düzeninden ayıran grupların varlığıydı. Bununla merkezi bir siyasetin işi kolaylaşmıyordu. 1807'deki gibi bir olayın vuku bulması için her ne kadar yönetimin üst kademelerinde işbirlikçilerin varlığı gerekli idiyse de böyle gruplar sürekli bir tehlike teşkil etmekteydiler. Bu da, Cevdet'in toplumdaki bu tip özerk gruplaşmalar karşısında ilke olarak sergilediği olumsuz tavrı açıklar.

Tarih-i Cevdet'te Müslüman Hükümdarlar

Cevdet'in III. Selim'in yumuşak huyluluğunu tahttan indirilmesine yol açan faktörlerinden biri olarak gördüğü yukarıda belirtilmişti. Bu "hilm"[106] bu padişah hakkında *Tarih-i Cevdet*'te karşılaşılan birbirine zıt

102 *Tarih* 1309.IX, s. 33.

103 AK, C.P.E., No. 31, var. 17; *Tezâkir*, IV, s. 219: "Lâkin yeniçeri Devlet-i Aliyye'nin kalbinde bir seretân illetine benzerdi." U. Meriç, *Cevdet Paşa*, s. 123-124'te bu mektuba dayanarak Cevdet'in yeniçerilerin ortadan kaldırılmasına karşı olduğunu ve onları sadeçe "bir meslek borcu" olarak *Tarih*'te meşru kıldığını yazar. Bu yorumun, bir tarihçiye verilen görev konusunda fazlasıyla kendine has bir görüşten dem vurması bir yana, bunun neden yeterli olamayacağını ortaya koyduğumu sanıyorum.

104 Bu karşılaştırma ne Cevdet ne de Sadullah Paşa kaynaklıdır. İlk olarak *Katerina Tarihi*'nde karşımıza çıkar: Strauss, "Türkische Übersetzungen", s. 255.

105 *Tarih* 1309.XII, s. 72-73, 137-138, 164. Cevdet'e göre yeniçerilerin gerçekten korkmaları gereken tek şey kamuoyuydu: *Tarih* 1309.IX, s. 176, 243-244.

106 Selim'in yumuşak huyluluğu ve uysallığına *Tarih*'te sürekli olarak değinilir: *Tarih* 1309.V, s. 130, 273; VI, 8, 92, 134; VIII, s. 64, 317 (ve ayrıca yukarıda analizi yapılan kısımlar). Cevdet'ten önce ve sonra da bu sultan sıkça yumuşak huylu (Asım, *Tarih*, c. II, s. 2-4 ve devamında da), hatta korkak (Mustafa Nuri, *Netâyicü'l-vukuat*, c. IV, s. 58) ve uysal (Tayyarzade Ataullah, *Tarih*, c. III, s. 46'da "padişah-ı halimü'l-hal ve selimü'l-makal"den bahseder) olarak anlatılır. Zamanımız tarihyazıcılığında da zayıf karakterli addedilir (Shaw, *Between Old and New*, s. 368).

düşüncelerin sadece bir yönüdür. Diğer tarafta III. Selim aktif bir reformcu olarak gösterilir. Bu görüş de sıkça tekrarlanır; cülusunun anlatısından[107] ona adanan anma yazısına[108] kadar. İlginin odak noktasını tabii ki askeri reformlar oluşturur.[109] Ancak Cevdet sultanın politikasını daha evrensel bir bakış açısından ele alır. Bu belki en belirgin olarak Fransız İhtilali hakkındaki bir ifadesinde göze çarpar: Paris'teki sunuf-ı umumiye *(états généraux)* toplantısını anlattığında Cevdet, III. Selim'in benzer reform planları eşliğindeki cülusunun aynı zamana rastladığına işaret eder.[110] Selim'in Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'daki güçlerle diplomatik açıdan eşit bir ortak yapmak amacıyla ikamet elçileri göndermesini Cevdet özellikle takdir etmektedir.[111] Öbür tarafta bir sikke tağşişini[112] ya da ilmiyenin reformu için etkisiz bir ferman çıkartmasını[113] eleştirmekten de geri kalmaz.

III. Selim, reformlarının bağlamında anlatıldığında kararlı, ileri görüşlü ve enerjik bir hükümdardır.[114] Ancak bu olumlu özellikler, tahttan indirilişi ve bunun nedenlerinin anlatıldığı bölümlerle çarpıcı bir tezat halindedir. Cevdet bu tezatı ortadan kaldırmak için hiçbir çaba göstermez. Örneğin Selim'in karakterinin bir değişime uğradığı düşünülebilirdi. Ama enerjik sultanla uysal sultan uzlaşmasız yanyana dururlar. Bunlardan çıkan sonuç, *Tarih-i Cevdet*'te adı geçen şahıslar hakkındaki bilgilerin karakter tahlilleri olarak algılanmaması veya bireylerin karakterini incelemek için temel alınmaması gerektiğidir.

Yine de bu zıt ifadelerin anlamının ya da en azından nedeninin sorulmasında yarar vardır. Hükümdarları birey olarak tanımlamıyorsa o şahsiyet tasvirleri neye hizmet ediyordu?

Cevabım: Bu yorumlar, padişahların bulundukları mevkinin talep et-

---

107 *Tarih* 1309.IV, s. 265.

108 *Tarih* 1309.VIII, s. 316-331.

109 *Tarih* 1309.IV, s. 265; V, s. 2-3; VI, s. 17-20, 64, 133; ayrıca tabii ki 1309.VII ve VIII. ciltlerinin büyük bölümleri.

110 *Tarih* 1309.VI, s. 168.

111 Örneğin *Tarih* 1309.VI, s. 200, 279; VIII, s. 102.

112 *Tarih* 1309.VI, s. 67.

113 *Tarih* 1309.VI, s. 46.

114 *Tarih* 1309.V, s. 26, 34, 70, 103, 118, 264-265; VI, s. 43, 202, 217, 219. Gerçekten de III. Selim'in hiç de zayıf ve kararsız bir şahsiyete sahip olmadığına dair birçok işaret vardır. Örneğin Yayla İmamı'nın *Tarihçe*'si (özellikle var. 3a-4a, 6a; haz. Derin, s. 222, 230), Ş. Mardin'in *Young Ottoman Thought*, s. 147'deki notu ve Karal tarafından yayımlanan *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları*'ndaki ton ve içerik dikkate alınabilir.

tikleriyle davranış ve başarılarının uyuşup uyuşmadığının değerlendirmeleridir. Daha basit bir ifadeyle: Başarılı bir padişah söz konusu olduğunda *Tarih*'te onun başarılarını açıklayan özellikler sıralanır. Böyle bir padişah örneğin basiretli, adil ve dinçtir. Daha az başarılı bir padişah ise yumuşak huylu ve dünyadan kopuk olarak gösterilen I. Abdülhamid gibi,[115] başarısızlığını izah eden ya da mazur görülmesini sağlayan özelliklere sahiptir; ya da IV. Mustafa gibi kötüdür. III. Selim'in değerlendirilmesindeki tutmazlığın nedeni ise, bir taraftan yaptığı reformlar nedeniyle Cevdet'in yaşadığı dönemin perspektifinden örnek bir padişah olarak takdir edildiği, ama diğer taraftan da başarısızlığının nedenlerinin açıklanması gereğidir. Bu varsayımı kanıtlamak için *Tarih*'i etraflıca incelemek lazım.

Cevdet, 17. yüzyıla kadar gelişerek süregelmiş saltanatın teorisiyle fazla ilgilenmez.[116] Hatta hilafet ve saltanat arasındaki münasebeti sadece kısaca ve girişte ele alır.[117] Halifeliğin Osmanlı yönetimine meşruiyet kazandıran bir kavram olarak ele alındığı bu girişe karşılık,[118] *Tarih-i Cevdet*'in anlatımında bu kavram, ancak, imparatorluk sınırları dışında Müslümanların yaşadığı bazı bölgelerde tam da berrak olmayan siyasi umutları[119] ya da belki savaşa giderken Osmanlılarda coşku yaratmayı çağrıştırır.[120] Cev-

115 *Tarih* 1309.IV, s. 238-242.

116 Bununla ilgili hâlâ en iyi makale: Halil İnalcık, "Osmanlı Padişahı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, XIII/4 (1958), s. 68-79. - Ü. Meriç, *Cevdet Paşa*, s. 94-95, Cevdet'in 16. yüzyıl padişahları hakkında oluşturduğu imgenin *Tarih*'te ele alınan zaman kesitininkiyle ve kendi düşüncesiyle aynı olduğuna inanır.

117 Bkz. yukarıda s. 80 ve dipnot 126. Ü. Meriç, *Cevdet Paşa*, s. 99-100'de, Cevdet'in, halifeliğin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslümanları birleştirdiğini düşündüğü zannı içersindedir.

118 Ortaçağdaki İslam ülkelerinde halifeliğin sadece bir unvan ve ruhani bir otorite olduğunu girişin ilgili bölümlerinde Cevdet'in sıkça vurgulaması dikkati çeker (*Tarih* 1309.I, s. 23, 25, 26, 29 ve [1271].I, s. 13, 14). Bir Osmanlı sultanının örneğin Rusya'daki Müslümanlar üzerinde hiçbir şekilde daha güçlü bir otoritesi yoktu. Bu, kendi tebaası üzerindeki hükümranlığı meşrulaştırmak için halifelik iddiasının ne derece gerçekteki iktidara bağlı olduğunu gösterir. Selim Deringil, "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Period of the Reign of Abdulhamid II (1876-1909)", *International Journal of Middle East Studies*, XXIII/3 (1991), s. 345-359'da, kendi tebaası ve diğer halklar karşısındaki meşrulaştırma çabalarının ne kadar değişik şekiller aldığını anlatır. Abdülhamid zamanındaki halifelik anlayışı ile ilgili olarak: Nagel, *Staat und Glaubensgemeischaft*, c. II, s. 172-177. Halifelik doktrininin 19. yüzyıl başlarında Mısır'daki gelişimi ile ilgili olarak: Delanoue, *Moralistes et politiques*, c. I, s. 33-41 - tartışmasız bir iktidarı meşru bir halifeliğin gerçekte etkili tek önşartı yapan çok pragmatik çözümler geliştirmiş olması açısından dikkate değer.

119 Sadece ilk ciltler söz konusudur: *Tarih* 1309.II, s. 70-72, 193, 211; III, s. 160.

120 *Tarih* 1309.IX, s. 119,121, 180, 184.

det bu eserinde Osmanlı saltanatının dini meşruiyetinin ayrıntılı tanımlamalarına girişmez.

Osmanlı padişahının siyasi konumuna gelince, *Tarih*'te padişah otoritesini sınırlayacak meşruti bir düzenleme için en ufak bir destek izine rastlanmaz. Aksine hükümdarın haklarından bahsedilir. Cevdet için her şeyden önemlisi ülkenin her köşesinde onun emirlerine uyulmasıydı.[121] Hatta hükümdarın zorunlu hallerde ümmetin yararına müsadere hakkı olduğu ve bunun zulüm olarak yorumlanamayacağını düşünür.[122] 1305 (1887/8) yılında Abdülhamid'e arzedilen bir layihada Cevdet bu görüşün doğrultusunda, bütün medeni toplumlarda hükümdarın dokunulmazlığı olduğunu ve bunun hele hele bir padişah ve halife için tartışmasız geçerli olması gerektiğini yazar.[123]

Son tahlilde Cevdet, hükümdarın itiraz kabul etmez bir biçimde hükümdar olduğu için meşruiyet kazandığı tutumunu benimser.[124] Kudretiyle siyasi rekabet ve mücadelelerden ileri gelen haksızlıkları önleyen güçlü hükümdar, Cevdet'in Ibn Haldun[125] ve Osmanlı geleneğinden tanıdığı bir kuram öğesidir.[126] Siyasi durum hakkında padişah için hazırladığı tarihsiz bir yazısının taslağında Cevdet,[127] hükümdarın politik kararlarda

121 *Tarih* 1309.VIII, s. 317-318; IX, s. 4; X, s. 114. Emirlere itaat edilmediğinde duyduğu üzüntü: *Tarih* 1309.IV, s. 294.

122 *Tarih* 1309.V, s. 34 (Cavid Ahmed Beğ'den bir alıntı)

123 *Tezâkir*, c. IV, s. 270-271. Mehmed Ali Paşa'nın siyasi savunucularından Mısırlı Rifaa et-Tahtavi Cevdet'ten az bir zaman önce, adaletsiz hükümdarlara bile karşı koyma gibi bir hakkın olmadığını yazar. Delanoue, *Moralistes et politiques*, c. II, s. 469-472.

124 Nagel, *Staat und Glaubensgemeinschaft*, c. II, s. 197. Bu düşünce burada tamamen dini anlamdadır. Bana göreyse pragmatik-siyasi bileşen dini bileşenden daha ağır basmaktadır - elbet bu ikisi birbirini dışlamaz. Anlatımda bunu belgeleyen bazı bölümler: 1309.II, s. 217; V. s. 284; IX, s. 6. Sultanın korunması gereken hakları için Cevdet'in kullandığı tabir: "istiklâl-i saltanat".

125 Simon, *Ibn Khalduns Wissenschaft*, s. 105'de ortaya attığı görüşte, İbn Haldun'a göre sultan tebaaya hükmeden kişidir.

126 Naima'ya göre bir devletin sahip olabileceği en yüce değer güçlü bir hükümdardır (Thomas, *Study of Naima*, s. 94-95). Asım, (*Tarih*, c. II, s. 14) tebaasını baskı altına olarak yöneten bir padişahın onlar için, onlara zulmeden yüksek sayıda memurlardan iyi olduğunu yazar. Haksızlık dahi etse padişaha yine itaat edilir, ulema aracı olabilir ancak haksızlık eden memurlara karşı isyanlar çıkar. Buna paralel olarak Cevdet *Tarih* 1309.VIII, s. 318'de Cezzar Ahmed Paşa'nın, hükümdara itaat borcu olduğunu ama onun temsilcilerine karşı aynı şeyin geçerli olmadığı hatta vekillerin yönettiği bir devlete itaat edemeyeceği anlamına gelen ve bir hadise dayanan bir arzından söz eder.

127 BBA-OA, Y.E.E., 18/553-588/93/38; söz konusu yazı somut bir siyasi durum ya da olayı ele almaz; kaba hatlarıyla Osmanlı siyasetinin temel ilkelerinden bahseder. Örnek olarak da Reşid Paşa ve Mehmed Ali Paşa gösterilir.

nasıl merkezi bir rol oynaması gerektiğini bu yüzden açıkça vurgular. Bununla muhtemelen yazıyı talep edenin (büyük olasılıkla Abdülhamid'in) beklentilerini yerine getirmektedir.

Bu görüş aynı zamanda Cevdet'in ilk Osmanlı sultanları hakkındaki olumlu görüşleriyle de uyum içersindedir. Nasihatname geleneğinden kalma bu kanaat, içinde geleneksel ideal İslam hükümdarı özelliklerini barındırır.[128] Cevdet'in ele aldığı zaman dilimindeki ve kendi zamanının padişahları için aynı ölçüt geçerli olamazdı. Cevdet'in görüşüne göre padişahın bazı görev ve kararları başkalarına bırakabildiği tevkîl prensibinin saltanattan bir ödün anlamına gelmediği, ama sultana hiç sorumluluk bırakmayacak kadar yüceltmediği de sezinlenebilir.[129]

Metin parçacıklarından oluşan bu mozaik, padişahın hükümranlığını örneğin mevkiinin getirdiği dini görevlerinden daha üstün tutan bir doktrinin çerçevesini çizer. Şeriata veya doğal haklara dayanan bir meşrulaştırmaya girişilmez, saltanat olduğu gibi kabul edilir. Bununla ise iktidar, iktidarın savunmasına dönüşür; padişahın padişah olduğu için padişah olma hakkı vardır, öyle olmasaydı o makama gelemezdi. Bu nedenledir ki, padişahın, gerek toprakları üzerindeki kontrolün bir kısmını kaybetmesi ya da tahttan indirilmesiyle iktidarı kısmen veya tamamıyla yitirmesi onun meşruiyetine inen bir darbedir. Ancak Cevdet, III. Selim'e karşı ayaklanmanın değerlendirmesinin ve Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden sonraki tutumunun işaret ettiği gibi, asileri de haklı görmez.

Bu anlayışın ışığında Cevdet'in *Tarih*'inde ele aldığı zaman dilimindeki hükümdarlar hakkındaki yargısı neydi? Kendilerine yakıştırılan karakterle yukarıda kısaca açıklanan doktrin bağlamındaki siyasi rolleri arasında bir koşutluk tespit edilebilir mi? Bu, saltanatlarına eserinde geniş yer verdiği iki hükümdar üzerinde sınanabilir: II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa. Sonuncusu Osmanlı İmparatorluğu tarafından hiçbir zaman bağımsız bir sultan olarak kabul edilmedi ve elbette ki Cevdet de onu hiçbir yer-

---

128 Özellikle padişahın seferlere bizzat katılması (*Tarih* [1271].I, s. 22-23, 1309.VIII, s. 271) ve divan toplantılarının halka açık yapılması (*Tarih* 1309.I, s. 43-46 [Vâsıf'a istinaden], 88).

129 *Tarih* 1309.II, s. 242-243; V, s. 22; IX, s. 199. Vezirler sanki padişahın elleri olurlar (*Tarih* 1309.VI, s. 49); bu, Tatarcık Abdullah'tan aldığı yaygın bir siyasi mecaz. Krş. aynı ifadeyle "Vüzerâ Kanunnâmesi" (ed. Turan Gökçe, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VIII (1993), s. 99-125, özellikle s. 109; ayrıca Cevdet'in notu: İbn Haldun, *Mukaddime*, c. III, s. 98). Bu nedenle vezirlerden sadakat beklemek gerekir (*Tezâkir*, c. IV, s. 271-272, 123. dipnotta alıntısı yapılan muhtıra). Ancak bir yerde Vâsıf'ın görüşünü destekleyerek (*Mehâsinü'l-ahbâr*, haz. İlgürel, s. 91) Kırım'ın Rusya'ya bağlanma kararının sadece bir padişah ve onun sadrazamının veremeyeceği kadar büyük önem taşıdığını, bu konuda bir meşveret meclisinin karar vermesi gerektiğini yazar.

de padişah olarak nitelemez. Ama daha önce sözü geçen Sadullah Paşa'ya yazılmış mektupta[130] Cevdet bu iki devlet adamı arasında bir karşılaştırma yapar. Bu, burada böyle bir karşılaştırmaya girişmeyi haklı kılar.

Her iki hükümdar Cevdet tarafından olumlu değerlendirilir. II. Mahmud devri anlatısının ağırlığını padişahın taşra âyanının (Cevdet onlar için "mütegallibe", yani "zorba takımı" kelimesini kullanır) ve ocakların nüfuzunu kırmak için verdiği mücadele oluşturur.[131] Böylece Mahmud kendi hükümranlığı ("istiklal-i saltanat") için savaşır.[132] Buna karşılık III. Selim'den farklı olarak imparatorluğu değiştirecek geniş kapsamlı reformları uygulamaya çalışan bir hükümdar olarak gösterilmez.[133] Cevdet, II. Mahmud'un siyasetini önce politik şartları oluşturmak istediğinden 1826'ya kadar reformlarla ilgili hiçbir projeyi ele almamış birinin politikası olarak gösterir. Bu nedenle önce gücünü sınırlayan âyandan başlamış, bunların (çoğu zaman hayli kanlı) bertaraf edilişinden sonra Vaka-i Hayriye ile sonuçlanan yeniçerilerin cezalandırılma planlarına girişmiştir. Bununla II. Mahmud bir taraftan III. Selim ile başlayan bir çizgide görünüyor,[134] diğer taraftan Cevdet'in anlattığı eksiklikler mazur gösteriliyor. Gerçekten de Cevdet bir dizi olayda II. Mahmud'un herhangi bir hatadaki mesuliyetini zımnen veya açıkça reddetmektedir.[135]

II. Mahmud'un izlediği siyaset sabırlı, kararlı ve sert olarak nitelendirilir. Sert olmak Ahmed Cevdet için zaten eski askeri birlikleri ıslah

---

130 *Tezâkir*, c. IV, s. 218-222, AK, C.P.E., No. 31, var. 18b-15b.

131 Geniş değerlendirmeler için örneğin: *Tarih* 1309.III, s. 50-52; X, s. 113-114. Mahmud'un özellikle taşra eşrafına karşı güttüğü gayret hakkındaki bölümler: krş. *Tarih* 1309.IX, s. 111-112, 197-200, 219, 258-9; X, s. 196; ocaklara karşı yaptığı planlar: krş. *Tarih* 1309.III, s. 95-96; IX, s. 213, 243-244; XII, s. 72-73, 99, 137-138, 166.

132 *Tarih* 1309.IX, s. 121.

133 Bu imge ilk kez Vaka-i Hayriye anlatımından sonra, sultanın yüksek rütbeli erkân-ı saltanatın önünde yaptığı bir konuşmada dile gelir: *Tarih* 1309.XII, s. 171.

134 Selim'in Mahmud'u görevleri hakkında bilgilendirdiği rivayeti: *Tarih* 1309.VIII, s. 280-281.

135 Birçok konuda Mahmud'un mahrem-i esrarı Halet Efendi'yi başarısızlıklardan sorumlu tutar: *Tarih* 1309.X, s. 112-114, 116, 184-186, 201-202, 215, 239; XI, s. 45, 99-102, 169-171; XII, s. 55-56. Halet Efendi çok kötülenir. II. Mahmud'un aptal telâkki edilmeden onca zaman böyle bir adama güvenmiş olmasını mazur gösterebilmek için Halet Efendi'nin entrikalarının aşırı bir kurnazlıkla hazırlanmış biri olarak gösterilmesi gerekir. Koca Reşid Paşa'nın Mahmud hakkında öne sürdüğü ve Sadık Rifat Paşa'nın da katıldığı eleştirilere Cevdet eserinde yer vermez: Mahmud kapris yapıp keyfi hareket etmiş ve çevresine fazlaca güvenmiş. (Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 183-185). Ayrıca Cevdet'in bu padişahı koruduğu başka durumlar da belgelenebilir. Alemdar Mustafa Paşa'nın öldürülmesinden II. Mahmud nasıl sorumlu tutulmuyorsa (*Tarih* 1309.IX, s. 32) Şânîzâde'nin kariyerinin engellenmesinde de aynı tutum sergilenir (*Tarih* 1309.XI, s. 30).

edecek bir sultan için bir ön koşuldur.[136] Böylece kişinin karakter tasviriyle siyasetininki mutabıktır: Sert,[137] hatta acımasız[138] ve kinci,[139] ama aynı zamanda cesur[140] bir padişah. Ancak başta gelen özellikleri arasında akıllılık sayılmaz.[141]

Cevdet bu padişahın politikasını zamanın icaplarına uygun olduğu gerekçesiyle savunur. Eleştirse bile bunu dolaylı ve dozunda yapar. Cevdet'e göre karşılaşılan zor durumlar ve Yunanistan'ın bağımsızlığı onun değil danışmanı Halet Efendi'nin suçudur. Gene de savunmasında noksanlar mevcuttur. Bazı özelliklere hiç değinmemesinden mesafeli tavrı ortaya çıkıyor.

Bunun kanıtı *Tarih*'teki Mehmed Ali Paşa ile olan karşılaştırmadır. II. Mahmud gibi paşanın da hedefi mutlak bir iktidardı.[142] Bu amaç Osmanlı padişahının saltanat hakkını ihlal etmesine rağmen, Cevdet'in bu Arnavut kıta komutanı ve gelecekteki Mısır valisinin faaliyetlerini eleştirmemesi şaşılası bir durumdur. Hatta zaman zaman Mehmed Ali Paşa'nın izlediği politikayı İstanbul'daki merkezi yönetimin politikasıyla uyuşturacak şekilde yorumlar.[143] Tarafların çatıştığı olaylara değinmesi kaçınılmaz olan yerlerde, Cevdet konuyu kısa keser ve taraf tutmaz.[144]

---

136 *Tarih* 1309.III, s. 92; VI, s. 8.

137 *Tarih* 1309.IX, s. 141, 259; XI, s. 22.

138 *Tarih* 1309.XI, s. 127 (Mahmud Rumların katlini emreder ve ancak zorlukla sakinleştirilir), 163-164 (Mahmud, idam edilmiş Rum Ortodoks patriğinin cesedinin aşağılanmasını emreder; Cevdet yine bu düşüncesiz vahşetten Halet Efendi'yi sorumlu tutar).

139 *Tarih* 1309.VIII, s. 328-329; IX, s. 46, 49, 115-116, 120; X, s. 117.

140 *Tarih* 1309.II, s. 72-73; VIII, s. 310; IX, s. 36, 181, 226; XII, 158.

141 *Tarih* 1309.IX, s. 240-241'de bir istisna vardır: Sahte bir şeyhin oyunlarını fark eder.

142 Mısır'ın içişlerini kast ederek, yani Mehmed Ali Paşa'nın Memlûklara ve kendi Arnavut taraftarlarına karşı izlediği politikayı anlatırken Cevdet bunu da açıkça yazar: Örneğin *Tarih* 1309.X, s. 95-96, 207. Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkisinden bahsederken Cevdet onun uzun vadeli ve büyük çaplı hedefleri hakkında pek açık ifadeler kullanmaz (*Tarih* 1309.VII, s. 235 - sadece Tertib-i Cedid'de geçen bir tabirle).

143 Bu, özellikle, bağımsızlık savaşlarında Yunanlılara karşı Mehmed Ali Paşa'nın verdiği destek bağlamında mümkün: *Tarih* 1309.XI, s. 183-188; XII, s. 96-97. XII, s. 93'de Babıâli'nin Osmanlı donanmasının kumandasını Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İsmail'e neden vermek istemediği söylenmez; böylece bu çekişmenin hiç bahsi geçmemiş olur. Y.E.E. 18/553-588/93/38'de Cevdet, Mehmed Ali Paşa'nın Abdülmecid karşında kullandığı bir ifadeyi aktarır. Burada, Mısır valisinin kendi makamıyla sultanın makamı arasına büyük bir mesafe koyduğu ortaya çıkar (bu belgeyle ilgili olarak, krş. yukarıda dipnot 127.).

144 *Tarih* 1309.XI, s. 42, 208-209. Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı izlediği politikayı Cevdet açık olarak yalnızca bir defa *Tezâkir*'de eleştirir (*Tezâkir*, c. I, s. 6).

Bu tutumun açıklaması nedir? Burada Cevdet'in Sadullah Paşa'ya yazdığı mektuba bir daha dönmek gerekir.[145] III. Selim'in tamamen, II. Mahmud'un ise kısmen başarısız olduğu yerde Mehmed Ali Paşa başarılıydı: Güçlü bir yönetimin kurulması, işleyen bir ekonominin ve modern bir ordunun oluşturulması, kısaca sadece Avrupa'yı taklit etmeden ilerlemenin (terakki) teşviki. Cevdet, Mehmed Ali Paşa'nın icraatını, başarılarını Türk reformcuların örnek aldığı Büyük Petro'nunkiyle karşılaştırır.[146] II. Mahmud reformlarının istenen sonucu vermemesinin nedeni, yeniçerilerin Osmanlı toplumu için olan öneminden, bu geniş imparatorluğun birbirinden uzak bölgelerindeki şartların farklılığından ve özellikle padişah ile en önemli vükelanın bilgi yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Cevdet'e göre bir amacın gerçekleştirilmesi için gerekli olan üç şarttan biri Mahmud'da eksikti. Reformlarını hayata geçirebilmek için hem "iradesi" hem de "kudreti" vardı ancak "ilmi" yoktu.[147] Buna karşılık Mehmed Ali Paşa'da üçü de mevcuttu ve onlardan gerektiği gibi istifade ediyordu.

Tam bu bölümde, başarılı yönetimin bir sultanın hükümranlığını meşrulaştırması devreye girer. Mehmed Ali Paşa Memlûkların hâkimiyetini Arnavut birliklerin etkisi altında kalmadan yıkmayı başarmıştı. Cevdet, onun büyük bir maharetle modern birlikler eğitip oluşturduğunu hayranlıkla anlatır.[148] Diğer reformlarını daha da över: Karantinanın uygulamaya konması, kale, bent ve kanal yapımları, bir mühendis okulunun açılışı ve çağa uygun bir tophanenin inşası ve özellikle sanayinin, tarımın ve ticaretin desteklenmesi.[149]

Hükümdarın izlediği bu siyasetle şahsi nitelikleri yine uyum içerisindedir. Cevdet'in gözünde Mehmed Ali icraatinde dikkatli ve basiretliydi. Çok akıllıydı, kendisine hâkimdi; ayrıca dindardı ve dini kurumlara karşı eli açıktı.[150] Yine de Mehmed Ali'nin tarihçi ideoloğu Rifaa et-Tahtavi'nin yaptığı gibi Cevdet onu Müslüman ve modernist bir ideal padişah olarak göstermiyor.[151] Cevdet'in anlatısında ahlaki kahraman bileşeni ek-

---

145 *Tezâkir*, c. IV, s. 218-222, AK, C.P.E., No. 31, var. 18b-15b.

146 Bkz. yukarıda s. 44.

147 Bunlar Cevdet'in kavramlarıdır (*Tezâkir*, c. IV, s. 219, AK, C.P.E., No. 31, var. 17b).

148 *Tarih* 1309.X, s. 101-102, 153-155; XI, s. 191-192; XII, s. 97-98, 146-147.

149 *Tarih* 1309.X, s. 95, 208-209; XI, s. 16, 40-41.

150 *Tarih* 1309,VII, s. 216; XI, s. 43-44. Mehmed Ali, Avrupa devletlerinin Yunan bağımsızlığına destek vermeye başladıklarını erken bir safhada görecek ve siyasi açıdan onurlu şartlar altında bu topraklar üzerindeki talebinden vazgeçmesinin en iyisi olacağına karar verecek kadar basiretliydi: *Tarih* 1309.XII, s. 219. Öngörüsüne ilişkin ayrıca: *Tezâkir*, c. III, s. 128, krş. *Ma'ruzat*, s. 127.

151 Delanoue, *Moralistes et politiques*, c. II, s. 464-469; Youssef M. Choueiri, *Arab His-*

siktir; çünkü bir hükümdarın konumunu anlatırken böyle bir bileşene ihtiyacı yoktu.

Nizam-ı Cedid, Ocak ve Saltanat

Tarih-i Cevdet'teki III. Selim, II. Mahmud ve Mehmed Ali Paşa tasvirleriyle ilgili gözlemler özetlenirse, a) siyasi başarıları b) Cevdet'in benimsediği biçimiyle pragmatik saltanat anlayışının doğrultusundaki davranışları ve c) "şahsi özellikleri" arasındaki koşutlukların ne kadar mükemmel olduğu dikkati çeker. Belirleyici öğe, Cevdet'in sonraki perspektifinden bakıldığındaki siyasi başarıdır. Başarının açıklaması için, hiçbir zaman sistematik olarak açıklanmayan, fakat satır aralarında hep var olan monarşik yönetim anlayışına dayanılır. Bu açıklama padişahın şahsiyetini tasvir etmek suretiyle renklendirilerek okuyucuya sunulur. Böylece ilişkinin yukarıdaki üç unsurunun birbirine eşit seviyelerde olmadığı, hiyerarşik bir biçimde birbirlerine bağlı oldukları görülür. Mısır tarihine ilişkin en önemli kaynaklarından biri olan el-Cebertî'nin Mehmed Ali'yi adil olmayan, kâfirleri zengin eden ama ulema ile Memlûkların haklarını çiğneyen bir zalim[152] olarak göstermesini Cevdet'in görmezden gelmesinin nedeni de budur.

Bir padişahın karakterine karşı gerçek bir ilgiye imkân bırakmayan bu yaklaşımın ne dereceye kadar bilinçli bir yöntem olarak uygulandığı belli değildir. Benim çözümlememde üç farklı kavram, Osmanlıca'da bazen tek bir kelime olabiliyor: "saltanat". Bu kelime hem yönetim şeklini,[153] hem hükümeti,[154] ama aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nu[155] ve "taraf-ı saltanat" olarak padişahın kendisini[156] kastedebilmekte. Bu koşullar altında şahsiyeti, devletteki konumu ve siyasi başarıyı birbirinden ayırmak pek tabii olmayabilir. Hele hele merhum padişahların şahsiyetlerine ve faaliyetlerinin sebeplerine dair güvenilir bilgilerin elde edilmesinin zor olması gerektiği düşünülürse, bu şartlar altında tarihi şahısları önce rollerinin temsilcileri olarak ele almak pek garipsenecek bir tutum değildir.

Bununla *Tarih-i Cevdet*'te III. Selim'in tahttan indirilişini konu alan kısmın çözümlemesini bitiriyorum. Burada yeniçeriler ve padişahlar hak-

---

tory and the Nation-state. A Study in Modern Arab Historiography 1820-1980, Londra - New York, 1989, s. 6-8, 12-13.

152 Delanoue, *Moralistes et politiques*, c. I, s. 56-58; Choueiri, *Arab History*, s. 18-19.

153 Örneğin *Tarih* 1309.X, s. 71: "Napolyon'un saltanatını şahsına münhasır olarak vefatından sonra devam edemeyeceği tahakkuk eylemiş"

154 *Tarih* 1309.XII, s. 108, 143.

155 Kullanılan tabiriyle "saltanat-ı seniye".

156 Daha birçok örneğin yanında bazıları: *Tarih* 1309.IX, s. 118, 119; XII, s. 158.

kında söylenenler Cevdet'in tasvir ettiği ayaklanma gelişmesine uyarlanırsa, olayı okurlarına anlaşılabilir kılmak için Cevdet'in ne kadar çok katmanlı düşüncelerden hareket ettiği görülür. Anlatısında, birbirleriyle savaşanlar somut tarihi kişiler değildir. Olay kahramanlarının kişiliklerinde, sultanın hükümranlık iddiası ve yeniçerilerin asabiyeti gibi gelişmiş ve dolayımlı anlayışlar tezahür eder. Trajedi kavramının olmaması, kaçınılmaz olarak geriye siyasi bir travmanın çözülemezliğini bırakacaktı. Nizam-ı Cedid'in başarısızlığa uğramasına ve Cevdet'in gözünde bunun da etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Avrupa'nın üstünlüğüne,[157] tarihi açıdan olumlu bir anlam yüklenemiyordu. Üç kuşak sonra Sultan Abdülaziz'in azline gösterilen tepkilerin nedenlerinden biri de bu olmalı.

157 *Tarih* 1309.VIII, s. 184.

2.C) NAPOLÉON VE CEVDET'İN AVRUPA İÇİN ÖLÇÜTÜ

Tarih-i Cevdet'in En Önemli Adamı

Ne III. Selim, ne II. Mahmud ne de Mehmed Ali Paşa: *Tarih*'te adı en çok geçen şahıs Napoléon Bonaparte'tır. Bu devlet adamına duyulan ve 19. yüzyılı meşgul eden hayranlık Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkilemişti.[1] Fransız İhtilali anlatısı ardından Napoléon'un faaliyetleri Cevdet'in eserinde Avrupa'yla ilgili ikinci büyük konuyu oluşturur. *Tarih-i Cevdet*'teki Fransız İhtilali tasviri Zeki Arıkan'ın değerli bir makalesinde incelenmiştir.[2] Arıkan özellikle, Âtıf Efendi'nin olaylara ilişkin çağdaş bir yazısıyla[3] ya da *Asım Tarihi*'yle karşılaştırıldığında Cevdet'in tasvirinin pozitif tarihçilik anlamında gerçekleştirdiği ilerleme üzerinde durur. Bu bakış açısı altında Cevdet'in anlatısının neden ve niçin okurun karşısına çıktığı şekle büründüğünün büyük bir önemi yoktur.

Osmanlıları Fransız İhtilali'ne göre Napoléon'un kendisi çok daha yakından ilgilendiriyordu.[4] Fransızların Mısır'ı istilasından itibaren onunla doğrudan temas içindeydiler. Campo Formio Barışı'yla Yedi Iyon adasının Fransa'ya verilmesiyle Napoléon zamanında Osmanlı İmparatorluğu ve Fransa kısa bir süre için komşu oldular ve 1807 Tilsit Barışı'na kadar Osmanlı hükümetinin Rusya'ya karşı Fransa'yla bir ittifak kurma umudu vardı. Napoléon'un Osmanlı İmparatorluğu için politik önemi barizdir.

Bu aynı zamanda Cevdet'in kendi görüşüne destek sağlamak amacıyla bazı yerlerde Napoléon'un bir değerlendirmesini zikretmesinden de bellidir. Napoléon'un bu konudaki bir ifadesine gönderme yaparak Istanbul'un konumu itibariyle dünyanın başkenti olabilme özelliğini taşıdığını iddia eder.[5] Bu önemseme *Tarih*'teki dil kullanımına da yansır; şöyle cümleler-

1 Strauss, *Übersetzungen*, s. 246'da bu hayranlığın kitap ya da kitap adı üretimine olan etkisinden bahseder. "Napolyon Tarihi" adı altında St. Helena hatıraları, Duc de Rovigo'nun hatıraları ve Botto'nın "İtalyan Tarihi" Osmanlıca olarak basılmıştır. Bununla Cevdet'in en önemli kaynakları da belirtilmiş oldu. Genç Osmanlılar'da Napoléon coşkusuna bir örnek: Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 12-13.

2 Zeki Arıkan, "Fransız İhtilâli ve Osmanlı Tarihçiliği", *İstanbul, 10.-12.V.1989, De la Révolution Françaises à la Turquie d'Atatürk. La modernisation politique et sociale. Les lettres, les sciences et les arts. Actes des Colloques d'Istanbul*, (haz. Jean-Louis Bacque-Grammont, Edhem Eldem), İstanbul - Paris, 1990. s. 85-100. Bkz. ayrıca İlber Ortaylı, "Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi", *İstanbul, 25.26.V.1985: Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, s. 163-172.

3 *Tarih-i Cevdet*, 1309.I, s. 394-401'de basılıdır.

4 Bununla ilgili olarak: Bernard Lewis, "The Impact of the French Revolution on Turkey", *Cahiers d'Histoire Mondiale* I/1 (1953), s. 105-125.

5 *Tarih* [1271].I, s. 17. Buna benzer diğer örnekler: *Tarih* 1309.VI, s. 289; IX, s. 60, 253.

le karşılaşılır: "biz gelelim berü tarafda Napolyon ile düvel-i müttefike orduları beyninde cereyan eden muharebelere".[6] Napoléon böyle bir cümlenin dil düzleminde tek başına bütün düşmanlarına bedel konuma getirilir ki *Tarih*'te başka hiçbir kişi için buna benzer bir ifadeye rastlanmaz.

Baş köşeye oturtmasına rağmen bu adamının tarihi rolünü kavraması ve hele açıklamasında Cevdet'in ne denli zorlandığı açıkça görülür. Özellikle yükselişi ve başarısı *Tarih-i Cevdet*'te bir muamma olarak kalır. O uzun ve kanlı ihtilalden sonra Fransa'da bir imparatorluğun kurulması Cevdet için ancak Fransa'da olabilecek türden "âlemin en garib vekayi-i tarihiyesinden biridir".[7] Napoléon'un siyasi hedefleri de biraz belirsiz kalmaktadır. Cevdet bir taraftan onun bir cihan fatihi olduğunu söyler.[8] Bu yorum başka açıklamaları gereksiz kılar; çünkü bu kavram doğrudan doğruya iyice bilinen ve edebiyatta belli bir yeri olan bir hükümdar imgesine gönderme yapar. Diğer taraftan Cevdet, onun somut siyasi hedefleri hakkında da bilgi verir. Ancak aslında Napoléon'un gerçekten neyi amaçladığından emin değildir. Kırk sayfalık bir bölümde önce Napoléon'un Avrupa'yı Batı-Fransız ve Doğu-Rus olmak üzere ikiye ayırmak istediğini, sonra başka bir yerde Rusya'yı Avrupa siyasetinde rol oynayamayacak kadar zayıflatmayı hedeflediğini yazar.[9]

Napoléon hakkındaki genel yargısı[10] olumsuzdur. Hükümranlığının sonunda dökülen onca kandan sonra Avrupa'yı öyle bir karmaşa içerisinde bırakmıştır ki eski yapının yeniden inşası düşünülemez. Avrupa için Napoléon, ortadan kaldırılması gereken bir musibettir.[11] Bir hükümdar olarak ülkesinin iyiliğini değil kendi şanını gözetmiş ve bununla Fransa'ya zarar vermiştir. Bu da onu Büyük Friedrich gibi -Cevdet'in bu karşılaştırması dikkate değer- gerçek büyük hükümdarlardan ayırır: Onlar, devlet menfaatlerini kendininkilerden her zaman üstün tutar.[12]

6 *Tarih* 1309.X, s. 126. Benzer bir örnek: IX, s. 163.

7 *Tarih* 1309.VIII, s. 6; buna ilintili olarak X, s. 37, 142.

8 *Tarih* 1309.X, s. 142; ayrıca krş. IX, s. 268. IX, s. 62'de hayranlık dolu bir bölüm: Erfurt'taki "divanhane"de yani danışma toplantısında bir sürü bağımsız dük ve kralın oturmuş olduğunu yazar.

9 *Tarih* 1309.X, s. 43, s. 77 (sonuncusu Napoléon'un hatıralarından bir alıntıdır). Napoléon'un siyaseti hakkındaki diğer açıklamalar: Mısır'ın fethine, bunun eskiden beri Fransız krallarının bir rüyası olduğunu için girişmiş. (*Tarih* 1309.VI, s. 288). Napoléon Şarlmanye (Carolus Magnus) gibi tüm Avrupa'yı ele geçirmek istemiş (*Tarih* 1309.VIII, s. 14, 44-45).

10 Tabii ki başkumandan olarak sergilediği yetenekler hariç (örneğin *Tarih* 1309.IX, s. 94). Başka yerler: *Tarih* 1309.VII, s. 69; VIII, s. 53; IX, s. 78, 94.

11 *Tarih* 1309.X, s. 141, 159-161; XI, s. 68.

12 *Tarih* 1309.VII, s. 58-59; ve Büyük Frederik ile ilgili olarak III, s. 274-275. Ayrıca krş. *Tarih* 1309.VIII, s. 228.

Napoléon'un *Tarih*'teki portresi bir çözümleme ya da açıklamanın ürünü değildir. Bunun yerine, izlediği siyasetin ayrıntılı tasviri sürekli olarak şahsı hakkındaki değerlendirmelerle bezenir. Sonuçta ahlaki olan bu yargılar genelde eylemlerini değil, daha ziyade karakter özelliklerini hedefler. Böylece Cevdet'in Müslüman hükümdarları ele alırken yaptığı gibi, kişinin şahsiyeti izlediği siyasetin bir dışavurumu ve sonuçlarının nedeni haline gelir. Öbür tarafta siyasetin Cevdet'in gözünde başarılı olup olmaması karakterin tasvirini belirler.

Buna bağlı olarak Cevdet Napoléon'un yenilgilerinden ve nihai düşüşünden, örneğin İspanya'nın elden çıkmasına neden olan Wellington'un becerisi gibi dış etkenleri pek sorumlu tutmaz.[13] Napoléon'un kariyerindeki kırılma noktası ona göre, elli sayfalık uzun bir bölümde anlattığı Rusya seferidir. Bölümün başında, Napoléon'u, hükümdarlığına mal olacak böyle bir saldırıya nelerin itmiş olabileceğini sorar. Buna üç olası cevap verir: Napoléon ya tesadüfen bir hata yapmış ve bu yüzden yenilmiş ya "kibir ve gurur"la hareket etmiş[14] ya da bu saldırıya zorlanmıştır. Cevdet bu soruya çok önem verdiğini vurgulamakla beraber kesin —en azından belirgin— bir cevap bulmak için gayret sarfetmez. Yine de Napoléon'un başarısızlığını hangi faktöre bağladığı açıktır: Gurur ve kibir.[15] Bu ikisi sadece Rusya seferindeki bazı yanlış kararlardan sorumlu tutulmaz,[16] ayrıca Cevdet'in özellikle içerlediği Osmanlılar'a tabi olan Ragusa Cumhuriyeti'nin Napoléon tarafından ilhakı,[17] Rumeli'yi paylaştırma planı,[18] Napoléon'un Papa'ya karşı davranışları[19] ve kıta ablukası[20] da bu karakter özelliklerinin bir sonucu olarak anlatılır.

---

13 *Tarih* 1309.IX, s. 161.

14 *Tarih* 1309.X, s. 32 (bölüm s. 82'ye kadar devam eder).

15 *Tarih* 1309.X, s 33'te bir sınırlama getirir: Düşüşü, uzun yıllar boyunca birikerek bir araya gelmiş nedenlerin bir sonucudur. *Tarih* 1309.X, s. 50'de Cevdet Napoléon'un sahtekârlıklarına din çağrışımlı bir açıklama getirir: Yeryüzünde onu yargılayacak bir mahkeme yokmuş ve ilahi adaletten de çekinmiyormuş. Cevdet'in Napoléon'a yakıştırdığı kibir ve gururla uyumlu diğer özellikler: çabuk sinirlenme ("tiz meşreb", *Tarih* 1309.VIII, s. 3; IX, s. 79, 153), güvenilmezlik ve değişkenlik (IX, 152), korsanlara özgü bir cesaret (VI, 331; X, s. 34, 178) ve nihayet tüm problemleri kaba kuvvetle çözme eğilimi (X, s. 43).

16 *Tarih* 1309.X, s. 62, 77, 79.

17 *Tarih* 1309.VIII, s. 57.

18 *Tarih* 1309.VIII, s. 258, 263

19 *Tarih* 1309.IX, s. 155; ama krş. VII, s. 106.

20 *Tarih* 1309.X, s. 50 Cevdet bunu başından beri ümit vaat etmeyen zorlu bir teşebbüs olarak algılamıştı, çünkü ticaretin kaba kuvvetle idare edilemeyeceği görüşündeydi. Napoléon'un "gurur"uyla ilgili başka bölümler: *Tarih* 1309.VIII, 263; IX, s. 260; X, s. 6.

Kibir ve gurur Napoléon'un basiretini öylesine köreltmiştir ki, yok oluşuna neden olacak hatalar yapmıştır. Ancak bunun yanında bir başka neden daha vardır: şans. Tarihi olayları böyle bir kavramla açıklamak elbette sorun çıkarıyor. Bilimsel tarihyazıcılığının şans, kader ya da manevi misyon gibi kavramları dikkate almaması kavramın sınırlı olmasının tek nedeni değildir. *Tarih-i Cevdet*'in bu ölçülere uygun olmaması şaşırtmamalı, çünkü bunları göz önünde tutmadan yazılmıştır. Bu nedenle burada önemli olan başka bir hususstur: "Şans" kavramı net olmadığı için problemlidir. Cevdet Avrupa kaynaklarından sık sık romantik şans kavramları alıp kullandığından bu zorluk daha da artar. Örneğin Napoléon'un İskenderiye'ye çıkarken "baht"ına yalvardığını anlatır.[21] Neyin hangi gelenekten geldiğini tespit etmek her zaman o kadar kolay değil.

Tarih'in diğer kısımlarındaki dil kullanımı da bu karışıklığı arttırır. "Şans" bir yerde neredeyse padişahın merhametiyle eş anlamlıdır,[22] başka bir yerde bir şahıs hakkındaki kamuoyu görüşüne bağlı bir olgu olarak karşımıza çıkar.[23] Anlatısının bir yerinde, insanın çabayla elde edebileceği ya da etmesi gerektiği, aynı zamanda da kolaylıkla tehlikeye atabileceği[24] bir değerdir; özellikle kişiyi havailiğe sürüklediği zaman.[25] Başka bir yerde de kaderin gücü olarak ortaya çıkar.[26] Neyin ciddi olarak kastedildiğini, neyin günlük konuşma dilindeki anlamıyla kullanıldığını, neyin kaynağı belirtilmemiş ve incelemesi yapılmamış bir alıntı olduğunu kesin olarak saptamak neredeyse imkânsızdır.

Cevdet'in şans ya da şanssızlık kavramını sabit bir kavram olarak değil, kesin olmayan bir anlayış içerisinde ve yerine göre olayları açıklamak ya da renklendirmek için kullandığı ihtimali akla gelir. Ortodoks sünni bir çerçevede doğrudan Tanrı'dan gelmeyen bir şans kavramını bir dünya görüşü içerisinde sağlam bir yere oturtmaya çalışmak zaten sorun yaratırdı. Cevdet'in astrolojik kanunları temelde inkâr etmeden bu iki yöntemin

---

21 *Tarih* 1309.VI, s. 236.

22 *Tarih* 1309.II, s. 10, 149; IV, s. 266; X, s. 235; XI, s. 143. III, s. 129-132'de Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın görevden alınmasıyla ilgili kısım ilginçtir. Cevdet burada Vâsıf'ın kullandığı ifadeyi alıntılamaz: bkz. Vâsıf, *Mehâsinü'l-âsâr* (haz. İlgürel), s. 231.

23 *Tarih*1309.IV, s. 221; VIII, s. 87, 332; XI, s. 206.

24 *Tarih* 1309.VIII, s. 125; IX, s. 201; X, s. 116; XII, s. 35. Ayrıca krş. VI, s. 195-196: Ebubekir Râtib Efendi kendi reisü'l-küttablığa atanmasını yıldız falı nedeniyle bir gün geciktirmesi, düşmanlarının bu atamayı "satranc-ı ikbal"de sürgüne çevirmelerine yetti.

25 *Tarih* 1309.VIII, s. 151 - Şansın, çoğu insanı ihtiyatsız yaptığını yazar. Buna paralel olarak Âli Paşa ile ilgili bir kısım: *Tezâkir*, c. IV, s. 94-95.

26 *Tarih* 1309.II, s. 88; VIII, s. 129, 197; XII, s. 70.

birbiriyle uyuşmadığını söyleyerek[27] tarihi incelemelerinde dikkate almaması bu sorunun büyüklüğü katlardı. Ancak *Tarih-i Cevdet*'teki tarihin doğrudan Tanrı'dan gelmediği de kesindir.

Napoléon'u ele alış örneğiyle, Cevdet'in şans kavramını (en çok "ikbal" ve "talih" olarak geçer) tarihi olayları açıklamaktan ziyade pek de açık olmayan bir imayla insanın sınırlılığını göstererek, maziyi betimlemek için kullandığı söylenebilir. Tabii ki bununla yine "kibir ve gurur" motifi devreye girer, zira bu motif insanın kendi olanaklarının sınırlarını aşabilme yanılgısıyla ilgilidir.

Şansın kibir ve gururun basiretini bağlayacak kadar Napoléon'un gözünü kör ettiğini yazan bazı bölümlerde bu bağlantı göze çarpar.[28] Bazı yerlerde de Cevdet şansın insana sadece bir dereceye kadar yardımcı olduğunu, bu nedenle de Bonaparte'ın iktidarın doruğundayken düşüşünün başlamış olduğunu ve bunun gözlemlenebildiğini söyler.[29]

Şans ile kamuoyunun fikri arasındaki koşutluk da Napoléon'la ilgili bölümlerde göze çarpar: Ola ki dünya âlem[30] ya da Fransa[31] ona sırtını dönerse bu onun şansının kapanacağı anlamına gelir. III. Selim'in tahttan indirilişinde olduğu gibi burada da kamuoyu siyasi durumun değişmesinde belirleyici bir rol oynar. Cevdet, Tilsit Barışı'nı izleyen yıllarda Avrupa kamuoyunun Napoléon'a karşı düşmanca bir tavır almaya başladığını belirtir.[32] Kamuoyunun Cevdet'teki rolüne ileride değinilecektir.

Demek ki, ilke olarak Cevdet'in Müslüman hükümdarlar için kullandığı önermelerin benzerleri Napoléon hakkındaki yargısının temelinde de vardır. Aradaki fark, Napoléon'un şahsını, ondan da çok siyasetini yorum-

---

27 *Tarih* 1309.VIII, s. 313-316; X, s. 182-183 (buna karşılık krş. XI, s. 62). Burası İbn Haldun'la çeliştiği birçok noktadan biridir. Oysa tercümesini yaptığı *Mukaddime*'de prensip olarak onun astrolojiyi reddini olumlamıştı (İbn Haldun, *Mukaddime*, c. III, çev. Ahmed Cevdet, İstanbul, 1277, s. 208-211). Ayrıca bkz. İbn Khaldun, *The Muqaddimah*, c. III, çev. Rosenthal, s. 258-267. Gene de İbn Haldun'un astrolojiye olan ilgisi büyüktü. Bunu, yazdığı önemli kehanetlerin tarihi belgeler (*age.*, c. II, s. 200-233). Cevdet'in tercümesinde (s. 160-161) ilginç bir bölüm daha vardır: Tarihin gidişatıyla yıldızların gidişatı arasındaki paralelliği kabul eder ancak sebep olan kudreti yıldızlarda değil bu uyumu sağlayan Tanrı'da görür.

28 *Tarih* 1309.X, s. 50, 79. VIII, s. 244'de de Napoléon'un şansını nasıl kötüye kullandığını yazdığı yer de buraya girer.

29 *Tarih* 1309.X, s. 51, 57.

30 *Tarih* 1309.X, s. 128.

31 *Tarih* 1309.X, s. 139.

32 *Tarih* 1309.IX, s. 101, 155, 167. Napoléon'un özellikle Roma ile zaman zaman yaptığı işbirliği sonucu nasıl ustalıkla kendini kamuoyuna sevdirdiğine ilişkin bölümler: *Tarih* 1309.VII, s. 106; X, s. 121.

larken Cevdet'teki hissedilir güvensizliktir. Napoléon tasvirinin (analizin bu aşamasına kadar) biraz silik kalmasına neden olan budur.

Bu bulanıklığın göz önünde bulundurulması faydalıdır. Çünkü buradan, Cevdet'i asıl ilgilendirenin gayet iyi işlediği başka bir konu olduğu sonucu çıkıyor: Napoléon'un Osmanlı İmparatorluğu'na karşı izlediği siyaset. Cevdet, Napoléon'un dünya tarihindeki rolünü kaydeder ve olaylar bazında da bilgi verir, ancak derin bir analize ve değerlendirmeye tabi tutmaz. Ama Bonaparte'ın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı izlediği siyaset açıkça ve ahlaki açıdan da yargılanır. Cevdet burada Osmanlı okuruna bir özdeşleştirme önerisinde bulunuyor.

İşlenen ana motif aldatılmışlıktır. Napoléon'un Osmanlılara ilk ihaneti Mısır'ı işgal etmesiydi. Cevdet bunu "vefasızlık", "ahd-şikenlik", "usûl-i düvel ve hukuk-ı milel haricinde ve mürüvvet ve insaniyetin ötesinde" bir davranış gibi görür.[33] Cevdet'in benimsediği rivayetlerden edindiği bilgiye göre Napoléon'un birçok kez kendisinin de Müslüman olduğunu ve İslam'ın menfaatini temsil ettiğini söylemiş olması Cevdet'in düşüncesini elbette değiştirmemişti.[34] Bunun bir kandırmacadan ibaret olduğunu her okur anlıyordu.

Napoléon'un Suriye seferi sırasında Ramala'nın Arnavut muhafızlarını esir aldıktan sonra katletmesini de Cevdet, çok acı kelimelerle dile getirir. "milel-i mütemeddinede işitilmemiş bir tavr-ı Cengizanedir,"[35] "mazeret kabul etmez ve afvı kabil olmaz bir hareket-i vahşiyane ve hunrizanedir"[36] diyen Cevdet, tüm bunların medeniyeti yayma iddiasıyla büyük bir aykırılık içerisinde olduğunu ekler. Son olarak da Akka'dan Mısır'a dönerken daha hızlı ilerleyebilmek için yaralı Fransız askerlerini yüksek dozda afyon vererek öldürdüğünü yazar.[37]

İhtilalci Ahlaksızlık

Bu noktada tarihte biraz geriye gitmek gerekir, çünkü Napoléon'a yönelttiği suçlamaları Cevdet, Fransız İhtilali'nin sonuçlarıyla nedensel bir bağlantı içersinde görür.[38] Cevdet her ne kadar ihtilalin gidişatını isabetli bir şekilde özetleyip dünya tarihindeki anlamını kabul etse de, Arıkan'ın

---

33 *Tarih* 1309.VI, s. 330-331, alıntılar s. 331.

34 *Tarih* 1309.VI, s. 326-327, 343-344; VII, s. 41-42.

35 *Tarih* 1309.VII, s. 18.

36 *Age.*, ayrıca krş. VII, s. 58.

37 *Tarih* 1309.VII, s. 26. M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Bonaparte'nin Akkâ Muhâsarası", *Tarih Dergisi*, XV/20 (1965), s. 1-20'de bu hadisenin sözü edilmez.

38 *Tarih* 1309.VII, s. 18.

çok yerinde bir tespitiyle, ihtilali sonuçta düzene karşı yapılmış düzensizliğin haksız bir ayaklanması olarak algılar.[39] Dahası onun gözünde bu olay sadece uzaktaki bir Frengistan'da vuku bulmuş garip bir olgu değildir.

İhtilali Osmanlı Imparatorluğu için tehlikeli görmüş olmalı.[40] Cilt 1275.IV'teki ilk değinişlerinde "garip" olarak tanımladığı ihtilal,[41] yakından incelendiğinde bir ahlaksızlığa dönüşür: Dine karşı olması Cevdet'in nefretine sebepti.[42] Neticede devrimi ahlaksızca,[43] hatta vahşiyane[44] olarak değerlendirir.

İhtilalin antiotoriter ve ateist tarafı göz önünde bulundurulduğunda bu tek yönlü yargı pek şaşırtıcı değildir. Ancak Cevdet'in bu gelişmelerden Aydınlanma çağı fikirlerinden ziyade ayak takımının ("erazil") yönetimini sorumlu tuttuğu göze çarpar.[45] Bununla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi elitin herhangi bir mensubunun dünya görüşüne en uygun

---

39 Arıkan, "Fransız İhtilâli", s. 99. Bununla ilgili *Tarih*'ten metinler: 1309.V, s. 236; X, s. 196 (restorasyona karşı çıkan muhalefetle ilgili olarak). U. Meriç, s. 74-83, özellikle s. 80'de buroda biraz aşağıda sunulanların tam tersine Fransız İhtilâli'nin Cevdet için bütün devrimlerin numunesini teşkîl ettiğini iddia eder.

40 *Tarih*'te bunun açıkça ifade edildiği yalnızca az yer vardır: *Tarih* 1309.VI, s. 190'da ihtilal bir şelale ile karşılaştırılır: Yolunu küçük derelerde kaybetmediği müddetçe onu dizginlemenin imkânı olmadığı gibi zamanında yatağını hazırlayanları da azgın suların kollarında boğdurur. Sayfa 279 buna paralel olarak okunabilir. Cevdet ihtilalle ilgili bölümün bir kısmını "ihtilal nasıl ve ne zamana kadar daha engellenebilirdi?" sorusuna ayırır (VI, s. 161-166). Cevdet tarafından aynen alınan muhtırasında da Âtıf Efendi, bu ihtilalin Osmanlı İmparatorluğu için yaratacağı tehlikelere karşı uyarılarda bulunuyordu (VI, s. 394-401). Biyografik paralellikler daha ilginçtir. İhtilali konu alan 1286.VI cildinin yayımlanmasından bir yıl önce İstanbul'da memur zevceleri eşlerinin maaşları için sokağa dökülmüşlerdi. Cevdet'in aklına belki Versailles'daki pazarcı kadınlarla bir bağlantı kurmak gelmiş olabilir (Findley, *Civil Officialdom*, s. 326, krş. *Tarih* 1309.VI, s. 175). 1856 Islahat Fermanı'ndan az sonra Cevdet, Ermeni Patrikliği'ne bir yönetmelik hazırlamakla görevli bir komisyonun üyesiydi. Ona göre Ermenilerin sunduğu öneriler Fransa Birinci Cumhuriyet devri metinlerine hayli benziyordu: "İşte ol vakit yeni yetişen Ermeni çelebilerinin ne yol aldıkları görüldü".

41 *Tarih* 1309.V, s. 42 (= 1275.IV, s. 351), 52 (= 1275.IV, s. 392).

42 Kınanan "dinsizlik"tir. Fransız İhtilali'nde Osmanlılara en fazla itici gelen, ateist tarafı olmalı. Lewis, "Impact of the French Revolution", s. 122-123. Belgeleyen yerler: *Tarih* 1309.VI, s. 166, 187, 286; XII, s. 205. *Tarih* 1309.I, s. 230'da Montesquieu'nün, Voltaire'in ve Rousseau'nun ateist olarak yorumlanmalarının bir yanlış anlama olarak değerlendirilmesi son derece ilginçtir. Bunun tam karşıtı: VI, s. 166.

43 *Tarih* 1309.VI, s. 187-188, 286, 331, 332.

44 Cevdet "vahşi" kelimesini kullanır. *Tarih* 1309.VI, s. 172-173, 178, 181-182, 279 - orada "vahşiyet ve cumhuriyet efkârı[nın]" sözü edilir; VII, s. 17-18; X, s. 186.

45 *Tarih* 1309.VI, s. 167-168, 171-173, 175, 178, 180, 182, 186, 189. Sık sık erazil ile vahşet arasında bağlantı kurulur.

açıklamayı getirmiş oluyordu.[46] Çünkü halk[47] kendisini ve kendi menfaatini bilmez, bu yüzden de güçlü bir el tarafından yönetilmesi gerekir.[48] Sıradan bir adamın aklı dedikodu ve boş laflarla kolayca karıştırılabilir[49] ve "her kafadan bir ses çıkmağa başlamasından" da "söz ayağa düşdü"günde tehlike ortaya çıkar.[50]

Gerçekten de *Tarih-i Cevdet*'te Tanzimat'ın tebaaya ilişkin getirdiği yeni anlayıştan çok az iz vardır: Emre amade sürünün (reaya) yerini hizaya sokulması gereken ama kanunlarca koruma altında olan halk (tebaa) almıştı.[51] *Tarih*'in son ciltlerinde Cevdet de "tebaa"dan bahseder, ancak siyasi süreçte halka bağımsız bir rol vermez.[52] Vaka-i Selimiye bahsinde bundan söz edilmişse de bu görüşü kamuoyunun oynadığı rol bağlamında biraz daha farklılaştırmak gerekecek.

Açıklamasının bir yerinde ise Cevdet bilinen Osmanlı anlayışıyla tezat içerisindedir. Sadrazam Damad İbrahim Paşa'dan beri (1718-1730) Osmanlı ıslahatçılarının gözünde halk ilke olarak tutucuydu ve konu ne olursa olsun tüm yeniliklere karşı düşmanca bir tavır alıyordu. Bu anlayış *Tarih-i Cevdet*'te de hüküm sürmektedir.[53] Ancak Fransız İhtilali anlatısında ayaktakımı birden yeniliğin taşıyıcısı olur.

Sonuçta Napoleon'un izlediği siyaset ilke olarak ahlaksızlığa yakınlaş-

46 Findley, *Civil Officialdom*, s. 198-199'da İbrahim Hakkı Paşa örneğiyle 20. yüzyıla kadar sıradan insanlarla yüksek rütbe sahiplerinin nasıl katiyetle birbirinden ayrıldığını gösterir. Osmanlı tarihyazıcılığında sıradan halkın durumunu nazar-ı dikkate almak temel bir siyasi hata sayılıyordu (Thomas, *A Study of Naima*, s. 110-117).

47 Sıradan insanlar için en sık kullanılan terim "avamm"dır. Cevdet'in (*Tarih* 1309.III, s. 257) Vâsıf'tan (*Mehâsinü'l-âsâr* [haz. İlgürel], s. 300) yaptığı bir alıntıda görüldüğü gibi "avamm" yerine "halk" da kullanılıyor: o yerde asıl "işgal-i avamm-ı nas" "halka eğlence" olarak alıntılanır. *Tarih*'te "halk" çoğu zaman da "tevabi, insanlar" anlamlarında kullanılır. "Nas" için de - özellikle alt tabakalar kastedildiğinde - aynı şey geçerlidir. Nüfus manasında halk "ehalî"dir. "Millet" bugünkü anlamının yanı sıra dini topluluğu da ifade eder. 1839 Gülhane Hatt-ı Şerifi'nden beri "tebaa" eski "reaya" sözcüğün yerine geçerek İmparatorluğa mensup insanlar için kullanılıyordu (Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 189).

48 *Tarih* 1309.I, s. 73; XII, s. 147.

49 Birçok örnekten bazıları: *Tarih* 1309.II, s. 243; IX, s. 119-120, 146; X, s. 146.

50 "Her kafadan bir ses çıkmaya başlaması": *Tarih* 1309.V, s. 45; "söz ayağa düşdü": *Tarih* 1309.VI, s. 178; VIII, s. 189, 192. Ayrıca krş. *Tarih* 1309.VIII, s. 183.

51 Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, s. 22.

52 Otobiyografik yazılarında durum biraz farklıdır. Kırım Savaşı zamanı hakkında şöyle yazar: "Halkın oldukça gözleri açıldı. Ne yapılsa halkın nazar-ı dikkatine çarpar oldu." *Tezâkir*, c. I, s. 26.

53 Örnek olarak: *Tarih* 1309.I, s. 72, 76; V, s. 245; VI, s. 134; VIII, s. 121, 141; XII, s. 141.

tırılır. Napoléon'un 1804'ten sonraki Osmanlı politikasını, Mısır'ın işgalinden bile ağır eleştirmesi ilgi çekicidir. Mısır'ın üzerinde çok fazla durmaması Cevdet'in bakış açısının ne kadar merkeziyetçi olduğunu açıkça gösterir. Cevdet Napoléon'u Osmanlı İmparatorluğu'nu Ruslar'la 1806'da başlayan savaşa sokmakla, eski Osmanlı-İngiliz dostluğunu bozmakla ve sadık dostunu Tilsit Barışı'nda yalnız bırakmakla ağır bir şekilde itham eder.[54]

Cevdet'e göre Osmanlıların bu büyük ihanetten aldıkları dersler olmuştur: "El-hasıl vükelâ-yı Devlet-i Aliyye ol vakte kadar Napoléon'un yalanlarına pek çok aldandılar lâkin aldana aldana aldatmağı dahi öğrendiler ve bu malûmat-ı cedideyi evvel-be-evvel anın memurları hakkında sarf ile mukabele bi'l-misil kaidesine riayet etdiler yani bu esnada Fransa diplomatlarını lisan-ı istihza ile epeyce avutup aldattılar."[55]

Cevdet burada sadece Osmanlı-Fransız ilişkisinin 1811'de nasıl geliştiğini anlatmıyor. Bu bölüm Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla ilişkisi bağlamında okunup anlaşılmalıdır. Çünkü bu kısımda *Tarih*'te sıkça tekrarlanan ve Cevdet'in siyasi anlayışını yansıtan birtakım izler bulunur.

Avrupa Dengesi ve Devletin Menfaati

Önce Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa dış politikası ele alınmalıdır. Cevdet açıkça ve tüm *Tarih* boyunca Avrupa'daki siyasi denge öğretisini savunmaktadır. Vâsıf'ın tersine,[56] Avrupa'yı, gücünü din birliğinden alan ve Osmanlı İmparatorluğu'na düşman bir bütün olarak görmez. Ona göre, Avrupa'yı oluşturan devletlerin mezhep ve siyasi çıkarları birbirinden çok farklıdır.[57] Cevdet Osmanlı-Rus anlaşmazlıklarını hep jeopolitik dengenin bir sonucu olarak ya da bu çerçevede ele almaktadır.[58] I. François dönemi Fransa'sı ile Şarlken (V. Karl) zamanı Habsburg İmparatorluğu arasındaki çekişmeler sonrasındaki Avrupa tarihi Cevdet'e göre bir

54 *Tarih* 1309.VIII, s.56-57, 102, 238; IX, s. 56-57, 69, 126; X, s. 25, 42; XII, s. 195. Özellikle VIII, s. 223 çok ilginçtir: Cevdet Napoléon'u konuşturarak Osmanlı İmparatorluğu'na karşı izlediği siyaset değişikliğinin savunmasını yaptırır: III. Selim'in tahttan indirilişi Osmanlılar'dan bir şey olamayacağını ona kanıtlamış.

55 *Tarih* 1309.IX, s. 269.

56 *Tarih* 1309.III, s. 70'i Vâsıf, *Mehâsinü'l-âsâr* (haz. İlgürel), s. 169 ile karşılaştırınız.

57 *Tarih* 1309.II, s. 289-291; V, s. 13-14. Cevdet'in gerekçelendirmesinin bu tarafını Ü. Meriç göz önünde tutmamıştır. (*Cevdet Paşa,* s. 49).

58 Örnekler: *Tarih* 1309.II, s. 120-121, 206-207, 289-291; III, s. 60-62; VI, s. 285 (Âtıf Efendi'nin muhtırasına istinaden, s. 394-401); X, s. 163-164. Napoléon'un Mısır çıkarmasına karşı yapılan Osmanlı-Rus ittifakı Cevdet için en tuhaf olaylardan biridir ("garaib-i ahvalden"): *Tarih* 1309.VII, s. 9.

bütün olarak bu dengenin tarihidir[59] Cevdet, "Nemçe'nin düşman-ı tabiisi Prusya devleti"[60] gibi ifadeler kullanır. 1854'te bunu yazdığında muhtemelen bu tespit genel olarak geçerli bir fikirdi. Üçlü İttifak dönemine denk gelen Tertib-i Cedid zamanında bu ifade, çağıyla uyuşmadığı halde metinde varlığını sürdürmektedir.

Cevdet'in diplomasiye olan ilgisinin[61] doruk noktasını Viyana Kongresi anlatısı oluşturur. Müzakereleri etraflıca nakleder[62] ve son cildin bitiminde bu kadar önemli bir kongreye Osmanlı İmparatorluğu'nun neden aktif olarak katılmadığı sorusunun cevabını arar.[63] "Viyana Kongresi mesbuk bi'l-misil olmayan bir büyük meclis-i düvelîdir ki Avrupa'nın hukuk-ı düveliyyesini tadil ve tesviye ile umur-ı mülkîye ve siyasiyesinin te'lîf ve tevhidine bâdî olmuştur. Netâyic-i müzâkerâtı nice yıllar Avrupa devletlerince usul ve desturü'l-amel olub birinin inhirafı vuku' bulsa diğer devletler bi'l-ittifak anı bu usule irca' edegelmiştir. Düvel-i Avrupa fi-mabad gasb u garata kıyam eden devletin aleyhine bi'l-ittifak iktihâm etmeğe bu mecliste karar vermişlerdir."[64] Cevdet gibi biri için bu ilkelerin ne kadar önemli olduğu aşikârdır. Cevdet, siyasi durum gereği, Rusya'nın güneye doğru genişlemesini engellemek amacıyla Osmanlılardan yana çıkan Metternich gibi bazı politikacıların olmasına rağmen Viyana Kongresi'ne hiçbir Osmanlı temsilcisinin katılmamasından dolayı son derece müteessirdi.[65]

Diğer bazı bölümlerde Cevdet'in diplomasiye ilgisi Osmanlı İmparatorluğu'nun bu sisteme dahil edilmesini savunmaya dönüşür. Osmanlı İmparatorluğu konumunu sağlamlaştırmak için kendisini bu dengenin bir parçası olarak görmelidir. Hatta Cevdet, III. Selim'in böyle bir denge politikası izlemeyi amaçladığını yazar.[66]

Cevdet'in Napoléon'a karşı tutumu bu bağlamda açıklığa kavuşur: Bu uluslararası sistemi tek bir tarafın değiştirmeye, hatta bozmaya çalışması hiç takdirini kazanmıyordu. Bu tür girişimlerin sonuçta başarısız olacağından emindi.[67]

---

59 *Tarih* 1309.I, s. 217-247.

60 *Tarih* 1309.II, s. 121 (krş. [1271].I, s. 242).

61 Devletlerarası protokol ve hukuk kurallarının ele alındığı bir arabölümde de bu ilgi dile gelmektedir: *Tarih* 1309.VI, s. 254-261. Dış politikanın devlet işlerinin en önemli ve nazik alanı olduğunu belirtir: *Tarih* 1309.XI, s. 63-70.

62 *Tarih* 1309.X, s. 156-181.

63 *Tarih* 1309.XII, s. 195-204.

64 *Tarih* 1309.X, s. 156.

65 *Tarih* 1309.X, s. 143; XII, s. 195-204.

66 *Tarih* 1309.VI, s. 200.

67 Bu sadece Napoléon için geçerli değil. Rus çarı II. Aleksandr'ın kendi anlayışına gö-

Diğer taraftan Cevdet *Tarih*'te her fırsatta müttefiklere fazla güven duyulmaması için uyarır; çünkü devletleri dış politik girişimlerde bulunmaya iten tek etkenin bu politikalarından sağladıkları menfaat olduğunu düşünür. Ona göre ittifakların temelinde ne eski dostluklar ne de dini bağlar, sadece ortak çıkarlar vardır. Bu nedenle savaş açma ya da ittifak kurma kararları şeriatın alanına girmez.[68] Cevdet'in sözleriyle: "...dost bir devlete vefakâr dost nazarıyla bakmak hatâdır. İttifakat-ı düveliye menafi-i müştereke üzerine müessestir. Hiçbir devlet kendisinin menfaat-ı mahsusesi olmadıkça diğer devlet için uğraşmaz. Dünya kurulalı bir devlet diğer devletle menafi-i müştereke üzerine ittifak ederek ikisi müstefid olagelmiştir."[69]

İyi bir dış politikacı, Metternich gibi bu kanunu kavrayan ve uygulayan kişidir.[70] Bu yüzden de Cevdet *Tarih*'te yabancı devletlerin elçilerine ve onların kendi hükümetlerinin çıkarlarını kabul ettirme çabalarına fazla kızmaz.[71] Daha ziyade Osmanlı İmparatorluğu'nun geçmiş zamanlardaki hatalı siyasetinden kaynaklanan ve artık değiştirilmesi mümkün olmayan hukuki sonuçlarından şikâyetçidir.[72] Kanuni Sultan Süleyman'ın I. François'ya yardım etmesinden beri süregelen dostluğu bozan Napoléon'un tavrını Cevdet sadece iki yerde eleştirir.[73] Ancak bu tutarsızlık Cevdet'in ilkelerinde bir değişikliğe yol açmaz; bu daha çok Napoléon'un ahlaki sefaletini konu ettiği polemiğin bir parçası olarak anlaşılmalıdır.

Dış politikanın bu yorumu nerden kaynaklanıyor? Bunun cevabı basit. Avrupa dengesinin sağlamlığına güven ve en başta Rusya'ya karşı Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak için özellikle Fransa'yla İngiltere arasındaki gibi akıllıca ve değişken bir ittifaklar stratejisi: Bu, Reşid Paşa'nın da izlediği siyasetti. Cevdet bir muhtırasında Reşid Paşa'nın bir akşam sohbeti esnasında kendisine şunları söylediğini nakleder: "biz bu mevkii kendi kuvvetimizle muhafaza edemeyeceğiz, bundan sonra bu mevki bizi muhafaza edecek fakat hüsn-i idare şarttır ve illâ düvel-i Avrupa bizi rahat bırakmazlar. İstanbul ise her devletin matmah-ı nazarı olduğu halde kabil-i taksim

re oluşturmak istediği devletler sistemi de Cevdet'in gözünde "tasavvurat-ı beyhudeden" idi. *Tarih* 1309.VIII, s. 16.

68 *Tarih* 1309.V, s. 13-14; buna paralel I, s. 79; II, s. 195-197, 229-230; III, s. 11-12, 95-96; IV, s. 173, 211; 7.N.1311 tarihli muhtıra: BBA-OA, Y.E.E. 18/1856/93/39, s. 1-2.

69 *Tarih* 1309.XII, s. 202, buna paralel III, s. 15. Bu görüşle VIII, s. 11 bir bakımdan tezat içindedir: Burada yeniçağda ("asâr-ı cedidede") din birliği siyasetinin yerini çıkar siyasetinin aldığı yazar.

70 *Tarih* 1309.X, s. 120. X, s. 169'da hükümdarlar arası dostlukla devletler arası dostluk arasındaki farkı tanımlar.

71 Örneğin *Tarih* 1309.II, s. 106; X, s. 26.

72 Avrupalıların ticari imtiyazları hakkında *Tarih* 1309.II, s. 196-197.

73 *Tarih* 1309.VI, s. 330; VIII, s. 238.

değildir. Ve eğerçe hüsn-i idareye muvaffak olamaz isek burada bir idare-i müştereke teşekkül eder."[74] Demek ki Avrupa'daki çıkar çatışmaları kimseye verilmeyen İstanbul'un Osmanlı yönetiminde kalmasını sağlayacaktı. Böylece İmparatorluğun devamı şimdilik güvence altına alınmış olacaktı.

Cevdet *Tarih*'in sonunda Reşid Paşa'nın gayretleri sayesinde Sultan Abdülmecid "umur-ı siyasiyesini yola koyup be-hakk Avrupa müvazenesine dahil olmuştur"[75] diye yazdığında bu politikayı kasteder.

Cevdet daha bunu yazarken yanılıyordu. Kendisinin, hatta tecrübeli dış politikacıların da görmediği bir gelişme içinde 1880'lerden sonra Avrupa'daki denge sistemi dağılmaya başlamıştı. Asya ve Afrika'daki bölge ve pazarlar için verilen emperyalist savaş, jeopolitik dengenin önkoşullarını ortadan kaldırmıştı. Avrupa içi ülkelerarası anlaşmaların sistemi, sorunları sınırlayıcı ya da önleyici karakterini yitirmişti.[76] Bu gelişme önce ekonomik ve siyasi açıdan başat ana ülkelerin çevresinde, Balkanlar ve Kuzey Afrika'da kendisini göstermeye başladı, sonra bir ileriki aşamada çok daha genel olarak I. Dünya Savaşı'nda belirdi. Cevdet bu gelişmelerin başlangıcını yaşayarak görecekti.

Avrupa ve İlerleme

Osmanlı müzakerecilerin Napoléon'un gönderdiği elçilerden dış siyasette aldatmayı öğrenmiş olmalarının ikinci bir önemli yanı vardır: Avrupalı olanı benimsemek. Tanzimat'a sürekli getirilen eleştirilerden biri, sadece teknik ve hukuki düzenlemelerinin yüzeysel bir taklidine giriştiği ve bu nedenle başarısız olduğudur.[77] Gerçekten de "modernleşme yandaşı"

---

74 BBA-OA, Y.E.E., 18/553-588/93/38, s. 1. Reşid Paşa'nın dış siyaseti ile ilgili olarak, Bayram Kodaman, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", *Ankara, 13.-14.III.1985 Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, s. 71-75; M. Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris ve Londra Sefaretleri Esnasındaki Siyasi Yazıları", *Tarih Vesikaları*, I/1 (1941), s. 30-44; I/2 (1941), s. 145-155; I/4 (1942), s. 283-296; I/6 (1942), s. 430-442; II/7 (1942), s. 41-55; II/9 (1942), s. 208-219; II/12 (1943), s. 452-461; "Reşid Paşa'nın Siyasi Yazıları", *Tarih Dergisi*, X/14 (1959), s. 59-70; XI/15 (1960), s. 121-142; XII/16 (1962), s. 43-62.

75 *Tarih* 1309.XII, s. 220.

76 Patrick Verlay, "Die politischen Verhältnisse: Vom Liberalismus zum Imperialismus", Guy Palmade (ed.), *Fischer Weltgeschichte, Band 27. Das bürgerliche Zeitalter*, Frankfurt am Main, 1974, s. 233-316, özellikle 314-316.

77 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 2. b., İstanbul, 1979, s. 67. Krş. Lewis, *Emergence of Modern Turkey*, s. 101-121'deki özet. Bu görüş Osmanlı reform araştırmalarında çok uzun süre etkili olmuştur, fakat çoğu zaman dikkate alınmayan bazı nüansları da dile getirir. Tanzimata getirilen eleştiri, Batı kültürünün sürekli olarak evrensel geçerliliği olan sonuçlar çıkaran bir söylem olduğu yolundaki (başka bağlamlarda artık pek taraftar bulmayan) kanaati zımnen içermektedir.

entelektüeller arasında bile, bazen Hıristiyan bazen ateist olarak algıladıkları ve bu yüzden tehdit olarak gördükleri Batı düşüncesine karşı endişeler yaygındı. Bu zihniyet sık sık ahlaki bir kınamaya dönüşüyor ve hemen her zaman Batı'nın Osmanlı toplumundan tamamıyla farklı ve ayrı bir manevi birlik olarak algılanmasına yol açıyordu. Osmanlılarla Avrupalıların ortak yanları ve Batıdaki ahenksiz çeşitlilik böylece unutuluyordu. Yapılması gereken kendi kimliğini korumaktı. Ancak bunun için sık sık bu kimliği yeniden tanımlamak gerekiyordu ki işte bu noktada zorunlu olarak "Avrupa" veya Avrupa imgesiyle bilinçli bir karşıtlık oluşturuluyordu.[78]

Bu sorunlu ilişkiye Ahmed Midhat Efendi iyi bir örnek oluşturur. Teknik alandaki gelişmeler ve medeniyet seviyesindeki yükselmelere büyük saygı duymasına rağmen kimliğin değiştirilmesine kesinlikle karşıydı: Ona göre, İslam'ın bu konuda öğrenecek bir şeyi yoktu.[79] Osmanlı toplumunun geçen yüzyıldaki modernleşme baskısına tepkisinin gerçekten ne derece büyük olduğunu yavaş yavaş anlamaya başlıyoruz.[80]

Ahmed Cevdet'in Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa yasalarını alması taraftarı olmaması onun Avrupa'ya karşı aşırı mesafeli bir tutumun temsilcisi olarak görülmesine yetmiştir. Bu iddiaya karşı fazla bir şey söylenemezse de böylece tutumunun bir açıklaması yapılmış da olmaz. Cevdet "Avrupa" problemini nasıl çözmüş, modernleşme baskısına nasıl bir tepki göstermiştir?

Yukarıda sözü edilen unsurlardan bazılarını Cevdet'te de bulmak mümkündür. "Avrupa medeniyeti"[81] *Tarih*'te bir bütün olarak kabul edilir. Siyasi düşünce ayrılıkları ve Fransız İhtilali anlatılırken değinilen ateistler dışında Avrupa medeniyeti içindeki kayda değer farklılıkların hiç

78 Niyazi Berkes'in *Türk Düşününde Batı Sorunu*, (Ankara - İstanbul, 1975) adlı eseri Batı düşünce dünyasına Osmanlı-Türk tepkisinin konu edildiği tek monografidir. Önemli bir tanıtma ve eleştiri: Şerif Mardin, "Türk Düşüncesinde Batı Sorunu", *Türk Modernleşmesi. Makaleler IV*, İstanbul, 1991, s. 238-247 (ilk kez yayımlandığı yer: *Politika*, 18.1.1976). Çok önemli başka bir makale: Tilman Nagel, "Identitätskrise und Selbstfindung. Eine Betrachtung zum zeitgenössischen muslimischen Geschichtsverständnis", *Welt des Islam*, N. F. XIX/1-4 (1979), s. 74-97. Nagel yazısında bu fikir mücadelesinin bugünkü Arap tarihçiliği üzerindeki bazı sonuçlarını incelemektedir. Şartların farklılığı göz önünde tutulursa Nagel'in incelediği örneklerin Türk tarihyazıcılığının bir kısmı için de geçerli olduğu kanaatindeyim.

79 Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Ankara, 1975 adlı eserinde zengin malzemeler sunmaktadır. Ayrıca bkz. Jale Parla, *Babalar ve Oğullar. Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İstanbul, 1990, s. 67-68.

80 Düşünce dünyası ve mentalitenin değişmesiyle ilgili olarak, bkz. Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, s. 170-190.

81 *Tarih* 1309.I, s. 124; VIII, s. 45.

konusu açılmaz. Teknik, bilim ve eğitimdeki başarılar ön planda tutulur: Bunlar elbette modern silahlı kuvvetler, endüstrinin, kitap basımının ve eğitim sisteminin yaygınlaştırılması, buharlı gemi ve demiryolları, gemi yapımı ve su çiçeği aşısıyla karantinanın uygulanması gibi tıp biliminin geliştirdikleridir.[82]

Bu medeniyette ahlaki eksikliklerin[83] olduğuna değinilmesi ya da tehlike olarak görülmesi istisnaidir. Rumlar arasında Avrupai eğitimin yaygınlaşmasının milliyetçi hareketle aynı zamana denk düşmesi buna örnek teşkil eder.[84] Milliyetçilikle bağlantılı olarak Cevdet'in genellikle tasvip ettiği olumlu özellikleri beraberinde getiren bir kavram,[85] tehdit edici gelişmeler için tanımlayıcı olmaya başlar: terakki.

Terakki İslam modernizminin anahtar kavramlarından biridir. Bu kavram birbirlerinden son derece farklı ve birçok konuda mutabık kalamayan Jön Türkler'den Şinasi, Namık Kemal ve Ali Suavi,[86] bilim meraklısı Münif Paşa,[87] Mehmed Ali Paşa'nın savunucusu Rifaa et-Tahtavi,[88] eğitim reformisti Ali Mübarek,[89] Ahmed Midhat Efendi[90] ya da Cemaleddin el-Afgani[91] gibi entelektüellerin ortak paydasıdır. Yani bu kavramı ilke olarak olumlu anlamda kullanan tek kişi Cevdet değildi. Ancak bu kullanımın bazı özellikleri vardır.

Birincisi, öncelikle terakkinin Cevdet için merkezi bir kavram olmadığını belirtmek gerekir. Genç Osmanlılar için siyasi bir gaye olan ve

82 Birçok örnekten bazıları: *Tarih* 1309.I, s. 68-76, 104, 108, 117-124, 233-238; III, s. 160-161; V, s. 167; VI, s. 88, 261; VII, s. 286-287; IX, s. 266-267; X, 92-93; XI, s. 6-7, 68; XII, s. 138-139.

83 *Tarih* 1309.X, s. 68-69'da Moskova'dan geri çekilen Fransız ordusunun anlatıldığı bölümde Cevdet, ordunun büyüklüğünü ve hatırı sayılır teçhizatını, geriden gelen asker aileleri, oyuncular ve fahişelerden oluşan barhanayla karşılaştırarak tezat içerisinde gösterir. Bölümün sonunda bu barhanayı yaylaya çıkan göçmenlerle karşılaştırması da dikkate değerdir. Burada anlam bakımından birbiriyle karşıtlık içerisinde olan kelimeler kullanarak konuyu bildiği bir semantik sahada irdeler: "bedevi"nin karşıtı "medeni" olur.

84 *Tarih* 1309.XI, s. 68-69.

85 *Tarih* 1309.XII, s. 214-215.

86 Şerif Mardin, "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul, 1985, s. 342-351, özellikle 344-345.

87 Recep Duran, "Mehmet Tahir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi", *Erdem*, II/6 (1986 [1987]), s. 801-850, özellikle 836-41.

88 Delanoue, *Moralistes et politiques*, c. II, s. 459-461, 485-487.

89 *Age.*, s. 528-533.

90 Okay, *Ahmed Midhat*, çeşitli yerlerde.

91 Nikkie R. Keddie, *An Islamic Response to Imperialism. Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad-Din "al-Afghani"*, 2. b., Berkeley - Los Angeles - Londra, 1983, s. 82-90.

1908'den sonra iktidarda olan İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne adını veren kavram, Cevdet'e göre zenginlik, eğitim ya da güvenlik anlamında halkı ya da devleti refaha ulaştıracak bir reformun taşıyıcı özelliğiydi. Bunlar yukarıda alıntısı yapılmış bölümlerde kolayca tespit edilebilir.[92] "İlerleme" Cevdet için en iyimser yorumla bir araçtır, toplum yararına olan kurumların ve yapılanların pozitif bir özelliğidir, ancak bir amaç değildir.

İkinci olarak "ilerleme" Cevdet'in dünya görüşünde zamana ait bir mantığa bağlı değildir. Anlatımının hiçbir yerinde övdüğü kurumların hayata yeni bir boyut kazandırdığını, bunların gelişmesiyle insanlığın bir adım daha öne gittiğini, yani insanlığın ya da medeniyetin sürekli olarak yükseldiğini ve gelişmeye devam ettiğini ima bile etmez. Ama işte tam da bu fikir, her ne kadar bu görüşün iyimserliğini bugün artık anlamak zorsa da, 19. yüzyıl ilerleme düşüncesinin çekirdeğini oluşturur. Namık Kemal ilerlemeyle ulaşılanı geri dönülemez bir kazanım[93] olarak görürken, Cevdet başka bir bağlamda bunu en fazla ümit etmeye yanaşırdı.[94] Cevdet'in tutumu daha ziyade Rifaa et-Tahtavi'ninkine benzetilebilir:[95] İlerlemenin en önemli şartlarından bilim ve eğitim[96] ya vardır ya da yoktur, ama bunlar ilke olarak içerik ve yapılarını değiştirmezler. Cevdet bilimsel yenilikler olduğunu yadsımaz, ama onun gözünde bunlar insanı ve onun dünyadaki konumu değiştirmez.[97] İlerleme hüküm sürdüğü zaman durum iyi, olmadığı zaman kötüdür, o zaman da bir çaresine bakılması gerekir.

92 Diğer örnekler: *Tarih* 1309.VI, s. 161; VII, s. 59. Bunun dışında Cevdet bu kelimeyi hiçbir felsefi ya da siyasi anlam katmadan da "terakki bulmak" (ilerlemek, yükselmek) şeklinde kullanır (birçok örnekten ancak iki tane: I, s. 16; VII, s. 280).

93 S. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 321-322. Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, c. I, İstanbul, 1326, s. 12

94 İbn Haldun, *Mukaddime*, c. III, s. 115.

95 *Choueiri, Arab Historiography*, s. 16-17.

96 *Tezâkir*, c. IV, s. 25, 102. Buna benzer s. 239'da alıntılanan Ahmed Midhat Efendi'ye yazdığı mektup: 1000 (1591/2) yılına kadar bilimsel ilerleme İslam milletinde, ondan sonra Avrupa'da olmuş ve şaşılası derecede yüksek bir seviyeye ulaşılmış. Ama Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu'nda ulaşılandan farklı bir yere ulaşıldığı söylenmiyor sadece aynı şeyin daha etkili bir varyantı kastediliyor. *Tarih*'teki deliller: 1309.I, s. 37, 108; VI, s. 179; VIII, s. 71. Ayrıca İbn Haldun, *Mukaddime*, c. III, s. 205'deki medeniyet ("umur-ı temeddünce") için doğa bilimlerinin önemini özellikle vurgulayan notuna bakınız.

97 Astronominin (*Tarih* 1309.IV, s. 92-93), ateşli silahların (VII, s. 191-192; X, s. 146-147) ve gemi yapımının (VI, s. 144; VII, s. 286-287) gelişmesine ilişkin yazdıklarında bu çok belirgindir. *Mecelle*'nin yorumunu yaparken da bir kez (belli ki bir Avrupalı'dan alıntı yaparak) bu görüşünü ele alır (*Tezâkir*, c. I, s. 64). İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinin bir yerine (c. III, İstanbul, 1277, s. 114-115) ilişkin görüşü önemli bir nokta teşkil eder. Burada her ne kadar Avrupa'daki buluşların dünyayı değiştirdiğinden söz etse de, bilimin tarih boyunca kürenin bir yanından öbür yanına göç ettiği düşüncesini çok daha detaylı bir şekilde takip eder. Babil, Endülüs ya da "Avrupa" bu ha-

Oğlu Ali Sedad'ın kaleme aldığı *Mizanü'l-ukûl fi'l-mantık ve'l-usûl* adlı mantık çalışması için 1885'te yazdığı önsöz bu tutumuna iyi bir örnektir. Kendisinin yazdığı *Miyar-ı Sedad*'ın aksine bu eser Avrupa mantığı temel alınarak yazılmıştır. Ahmed Cevdet elbette kitabı över, ancak buradaki Avrupa mantığının İslam mantığından ileri olduğunu kabul etmez (bir tek metodoloji için istisna yapar). İslam'daki örnekleriyle özdeşleştiremediklerini oyuncak olarak niteler.[98] Burada İslam felsefesinin geleneksel önermelerini terk etmek kaygısından ziyade (zaten bunu kimse ondan beklemiyordu) gerçekten yeni olanın kavramıyla yaşadığı zorluk dile gelir. Ali Sedad'ın sunduğu mantıkla kendisinin tanıdığı mantık arasındaki tezatlar bu yöntemle ya kenara itiliyor ya da birbirine uyumlu hale getiriliyordu.[99]

Ahmed Cevdet'in ilerleme kavramını belirleyen üçüncü nokta özselleştirmedir (ortogenez). Bir yeniliğin imgelem ufkuna dahil edilebilmesi için o yenilikle kişinin "kendi" geleneğinden gelen tanıdık bir unsurla bağlantısı kurulur. Söz konusu yenilik diğer kültürel bağlamlardan alınmışsa böylece "yabancılık" perdelenmiş olur.[100] Özselleştirme, en azından mantık yapısı itibarıyla ilke olarak tarihi anlamda bir yükselmeye izin verirse de pratikte daha ziyade önce ve sonra arasındaki farklılıkları örter.[101] Mesela Namık Kemal İngiltere'de hayran kaldığı birçok kuruluşun aslen İslam kaynaklı olduğunu, bunların Avrupalılar tarafından alınıp geliştirildiği dü-

reketin tamamen birbirine denk devreleridir. Bu görüşle medeniyetin tüm kazanımlarının İslam'a bağlı olduğu iddiasından vazgeçilmiş olur. İbn Haldun'a ilişkin görüşlerinde çok sayıda paralel kısım mevcuttur: *Mukaddime*, c. III, s. 119-121 (matematik; Cevdet ilerlemeyi kabul eder ancak Müslüman âlimlerin neredeyse aynı gelişmeyi göstermiş olacaklarını iddia eder), 127 (jeodezi), 144 (anatomi), 205 (doğa bilimleri, özellikle kimya). S. 326-327'deki düşüncesi ilginçtir: Ona göre batılı ülkelerin doğa bilimlerindeki başarılarının nedeni Hıristiyan metafiziğinin bir çıkmaza girmesi, ve bunun neticesinde de ilginin deneysel olgulara yöneltilmesidir. Diğer taraftan büyüyü de (sihir) bir "fenn" olarak görür (s. 150) ve astronomideki açık soruların yanıtlanamamasının nedeninin insanın noksan ve nihai idraka kifayetsiz bir mahlûk olmasından ileri geldiğini iddia eder (s. 134).

98 Necati Öner, "Mantıkçı Baba-Oğul. Ahmed Cevdet, Ali Sedad", *Erdem*, II/6 (1986 [1987]), s. 769-799, özellikle 776-777.

99 Bu Rifaa et-Tahtavi'nin de uyguladığı bir yöntemdir: Choueiri, *Arab Histiography*, s. 17.

100 Gustav Edmund von Grunebaum, "The Problem of Cultural Influence", *Modern Islam*, Berkeley - Los Angeles, 1962, s. 13-29, özellikle s. 25 (ilk yayımlandığı yer: *Charisteria orientalia praecipue ad Persiam pertinentia (Festschrift Rypka)*, Prag, 1956).

101 Örneğin Osmanlıların erken yorumlarında komünizmin Sasani dönemindeki Mezdek hareketinin doğrudan bir uzantısı olarak ele alınması gibi. Bu anlayışta Cevdet'in de payı vardır. Bkz. C. Neumann, "Mazdak, nicht Marx. Frühe osmanische Wahrnehmungen von Kommunismus und Sozialismus", Hans Georg Majer ve Raoul Motika (ed.), *Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920: Akten des IV. Internationalen Kongresses*, Wiesbaden, 1995, s. 211-225.

şüncesini taşır.[102] Ama Cebertî de özselleştirmeci gerekçelendirmeler ortaya atar. Örneğin, 1746'da Fransızların babasını ziyarete geldiklerini, ondan geometri dersleri aldıklarını ve Avrupa'ya geri döndükten sonra öğrendiklerini yel değirmeni, vinç ve su pompası yapımında uygulamaya koyduklarını yazar.[103]

Cevdet *Tarih*'te özselleştirmeyi istisnai olarak ancak önemli bölümlerde kullanır. Bu önemli bölümlerden biri, birinci ciltte giriş mahiyetindeki savaş bilimi (fenn-i harb) üzerine olan kısımdır. Makedonyalı Filip'ten Prusyalı Büyük Friedrich zamanına kadar Avrupa'daki düzenli birliklerin gelişimini konu alan ve ikinci, üçüncü ve beşinci ciltlerin ilk basımından bir araya getirilmiş metinlerden oluşan bölümün içine bir paragraf sokulmuştur: Bu paragrafta Araplar gelişmenin bir parçasıdır: Onlar da peygamber ve Hulefa-i Râşidîn zamanında birliklerini savaş biliminin kurallarına göre eğitmişlerdir.[104]

Aynı bölümde Cevdet strateji uzmanı Montecucoli'den yaptığı bir alıntıyla Avrupalıların savaş tekniklerini Osmanlı örneğine göre geliştirdiklerini yazar.[105] Böylece Nizam-ı Cedid birlikleri için bir özselleştirme oluşturulmasıyla geleneksel kapıkulu ocakları ile örnek alınan Avrupalı birlikler arasındaki farklılıklar perdelenmiş olur.[106]

Bunu yaparken Cevdet, ta III. Selim zamanında da yaygın olan bir düşünceye dayanabilirdi: Bilimin ve onunla beraber medeniyetin zaman zaman yer değiştirdiği.[107] Cevdet için karakteristik olan, ikisi birbirini gerektirecek şekilde devletin iç düzeniyle medeniyet ve bilimin gelişimi arasında bir bağ kurmasıdır. Eksikliklerin sorumluluğu da devlet düzenine

102 Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 322.

103 Choueiri, *Arab Historiography*, s. 20. Abdarrahman al-Gabarti, *Bonaparte in Ägypten*, (çev. Arnold Hottinger) Münih - Zürich, 1983, s. 40.

104 *Tarih* 1309.I, s. 118. Bu kısmın kaynağı: Esad, *Üss-i Zafer*, 2. b., [İstanbul], 1294, s. 41-43. Nezâm-e cadid birliklerinin Azerbaycan'da Abbas Mirza tarafından oluşturulma çalışmaları sırasında da bu gerekçe kullanılmıştır. Birliklerindeki disiplin Müslümanların tarihteki zaferlerinin nedeni olmuş ve sonra da Avrupalılar'a geçmiş. Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906. The Role of the Ulama in the Qajar Period*, Berkeley - Los Angeles, 1969, s. 77.

105 *Tarih* 1309.I, s. 120-121.

106 *Tarih-i Cevdet*'teki diğer özselleştirme örnekleri: VI, s. 125 (barutun Avrupalılara Araplardan geçen bir Çin buluşu olduğu), s. 159 (Fransız Devrimi'ne neden olacak olan özgürlük tutkusunu Avrupalıların Haçlı seferleri esnasında doğuda öğreniş olmaları).

107 Bu düşünce Seyyid Mustafa Efendi'de belgelenebilir. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", Hakkı Dursun Yıldız (ed.), *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 335-395, özellikle s. 354-355.

karşı gelene yıkılır. Her halükârda onun gözünde bilim, Babil ve Mısır'dan Antik Yunan ve İtalya'ya, oradan ortaçağ İslam medeniyetlerine geçmiş ve şimdi de Avrupa'ya giden bir yol üzerindedir.[108] Böylece Cevdet bütün medeniyetlerin İslam kaynaklı olduğu düşüncesinden zımnen feragat etmiş olur.

Terakki kavramı bu üç unsurla, yani kenara itilme, zamansal mantığın devre dışı bırakılması ve özselleştirme ile Cevdet'in kullanımına uygun olacak şekilde değiştirilmiştir. Kendi içinde pek de tutarlı olmayan bu kavram Cevdet'in Batı kültürünü alma konusundaki bazı sınırlandırmalarını içerir: Alınacak öğe belirgin bir şekilde siyasi topluluğun yararına ve geleneklerle bütünleştirilebilir olmalıydı. Bir sonraki bölümde bu konu ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

Bu sınırın nasıl çizildiği, Osmanlı devletinin düzenine yönelik Avrupa polemiğine saldırı alanları açtığı ölçüde siyasi öneme haiz bir konunun ele alınmasında görülebilir: Kölelik. Köle ve köleliğin Osmanlılar için de pek sorunsuz bir konu olmadığı edebiyatta geniş yer tutmasından da anlaşılır.[109]

Viyana Kongresi *Tarih-i Cevdet*'te bu konunun ele alınmasını zorunlu kılar. Cevdet, İngiltere'nin ısrarları üzerine köleliğin yasaklanmasının gündeme alındığını ve bir bildiriyle köle ticaretinin ahlak dışı olduğu, insana ve medeniyete yaraşmadığı için kınandığını yazar.[110] Cevdet bunları 1882'de yazdığında 1876 tarihli Osmanlı anayasası köleliği

---

108 *Tezâkir*, c. IV, s. 102, 238-240; Cevdet'in İbn Haldun'la ilgili notlarında bir çok delil mevcuttur: *Mukaddime*, c. III, s. 111, 114-115, 131, 329. Ayrıca bkz. Chambers, *Formative Years*, s. 103. Bilimin gelişmesi ile siyasi iktidar arasındaki bağlantıyı Münif Paşa da kurar (Duran, "Münif Paşa", s. 844; Doğan, *Tanzimatın İki Ucu*, s. 115, 143-144) ancak onun gözünde bilim ve eğitim siyasi iktidarın temelidir, yani karşılıklı bir etkileşim söz konusu değildir. Münif Paşa eğitimin salt kendi değeri ile ilgilenirken, Cevdet hep devleti göz önünde bulundurarak gerekçelendirmesini yapar.

109 İsmail Parlatır, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Ankara, 1987 adlı eserinde malzeme hakkında genel bir fikir verir –kitabın getirdikleri maalesef bununla sınırlıdır. Ali Suavi'nin bir makalesinde köleliği kınayıp da yine de İslam'daki uygulamayı savunması, Genç Osmanlılar arasında da ortak bir görüşün olmadığını gösterir: "Esir ve Cariye Alım Satımı", Mehmet Kaplan, İnci Enginün ve Birol Emil (ed.), *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, c. II, 1865-1876*, İstanbul, 1978, s. 569-572 (Hürriyet 28'den [4 Kanun II 1285/4.I.1869]). Osmanlı romanında kölelik teması hakkında ayrıca krş. Ahmed O. Evin, *Origins and Development of the Turkish Novel*, Minneapolis, 1983, birçok yerde.

110 *Tarih* 1309.X, s. 171-173.

zaten yasaklamıştı.[111] Ancak gerçekte kölelik devam ediyordu. Cevdet de, çevresinde uygulandığı şekliyle hiç de köleliğe karşı bir tavır içerisinde değildi.[112] Viyana Kongresi'nin ilgili görüşmelerini konu eden bölümde de Cevdet bilinçli olarak "köle ticareti" yerine "zenci ticareti" der ve böylece Osmanlıları bu soruna en azından dil düzleminde karıştırmamış olur.

Avrupalıları köleliği kaldırmak istemeye iten nedenleri anlamak ya da kabul etmek için Cevdet'in hiç istekli hatta muktedir olmadığı başka bölümlerde açıkça belirir.[113] Köleliğin yasaklanması, zorlama bir reform haline gelir. Bunu iki kısım belgeler: Birincisinde kapıkulu birliklerinde eskiden uygulanan asker bulma yönteminin neden artık kullanılamadığını anlatır.[114] Devşirme usulü daha III. Selim zamanında 150 yıldan beri terk edilmişti, tekrar uygulamaya koymak çağa uymazdı. Savaş esirlerinin zorunlu olarak askere alınması ise "mebhas-ı medeniyette Avrupa'nın malûm olan meslek ve mişvarına nazaran"[115] imkânsızdı.

İkinci ilgili yerde Yunan Bağımsızlık Savaşı'ndaki asilerin öldürülmesine ya da köleleştirilmelerine izin veren fetvanın niçin bir hata olduğunu açıklar. Cevdet burada insanlık kavramından hareket etmez —Yunan vahşeti çok daha dehşet vericiymiş— sadece İngiltere'nin kölelik konusundaki tutumunun bilindiğini hatırlatır. Şeri izin, Osmanlı taraftarlarını konumlarında güvensizliğe düşürmüş ve Avrupa kamuoyunda Osmanlı tutumuna zarar vermiştir.[116]

Sadullah Paşa'ya yazılmış mektup tekrar ele alınırsa, köleliğe karşı Avrupa'nın aldığı tavra Cevdet'in hiç de katılmadığı açıkça görülür. Yukarıda değinildiği gibi Çar I. Petro'nun reformlarını, güçlenen Batı'ya karşı kendilerini savunmaları gereken devletler için model olarak değerlendirir. Petro, büyük toprak sahiplerinin imtiyazlarına, topraklarını köleler yardımıyla işlemelerine karışmamıştı, çünkü devletine güç sağlamak

111 9. madde tüm Osmanlılara kişisel özgürlüğü garantilemekteydi. Anayasa metni: Taha Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982*, İstanbul, 1982, s. 3-14.

112 Bir örnek: *Tarih* 1309.VII, s. 100'de hiçbir yorum yapmadan kadın köle satış vergisinin %3'e çıkarıldığını anlatır.

113 Bu tutum Ehud R. Toledano'ya göre de 1860'lara kadar Osmanlı elitinde bir kuraldı. "Attitude to Slavery during the Tanzimat", Hakkı Dursun Yıldız (ed.), *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 303-324, özellikle s. 309, 311-313. Osmanlı perspektifinde kul ve harem köleliği ile tarımdaki kölelik arasındaki ayrım için *age.*, s. 317-323.

114 *Tarih* 1309.VI, s. 11-12.

115 *Age.*, s. 12.

116 *Tarih* 1309.XI, s. 168. VI, s. 188'de Fransız İhtilali esnasında tüm kölelerin serbest bırakılmasıyla akıl kültü arasında bağlantı kuran alaycı bir yorum var.

için böyle bir karar almak zorunda değildi. Mehmed Ali Paşa'nın durumunun da buna benzer olduğunu söyler: "O dahi sefâhat yolunda Avrupa'ya taklîd etmeksizin mücerred esbâb-ı terakkî ne ise anların istihsâline ikdâm etti."[117]

Demek ki bu noktada "Batı"yı anlayışın sınırlarına dayanılmış olur ve bu anlayış ahlaki bir redde dönüşür. Cevdet'in Napoléon siyasetini, kısmen, Müslüman hükümdarları değerlendirerek geliştirmiş olduğu hükümranlık anlayışından doğan bu tarz ahlaki kategoriler dahilinde değerlendirdiği daha önce gösterilmişti. Biyografisinde *Mecelle* buna koşut bir hadiseydi: hukukun kodifikasyonu onun gözünde terakki idi, Fransız hukukunun alınması değil.

117 *Tezâkir*, c. IV, s. 110, krş. AK, C.P.E. No. 31, s. 16. Terakki ile sefahat arasındaki tezat için bkz. *Tarih* 1309.I, s. 36 (Yıldırım Bayezid hakkında).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TARİH-İ CEVDET'İN YÖNTEMİ VE UYGULAMASI

3.A) CEVDET'İN TARİHYAZICILIK YÖNTEMİ

Cevdet'in Kendi Tarihçilik İlkeleri Hakkında Giriş Yazıları

Cevdet'in *Tarih*'ini yazarken kullandığı yöntem hakkında bugüne kadar esaslı bir çalışma yapılmamış olması şaşırtıcıdır. Oysa, "bilimsel" Türk tarihyazıcılığına giden yolda bu eserin önemli bir adım teşkil ettiğine dair genel bir kanı vardır.[1] Şimdiye kadar bu varsayım hiç sorgulanmadı. Bu yüzden burada Cevdet'in yöntemi hakkındaki kendi görüşleri incelenecektir.

Öncelikle birinci cildin başındaki üç kısa bölüm önemlidir.[2] Bir kroniğe tarih biliminin bir medhiyle başlamak (mutlaka yapılması gerekmeyen)

---

1 Bu kanı genel olarak *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*'nde sunulan ilgili makalelere hâkimdir. Yücel Özkaya, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarihi'nde Arşiv Belgelerini Kullanış ve Değerlendirişi", *age.*, s. 145-162, özellikle s. 145-146, 162; daha ileri giderek onu modern anlamda bir tarihçi olarak yorumlar. Yinanç, "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e", s. 576; ve Kuran, "Ottoman Historiography", s. 423 onu geleneksel vakanüvis olarak görürler. Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, s. 173; ve "Osmanlıların Tarihyazıcılığı", s. 67-70'de Cevdet'in Avrupalı çağdaşlarından metodik olarak ne kadar geride kaldığını vurgular, ayrıca Cevdet'in ve ondan sonraki Osmanlı tarihyazıcılığının ne geleneksel kronikyazıcılık ne de modern bilim olduğunu söyler.

2 *Tarih* 1309.I, s. 14-15'teki "Muhtıra" daha önce s. 20, dipnot 35'te sözü geçen "İşbu tarihin keyfiyet-i cem ve telîfi beyanındadır" ([1271].I, s. 84-85) bölümüne denk gelmektedir; "Fasl-ı evvel. İlm-i tarihin lüzum ve faidesi beyanındadır" (*Tarih* 1309.I, s. 15-17) yazısı da aynı başlığı taşıyan "Makale-i ulâ" [1271].I, s. 5-7 ile denktir. *Tarih* 1309.I, s. 15'de bu iki bölüm arasında bir de üçtebir sayfa uzunluğunda bir "Mukaddime" vardır.

edebi bir âdetti. Cevdet, gerekçelendirmesinde birkaç geleneksel fikirle beraber kendi yöntemi hakkında bilgi veren bazı düşüncelerini de dile getirir. "Muhtıra"nın birinci cümlesi "ilm-i tarih"in bir tanımlamasını içerir: "ilm-i tarihden garaz-ı aslî vukuatın sıdk ve kezbine ve esbâb-ı hakikiyesine vukuf ile mücib-i tayakkûz ve iktisâbından ibaret intibah olacak malûmat olmağın müverrihin vazife-i zimmeti faide-i haber verecek ve medâr-ı ibret olabilecek vekayii esbâb-ı sahîhesini tetebbu edip de herkesin anlayabileceği veçhile selîs ve munakkah olarak ifade etmektir."[3]

Bunu, Cevdet'in yerine getirmeyi üstlendiği üç yöntem koşulu izler:

Birincisi, tarihyazıcılığı ile "fenn-i inşa" arasındaki farka dikkat edilmelidir; çünkü tarihçinin ifadesi, süsleme sanatının engellediği açık bir anlatım tarzını gerektirir. Bu konuya daha önce değinmiştim.[4]

İkincisi, günlük ya da yılda bir tekrarlanan olayların tarihte yeri olmamalıdır; çünkü bunlar yararlı bilgiler içermez ve tarihi olayların nedenlerini kavramaya yardımcı olmaz.

Üçüncüsü, Cevdet *Tarih*'ini yansız yani bir şahsiyeti ya da bir tarafı tutmadan kaleme almaya gayret göstereceğini yazar.

Bu üç koşulun bir ortak noktası vardır: Hiçbirini yerine getirmeyen (ve getirmeye çalışmamış) geleneksel vakanüvisliğe karşı bir polemik.[5] Bu koşulların temelinde yatan faydacı anlayış ise Cevdet'le Namık Kemal'in vakanüvislerle paylaştığı bir özelliktir: Tarih, güncel bir duruma uyarlandığında —bugünün terimlerini kullanmak caizse— izlenecek politik stratejinin temelini oluşturabilecek ibret verici örnekler sunmalıdır.[6] Cevdet bu bakımdan eseriyle tamamen geç Osmanlı vakanüvis geleneğine dahildir. Kendisine koyduğu tarafsızlık koşuluyla ibret verme arasındaki zımni tezatı görmemektedir.

"Muhtıra"yı izleyen "Mukaddime", birinci cildi başlatmış olur. Tarih kuramına ait bir ikinci önermeyle bu denli ayrıntılı bir girişin neden zorunlu olduğu açıklanır: "Bir asrın vukuatı ise asâr-ı sabıkanın idâd ve

---

3 *Tarih* 1309.1, s. 14.

4 Krş. yukarıda s. 20, dipnot 2.

5 Bunun için resmi vakanüvislerin kendi tarih eserleri için kaleme aldıkları girişlere bir göz atmak yeterlidir. Örneğin Vâsıf, *Mehâsinü'l-âsâr*, (haz. İlgürel), s. 1-5. Cevdet'in nedensellik şartı için ayrıca *Ma'rûzât*, cüz IV'e ait ariza, Halaçoğlu, ek II/c. Vakanüvis tarihlerinin bu eksikliği Hayrullah Efendi'nin *Tarih*'inde de dile getirilir. Hayrullah da neden-sonuç ilişkisini dikkate almaya çalışmıştır.

6 *Age.*, s. 2-3; Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 12-14 (ayrıca *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, c. II, s. 267-269'da da mevcuttur). Üstelik bu tutum İhsanoğlu'nun "bilim ve eğitim"de o zamanlar için tipik olarak nitelendirdiği pragmatik anlayışla tümüyle örtüşmektedir. Ayrıca krş. Cevdet'in İbn Haldun, *Mukaddime*, c. III, s. 205'deki notu.

tehyie etdiği ilel ü esbâb-ı müteselsilenin netâyic ve müsebbibâtı idüğinden yazılacak vekayi-i tarihîye ne makûle esbâbın âsârı idüği bilinmek lâzım gelir."[7] Burada tarihsel bir nedensellik tanımlanıyor, ancak işlevi açıklanmıyor. Aksine: Cümledeki üç ikileme, terimlerin felsefi açıdan kesin tanımlanmalarını engelliyor. Bu retorik unsurlar, iç uyak öğeleri değildir (o durumda kafiyelerin ya da vezinlerin uyumlu olması gerekirdi). Bunlar, müphem ve esnek bir ifade elde etmek amacıyla seçildikleri açık olan kelimelerdir.

"Mukaddime"den sonra birinci cildin "İlm-i Tarihin Lüzum ve Faidesi Beyanındadır" başlıklı ilk bölümüne geçilir.[8] Cevdet burada faydacı gerekçesini tekrarlar: Halk için geçmiş olayları aydınlattığı, devlet adamlarına da gerekli sırları öğrettiği için tarihin herkese yararlı olduğunu söyler. Tarih, bir insan hayatının yaşayarak öğrenmeye yetmeyeceği şeyleri öğretir. İnsanların doğal bir merakı olan geçmiş ve geleceği bilme isteğini karşılar. Bu nedenle tarih eserleri, devletinin devamını ve kendinden sonraki kuşakların refahını görmek isteyen kişiler tarafından yazılmıştır. Bazı ulemanın tarih eğitimini devlet nizamını korur nitelikte gördüklerinden zorunlu koştuklarını söyler.[9] Cevdet'in bu gerekçesi, geleneksel bir sava gönderme yapar. Hatta Cevdet'in tarih biliminin ne kadar yararlı olduğunu göstermek için anlattığı dini anekdotu Vâsıf ve Namık Kemal de aynen ilgili yerlerde alıntılamışlardır.[10]

Cevdet bu bağlamda kısa fakat gayet sıradışı bir toplum kuramı özeti verir. İlk bakışta İbn Haldun kaynaklı olduğu intibaını bırakan[11] bu özette, insanın, farklı gelişme aşamalarındaki topluluklarda yaşayan politik bir mahlûk olduğu tespit edilir. Bunlar göçebe toplulukları, köy, şehir ve son olarak devlettir. Bu kısımda Cevdet İbn Haldun'un teorisiyle Thomas Hobbes veya bir ardılından esinlendiği izlenimini bırakan düşünceleri birleştirir. Devletin görevinin yurttaşları birbirine karşı korumak olduğunu yazar; insanlar çıkar kavgalarında toplu olarak ya da tek başlarına birbirlerine şiddetle karşılık verdikleri için "herkes hukuk-ı zatiye ve umumiyesi-

---

7 *Tarih* 1309.I, s. 15. Bu görüşün hemen aynısı *Ma'rûzat'ın* (haz. Halaçoğlu, ek II/c) dördüncü bölümünü takdim ettiği arzda da vardır.

8 *Tarih* 1309.I, s. 15-16.

9 "... ve hıfz-ı nizamât-ı düveliye ilm-i tarih ile olup", *Tarih* 1309.I, s. 16.

10 Vâsıf, *Mehâsinü'l-âsâr* (haz. İlgürel), s. 3-4; Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 8-9 (*Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, c. II, s. 269). Tarihte yaşam için yararlar aramanın kökleri Mustafa Âli ve Taşköprîzâde'ye dek uzanır: krş. Zeki Arıkan, "Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi", *İstanbul, 28.-29.V.1990, Tarih ve Sosyoloji Semineri. Bildiriler*, İstanbul, 1991, s. 77-91, özellikle s. 81-83.

11 Detaylar için bir sonraki bölüme bakınız, s. 168-183.

ni canib-i hükûmete anın hüküm ve himmetine razı olarak tevdi ile" devlet bu işleve sahip olmuştur.[12]

Bundan sonra Cevdet Osmanlıların toplumu sınıflara ayırma düşüncesi ile Avrupa kökenli, hayatın zaruri ihtiyaçlarının karşılanması için gereken vakitten tasarruf sağlayan toplumdaki iş bölümü düşüncesini ilişkilendirir. Kazanılan zaman "hasâis-i kemaliye-i insaniye"yi pekiştirmek için kullanılır.[13] Sonra Cevdet tarihin yararıyla ilgili esas gerekçesine geri döner ve yine İbn Haldun'un bir düşüncesiyle kendininkini bağlar: Bu tekemmül sürecinde devlet sadeliğini kaybeder, idare zorlaşır ve işte bu yüzden tarih, devlet adamlarını iyi idarenin yolları hakkında aydınlatmalıdır. Cevdet burada İbn Haldun'un gelişmiş devletler için tesbit ettiği çöküşün kaçınılmazlığından kaçınır: Tarih, devletin devamlılığını sağlayacak bir araç haline gelir.

Cevdet Yöntem İlkelerini Nasıl Uyguladı?

Cevdet'in yöntem düşüncelerinin özeti böylece çıkarılmış olur. Şimdi kendi seçtiği bu ilkelere *Tarih*'te ne kadar uyulduğuna bakılacak. Bu analiz Cevdet'in resmi vakanüvislerin tarihçiliğiyle ilişkisini konu aldığından, kaynaklarını nasıl kullandığı da ek olarak kısa bir incelemeye tabi tutulacak.

"Muhtıra"daki üç yöntem ilkesi anlaşılır bir tarz, önemsiz olanın konu edilmemesi ve tarafsızlık sözü veriyordu. Bu üç nokta nasıl uygulandı?

Cevdet anlaşılır bir dille yazmıştır. Ancak tamamını kelimesi kelimesine alıntıladığı bazı bölümler istisna oluşturur.[14] *Tarih*'teki bu nispeten nadir bölümlerin alıntı oldukları her zaman belirtilerek Cevdet'in kendi metniyle belli bir karşıtlık içersine sokulmuştur. Ama kural olarak Cevdet tarih kaynaklarının metinlerini aşırı derecede sadeleştirir. Bu tip müdahale, dört sayfalık secili bir düzyazıyı bir cümleye indirgemesine kadar varır.[15] Böyle-

---

12 *Tarih* 1309.I, s. 16. İbn Haldun'daki negatif insan hakkında bkz. Baali, Wardi, *Islamic Thought Styles*, s. 108; Simon, *Ibn Khalduns Wissenschaft*, s. 102. *Muqaddimah*'ın girişinde (çev. Rosenthal), c. I, s. 89-93 İbn Haldun insan toplumunun gerekliliğinin nedenlerini bazı temel ihtiyaçların karşılanması için işbölümünün zaruri olmasıyla açıklar (bu bağlamda bu zaruriyetleri aşan medeni ilerlemeleri ele almaz).

13 *Age.*

14 *Tarih* 1309.IV, s. 101-103; 271-273; VI, s. 208; VIII, s. 103; IX, s. 106; XI, s. 87-88, 134-135. Bu bölümlerin çoğu Şânîzâde (IX. ciltten itibaren) veya Süleyman Faik'in kaleminden çıkmış olanlardandır. *Tarih* 1309.II, s. 102-103'de Cevdet'in kendi yazdığı ağdalı dil kullanılmış bir bölüm vardır. Burada velînimeti Arif Hikmet Beyefendi'nin babasından bahseder.

15 Bu örnekte, I. Abdülhamid'in oğulları şehzade Mustafa ve Süleyman'a verilen derslerin başlangıcı konu edilmiştir. Krş. Vâsıf, *Mehâsinü'l-âsâr*, (haz. Ilgürel), s. 111-114 ile *Tarih* 1309.III, s. 114.

ce Cevdet eseri boyunca bu sarih tarzı benimser. Hatta anlatısının bir yerinde "secili inşa"yı sadece belirsizlikten ve bundan kaynaklanan tarihi hatalardan değil, dolaylı olarak, eleştirdiği resmi vakanüvislerin tarih değerlendirmelerindeki güvenilmezlikten de sorumlu tutar. Ona göre, süslü üslup edebiyatçı için caiz olan ama bir tarihçi için kabul edilemeyen karşıtlıklara yol açar. Bu sanat yaltaklanma aracılığıyla gerçeğin çarpıtılmasına imkân sağlamıştır: "İşte vaka-nüvislerin ekseri fenn-i tarihin mevzuunu tağyir ile sahâif-i tevârihi mecmua-i eşar ve heyulâta döndürmüş olduklarından tashih-i madde hususunda hayli zahmetler çekiliyor."[16]

Burada üslup sorununun Cevdet için aynı zamanda bir yöntem sorunu olduğu açıklık kazanır. Tarz, yöntemin temeli olur ve bazı gözlem ve yaklaşımların "ilm-i tarih" dışında tutulmasına zemin oluşturur. Astrolojinin konu edilmemesinden yukarıda bahsedilmişti. Aynı şey örneğin keramet kabilinden hikâyeler için de geçerlidir.[17]

Cevdet, günlük veya yıllık tekrarlanan olaylara tarih anlatımında yer vermek konusunda, üsluba gelindiğinde vermediği bazı tavizler vermeye meyillidir. Atamalar, padişahın yazlık saraydan kışlık saraya taşınması (ya da tersi), ulûfelerin dağıtılması, kurban bayramı kutlamaları ve bunun gibi hadiseler "vekayi-i şitta" başlığı altında her yıl için sistematik olarak kaleme alınmamış olsa bile, sayıca az değildir. Bazı bölümlerde kendi ilkelerini çiğnemesinin nedenlerini açıklar. Örneğin, aslında gereksiz bazı öğeleri almasının sebebi olarak kaynaklarının bunları içerdiğini ve ilkelerine kati surette bağlı kaldığı takdirde bazı anlayışsız okuyucuların eserini reddeceğini iddia eder.[18]

---

16 *Tarih* 1309.II, s. 279; Vâsıf'ın Gazi Hasan Paşa hakkındaki görüşü konu edilmiştir, krş. *Tarih* 1309.III, s. 258-261 ([1271].I, s. 128-131). 1310'da (1893) Cevdet, Muallim Naci ve Hukuk Mektebi müdürü Kazım Bey'in oluşturduğu komisyonun bir muhtırasında da şairane uydurmalara karşı aynı uyarıda bulunulmuş (BBA-OA, Y.E.E. 18/553-563/93/38, s. 1).

17 Krş. yukarıda s. 137, dipnot 27. Ayrıca *Tarih* 1309.II, s. 40-44. XII, s. 70-71'deki gibi doğaüstü olayların işe karıştığı yerlerde aslında, insanların bu tip olguları ciddiye almasıyla bunların etkili olması yani kamuoyunun oynadığı rol dile gelir (krş. aşağıda s. 253-262). Ancak Cevdet'in *Tarih* 1309.III, s. 160-236'da Doğu Karadeniz kıyısındaki Anopa kalesinin mutasarrıfı Ferrah Ali Paşa'nın faaliyetlerinin anlatısı gerçekten bir istisna teşkil eder. Cevdet bu konuda Haşim Efendi adlı bir şahsın yazdıklarına neredeyse tamamen bağlı kalmış ve ondan Ferrah Ali Paşa hakkında birçok menkıbe de alıntılamış. Ayrıca krş. *Tarih* 1309.IX, s. 230-232. *Mukaddime*'nin çevirisinde Cevdet "hokkabazlık"tan farklı olan bir "sihir fenn"inin varlığını kabul etmekte: İbn Haldun, *Mukaddime*, c. III, s. 18-159, özellikle s. 150.

18 *Tarih* 1309.III, s. 115; IX, s. 47 (hatta atamaların nasıl yapıldığını göstermek amacıyla tam bir tayin defterini bu cilde dahil eder: s. 284-286).

Diğer taraftan, örneğin atamaların, en azından, devlet bu denli ciddi sorunlarla karşı karşıyayken İstanbul'da devlet erkânının hangi bencil entrikalarla meşgul olduğunu gösterdiğini yazar.[19] Fazla sistematik olmayan bu yaklaşımın sonucu olarak okuyucu, *Tarih-i Cevdet*'te kesin olarak neyi bulabileceğinden emin olamıyor. Taşra valileri veya yüksek dereceli bürokratların listesini yapmak isteyen biri gibi İstanbul yangınlarıyla ilgilenen biri de Cevdet'e güvenmemelidir.[20]

Bu yaklaşımı değerlendirmek pek kolay değil. Cevdet'in tutucu okuyuculara yönelik bu nüktesi, gerçek bir sorunun ifadesidir. Osmanlılarda imparatorluğun tarihini anlatan ama Cevdet'in "vekayi-i şitta" dediği bu tekrarlanan olayları konu etmeyen bir tarihyazıcılığı türü yoktu. Genelde söz konusu edilen, bir kısım okuyucusu ile kendisinin de dahil olduğu devlet üst tabakasının günlük hayatını oluşturan bürokratik işlemler ve saray merasimleriydi. Bu tabaka, sıkı kurallarla düzenlenmiş bu olaylarla kendini meşrulaştırıyordu. Bunu Cevdet'in örneği de gösterir. Kendi kariyerinin sıradışı olduğunu biliyor olması,[21] Cornell H. Fleischer'ın 16. yüzyıl zihniyetindeki öneminin parlak bir tahlilini yapmış olduğu "kanunbilinci"nin Osmanlı elitinde Tanzimat'tan sonra da ne kadar etkili olduğunu gösterir.[22] Böylece Cevdet'in eserine kattığı rutin olayların dozu onun kabul edilmiş bir türle bütünleşmesini ve önemli bir okuyucu kitlesi tarafından da kabulünü sağlar. Üstelik kendinden önceki vakanüvislerle yapılacak en yüzeysel bir karşılaştırma bile bu olayların Cevdet'in eserinde ne kadar az yer tuttuğunu gösterir.

Tarih akışındaki önemsiz olayların dikkate alınması meselesinden daha sorunlu olan, hiç kuşkusuz Cevdet'in tarafsızlık iddiasıdır. Anlattığı olayların vuku bulduğu zaman ile kendi yaşadığı zaman arasındaki mesafenin bunu mümkün kıldığını, ona açık ve kişisel olmayan yargılarda bulunmasına imkân verdiğini söyler.[23]

Tarih-i Cevdet'te işlenmiş bazı konular hakkındaki bundan önceki bölümler, bu tarafsızlık sınırının ne kadar dar çizildiğini göstermiş olma-

19 *Tarih* 1309.III, s. 115; V, s. 89.

20 *Tarih* 1309.VII, s. 172-173.

21 *Tezâkir*, c. III, s. 198.

22 "Kanun-consciousness". Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 191-200, 225-227, 290-292.

23 *Tarih* 1309.II, s. 279; XII, s. 110. Krş. *Tezâkir*, c. I, s. 27; IV, s. 198, 218 (= AK, C.P.E. No. 31, s. 18), 222 (= Namık Kemal, *Mektuplar* [haz. Tansel], c. IV, s. 95) - *Tezâkir*'deki bu bölümlerde ayrıca tarihçinin siyasi sorumluluğuna da değinilir ve önemli oldukları müddetçe devlet sırlarına dokunmaması gerektiği söylenir (Cevdet'e göre otuz yıllık bir süre boyunca).

lı. Cevdet'in görüşü, yeniçeriler, ordunun reformu, ulema-yı resmiye, Napoléon, Rusya veya Fransız İhtilali hakkında kesin ve önyargılıdır. Farklı görüş tarzlarını karşılaştırma yoluna gidememiştir. Yunanistan'ın bağımsızlığına ("Rum fetreti")[24] karşı takındığı tavır da son derece katıdır. Hatta devamında "Sakız vakası"nı tamamen tek taraflı ve küçümseyen bir tavırla ele alır.[25] Halet Efendi hakkında sürdürdüğü polemik de bu bağlamda anılmalıdır.[26]

Bir keresinde, 1788 Avusturya-Osmanlı müzakereleri konusunda Cevdet taraf tuttuğunu bile kabul eder. Seçimini Avusturya savaş günlüklerinden yana değil, Osmanlı kaynaklarından yana yapar. Her topluluğun kendisini meziyetleriyle gösterme geleneği olduğundan düşmanın betimlemeleri yerine kendininkileri temel aldığını ancak aşırılıkları ayıklamaya özen göstereceğini yazar.[27]

Bu kadar açık taraf tutulması, Cevdet'in kastettiği tarafsızlıkla günümüz okuyucusunun beklediği tarafsızlık arasında bir fark olduğu ihtimalini düşündürür. Cevdet tavrını gizlemek için o kadar az çaba sarf ediyordu ki, dikkat ettiği takdirde kendi zamanının okuyucusu da bunu fark ediyor olmalıydı. İlginç olan Cevdet'in hangi durumlarda, taraf tuttuklarını iddia ettiği tarihçilere karşı polemiğe girdiğidir. Cevdet'in tarafsızlık iddiasının anlaşılması için gerekli anahtarın burada gizli olduğunu düşünüyorum.

Cevdet vakanüvislere önyargılı ve taraflı gerekçelendirmelerde bulundukları için saldırdığında her zaman önyargıları benimseyip diğer tarafı yerden yere vurarak taraf tutmaktan başka bir şeyi kastetmiştir. Eleştirisi daha ziyade tarihçinin kararlı bir tavırla fikrini savunmadığı (yani aslında önyargılı olmadığı), fakat görüşünü içinde bulunduğu politik durumla uzlaştırdığı doğrultusundadır. Yani söz konusu olan tek taraflılık değil, partizanlıkla oportünizmdir.[28] Olayların vuku bulduğu tarihle kendi anlatısı arasındaki zaman farkı (ki Cevdet bunu "tarafsız" bir tarih için gerekli görür) gerçekten de (tek taraflı değerlendirmelerden farklı olarak) oportünist değerlendirmelere fırsat vermez.

---

24 İlgili kısımlar *Tarih* 1309.XI, s. 61'den itibaren. Ancak XI, s. 74'te neredeyse asilerin görüşünü yansıtıyor.

25 *Tarih* 1309.XII, s. 36-45. Anlatı galiba tümüyle adanın mutasarrıfı Vahid Paşa'nın kroniğine dayanıyor. Bu eser için bkz. Babinger, *GOW*, s. 347-348.

26 Bkz. s. 128, dipnot 135. Başka belgeler: *Tarih* 1309.X, s. 184-185; XI, s. 163-164; XII, s. 109-115.

27 *Tarih* 1309.IV, s. 69-70.

28 *Tarih* 1309.II, s. 16, 279-280; IV, s. 271-272, 275-276; V, s. 8; VI, s. 134-136. Bu eleştirinin son ciltlerde artık görünmemesi dikkat çekicidir. Özellikle o yıllar için ana kaynağı olan Şânîzâde'yi Cevdet hayli över.

Kendi zamanının tarihi söz konusu olduğunda kendi çıkarları doğrultusunda gerekçeler sunmaktan hiç çekinmediğini *Tezâkir* ve *Ma'rûzât* fazlasıyla açık bir şekilde ortaya koyar. Biyografisinin ele alındığı bölümde yeterince örnek verilmiştir. Ancak bu metinlerin yayımlanmak üzere yazılmamış olduğunu unutmamak gerekir.

Böylelikle, bu üç ilkeyle Cevdet'in modern anlamda bilimsel bir tarihçiliğin[29] temellerini atmaya çalışmadığı, sadece geleneksel vakanüvislik kurallarına karşı bir polemik oluşturduğu anlaşılmış olmalıdır. Erken tarih pozitivizmi bir kenara bırakılırsa 19. yüzyılın tarih felsefesini benimseyen tarihçilik de ilke olarak olayların boyutu ile onları anlamlı kılan felsefi boyut arasında gerilim oluşturduğu oranda olaylara belli bir özerklik vermiştir. Gerçi felsefi boyut anlamlandırmayı üstlendiğinden hiyerarşik sıralamada birinci sırayı alırdı. Ancak bilinçli bir şekilde ermenötik olan tarih yöntemi, kaynak ayrımının geliştirilmiş yöntemleriyle tespit edilmiş tarihi gerçeklere kendilerine has bir statü sağlamıştı. Buna karşılık Cevdet'te anlamlandırma ve gerçekler tek bir düzlemde buluşur. Cevdet'in ulaşmak istediği, tarihçinin görüş açısı karşısında tarihin özerkliği değil, tarihçinin kariyer çıkarlarından bağımsızlığıdır. "İşi olduğu gibice yazmak müverrihin vazife-i asliyesi olduğundan" derken Cevdet'in söylemek istediği budur.[30]

Bu tespit aynı zamanda Cevdet'in gerekli gördüğü nedenselliğin *Tarih*'te nasıl işlediğine bakıldığında da teyit edilir. En önemli noktalar bu çalışmadaki analizlerde zaten ortaya çıkmıştır. Cevdet, III. Selim'in tahttan indirilişini anlatmadan önce bunun nedenlerini irdeleyen başlı başına bir bölüm kaleme almıştı.[31] Bununla ulaşmak istediği, neden olarak gördüğü olayların bir mantık hiyerarşisine sokulması ya da bu olayların tarihi açıdan evrensel, determinist bir modele uyarlanması değildi. Buna karşılık hazırda bekleyen ve görünürde birbiriyle ilişkili olmayan iki unsuru, anlamlandırmasında ana öğe olarak kullanır: ocak ve hükümdarlık. Cevdet'in, III. Selim'in düşüş nedenleri arasında saydığı bazı noktalar (ordunun reformuyla gelen vergiler yüzünden halkın çektiği ekonomik sıkıntılar gibi) sonra bir daha göz önünde bulundurulmazlar.

Fransız İhtilali ve Napoléon'u ele aldığı bölümlerde de buna koşut gözlemler yapılabilir. Hatta altıncı cildin ilk basımında Fransız İhtilali'ne giriş olarak yazılan Avrupa tarihi[32] Tertib-i Cedid'de bu bağlamdan çıka-

---

29 Burada ne pozitivizm ne de herhangi bir tarih felsefesine dayanan bir bilimsellik söz konusu olabilir.

30 Bu, neredeyse, Ranke'vari bir ifadenin yeri: *Tarih* 1309.XI, s. 157 ve buna paralel II, s. 16.

31 Bkz. yukarıda s. 110-115

32 Bkz. yukarıda s. 31-32

rılmıştır. İhtilalin yorumunda "erazil"in rolü hakkında geleneksel bir anlayış kullanır, Napoléon içinse yine Avrupa dengesi ve hükümdarlık paradigmalarını kullanır.

Dolayısıyla *Tarih-i Cevdet*'te katı bir nedensellikten söz edilemez. Cevdet'in belirli bir olayın belirli koşullar altında farklı sonuçlanabildiğine dair çeşitli olasılıkları gözden geçirdiği yerlerde bu açıkça görülür. Bu tahminler bazen oldukça ileri gider. Örneğin eğer Halet Efendi yerine Canib Efendi'nin öğütlerine kulak verilseydi Yunanistan'ın bağımsızlığının engellenmiş olabileceğini yazar.[33]

Tarihi bir olayın nedenlerini aydınlatmak için İslam felsefesinde bir yöntem olarak mevcut olan Aristoteles sonrası mantığı Cevdet sadece birkaç yerde kullanır.[34] Tam tersine bazı yerlerde sebepleri açıklamamakta ısrar eder: Ya olayları bunu gerektirecek kadar önemli görmez[35] ya da Napoléon'un Rusya seferinin sebepleri örneğinde olduğu gibi ayrıntılı ve açık bir değerlendirmeye girmek istemez.[36]

Tarihi nedenselliğin felsefi açıdan pek de masum olmadığı göz önünde tutulursa Cevdet'in tavrının neden biraz bulanık olduğu açıklanabilir. Eğer katı bir-tarihi nedensellik kabul edilse, dünyada ya Allah'a yer kalmaz ya da onu nedenlerin kendileriyle özdeşleştirmek gerekir. Allah'ın tarihe müdahalesi varsayılsa Cevdet'in hedeflemiş olduğu tarih bilimiyle örneğin astrolojinin ayrışması mümkün olmaz, çünkü o zaman onun müdahalesini ayrı olarak gözlemleyip ele alması icap eder. Bir tarafta Cevdet için kabulü mümkün olmayan "dehriyye" ve bununla beraber (Osmanlı polemiğinde onunla özdeşleştirilen[37]) pozitivizm tehlikesi vardı. Diğer tarafta ilm-i tarihin ayrı bir bilim olarak varlığını sürdürememe olasılığı ortaya çıkıyordu.

Tarih-i Cevdet'te bu iki zıt sonuçlu kaziyenin izleri belirgindir. Cevdet çıkış için oldukça geleneksel bir yol kullanmaktadır. Hem ciddi bir açıkla-

33 *Tarih* 1309.XII, s. 114. Bunun gibi başka şartlı ifadeler: II, s. 215-216; VIII, s. 207; IX, s. 243-244; X, s. 30, 153-155; XI, s. 107-108; XII, s. 211-212. Yanlarına "hep nazariyatdandır" notunu düşer.

34 *Tarih* 1309.VI, s. 26'da para, sefer ve zafer arasında ilişkinin incelendiği bir örnek mevcuttur.

35 *Tarih* 1309.VII, s. 210; X, s. 210, 217.

36 Bkz. yukarıda s. 134, *Tarih* 1309.X, s. 32-33.

37 Bu polemikle ilgili olarak, bkz. Neumann, "Mazdak, nicht Marx". *Dahriyya* ile ilgili olarak, I. Goldziher ve A. M. Goichon, *EI*[2], c. II, s. 95-97'deki madde; Osmanlı pozitivizmiyle ilgili olarak, M. Orhan Okay, *Beşir Fuad. İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, İstanbul, 1969; Ekrem Işın, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm", *TCTA*, c. II, s. 352-370. Ferrard, "Belâgat-ı Osmaniye", s. 320'de Cevdet'in ("mümin"in karşıtı olarak) "cahil" kelimesini "dehrî" olarak tercüme ettiğine dikkati çeker. "Dehrîler" ile "tabîiyûn" arasındaki fark için Cevdet'in bir notuna bkz.: İbn Haldun, *Mukaddime*, c. III, s. 158.

ma amaçlamadan Allah'ı lafın gelişi her türlü gelişmenin nedeni ve ölçüsü yapıyor,[38] hem de ilke olarak her şeye kadir olduğunu tartışma konusu etmeden onu bir şekilde tarihin dışında bırakacak bir fikir bina etmeye çalışıyordu. Allah her şeyin temelindedir ve gerekli şartları yarattıktan sonra olanlar onun eseridir. Ancak ikincil nedenlerin (cüziyat) mesuliyetini, bu alanda sorumlu olan kullarına bırakır. Allah verimliliği ve bitkilerin yetişmesini sağlar ama köylünün yine de tohumu ekmesi gerekir. Bununla Cevdet kendi anlayışını feylesof Fahreddin er-Razî'nin (ö. 606 [1209])[39] nedensellik düşüncesinden açıkça ayırır. Razî'ye göre eğer Allah bir olayın şartlarını yaratmışsa olayın kendisini de yaratmıştır, olayı istememiş olsaydı gerekli koşulları da yaratmazdı.[40]

Cevdet, bu yolla, bireylerin serbest iradesine, bazı özel vakalarda Allah'ın ani müdahalesine[41] ve hem bir tür dünya planını[42] hem sonu açık bir gelişmeyi düşünülebilir kılan bir tarihi nedenselliğe yer açmaktadır. Cevdet'e göre Allah genellikle olaylar için "sıradan nedenleri" ("esbâb-ı adiye") hazırlar. Tarih bilimine düşen görev de bunları analiz etmektir.[43] Allah'ın doğrudan müdahalesi bir harabede hazine bulmak kadar enderdir.[44] Gerçekten de Cevdet Allah'ın doğrudan müdahale ettiği herhangi bir vakadan neredeyse hiç bahsetmez.[45]

Sonuç olarak Cevdet'in ulaştığı yer, tarihçinin malzemesini özerk bir

38 *Tarih* 1309.II, s. 32; V, s. 48, 105; VIII, s. 258, 308; IX, s. 14, 236; XI, s. 140, 173. Bu bölümlerin hiçbirisi için Allah'ın doğrudan bir müdahalesi olduğu düşünülerek yazıldığı söylenemez.

39 J. H. Kramers, mad. "Râzî", *İA*, c. IX, s. 645-646.

40 *Tarih* 1309.III, s. 93-94.

41 *Tarih*'teki bunun gibi vakaların hemen hepsi bireylerin hayatlarındaki dönüm noktalarıyla ilgilidir. Cüziyat olarak özellikle Allah'ın gazabı ya da bedduaların kabulünden mütevellit ani ölümlere yer verilir (*Tarih* 1309.II, s. 56-57, 159; VI, s. 68, 333, 337; V, s. 67; XI, s. 165) ama bunun yanı sıra Allah'ın lütuflarından (VI, s. 314; X, s. 51) veya onun tarafından bağlanan basiretten de bahsedilir (VII, s. 189; IX, s. 253). Bu hadiselerin bir çoğunda Cevdet'in ulvi müdahaleden ne derece emin olduğu kesin olarak pek tespit edilemez.

42 Allah'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu koruduğuna Cevdet'in işaret ettiği yerler: *Tarih* 1309.VIII, s. 45, 338. *Mukaddime* tercümesinin üçüncü cildine serpiştirdiği notlarda buna yakın bir düşünce geliştirir. Tarihin akışını ve dünyanın itaat ettiği kanunları Tanrı bilir; insanlar ise bunları bilimin yardımıyla da kavrayamazlar: İbn Haldun, *Mukaddime*, c. III, s. 115, 134.

43 *Tarih* 1309.IV, s. 88-89, 327; IX, s. 116. Allah tarafından yaratılan koşullar arasında Cevdet sadece maddi olanları değil manevi olanları da kasteder: IV, s. 89.

44 *Tarih* 1309.III, s. 11-12.

45 Bu tür vakalar Edib Efendi (*Tarih* 1309.IV, s. 81, 113, 125) ve Yusuf Beğ'den (XII, s. 26) yapılan alıntılarda geçtiğinden, Cevdet bu yorumları herhangi bir şekilde öne çıkarmasa da bu şartlı bir tespittir.

şekilde kullanabilmesidir. Metinlerini düzenlemedeki özgür tavrını yöntemiyle desteklemiştir.[46] Metin üzerinde hükümranlığını kurar ve onu yukarıda sözü edilen iki hedefe ulaştıracak şekilde düzenler: Geçmişi aydınlatmak ve bugün ile yarın için uyarılarda bulunmak. Cevdet'in buradaki doğruluk ölçüsü ise akla yatkınlıktır.

Cevdet'in Kaynaklarını Kullanışı

Vakanüvis geleneği, tarihçinin, ele aldığı olay hakkında bulabildiği kaynaklardaki tüm varyantları sıraladıktan sonra ya kendi yorumunu da eklemeyi ya da "Allah bilir" türünden bir cümleyle konuyu bir yargıya varmadan bitirmeyi öngörüyordu.[47] Cevdet'in usulü farklı değildi. Gerçekten de birçok kaynaktan bilgi toplar, resmi belgeler bile sunar, o zamanın tanıklarının sözlü ifadelerine de yer verirdi.[48] Alıntıları genelde kelimesi kelimesine yapmaz, kendi eserinin üslubuna uydururdu.[49] Özellikle bir vakanüvisin tarihi gibi ana kaynaklarının birinden uzun alıntılar yaptığında yazdıklarını nereden aldığını belirtmez. Ama aynı şey Avrupalı kaynaklar, özellikle Cevdet'in Ali Şehbaz Efendi ve Sahak Ebru'nun özet çevirilerinden tanıyıp bildikleri için de geçerlidir.[50]

Yine de alıntılardaki bu kusurlar biraz aşağıda tespit edilecekler yanın-

46 Krş. yukarıda s. 60-63.

47 Thomas, *A Study of Naima*, s. 145. Tüm kaynaklarına karşı kuşku içerisinde olmasının Naima'nın bir özelliği olduğunu söyler. Yukarıda sözü edilen, vakanüvis geleneğine karşı giriştiği polemik nedeniyle bu özelliği Cevdet onunla paylaşır.

48 Cevdet'in tek bir konu hakkında birçok kaynaktan rivayetlerden yararlandığı çok sayıda alıntı için ilk ciltlerde bulunan örneklerden bazıları: *Tarih* 1309.II, s. 14, 24, 37-39; III, s. 129-132, 286-323. Arşivlerin kullanımını ilk olarak Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 170'de vurgulamış, son olarak da Özkaya, "Arşiv Belgeleri"nde bu hususa dikkati çekmiştir.

49 Krş. yukarıda dipnot 15; ve aşırı bir kısaltma için örnek olarak *Tarih* 1309.III, s.138 ile Vâsıf'ın *Mehâsinül-âsâr*, (haz. İlgürel), s. 238-239. *Tarih* 1275.IV, s. 197-198'de filolojik bir sadakatin örneği mevcuttur. Söz konusu alıntı Prusya elçisine verilen 1789 tarihli bir muhtıradır ve alıntıda metin varyantları dikkate alınmıştır. *Tarih* 1309.IV, s. 226-227'de aynı alıntı metin varyantları dikkate alınmadan basılmıştır. Metnin aslına uygunluğunu Cevdet'in ne kadar az önemsediği *Tarih* 1309.XII, s. 85'te görülebilir: Cevdet, II. Mahmud sikkeleri metnini yanlış yazmıştır (bkz. Anton Schaendlinger, *Osmanische Numanistik von den Anfangen des Osmanischen Reiches bis zu seiner Auflösung 1922*, Braunschweig, 1973, s. 76-77). Bu yanlışlığı her okuyucusu kesesindeki sikkelere bakarak tespit edebilirdi.

50 Zeki Arıkan, "Cevdet Paşa'nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar ve Terimler", *İstanbul, 27.-28.V.1985. Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, s. 173-197, özellikle s. 182. Sadece miladi takvimi kullanmasından ve artık Osmanlıca isimlerin geçmemesinden anlaşılan bu bölümler için örnekler: *Tarih* 1309.IX, s. 184-186; X, s. 42-46; XI, s. 73-88. Cevdet tarafından verilen tarihlere dikkat edilmelidir. Söylediği haftanın günü,

da ikincil öneme sahiptir.[51] Bunlar ayrıca *Tarih-i Cevdet*'in bir özelliği değil, genel olarak Osmanlı tarihyazıcılığının bir eğilimidir. Ancak kaynak metinlere karşı gösterilen bu özensizlik ikinci ve daha ciddi olan tespitin önkoşulunu oluşturur. Bu da, Cevdet'in yargısının kaynaklarından neredeyse tamamen bağımsız olmasıdır.

Cevdet'in yönteminin bazı örneklerle açıklanarak etkilerinin aydınlatılması gerekir. İlk örnek Vâsıf Efendi'yi ele alışının açık ve ayrıntılı bir değerlendirmesidir. Cevdet onu diğer kaynaklarından çok daha sık ve sert bir şekilde eleştirmiştir.[52] Konu, 1783'te Prusya'nın Osmanlılara ittifak teklifidir. Cevdet ayrıntılarıyla ve kelimesi kelimesine Vâsıf'ın bu teklifi ve reddini değerlendirmesini alıntılar: Vâsıf'a göre Prusya bu teklifi kendi çıkarları doğrultusunda yapmış ve kabul edilmemesi doğru bir kararmış. Böylece ileride Kırım daha kolay geri alınabilirmiş. Ayrıca tarihte bir emsali bulunmamış, böyle bir ittifakın şeriata uygunluğu da tespit edilmemiş.[53] Cevdet yedi noktadan oluşan ayrıntılı bir eleştiriyle Vâsıf'ın her iddiasını çürütür. Bu iddiaların oluşumunu da Vâsıf'ın kendi zamanının devlet adamlarını haklı göstermek istemesiyle açıklar. Bu ayrıntılı alıntı Cevdet'e kendi konumunu belirlemesine fırsat verir. Bu yöntemi, bir alıntı ya da bir kaynağın tafsilatlı açıklaması bağlamında sık sık uygular.[54] Cevdet eleştirirken genellikle kanaatlerinin kaynağını belirtmediğinden ve tek

verdiği hicri tarihe uymayabilir, ayrıca milâdi takvimden hicri takvime yaptığı çevirmeler de pek başarılı değildir (örnekler: *Tarih* 1309.V, s. 15, 62; IX, s. 148, 153, 157-158, 161, 183, 187; X, s. 45). Buna, birbirine zıt ifadeler kullanan iki kaynağı yan yana koyması (örnekler: *Tarih* 1309.XII, s. 39, 119-120) ve Avrupa kronolojisini tanımamasından kaynaklanan tutarsızlıklar da eklenebilir (örnekler: *Tarih* 1309.III, s. 274-275'te Prusya Kralı Büyük Friedrich'in ölüm tarihini yanlış verir; ve X, s. 157'de de 1810 yılında ölen Kraliçe Louise'yi Viyana Kongresi'ne gönderir). Verdiği tarihi büyük bir dikkatle doğru olarak tespit ettiği bir yer, *Tarih* 1309.IV, s. 234-235'de III. Selim'in tahta çıkışıdır.

51 *Tarih* 1309.V, s. 55'de güzel bir örnek vardır: Burada Cavid Ahmed Beğ'den bir alıntı yapılmış ancak sadece başı ve sonu kullanılmıştır. Bu bölüm 1275.IV, s. 398-400'de tümüyle alıntılanmış. Orta kısmı 1309.I, s. 107-108'de bulunmaktadır. Bu değişiklikler belirtilmemiştir.

52 Mücteba İlgürel, "Cevdet Paşa Tarihi'nin Kaynaklarından Vâsıf Tarihi", *İstanbul, 27.-28.V.1985. Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, s. 116-126. Cevdet'in Vâsıf'ı açıkça eleştirdiği bazı yerler: *Tarih* 1309.II, s. 206-207, 278-280, 280-283, 287-289; III, s. 10-16, 26, 47-49, 66, 85-96, 221; IV, s. 275-276; V, s. 6-8, 10; VI, s. 68-69, 134-136. Ayrıca *Tarih* 1309.VIII, s. 78-79'daki biyografisine bakınız.

53 *Tarih* 1309.III, s. 10-11, Cevdet'in eleştirisi s. 11-15; krş. Vâsıf, *Mehâsinü'l-âsâr*, (haz. Ilgürel), s. 60-61.

54 Örnekler: *Tarih* 1309.II, s. 40-44, 132-133, 135-136, 280-283; III, s. 56, 319; IV, s. 80, 121-122, 126, 144, 278; VIII, s. 146-147; X, s. 146; XI, s. 106-108. Ancak Cevdet yukarıdaki örnekteki gibi her seferinde bu kadar polemiğe girmez.

tük Kuran alıntıları dışında sadece istisnai durumlarda iddialarına kanıt getirdiğinden bu bölümlerin polemik karakteri fazlasıyla belirgindir. Gerçekten de Cevdet bu alıntıları oyunu kendisine kolaylıkla kazandıracak şekilde seçmiştir.

Önemli bir kale olan İsmail Kalesi'nin 1205'te (1790) elden çıkmasını açıklamaya çalıştığı beşinci ciltteki bir bölümde Cevdet'in birden fazla kaynağı nasıl kullandığı görülebilir.[55] Burada Enveri'den, Vâsıf'tan, Castera'dan, Cavid Ahmed'den ve sadrazamın olayı açıklayan telhisinden alıntılar yapar ve kendi açıklamasıyla konuyu bağlar: Suç, asıl ordudaki düzensizlik ve payitahtta savaşın devamını talep eden erkânda aranmalıdır. Sadrazam taşralı ve dünyadan habersiz olduğundan[56] önerilerinin İstanbul'da etkisi yokmuş. Bununla Cevdet kaynaklarına tekrar başvurmadan *Tarih*'inde sık sık tekrarladığı motiflerinden birkaçını kullanır: Ocakların eleştirisi ve İstanbul'daki siyasi rütbe sahiplerinin bilgisizliğinden şikâyeti. Bunları neden olarak gösterdikten sonra bir motif daha kullanır: Gerçekten iyi niyetli ve yetenekli olsalar bile taşralılara İstanbul'da firsat verilmemesi.[57] Kaynaklarındaki açıklamalar onu ilgilendirmez; olay, kendine özgü koşulların içeriği etkilemesine izin vermeden, kendi gerekçelendirmesine uyarlanır.[58]

Yukarıda doğruluk ölçüsü olarak akla yatkınlıktan bahsetmiştim. Bu akla yatkınlık, eldeki mevcut kaynakların eleştirisiyle oluşturulmaz. Cevdet genellikle kaynaklarının tutarsızlıklarıyla veya kaynaklar arası farklılıklarla, ayrıca kaynakların değerini sınırlayan kenar koşullarıyla da ilgilenmez.[59] Cevdet'in yaptığı, anlatılan olayları kendi varsayımları çerçevesinde yorumlamaktır. Kendi ön bilgisine uyan doğru, uymayan yanlış ve

55 Bozgunun anlatısı: *Tarih* 1309.V, s. 94-96, tartışma s. 96-99.

56 Cevdet "mizac-ı âlemden gafil" ifadesini kullanır.

57 Alemdar Mustafa Paşa da bu şekilde gösterilir. *Tarih* 1309.VIII, s. 295, 304, 311; IX, s. 15, 19. Buna karşılık biyografisinde buna değinilmez (*Tarih* 1309.IX, s. 43-45) -bu tür tercüme-i hali genelde içerikleri katı kurallara göre düzenlenmiş tezkirelerden almıştır. Bu tür kaynaklarla ilgili olarak bkz. Hans Georg Majer, *Vorstudien zur Geschichte der İlmiye im Osmanischen Reich. I. Zu Uşakîzade, seiner Familie und seinem Zeyl-i Şakayık*, Münih, 1978, s. 29-59.

58 Kaynaklardan yapılan alıntılar bazen, okuyucunun dikkatini yeni bir bakış açısıyla çektikten sonra Cevdet'in gerekçelendirmelerinden birine geri dönmesini sağlama işlevini taşıdığı intibaını bırakmaktadır. Cevdet'in kaynaklarındaki ifadeleri karşı karşıya getirdiği bazı yerlerin bu bakış açısında incelenmesi ilginç olacaktır: *Tarih* 1309.II, s. 32, 44, 120-121, 280-283; III, s. 221, 322-323; IV, s. 275-276; V, s. 6-8; VI, s. 134-136; VII, s. 62-66; XI, s. 99-102; XII, s. 109-115. Cevdet'in değerlendirmesinin daha ziyade kaynaklara değindiği bazı örnekler: *Tarih* 1309.II,-s. 34-35; IV, s. 321-328; XI, s. 58-59, 163-164.

59 Kaynak ayrımı için gerekli düşünce donanımına Cevdet aslında sahipti. *Tarih*

oportünist nedenlerle çarpıtılmış yorum olur. Vakanüvislerin yazdıkları oportünizmle o denli çarpıtılmış ki kendi yorumları olup olmadığı bile belli değildir: "Binaenaleyh vukuatın muhakemesinde onların hükmüne itimad reviş olunamayıp vekayiin müvazenesine itibar lâzım gelir."[60] Böyle bir şey, sadece tarihin boyutu ile tarihçinin boyutu birbirinden ayrışmamışsa söz konusu olabilir: Düşünenle düşünülen arasında yorumsal bir gerginlik yoktur.

Değerlendirme sonucunda ulaşılan nokta, çoğu zaman olayın farzedilen gidişatıyla ilgili yargıdan daha fazlasını içerir. Bazen bir hisse, bazen bir ihtar niteliğindedir, bazen de duruma göre konmuş fakat şimdiki zaman için de geçerli olan bir kuralı hatırlatır. Bu değerlendirmelerin toplamı *Tarih*'te, vaka anlatımının yanı sıra sürüp giden bir tür yorum özelliğini taşır. Bu özellik Cevdet'in kaynak belirtmediği bölümler için de geçerlidir. Burada da olay ya genelde kısa bir yorumla Cevdet'in gerekçelendirmesinin bağlamına dahil edilir[61] ya da konu yazar tarafından enine boyuna tartışıldıktan sonra *Tarih*'in genel çerçevesine oturtulur.[62] Bazı durumlarda, özellikle meşveret meclislerindeki tartışmaların aktarımında ortadaki gerekçenin katılanlardan birine mi yoksa Cevdet'e mi ait olduğunu tam olarak tespit edebilmek mümkün değildir.[63]

Sonuç olarak Cevdet anlattığı olaylarla alıntıladığı yazarların bakış açısını aynı muameleye tabi tutmaktadır. Malzemesini kullanırken serbestiyeti sınırsızdır. *Tarih-i Cevdet*'in bölümlerini bir bütün haline getiren, anlattığı olayların gidişatı değil, yazarın yorumlarıdır.[64] O zamanın Türk romanında olduğu gibi yetke sahibi bir anlatıcı mutlak bir gerçekliğe (yani tasavvur edilen ya da tasavvurla nakledilen bir hakikat söz konusu değil)

1309.IV, s. 271-273'e Vâsıf'tan bir bölüm koyarken bunu bilgi olmak için değil o zamanlar nasıl düşünüldüğünü göstermek için yaptığını söyler. Bir de Hazinedarbaşızâde Esad Efendi'nin elçilik raporunun (XII, s. 241-253) zeylde basılmasının nedeni, Cevdet'in vurguladığı gibi seyahatin tarihi açıdan uygun bir tasviri olması değil, detaylarındaki zenginliktir (XII, s. 134).

60 *Tarih* 1309.IV, s. 276.

61 Örnekler: *Tarih* 1309.II, s. 70-72, 215-216, 238-239; III, s. 117-118; IV, s. 193; VIII, s. 91-92, 121, 146-147; IX, s. 69; X, s. 192, 206; XI, s. 146; XII, s. 78-179.

62 Özel önem taşıyan bir örnek tabii ki III. Selim'in tahttan indirilişinin anlatıldığı bölümün girişidir. Bunun gibi *Tarih*'te serpiştirilmiş yüzlerce örnek bulunabilir (bir önceki dipnot için belki de binlercesi zikredilebilir). Bazı örnekler: *Tarih* 1309.II, s. 195-197; III, s. 99-101; VII, s. 58; X, s. 113-114, 187-189.

63 Örnek: *Tarih* 1309.II, s. 225-227.

64 Bu nedenle Kuran, "Ottoman Historiography", s. 422'de (eser her ne kadar yapı itibariyle böyle bir karaktere sahipse de) *Tarih-i Cevdet*'i kronikler ve kısa monografilerden oluşan bir eser olarak tanımlarken yanılmaktadır.

hükmetmektedir.[65] Bu epistemolojik konum itibariyle tarihin şimdiki zaman için neden ders verebileceği anlaşılır: Tarihle yazarının (ve dolayısıyla okuyucularının) dünyası arasında bir uçurum yoktur. Cevdet'e göre "kütüb-i tevarih vukuat-ı sâlifenin hüsn ü kubhunu ve hakk ü nahakkını ahlâfın anlayıp andan ibret alması için olduğu ve bu cihetle müverrihin asl-ı vazife-i zimmeti doğruyu söylemek idüği derkârdır."[66]

Burada yapıldığı gibi *Tarih*'i yorumlanabilir hale getirmek ancak bu epistemolojik önkoşulla mümkündür. Geriye Cevdet'in yorumunun iç düzeni hakkındaki soru kalmaktadır. Uyguladığı bir sistem var mıdır? Son bölümlerdeki analizler bazı ortak yorum örnekleri ortaya çıkardıysa da bütünsel bir anlayışın resmi oluşmamıştır. Bu çalışmanın geri kalan kısmında böyle bir resmin niçin oluşamadığını göstermeye çalışacağım. Şimdiden denebilir ki *Tarih-i Cevdet*'in modern anlamda bilimsel tarihyazıcılığında önemli bir adım olduğu varsayımı -en azından fasılasız bir gelişme sürecinin içerisinde ona bir yer ayırmak düşüncesiyle öne sürülürse- yetersiz kalmaktadır. Cevdet'in vakanüvislerin yöntemlerini bilinçli bir biçimde ve polemiğe girerek eleştirmesi burada belgelenmiştir. Ama onun izlediği yol, henüz, bugünkü anlamda tarih biliminin çıkış noktasını oluşturan tarihçinin rolü ve algı konumu üzerine düşünmeye varmaz.

65 J. Parla, *Babalar ve Oğullar*, s. 18-19.
66 *Tarih* 1309.II, s. 16.

3.B) İBN HALDUNİZM: AHMED CEVDET'İN TARİH MODELİ Mİ?

İbn Haldunizm nedir?

Ahmed Cevdet hakkındaki literatüre aşina olanlar, yöntem ve tarih teorisi üzerine burada yazılanlara şaşırmış olmalılar. Hele Cevdet'in yorumlarına dayanak teşkil eden bir fikri sistem hakkındaki soruya, ikincil literatürden edindikleriyle, farklı bir cevap verebilirlerdi. Ahmed Cevdet ellili yıllardan beri "İbn Halduncu" yani Magripli tarihçi İbn Haldun'un (1332-1406) tarih teorisini benimsemiş biri olarak bilinir.[1] Hatta Ümid Meriç bu iki insanın düşünce dünyaları arasında bir ayırım yapmaktan vazgeçmiş görünür.[2] Yapılmış araştırmalar, genel olarak, Cevdet'in tamamen İbn Haldun'un etkisi altında olduğu ve onun görüşlerini benimsediği izlenimini verir.[3]

Cevdet'in İbn Haldun'un eserine verdiği değeri belirtmeye hiç gerek yok. Bilindiği gibi *Mukaddime*'nin bir kısmını çevirmişti[4] ve güncel olayları sık sık bu bilgisine atıfta bulunarak yorumlardı.[5] Böyle olması doğal-

1 Genelde bu görüşü ilk ortaya atan kişi olarak sosyolog Z. Fahri Fındıkoğlu gösterilir: "Türkiye'de İbn Haldunism", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı. Mélanges Fuad Köprülü*, İstanbul, 1953, s. 153-163, özellikle 161-162. Fındıkoğlu, Cevdet'i Kâtib Çelebi, Mustafa Naima, tarihçi Müneccimbaşı, Hayrullah Efendi ile Abdüllatif Subhi Paşa'nın da dahil olduğu Osmanlı fikir hayatındaki bir akıma mensup olarak görür. Fındıkoğlu'ndan az bir zaman sonra Kâmuran Birand da, *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimat'ta Tesirleri*, Ankara, 1955, s. 22-25'te bu görüşü tekrarlar; ancak hedefi, Cevdet'i her türlü reforma karşı olan azılı bir tutucu olarak göstermektir.

2 Ü. Meriç, *Cevdet Paşa*, çeşitli yerlerde, ama özellikle s. 6-10, 29-41, 52-57.

3 Fındıkoğlu'nun izindeki daha yeni çalışmalar: Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesi*, s. 110-111; Tadaşi Suzuki, "Osmanlılarda Organik Bir Yapı Olarak Toplum Görüşünün Gelişmesi. Osmanlı Sosyal Düşünce Tarihinin Bir Yönü", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi*, XIV/4 (1987), s. 373-396; Şerafettin Turan, "Cevdet Paşa'nın Kültür Tarihimizdeki Yeri", *İstanbul, 27-28. V. 1985, Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, s. 13-20, özellikle 14; Ü. Meriç'e gönderme yaparak İ. Metin Kunt, "Ottoman Names and Ottoman Ages", *Raiyyet Rüsûmu. Essays Presented to Halil İnalcık and His Seventieth Birthday by his Colleagues and Students*, Bernard Lewis vd. (ed.), c. I [= *Journal of Turkish Studies* X], Harvard, 1986, s. 227-234; Ahmet Arslan, "Geleneksel Osmanlı Devlet ve Siyaset Felsefesi ve Tanzimat", *İzmir, 6.-7.XI.1989, Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu Bildirileri*, İzmir, 1992, s. 17. Ayrıca krş. Chambers, *Formative Years*, s. 13.

4 Biyografisiyle ilgili bölüme bakınız, s. 28. İlk iki cildin çevirmeni Pîrîzâde gibi Ahmed Cevdet de, üçüncü cildin çevirisine metindeki düşünceleri açıklayan ve yorumlayan, ancak nadiren eleştiren notlar düşmüştür.

5 *Ma'rûzât*, s. 33-34 (daha az belirgin şekilde *Tezâkir*, c. II, s. 147-148), 182 (*Tezâkir*'de yoktur; krş. c. III, s. 205); BBA-OA, Y.E.E. 18/553-500/98/38 (Midhat Paşa'nın daha önce sözü geçen mektubu).

dı. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu eserle ne kadar ilgilenildiği Fındıkoğlu ve Suzuki'nin anılan çalışmalarında belgelenmiştir. Okumuş bir Osmanlı İbn Haldun'un düşünce dünyasına aşinaydı. Hatta *Mukaddime*'yi ezberleyenler olmuştur.[6] İbn Haldun'un eseri 19. yüzyıl Arap dünyasının da standart metinlerinden biriydi.[7] Mısır'da İbn Haldun'un önerdiği paradigmalar, imparatorluğun çöküşünü Osmanlı geleneğine karşıt bir biçimde açıklamaya çalışan bir tarih görüşüne destek olarak kullanılmıştır.[8] Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde, İbn Haldun muhafazakâr düşünürlerin önemli fikri dayanaklarından birisi olarak kabul edilir.[9]

Sadece bu tezat bile İbn Haldun öğretisinin 19. yüzyılda tartışmalara yön vermekten ziyade bir araç olarak hizmet ettiğini gösterir.[10] Metin açıkça birbirine karşıt somut politik hedeflerin gerekçelendirilmesi için bile kullanılmıştır.

Şu noktada, yukarıda adı geçen yazarların genelde görmezden geldikleri İbn Haldun öğretisinden ne anlaşılması gerektiği sorusu gündeme gelir. İkincil literatüre[11] kısa bir bakış bile, bilgi açlığını gidermeye çalışanı hemen geriye, ana metne yöneltir:[12] Çünkü *Mukaddime*'nin ve girişi ol-

6 *Tarih* 1309.II, s. 296'da Reisü'l-küttab Ömer Vahid Efendi için böyle denir.

7 Choueiri, *Arab Historiography*, s. XIV'da İbn Haldun'u zamanın en önemli entelektüel siması olarak görür.

8 Peter Gran, *Islamic Roots of Capitalism. Egypt, 1760-1840*, Austin - Londra, 1979, s. 67-70. ayrıca bkz. s. 159-161, 243-244.

9 Ş. Mardin, "Aşırı Batılılaşma", s. 38. Ancak örneğin Esad Efendi de *Üss-i Zafer*'inde (2. b., [İstanbul], 1293, s. 46-53) askeri reformları haklı göstermek için İbn Haldun'u kullanır.

10 Nagel, *Staat und Glaubensgemeinschaft*, c. II, s. 161-172'de bunu Naima örneğinde çok güzel örnekler. İbrahim Metin Kunt Derviş Mehmed Paşa'yla ilgili bir çalışmasında ("Derviş Mehmed Paşa, Vezir and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political-Economic Theory and Practice", *Turcica*, IX/1 (1977), 197-214) bu paşanın ümeranın ekonomik etkinlikleriyle ilgili düşüncelerinin İbn Haldun kaynaklı olduğunu ancak (paradigma ve terminolojisine sadık kaldığı halde) ondan belirgin bir şekilde farklılık gösterdiğini belirtmiştir. İbn Haldun burada da yeni bir teori uğruna göz ardı edilmemiş, sadece yeni bir anlayışla ele alınmıştır (Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesi*, s. 111). Ancak burada İbn Haldun'la olan anlayış farkı nispeten kolayca sınırlanabilen tekil bir durum için söz konusudur, Cevdet'te olduğu gibi bütün bir tarih anlayışını ilgilendirmez.

11 İbn Haldun hakkındaki bildiğim en son bibliyografya çıkalı yaklaşık yirmi yıl olmuştur. Aziz al-Azmeh, *Ibn Khaldun in Modern Scholarship. A Study in Orientalism*, Londra, 1981, s. 229-318). Liste 850'den çok künye içerir.

12 Ümit Hassan, "İbn Haldun *Mukaddime*'si Metninin Yaygınlık Kazanması Üzerine Notlar", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXVIII/3-4 (1971), s. 111-126'da Rosenthal tercümesinin, metnin edisyonkritiği kalitesinde bir versiyonu

duğu tarih eseri *el-İber*'in yorumları birbirinden çok farklıdır. Biri İbn Haldun'un eserinden siyasi bir sistem öğretisi çıkarmaya çalışırken,[13] diğerleri onun ortaya attığı "ilmü'l-umran"ın da aslında mutlak önermeleri, geçerlilikleri ve doğrulukları olmayan bir tür "gerçekçi mantık" olduğunu[14] yani ilkinin tam tersine her zaman için geçerli yasalardan oluşan kapalı bir kuram olmadığını iddia ederler.[15] Bazı yazarlar İbn Haldun'un eserini evrensel halifeliğin çökmesinden sonraki politik gerçeklik ile hükümdarlığın uhrevi iddiasının bundan kaynaklanan sonuna açıklık getirerek üstesinden gelme denemesi olarak algılarken,[16] başka yazarlar onun "bilimsel" akılcılık çığırını açtığı, hatta üretim tarzlarını teorisinin temeline oturttuğunu yazarlar.[17]

Başka bir yazarın görüşüne göre İbn Haldun'un tarih anlayışı uhrevi yönelimlidir,[18] yine başkalarına göreyse gerekçelendirmeleri teleolojik değil, nedenseldir[19] ve tarihin gidişatını önceden tayin etmez.[20] Bir görüşe göre İbn Haldun dünyevi ve uhrevi olanı birbirinden ayırır,[21] bir başkası ise kendisini tespitlerinde engellemediği sürece ve sadece şeklen (*expressis verbis*) dinin dünya hakkındaki açıklamalarına sadık kaldığını iddia eder.[22] Bir diğer düşünce ise onun doğaüstünü gerçek kabul ettiği

yansıttığını yazarak kalitesini vurgular. Bu çalışmanın çerçevesinde, Ahmed Cevdet'in kullandığı metin olduğu itibariyle, ek olarak Pîrîzâde Mehmed Sahib'in (c. I-II) ve Ahmed Cevdet'in (c. III) ([İstanbul], 1275-1277) çevirisine de başvurulmuştur. Arapça metnin geçerli baskısı Quatremere'inkidir (Paris, 1847-1858); ilk şark baskısı ise Bulak'ta yapılmıştır (1274 [1857/58]) (bununla ilgili olarak, Delanoue, *Moralistes et politiques*, c. II, s. 412-413).

13 Muhammad Mahmoud Rabi, *The Political Theory of Ibn Khaldun*, Leiden, 1967.

14 Fuad Baali ve Ali Wardi, *Ibn Khaldun and Islamic Thought-styles. A Social Perspective*, Boston/Mass., 1981.

15 Ü. Meriç de aynı fikirdedir, *Cevdet Paşa*, s. 32.

16 Peter von Sivers, *Khalifat, Königtum und Verfall. Die politische Theorie Ibn Khalduns*, Münih, 1968; T. Nagel, *Staat und Glaubensgemeinschaft*, c. II, s. 58-73.

17 Heinrich Simon, *Ibn Khalduns Wissenschaft von der menschlichen Kultur*, Leipzig, 1959; Ümit Hassan, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara, 1977. Simon'un eserinden haberi olmayan Hassan, İbn Haldun teorisinin bilimsel olduğu için "Doğu tipi toplumlar"a bugün bile uygulanabilir (s. 103-106) olduğunu yazarak Simon'un tezini aşar.

18 Bernd Radtke, "Versuch einer Grundsatzbetrachtung über das Allgemeine und Individuelle in der islamischen Historiographie", *Köln, 28.-30.IX.1988, XXIV. Deutscher Orientalistentag* (haz. Werner Diem, Abdoljavad Falaturi), Stuttgart, 1990, 264-269.

19 Simon, *Ibn Khalduns Wissenschaft*, s. 47.

20 Sivers, *Khalifat, Königtum und Verfall*, s. 135-136.

21 Baali ve Wardi, *Islamic Thought Styles*, s. 107.

22 Simon, *Ibn Khalduns Wissenschaft*, s. 44.

halde bunun insanların hayatlarına müdahalesini bir istisna, olağanüstü bir durum olarak görmesidir.[23] Birisi der ki İbn Haldun'a göre şeriata uymak zorunludur çünkü Tanrı dünya düzenini sürekli olarak yeniden kurmaktadır,[24] oysa bir diğeri, bu tutumun nedeni olarak faydacılığa işaret eder.[25] Bu iddiaların (hemen hemen) tümünün tartışmaya değecek kadar belgelenmiş olduğu görüşündeyim.

İbn Haldun'un eserini konu alan tartışmalarda sadece birkaç tezatı buraya almamın sebebi, el-Azmeh'in[26] iddia ettiği gibi bu düşünür hakkındaki imajın onun metinlerini diledikleri gibi yorumlayan şarkiyatçılığın eseri olduğunu kanıtlamak değildir. Bence bu farklılıklar, metne değişik yönlerden yaklaşılması, metnin (el-Azmeh'in ortaya koyduğu) açık yapısı, eserin uzunca bir zamanda oluşmasından doğan iç tutarsızlığı, metnin yazıldığı zamanla yorumlandığı zaman arasındaki fark ve diğer bazı unsurların doğal bir sonucudur. İlke olarak bu çok seslilikten rahatsız olmak gerekmez, zira metin bilimi, metinlere tek geçerli bir versiyonla tek geçerli bir anlam yüklemekten vazgeçmiştir.

Yine de İbn Haldun örneğinde aşırı bir belirsizlik vardır. Bunun vurgulanması gerekir, çünkü baştan itibaren, Osmanlılarda da İbn Haldun "öğretisi"nin belirli bir anlayışla ele alınmamış olduğunu, aksine metne tartışmalı ve yaratıcı bir tavırla yaklaşıldığını gösterir.[27] Gerçekten de İbn Haldun'un düşünceleri seçilerek ve birbirinden bağımsız bir surette ele alınmıştır.[28] Bu nedenle Osmanlı tarihyazıcılığının ve özellikle de Ahmed Cevdet'in *Mukaddime*'de ilgilendiği unsurları kısaca sıralamak istiyorum. Amacım İbn Haldun'un gerçekte ne demek istemiş olabileceğini tartışmak değil; daha ziyade, birbiriyle ilintili olan ancak kapalı bir sistem oluşturmayan birtakım konu alanlarını tanımlamak.

---

23 Rosenthal (çev.), *Muqaddimah*, giriş s. LXXIII.

24 Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 89.

25 Sivers, *Khalifat, Königtum und Verfall*, s. 79.

26 Al-Azmeh, *Ibn Khaldun*, s. 41-228. Bu karmaşık çalışmanın garip tarafı, yazarın, bir taraftan metnin ancak böylelikle uygun bir şekilde anlaşılmasını sağlayacağını söylediği (s. 33) katı bir tarihi çözümlemeyi savunması, ama diğer taraftan da "The Anatomy of *Mukaddima*" ile (s. 1-39) sırf mantık ve epistemolojinin ışığı altında metnin iç analizine dayanan bir yorumda bulunmasıdır (diğer taraftan bu yorumun, *Mukaddime*'nin anlaşılmasına değerli bir katkı olduğunu düşünüyorum).

27 Suzuki'nin "Osmanlılarda Organik Bir Yapı Olarak Toplum Görüşünün Gelişmesi" adlı makalesinde hayal kırıklığı yaratan eksiklik, tartışmanın gelişim sürecini tarihi seyriyle izlemek yerine Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâî*'sinden, Kâtib Çelebi'nin *Düsturü'l-amel*'inden ve Naima ile Cevdet'in tarihlerinden çeşitli alıntıları yan yana dizmekle yetinmiş olmasıdır.

28 Nagel, *Staat und Glaubensgemeinschaft*, c. II, s. 74-75'te bunu Kâtip Çelebi ve Naima özellerinde göstermiştir.

Bu alanlardan birine yeniçerilerle ilgili bölümde değinilmişti:[29] İbn Haldun'un "asabiyye"si asabiyet adı altında *Tarih-i Cevdet*'te de önemli bir rol oynar. *Mukaddime* bağlamında asabiyye toplumları ve toplulukları oluşturup bir arada tutan, bir hükümdara veya hanedana olan sadakatin temelindeki güçtür. Ama toplumun gelişimiyle kaybolur, çünkü refah ve kanunlar insanların cesaretlerini yitirmelerine neden olur ve hükümdarla ona başlangıçta destek olan topluluk arasında farklı çıkarlar oluşmaya başlar. Asabiyyenin temelleri kan bağı, intisap ve dini heyecandır; asıl ve en güçlü öğesi kan bağıdır.[30]

İbn Haldun'da asabiyyenin gücü de çöküşü de *bedeve* ile *hadare* arasındaki tezatla doğrudan bağlantılıdır. Bu iki kavramdan ilki, genellikle "göçebelik" ya da "bedevilik" olarak tercüme edilir. Nispeten küçük gruplardaki toplu yaşam biçimidir. Sadece bedevilerin değil köylerdeki ya da küçük kasabalardaki yaşam biçimi de bu kavrama girer. İbn Haldun'a göre toplu yaşamın ilkel biçimidir ve (şehirlerdeki medeniyet anlamındaki) şehirliliğe yani *hadare*'ye giden basamağı oluşturur. Devlet iktidarı (*mülk*) ve medeniyet ancak şehirlilik basamağıyla mümkündür. Medeniyet ise tarihi gelişimin hedefidir. Bedeve'de yaşayanların hayatları zor koşullar altında geçtiğinden şehirlilere oranla ahlaki ve askeri açıdan daha güçlüdürler ve grup bağları daha sıkıdır. Onun için zaman zaman bedeve "hanedan"ları (*devle*), daha büyük ve şehirli topluluklar üzerinde egemen olan hanedanları devirip yerlerine geçmeyi başarır. "Devlet" ve "hanedan" kavramlarının tek bir *devle* kelimesiyle ayırım yapılmadan karşılandığının belirtilmesi terminolojik açıdan önemlidir.[31]

Bedevi bir *devle*'nin yükselmesi, ardından medeniyetin mükemmelliğine ermesi ama aynı zamanda bozulması ve nihai çöküşü ya da "asabiyeti" daha güçlü yeni bir "bedevi" hanedan tarafından yok edilmesi düşüncesi, bu birbirini takip eden devreler fikri, Osmanlıları hayli uğraştırıyordu. İbn Haldun düşüncesini çeşitli biçimlere sokmuştu: Devletle-

---

29 Bkz. yukarıda s. 119-122.

30 Ibn Khaldun, *Muqaddimah* (çev. Rosenthal), c. I, s. 261-265, 273-276, 313-320; c. II, s. 302-305'te en önemli bölümler bulunur. Ayrıca krş. yukarıda s. 121 dipnot 94; ve Rosenthal (çev.), s. LXXVIII-LXXXIV; T. Khemiri, "Der Asabija-Begriff in der Muqaddima des Ibn Haldun", *Der Islam*, XXIII/3 (1936), s. 163-188; Hassan, *İbn Haldun'un Metodu*, s. 173-224, 241-243; Simon, *Ibn Khalduns Wissenschaft*, s. 48-62; Rabi, *Political Theory*, s. 48-69.

31 Ibn Khaldun, *Muqaddimah*, (çev. Rosenthal), c. I, s. 249-263, 347-353, c. II, s. 286-301 (yine sadece en önemli bölümler). Bunun dışında Baali ve Wardi, *Islamic Thought Styles*, 109-112; Hassan, *İbn Haldun'un Metodu*, s. 189-196; Rabi, *Political Theory*, s. 137-141; Sivers, *Khalifat, Königtum und Verfall*, s. 82-90.

rin (ya da hanedanların) tarihini, insanların gençlikten yaşlılıklarındaki çöküşlerine kadar süren yaşam evreleriyle karşılaştırıyor, aynı zamanda astrolojiden de bir örnek ve beş aşamalı bir model kullanıyordu.[32] Onun görüşüne göre bu süreç istisnasız geçerli olup genellikle dört nesil içerisinde tamamlanıyordu; yani bir devlet genellikle bir yüzyıl boyunca varlığını korurdu.

Akıllıca izlenen bir siyaset bu süreyi biraz uzatabilirdi. İbn Haldun burada toplumda tanıdığı dört sınıf (*sunuf*) örneğini ele alarak tarihi kurallar ortaya atar. Bu sınıflar, âlimler ve "bürokratlar" (Osmanlı terminolojisinde ehl-i kalem), kılıç kullananlar (ehl-i seyf), zanaatkârlar ve nihayet köylülerdir. "Devlet yapısı" içinde aralarında var olan etkileşim üzerine yapılan spekülasyonlar, Osmanlıların tartışmalarında İbn Sina ve Nasreddin Tûsi'nin ortaya attığı, sınıflar ve mizaçlar (ve yine mizaçla canlıların vücutlarında bulunan suyuklar) arasındaki analojik ilişkiye bağlanmıştı.[33] İbn Haldun, özellikle kılıç ve kalem ehli arasındaki ilişkiyle ilgileniyordu. Bir hanedan, hükümranlığının başlangıcında ve sonunda kılıca, genişleme döneminde ise kaleme dayanmalıydı.[34] Ancak sınıflarla suyuklar arasındaki analojiyi Osmanlıların daha çok Celâleddin ed-Devvani vasıtasıyla (1427-1501) öğrendikleri muhtemeldir.[35]

Bunlar İbn Haldun düşüncelerinin Osmanlıları etkilediği alanlardır. Öğretisinin diğer öğeleri, örneğin hükümdarın ve halifenin rolü hakkındaki fikirleri[36] bildiğim kadarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda herhangi bir rol oynamamıştır.

Tarih-i Cevdet'te Medeniyet

Asabiyenin Cevdet'in düşüncesinde oynadığı rol daha önce yeniçerilerle ilgili kısımda ele alınmıştı. Aynı kavramın İbn Haldun'un tarih görüşündeki yeri göz önünde bulundurulup karşılaştırıldığında Cevdet'in bu teri-

---

32 Ibn Khaldun, *Muqaddimah*, (çev. Rosenthal), c. I, s. 339-355; c. II, s. 103-111, 117-130.

33 Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 95-99; "Düşünce Akımları", s. 342. Buna benzer fikirler Orta ve Batı Avrupa'da skolastik dönemden barok çağına dek siyasi düşüncede mevcuttu. Ancak Cevdet'in düşüncesinin bunlarla herhangi bir ilişkisi olmadığı varsayılarak bunlar bu bağlamda dikkate alınmayacaktır.

34 Ibn Khaldun, *Muqaddimah*, (çev. Rosenthal), c. II, s. 46-48, 315-317.

35 Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 95-101; "Düşünce Akımları", s. 342. Krş. Thomas, *Study of Na'ima*, s. 73-79.

36 Ibn Khaldun, *Muqaddimah*, (çev. Rosenthal), c. I, s. 311-447; Rabi, *Political Theory*, s. 73-158; Sivers, *Khalifat, Königtum und Verfall*, çeşitli yerlerde; Simon, *Ibn Khalduns Wissenschaft*, s. 100-105.

mi ne kadar farklı bir anlamda kullandığı açıkça görülmektedir. Yeniçerilerin asabiyetinin İbn Haldun'un "bedevi"lerininkiyle pek ilgisi yoktur. Cevdet'in Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki yeniçeriler örneğinde iddia ettiği gibi asabiyetin devlet içindeki bir gruba yüklenebilmesi düşüncesi, İbn Haldun'a açıklanması gereken oldukça garip bir fikir olarak görünürdü.

Bazı kavramların gerekçelendirici bağlamlarından çıkarılıp yeniden ve serbest kullanımı Cevdet'in İbn Haldun'u ele alış tarzı mıydı? Kesin olan bir şey varsa o da medeniyet kavramının Cevdet'in düşüncesinde önemli bir rol oynadığıydı.[37] Yukarıda, göçebe yaşam tarzından şehirli medeniyete geçişin insanın doğasındaki bir süreç olarak nakledildiği bir alıntı yapılmıştı.[38]

Ancak bu medeniyet kavramı daha Avrupai başka bir kavramla kesişir. "Avrupa medeniyeti" *Tarih*'te bir taraftan İslam ya da Osmanlı medeniyetine karşıt gibi görünürken[39] diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa'nın medeniyet adı altında aynı şeyi anladıkları düşüncesi daha sık dile gelir: Bilim, keşifler, refah ve modern yönetim.[40] Burada Avrupa'ya "medeniyet"in İslami şekli empoze edilmez; aksine medeniyetin Avrupai anlamı alınıp kullanılmaktadır. Cevdet'e göre III. Selim Osmanlı İmparatorluğu'nun bu medeniyeti örnek alması için uğraşmış,[41] özellikle ihtilalci Fransa ya da Napoléon ile yaptığı karşılaştırmalarda Cevdet, yine bu medeniyeti temel almaya kendini mezun hissetmiştir.[42]

Kavramın bu kullanımı aynı zamanda Münif Paşa[43] ya da el-Afgani'nin 1268'de (1870) Darülfünun önünde yaptığı konuşma[44] için de geçerlidir. Cevdet'in politik yaşamından bazı ifadeler onun Osmanlı İmparatorluğu'nu genel bir medeniyetin parçası olarak gördüğünü belgeler.[45] Sadece

37 Şerafettin Turan, "Kültür Tarihimizdeki Yeri", s. 13-15'te "medeniyet" kavramının Cevdet'in anlaşılabilmesi için anahtar olduğunu söyler. Ölmezoğlu, mad. "Cevdet Paşa", s. 119.

38 Bkz. yukarıda s. 155-156. İnsanın bir *zōon politikòn* olduğu İslam düşüncesinin Aristoteles'ten aldığı genelgeçer bir düşüncedir. İbn Haldun da burada bir istisna teşkil etmez (Sivers, *Khalifat, Königtum und Verfall*, s. 82-83'te insanı nasıl algıladığını güzel bir şekilde ele almıştır). Cevdet'te buna benzer fikirler reformlarla ilgili notlarda *Tarih* 1309.VII, s. 191'de (insan "medeni't-tab"dır) ve ayrıca Encümen-i Dâniş'in açılış konuşmasında (*Tezâkir*, c. IV, s. 53-55) bulunabilir.

39 *Tarih* 1309.I, s. 123-124; VI, s. 11-12, 167, 261; VIII, s. 102.

40 *Tarih* 1309.I, s. 68-69; VIII, s. 147; XI, s. 69.

41 *Tarih* 1309.VI, s. 133.

42 *Tarih* 1309.VII, s. 17-18, 81, 85-86.

43 Duran, "Münif Paşa", s. 844.

44 Keddie, "al-Afghani" (1972), s. 63-64.

45 Uzunçarşılı, *Tevkifler*, s. 20 (Midhat Paşa'yı Osmanlı makamlarına teslim olmaya ikna eden telgrafındaki gerekçelendirmesi); *Tezâkir*, c. I, s. 64; III, s. 210-211; *Ma'rûzât*, s. 6-7.

tek tük yerlerde Avrupa medeniyetinden ahlaki açıdan yozlaşmış olarak bahseder. Örneğin 1849 yılında Bükreş'teki ziyaretinden alaycı bir tavırla şunları aktarır: "Bir karı sevgilisi ile görüşür iken kocası odaya girmiyor. ... Memleket bağçeleri güzel eğlenceleri çok. Görünüyor ki âsâr-ı medeniyyet başlamış. Lâkin bu medeniyyet mekteplerden çıkmamış. Belki mecâlis-i mu'âşeret ve sefâhattan zuhûr eylemiş."[46] Sonra bunun ardından hemen, bu işlerin onlarda da böyle yürümediğini söyleyen bir Fransızın sözlerini alıntılar.

Avrupai medeniyet kavramı kabul edilirken bir tarafı ihmal edildi: Köklü sosyal değişmelere yer tanınmıyor. Bir önceki bölümde ayrıntılarıyla ele alınan ilerleme kavramının etkisi burada belli olmaktadır: "Medeniyet"i "terakki" oluşturur. (Bu yüzden de Avrupa'da olanlar "medeniyet" olabilir.)

Medeniyet kavramının âdâba sığmayan davranışlardan arındırılması denemesiyle Cevdet üstelik, siyasi bir mevki ve işlev tarafından meşru kılınmayan gösterişli bir hayat tarzını reddeden ahlakın geleneksel bir biçimini de temsil etmiş oluyordu. Cevdet'in cinsellik ahlakıyla ilgili yargısını savurganlık ithamıyla birleştirmesi tesadüf değildir.[47] Bu itibarıyla Cevdet'in Batılı medeniyet anlayışı asla Şinasi'ninki kadar ileri gitmez.[48] Diğer taraftan 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve "Batı" ile "İslam" medeniyeti arasında kesin bir ayrım yaparak gerçek ilerlemeyle gerçek İslamı özdeşleştirmeye çalışan köktenislamcı tutuma taraftar da olmamıştır. Nagel bu gerekçelendirme tarzının sonuçları hakkında şunu yazar: "Bu görüş açısına göre bugünkü Batılı medeniyet, vahyedilen imanın ilkelerine her zaman sadakatle bağlı kalmış bir İslam biliminin gayri meşru ve sapık ürünüdür."[49] Bu cümlenin 19. yüzyılın bazı yazarları, örneğin Ahmed Midhat Efendi[50] ya da Mısırlı Ali Mübarek[51] için de doğru olduğunu düşünüyorum.

Eğitim ve irfan ile medeniyet arasındaki ilişkiye bakıldığında da İbn

---

46 *Tezâkir*, c. IV, s. 28.

47 Ş. Mardin, "Aşırı Batılaşma"da Cevdet'in bir diğer ifadesini de dikkate alarak bu ahlakın Tanzimat zamanının yeni tüketim alışkanlıklarına olan tepkisini inceler. Yine bu ahlakın bir tanımlamasını Sabri F. Ülgener yapmaya çalışmıştı: *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası. Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri ile Bir Portre Denemesi*, 2. b., İstanbul, 1981 (1951 basımı bir eserin gözden geçirilmiş yeni baskısı).

48 Ş. Mardin, "19. yy.'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *TCTA*, c. II, s. 342-351, özellikle s. 343.

49 Tilman Nagel, "Identitätskrise und Selbstfindung. Eine Betrachtung zum zeitgenössischen muslimischen Geschichtsverständnis", *Welt des Islams*, N. F. XIX/1-4 (1979), s. 74-97, özellikle s. 81.

50 J. Parla, *Babalar ve Oğullar*, s. 37, 67-68.

51 Delanoue, *Moralistes et politiques*, c. II, s. 528-534, s. 533-534'teki güzel karşılaştırmayla: "Avrupa, medeniyettir" - "gerçek medeniyet ... İslam'dır".

Haldun'la Cevdet arasındaki anlayış farkı belli olur. İbn Haldun'a göre eğitim medeniyetin bir sonucu iken Cevdet'te medeniyet eğitimin bir sonucudur.[52] Reşid Paşa için de medeniyet, genel eğitim ve devlet düzeninin ikamesiyle eşanlamlıydı.[53] İkinci öğe İbn Haldun'un düşüncelerine (muhtemelen kasıt olmaksızın) uyuyordu,[54] ama birincisinin medeniyet için önkoşul oluşturmasının Cevdet'in düşüncesinin kaynağı olduğu ihtimali de vardır.[55] Böylece burada da onun anlayışı daha ziyade Avrupalı fikir tarzına uygun düşer.

İbn Haldun'un paradigmalarını Cevdet'in serbestçe ele alışı medeniyetin karşıt kavramında da gözlemlenebilir. Cevdet de bedevi (medenî konumlarına bedâvet der) olarak sadece göçebeleri tanımlamaz. Birçok bakımdan tasviri İbn Haldun'unkine benzer: Kafkasya'daki vahşi fakat sadık ve esasen ahlaki açıdan iyi aşiretleri[56] ya da bir halkın göçebelikten medeni yerleşik düzene geçişini anlatırken yaptığı gibi.[57] Diğer taraftan "bedeviler"in askeri açıdan başarılı oldukları zamanların geçmişte kaldığını anlamıştır;[58] dolayısıyla onları medenileşmemiş, huzursuzluk yaratan ve kontrolü zor topluluklar olarak algılar.[59]

Ahmed Cevdet'te Devletin Yaş Dönemleri

Her devletin bir insan gibi bazı dönemlerden geçtiği ve yaklaşık bir yüzyıl sonra batması gerektiğine dair İbn Haldun'un kuramının Osmanlılara zorluk çıkardığına yukarıda değinilmişti. Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu o zamana kadarki varlık süresiyle bu tezin yanlışlığını kanıtlıyor-

---

52 Ibn Khaldun, *Muqaddimah*, (çev. Rosenthal), c. II, s. 434-436. Ayrıca Cevdet'in çevirisine de bakınız, c. III, s. 115.

53 "Civilisation usûlüne, ya'nî terbiyye-i nâs ve icrâ-yı nizâmât husûslarına", Kaynar, *Mustafa Reşid*, s. 69 (Reşid Paşa'nın 1834 Paris tarihli bir yazısından alıntı).

54 Rabi, *Political theorie*, s. 138.

55 *Tezâkir*, c. IV, s. 25-26, 47-48, 53-54. Ancak bu düşünce, Münif Paşa'nın da katıldığı Kant'çı anlayıştan yani medeniyetin rasyonel bir yaşam tarzı olduğu fikrinden ayrı tutulmalıdır (Duran, "Münif Paşa", s. 840-841). Buna karşılık Münif Paşa'ya göre de eğitim ve bilim devletin iktidarına temel olur.

56 *Tarih* 1309.III, s. 198-199. Hz. Muhammed'in Araplara gönderilme nedenini de onların bozulmamış bedevi özelliklerine (ve tabii ki dillerine) bağlar: *Kısas-ı Enbiyâ*, (haz. Düzdağ), c. I, s. 47.

57 *Tarih* 1309.VI, s. 46-47.

58 *Tarih* 1309.I, s. 104. Tersine ifadeler (VI, s. 27, 51-52) III. Selim'e sunulan lâyihalardan alıntılardır.

59 *Tarih* 1309.II, s. 218; III, s. 275-276; VII, s. 52, 182; X, s. 231. Neredeyse İbn Haldun'un düşüncesine uygun bir şekilde İran'daki erken dönem Kacar devleti de bedevi olarak tanımlanır. (*Tarih* 1309.II, s. 35; VI, s. 207).

du. İkincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun "devlet-i ebedmüddet" olarak mahşer gününden çok önce bir son göreceği fikri asla kabul edilebilir gibi değildi. Yazarların görüşünde imparatorluğun durumu zorlaştıkça bu tutum daha da pekiştiriliyordu.

Kâtib Çelebi (1609-1658) ilâhi bir kural gereği insanların ve devletlerin üç aşamadan, yani gelişme, refah ve çöküş dönemlerinden geçtiğini temkinli bir dille anlatmış, tehlikelerle hastalıklara karşı hangi yaşta hangi ilaçların alınabileceğini toplumdaki sınıflarla vücut suyukları arasında analoji kurarak izah etmişti.[60] Buna karşılık Naima (1655-1716) İbn Haldun'un teorisine göre önüne geçilemez ve hiçbir aşamada geri döndürülemez sürecin yolunu kesmek için bazı fikirler üretmişti.[61] Cevdet'in İbn Haldun'la yaptığı fikir mücadelesi de bu noktada yoğunlaşır.

Birinci cildin girişi niteliğindeki birinci "fasıl"da bulunan ve insan toplumlarının bedavet'ten medeniyet'e gelişme aşamalarını özetleyen kısma yukarıda[62] değinilmişti. Cevdet bunu birbirine düşmanca davranan insanlar ve gelişmiş toplumlardaki işbölümü konularına bağlayarak ele almıştı. Ona göre toplumsal gelişmenin bir aşamadan bir diğerine geçiş süreci, temel olarak tek tek her aşamadan geçmesi gereken bir devletle ilgili değildir. Cevdet bir aşamadan diğerine yükseliş üzerine pek fikir beyan etmeden, yan yana varlıklarını sürdüren ve kendi toplumlarını (ya da alttoplumlarını) oluşturan yaşam biçimleriyle ilgilenir.

Böylece Cevdet, devletin katettiği aşamaları toplumsal gelişim öğretisinden ayırır. Oysa bunlar İbn Haldun'da birbirine ayrılmaz şekilde bağlıdır. Birinci cildin "hükümetlerin etvâr ve aksâmı beyanındadır"[63] başlıklı ikinci faslında yine de bu bağlantıyı kurar. Aynen Kâtip Çelebi gibi süreci üç dönem halinde anlatır ve ister devlet ister insan olsun her dönemin kendine özgü ilacı olduğunu belirtir. Ancak aradaki hayati fark şudur: Cevdet, zor ve tehlikeli olsa da gelişmenin geriye dönüşünün devletler için mümkün olduğunu savunur. Nasıl, daha altın çağını yaşamamış birçok devlet yok edilebilmişse -sanki ters çıkarsama yoluyla- yaşlılıktan gelen zayıflıkların da tedavisi bazen mümkündür.

---

60 Kâtib Çelebi, *Düsturü'l-amel li-ıslahi'l-halel*, Ayn-i Ali, *Kavânin-i Al-i Osman der Hülâsa-i Mazâmin-i Defter-i Divan*, (haz. M. Tayyib Gökbilgin), İstanbul, 1979, s. 119-140, özellikle 122-123 (1280 basımının tıpkı basımında).

61 Thomas, *Study of Naima*, s. 78-79; Nagel, *Staat und Glaubensgemeinschaft*, c. II, s. 163-172.

62 Bkz. s. 107.

63 *Tarih* 1309.I, s. 17-20. Ayrıca Cevdet'in *Tarih* 1309.VI, s. 6'da III. Selim'in politikası ve VI, s. 85'te üçüncü taksimden önce Polonya politikasındaki problemler hakkındaki notları.

Dolayısıyla Cevdet, yaşam devreleri öğretisinin keskinliğini, iki şekilde giderir: Bunu, toplumsal gelişim aşamalarını birbirinden ayırarak ve tarihin seyrinden kaçınılamayacağı düşüncesini reddederek yapar. İkinci olarak da, tarihi seyrin kaçınılmazlığını inkâr eder. Buna üçüncü bir etmen eklenir. İkinci faslın en çok yer tutan kısmı devletin organik yaşam devrelerini İbn Haldun geleneğine göre irdelemez. Ele alınan konu, devletlerin uhrevi ve dünyevi ya da mutlak ve meşruti monarşiler ile cumhuriyetler olarak ayrılmalarıdır. Cevdet burada açıkça Avrupa devlet felsefesine atıfta bulunur.[64] Hatta biraz, ona istikrarlı görünen İngiliz siyasi sistemini tercih eder bir tutuma girer gibi olur.[65]

Yan yana geldiklerinde, bu iki modelin yani İbn Halduncu gelenek ile Avrupalı sistematiğin geçerliliklerine ağır bir darbe indirilmiş olur. Cevdet'in, bu bağlamda, tarihi malzemesine hâkimiyetini muhafaza ettiğinin altı tekrar çizilmelidir.

Şimdi cevaplanması gereken soru, Cevdet'in İbn Haldun'un öğretisine niçin gerek duyduğudur. Bunun bir yanıtı herhalde açıktır: Cevdet'in ve okurlarının son derece yakından tanıdığı bir metne gönderme yapmamak çok garip olurdu. İbn Haldun geleneğinden gelen ve Osmanlıların kanıksadıkları fikirler, tarih üzerinde anlaşmayı kolaylaştıran doğal araçlardı. Cevdet'in "cism-i devlet"ten, âzâlarından, ruhundan vs. bahsetmesi

---

64 *Tarih* 1309.I, s. 18: "düvel-i nasaranın ahkâm-ı siyasiyeleri ictima-ı ara-yı ukalâ ile tertib olunmuş olan kavanin-i hükmiyeden ibaret olduğu halde...".

65 Cevdet'in bu meyline Ortaylı, "Aydın Portreleri", s. 76'da dikkat çekmiştir. *Tarih-i Cevdet*'te İngilizlere ulusal özellik olarak onur ve itidal yakıştırılır (*Tarih* 1309.VI, s. 159; VII, s. 110). Ülkenin tarihi ve siyasi kültürü olumlu bir tavırla irdelenir (*Tarih* 1309.II, s. 263-265; VI, s. 166; XII, s. 215). İngiltere genellikle Osmanlı İmparatorluğu'na dostça yaklaşan bir ülke olarak gösterilir (*Tarih* 1309.III, s. 26; IV, s. 192; XII, s. 131, 195 -istisnalar örneğin: IV, s. 26; VII, s. 135). Cevdet, Yunan bağımsızlık savaşı konusunda İngiltere'nin siyasetini ayrımlılaştırarak ele almaya özen gösterir: İngiliz kamuoyunun Yunan meselesine olan sempatisini, en azından, yayılmacı bir eğilim göstermeyen dış politikadan ayırır (*Tarih* 1309.XI, s. 102-109; XII, s. 129, 214-215). Namık Kemal de İngiliz siyasi sistemini örnek sistem olarak görür. (Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 304, 319-332). İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı izlediği politikaya Cevdet'in yaklaşımı partizanlıktan uzaktı. Belli ki (kendi görüşüne göre Reşid Paşa'dan *Tezâkir*, c. I, s. 26, 40; ve hatta Kâmil Paşa'dan *Tezâkir*, c. IV, s. 224 farklı olmak üzere) bağımsız bir tavır sergilemeye çalışıyordu. Ona göre İngiltere maddi çıkarların yönlendirdiği bir politikayı her zaman izliyordu ve bu yüzden de prensip olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını savunuyordu (*Tezâkir*, c. II, s. 98-100; ve özellikle Cevdet'ten son kalan yazı [bkz. yukarıda s. 55] BBA-OA, Y.E.E., 18/1856/93/39, s. 1-11). Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli krizlerinde İngiltere'nin oynadığı role işaret etmekten geri kalmazdı: BBA-OA, Y.E.E., 18/553-588/93/38; *Tezâkir*, c. I, s. 70; c. II, s. 160 (*Ma'rûzât*, s. 43); c. IV, s. 226-227.

(ki bu herkesin bildiği bir paradigmaydı ve kullanılmaması dikkati çekerdi) bunu belirgin bir şekilde ortaya koyar.[66] Namık Kemal, medeni toplumun ahlaki varlığının bir olgunluk yaşı olmadığını söylerken açıkça İbn Haldun geleneğinden ayrılmıştır.[67]

Cevdet bu kadar ileri gitmez; ayrıca İbn Haldun'un paradigmaları işine yaramaktadır. Birçok yerde bedavetten medeniyete geçişi Osmanlı tarihine uyarlar. Bununla öncelikle söylemek istediği toplumsal gelişmenin bir aşağı basamaktan bir yukarı basamağa çıkışı değil, güvenilir bir yönetimin getirdiği refah neticesinde savaşçı ruhun kaybolmasıdır. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu ya da "millet-i İslamiye" aslında bir "heyet-i askeriye"dir. Ancak Kanuni Sultan Süleyman zamanında halk barışa ve kanunlara alışarak eski savaşma gücünü yitirmişti. Bu nedenle imparatorluğun iç yapısının değişmesi gerekmiş ve gerçekten de böyle bir değişiklik boy göstermişti: Başkentte aslında sadece vekâleten vazife başında bulunan bürokrasi karşısında ordu otoritesini kaybetmişti.[68] Cevdet böylece İbn Haldun'un tarih teorisinin tek bir noktasına dayanarak Sultan Süleyman'dan beri Osmanlı İmparatorluğu tarihini ve askeri üstünlüğünün kaybını açıklar. Ancak dayandığı noktayı Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu da gösterebilecek teorinin devamına bağlamaz.

Kısacası entelektüel bir oyun söz konusudur. Bu oyun, İbn Haldun paradigmalarının nispeten serbestçe kullanımı bir geleneğe dayandığı oranda daha da ilginç oluyor. Örneğin Cevdet'te farklı sınıfların farklı zamanlarda önem kazanması devletin gelişim aşamasına değil, güncel politik duruma bağlıdır.[69] Tarihte adı geçen şahsiyetlerin de böyle ilişkilendirmelere hazırlıklı olmaları Cevdet'e entelektüel bir haz veriyordu. Örneğin

66 Devletin bir organizmaya benzetmesiyle yaratılan mecazlar: *Tarih* 1309.I, s. 79, 87; II, s. 2, 128, 195; III, s. 35, 47-48, 71, 311; IV, s. 80, 95, 268, 294; VI, s. 49; VII, s. 148, 178; IX, s. 6 (daha birçok örnek mevcuttur). Aktüel politik çerçevede: *Tezâkir,* c. I, s. 23; c. II, s. 227-228; c. IV, s. 220 (= AK, C.P.E., No. 31, s. 17); *Ma'rûzât,* s. 2, 226. İnsan bedeni devlet için kullanılan tek mecaz değildi. Gemi de oldukça sık kullanılmıştır: *Tarih* 1309.VI, s. 6; VIII, s. 121, 191; IX, s. 111; bkz. *Tezâkir,* c. II, s. 66. Cevdet bedeni, mecazi anlamdaki başka bir organizasyon için de kullanır: "cism-i vâhid" olması gereken ordu için (*Tarih* 1309.IV, s. 322-6; VI, s. 12, 17). Günümüzde bu mecazla futbol takımları hakkında yazılan yorumlarda karşılaşılmaktadır. Abdülkadir Yücelman Türk milli takımının gerçekleştirmesi gereken "tek amaç, tek vücut ilkesi"nden bahseder ("Tek Suçlu Piontek mi?", *Cumhuriyet Hafta,* II, s. 9 [21-27.11.1992], s. 18)

67 Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought,* s. 304.

68 *Tarih* 1309.I, s. 87-88; III, s. 89-90; V, 114-115; VIII, s. 271. Sunuf kademelerinin devletin gelişme aşamalarına bağımlı olmadan serbestçe değişiklik göstermesi hakkında: IV, s. 250.

69 *Tarih* 1309.IV, s. 250.

1821'de Yunan bağımsızlık hareketine karşı Müslümanları birlik olmaya davet eden çağrının "bedavete rücu" parolasıyla yapıldığından bahseder. Bu bağlamda yine 1821'de Halet Efendi'nin emriyle Mora yarımadasındaki ayaklanmaya karşı direnişi güçlendirmek amacıyla kalemiye memurlarına Kum Meydanı'nda yaptırdıkları askeri tatbikatları anlatırken, bürokratların halleriyle epeyce eğlenir. Şânîzâde'ye de dayanarak bu "bedavete rücu"yu reddetmesinin bir nedeni de ehl-i kalemle ehli-i kılıcın maalesef aynı insanlar olmamasıdır. Bu bölümün esprisi şudur: İbn Haldun'a göre bir hanedanın başlangıcında ve sonunda kalem kullananlara değil kılıç kullananlara ihtiyaç olacaktı;[70] Halet Efendi de aldığı önlemle herhalde İbn Haldun'un bu teorisini uygulamaya koymayı düşünmüştü.

Bunun gibi bölümlerin verdiği entelektüel haz İbn Haldun'un teorilerini tekrar ele almaya ikinci bir neden oluşturur. Cevdet'in sunuf ile antik tıbbın mizaç öğretisi arasındaki analojiye değinmesine de hiç gerek yoktur. İşin bu veçhesi tamamıyla göz ardı edilmiştir.

Hazır bir öğretinin hazır bir malzemeye uygulanması anlamında bir "İbn Haldunizm"den Ahmed Cevdet özelinde söz edilemeyeceği artık anlaşılmış olmalıdır. Cevdet okurlarına zevk vermek ya da kendi açıklamalarını anlaşılır hale getirmek için İbn Haldun'dan asıl bağlamlarından kopuk parçalar kullanmaktaydı.

Birinci basımıyla karşılaştırıldığında Tertib-i Cedid'in girişinde belirleyici bir gelişme daha göze çarpar. Cevdet'in yazdığı Osmanlı tarihini hangi zaman dilimlerine ayırdığı yukarıda belirtilmişti.[71] Burada askeri güç bakımından yaklaşarak başka yerlerde yaptığı gibi Kanuni Sultan Süleyman devrini iki özetin hiçbirisi Osmanlı tarihinin asıl dönüm noktası olarak ele almaz. Yine de, yaptığı küçük değişikliklerle o metnin iki versiyonu arasında önemli farklılıklar yaratmıştır.

1854 tarihli birinci basımda Osmanlı tarihini 1774'e kadar beş ayrı bölüme ayırmıştı.[72] 1299'dan Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümüne kadar, sınırların genişlemesinin, halifeliğin ele geçişinin ve düzenli bir ordu kuruluşunun damgasını vurduğu yükseliş devriydi. Sultan Süleyman'ın ölümünden Fazıl Ahmed Paşa'nın ölümüne kadar ikinci devir devam etmişti. İçte bazı ihtilallere ve dışta bazı başarısızlıklara rağmen gene de sağlam

---

70 *Tarih* 1309.XI, s. 203-204; bkz. Ibn Khaldun, *Muqaddimah* (çev. Rosenthal), c. II, s. 46-48; ve Şânîzâde, *Tarih*, c. IV, s. 182-83. Buna paralel olarak *Tarih* 1309.XI, s. 135 (krş. Şânîzâde, *Tarih*, c. III, s. 214-215). Ahmed Cevdet'in, değişik sınıfların farklı kabiliyetlere muhtaç olduğuna ilişkin düşüncesinin geçtiği başka bir yer, *Tarih* 1309.II, s. 16-17.

71 Bkz. yukarıda, s. 83, dipnot 139.

72 *Tarih* [1271].I, s. 17-55.

bir devlet yapısıyla tanımlanan, hatta Köprülülerin yönetimi altında eski parlak döneme neredeyse yeniden erişen bir devirdi. Son üç dönemi İbn Haldun'un gelişim aşaması teorisine uyarlamak, onun olgunluk anlayışına göre neredeyse yozlaşmış görünen ikinci dönemden daha da zordur. Son üç dönemi ayıran 1718 Pasarofça Barışı'yla Ragıb Paşa'nın makamına oturduğu 1757 yıllarıdır. Ahmed Cevdet bu dönemleri birbirine çok benzer şekilde, politik zorlukların olduğu, ama buhran idarelerinin her zaman üstesinden geldiği dönemler olarak tanımladığından, onları Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik yaş devreleri olarak ele almak pek doğru olmaz.

Ahmed Cevdet Tertib-i Cedid'de de Osmanlı tarihinin İbn Halduncu yorumuna sadece görünürde yaklaşır.[73] Başlangıçta, İbn Haldun'un ortaya attığı beş basamaklı gelişim öğretisini kullanır gibidir:[74] 1299'dan 1402'ye kadar geçen süre başarının damgasını vurduğu, bağımsız bir hükümdarlığın kurulduğu ve tüm düşmanların yenildiği bir dönem; 1402'den 1512'ye kadar hükümdarın iktidarını tebaasına kabul ettirip sağlamlaştırdığı dönem ve 1512'den 1594'e kadar da huzurun ve refahın sürdüğü dönemdir. Ancak Ahmed Cevdet'in tasvirinin İbn Haldun'un çizgisine uyması çok sınırlıdır: 1402'deki gibi bir bozgundan sonra başka hiçbir devletin kendini toparlayamayacağı vurgulanır. Bozgunun nedeni olarak I. Bayezid zamanındaki ahlaki çöküntü gösterilir. Halifeliğin Osmanlılara geçmesi ise aslında ikinci döneme, yani hükümdar otoritesinin sağlamlaştırıldığı döneme daha uygun düşerdi. Son olarak huzur ve refah dönemi belli ki tam bir yüzyıla tamamlamak için 1594'e kadar uzatılır; halbuki o zaman artık önemli siyasi sorunlar başgöstermeye başlamıştı. Tertib-i Cedid'in buraya kadar ilk basımdan belirgin bir şekilde ayrılmasına karşılık, Ahmed Cevdet, geriye kalan 1774'e kadarki dönem için otuz yıllık eski metninin hemen hemen aynını tekrarlar, ancak kısımlara bölmez: 1594-1774 arası dönem şeklen de, süregelen zorluklarla bunların üstesinden geliş arasındaki gelgitle tanımlanır; birbirini takip eden ayrı devrelerin oluşturduğu bir zincir olarak değil.[75] Beş aşamalı modelden de böylelikle vazgeçilmiş olur. Daha önce de söylendiği gibi, metin neredeyse hiç değiştirilmemiştir.

Ahmed Cevdet'in dönemlere ayırma denemelerinde İbn Haldun modelinden esinlendiği ama asla katı bir şekilde o modele tabi olmadığı barizdir. Bölümlemeyi değiştirmesinin anlamı nedir? İkinci basım için yaptı-

73 *Tarih* 1309.I, s. 33-87. Özetin, birinci basıma göre daha uzun olmasının nedeni eklenen ayrıntılı ilavelerdir. Bölüm başlığında açık bir şekilde Osmanlı tarihinin "edvâr"ından (devrelerinden) söz edilir.

74 Ibn Khaldun, *Muqaddimah*, (çev. Rosenthal), c. I, s. 353-355.

75 *Tarih* [1271].I, s. 47-55; ve *Tarih* 1309.I, s. 46-86.

ğı yeni düzenlemede iki unsur göze çarpar: Yükseliş ve olgunluk dönemlerini ayıran çizgiyle ilk üç dönemin süreleri daha belirgin bir hale gelmiştir: Süre artık her seferinde yaklaşık yüz hicri yıldır. Her iki Bayezid'in iktidar dönemi açık ifadelerle yüzyıllık bir dönem sonundaki bir yaşlanmanın neticesi olarak kabul edilir. Bunun bir tesadüf olmasına pek ihtimal yoktur. Tarihi yüzyıllık dilimlere ayırmak her Osmanlı okul çocuğunun bildiği bir tarih paradigması haline gelmişti. Çünkü Ahmed Vefik Paşa'nın 1869/70 tarihli eseri *Fezleke-i Tarih-i Osmani*'de kullanılan dönemleme metodu buydu.[76] Ahmed Cevdet bu şemayı kullanmış ve İbn Haldun öğretisinden devlederin gelişimine ilişkin aldığı bazı özellikleri ekleyerek anlamlandırmıştı. Sonuç olarak gençlik, olgunluk ve çöküşten oluşan devletler teorisi yapının iskeletini oluşturmaz; ana yapı, yüzyılların art arda sıralanmasıdır. Böylelikle zorunlu bir son düşüncesi de ortadan kaldırılabilir. Zaten Tanzimat dönemi, gerekli yeniliği getirmiş olduğunu iddia ediyordu.

Osmanlı tarihini yüzyıllara bölen şema gelecek vaat ediyordu ve Cevdet'in de bunda payı vardı. Ahmed Cevdet, ünlü edebiyatçı Muallim Naci[77] ve Mekteb-i Hukuk müdürü Kâzım Bey[78] ile beraber orta ve yüksek dereceli okullarda (rüşdiye ve idadiye'de) okutulacak tarih kitapları için talimatları hazırlayan bir komisyonda görevliydi.[79] Bu kurulun 1893'te hazırladığı mazbata, kullanılacak üslup hakkında bazı öneriler ile Osmanlılar öncesi İslam ve özellikle Selçuklular tarihinin mutlaka ele alınması yanında yine tarihi yüzyıllık dönemlere ayırma gereğini içeriyordu. Aslında bu çalışma *Tarih-i Cevdet*'in Tertib-i Cedid girişinin daha ayrıntılı bir versiyonudur. Aynı yıl Abdurrahman Şeref tarafından yüksek dereceli okullar için kaleme alınan ve *Tarih-i Devlet-i Osmaniye* adıyla yayımlanan eser gerçekten de bu şemaya uyar; sadece Köprülüler dönemine ayrı bir bölüm ayrılmıştır. Nizam-ı Cedid'in uygulamaya konmasından sonraki zamanı konu eden son bölümün başlığı yeterince açık bir ifadeyle şöyledir: "Teceddüdat ve terakkiyat".[80]

Demek ki burada da Osmanlı İmparatorluğu'nun devamını olası kılan bir paradigmaya ihtiyaç vardı. Devletleri insanlar gibi çeşitli dönemlerden geçiren öğretinin yüzyıllık bölümler şemasıyla bütünleşmesi bu olasılığı su-

76 [İstanbul], 1286. Bkz. Babinger, *GOW*, s. 373-374.

77 Abdullah Uçman, mad. "Muallim Naci", *TDEA*, c. VI, s. 403-406.

78 1870/71 yıllarında Dârülfünûn'un geçici müdürü Kâzım Efendi ile aynı şahıs olmalı. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Dârülfünûn Kurma Teşebbüsleri", Hakkı Dursun Yıldız (haz.), *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 397-439, özellikle s. 423-424.

79 BBA-OA, Y.E.E. 18/553-563/93/38, ve 18/543/13/2.

80 Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye. Mekâtib-i Âliyede tedris olunmak üzere iki cild olarak tertib olunmuşdur*, 2. b., İstanbul, 1318, c. II, s. 252.

nuyordu. Aynı zamanda gelenekselleşmiş ve itibarlı bir kurama atıfta bulunması onu daha da kabul edilebilir kılıyordu. Ancak iki ilkeyi birleştirmekte en ileri giden *Netayicü'l-Vukuat* adlı eseriyle Mustafa Nuri Paşa olmuştur. O da, şemanın biçimsel tarafını çok vurgulamadan Osmanlı tarihini yaklaşık yüzyıllık dönemlere ayırır.[81] Dönemlere ayırma gerekçesi ilk bakışta olmazlı görünse de Osmanlı tarihyazıcılığının gelişimi göz önünde bulundurulduğunda tutarlı gelmektedir: Mustafa Nuri'nin öne sürdüğü yorumda, İbn Haldun'a göre devletlerin çoğu yüz ya da yüz yirmi yıl zarfında yükseliş, iktidar ve çöküş dönemlerini yaşıyordu. Ancak İbn Haldun Emevi, Abbasi ve Fatimi halifelikleri örneklerinde uzun ömürlü devletler tanımış olduğuna göre bu kuralın başka bir anlama gelmesi gerekiyordu: Her devletin yaklaşık her üç nesilde bir kurallarını ve genel teşkilatını değiştirdiği [!]. Mustafa Nuri işte bu sebeple Osmanlı tarihini yüz-yüzelli yıllık dönemlere ayırdığını söylüyordu.[82] Burada gelişim döngüsünün süresi her bir aşamanınkine dönüşüyor. Böylece bu aşamalar tarihsel gelişim birimleri oluşturuyor ve bir bütün olarak süreç açık bir sona kavuşuyor.

Tüm bu koşutluklar, Cevdet'in 1302 (1884/5) tarihli Tertib-i Cedid'i için düzeltmelere giriştiğinde Osmanlı tarihinin yeni yorumuna nasıl bağlantı arayıp bulduğunu gösteriyor. Hedefini aslında daha ilk basımda güzel bir mecazla dile getirmişti (övülen sultanı artık tahtta olmadığı halde Tertib-i Cedid'e almıştır):

> Şecere-i Devlet-i Aliyyeyi ibtida Osman Şah Gazi hazretleri eküp ahlâfının ab u tab-ı himmetleriyle perver-şiyâb olarak Kanuni Sultan Süleyman Han hazretlerinin zamanında hadd-ı kemâle ermiş ve sonra gâh hazân-ı ihtilâl ve inkisâr ve gâh bahâr-ı intizam ve iktidar görüp encâm-ı kâr bazı avarıza duçar olarak bir fena hale girmiş iken Sultan Mahmud Han-ı Sâni hazretleri çire-desti-i satvet-i hakânîleriyle şecere-i hükûmete musallat olan avârız-ı mükeddere ve haşerât-ı muzırrayı ref ve bazı fürû-ı yâbise ve fahişeyi kat ederek devleti esbâb-ı muzırradan tebric ve tahliye ettikden sonra anın hayrü'l-halefi olup sâye-i tuba-vaye-i adaletinde mazalle-nişîn-i emn ü eman olduğumuz ve devr-i hilâfetini mevsim-i bahar-ı ezmân-ı saire bildiğimiz Sultan Abdülmecid Han hazretleri ter-destî-i tedâbir-i hakîmâneleriyle terbiye ve tahliye eyleyerek şecere-i saltanat-ı seniyyeye ez-ser-i nev hayat ve taravet vermiştir.[83]

81 Mustafa Nuri, *Netâyicü'l-vukuat*, 4 c., [İstanbul], 1294-1327. Dönem başlangıçları: 1299, 1402, 1512, 1595, 1687, 1774 ve 1841'dir. İki tane "bâb-ı sâlis" olduğundan bölümlerin numaralanması karışmıştır (c. I, s. 84-182, 1512-1595 arası, c. II tamamen 1595-1687 arası). Bu hata Mehmed Galib'in 1327 (1909) tarihli önsözünde de karışıklığa yol açmıştır (c. IV, s. 4 ve s. 125). Belli ki Mustafa Nuri bir cilt daha yazmayı planlamıştı (c. IV, s. 97).

82 *Age.*, c. I, s. 3-4.

83 *Tarih* [1271].I, s. 70-71; 1302.I, s. 70; 1309.I, s. 86-87.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AHMED CEVDET'İN SİYASİ GÖRÜŞLERİ

4.A) TARİHTEN ÇIKARILAN DERSLER

Tarih Söylemi ve Siyasi Içeriği

Cevdet'in sistematik bir tarih felsefesi veya siyasi kuram olarak "İbn Haldunizm"in izleyicisi olmadığı anlaşılmıştır. Ancak bütünlüklü bir teoriyi kullanmaması onun tarih anlatısının tutarlılıktan yoksun olduğu anlamına gelmez. Aksinin geçerli olduğu daha önce gösterilmiştir: Cevdet'in metinlere hâkimiyeti, tarihi olayları tasvir ederken ona yorumlama olanağı sağlıyordu, yorumuyla da tarihi anlamlandırıyordu.

Tarih'in örnek bazı konularının analizinde bu yorumlamanın nelere yol açtığı da gösterilmiştir: Cevdet, *Tarih*'inde "tarih dışı" kaygılardan uzak, kendi içinde tutarlı bir tarih görüşü oluşturmuştur. Bu çalışmanın ikinci kısmında yapılan analizler sonucunda Cevdet'in anlatılan olayları anlaşılır kılmak için karmaşık ama tanımlanabilir düşünceler kullandığı bir gerekçelendirme boyutu açığa çıkarılmıştır. Bu, ulema eleştirisinin oluşturulmasında da "ocak" veya "hükümdar" gibi tiplemeye indirgediği kavramlarla III. Selim'in başarısızlığını açıklamasında da görülmüştür. Napoléon'u ve Fransız İhtilali'ni ele alışı da, bu kendi içinde tutarlı yorumun bir sonucu olarak algılanmalıdır. Bu konulara, alt tabakanın (avamın) oynadığı rol ile bunun ahlaki sonucu ve denge fikri üzerine kurulmuş bir dış politika görüşünü baz almıştı.

Cevdet'in, tarih dışı açıklamaları en aza indirgemiş ya da tamamen reddetmiş olduğu vurgulanmalıdır. Buna örnek olarak Napoléon'un yükselişinde şansın oynadığı rol gösterilebilir: Şansın vurgulandığı ya da en

azından adının geçtiği yerlerde bile yorumuna bir etkisi olmuyordu; çünkü bu kısımların Napoleon'un anlaşılmasına katkısı yoktu. Cevdet anlamlandıramadığı, sadece öyküleyebildiği bazı muğlak alanlara böylece işaret ediyordu.

Daha önce de gösterildiği gibi sadece dünyevi açıklamalarla yetinmek bir tarihi nedensellik modeline ya da bir tarih felsefesi taslağına yol açmıyordu. İşte bu yüzden de tarihin zımni siyasi içeriği daha da belirginleşmekteydi. Çünkü ulemanın konumu, hükümdarlık tiplemesi, alt toplumların özerkliği, Avrupa'yla ilişkiler ya da Avrupa dengesinin korunması için çıkarcı bir dış politika izleme zorunluluğu gibi alanlar, sadece siyasi konular değildi; *Tarih*'te de böyle işlenebilirlerdi. Anlatının yorumu serbestçe hareket edebilirdi, çünkü ne metafizik ne de teorik bir çerçeveye bağlıydı. Yorum, bu yüzden neredeyse zorunlu olarak siyasi bir nitelik kazanıyordu. Sonradan ve sistematik bir kuram olmadan bakılırsa, tarih, devlet sanatını[1] örnekleme malzemesine dönüşmeye mahkûmdu.

Tarihin böyle siyasi bir bilgiye dönüşmesi sadece bir zorunluluğun sonucu değildi, yöntem olarak da yerleşmişti: Cevdet'in Osmanlı geleneğinden aldığı, tarihin yararlı bir bilim olarak tanımlanmasıyla çakışıyordu; bilimin önemi, bugüne uygulanabilirliğine dayanırdı.[2]

Bu sebeple, nihayet *Tarih-i Cevdet*'in kendi zamanındaki siyasi anlamının ne olduğu sorusu sorulabilir. Bu aşamaya kadar yapılan yorumlardan sonra, anlatının yorumlamasından siyasi bir model çıkarmak elbette hedeflenemez. Öyleyse bu bölüm önce Cevdet'in siyasi fikirlerine toplu bir bakış sunacaktır. Bunu yaparken çalışmanın ikinci bölümünde ayrıntılarıyla ele alınmış konular, örneğin dış politika[3] burada tekrar ele alınmayacaktır.

Nizam ve Nizamın Sağlanması

"Nizam" hiç kuşkusuz 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nu anlamak için bir anahtar kavramdır. Nizam aynı zamanda "yasal düzenleme", "hükümet sistemi", "metot" ve "düzenli askeri birlik"[4] anlamlarını da taşıyordu ve böylelikle Osmanlı reform hareketini tanımlayan kavramların

---

1 "Devlet sanatı" (*Staatskunst*) terimi burada, teorik bir çerçeve gerektiren "siyaset kuramı"na ya da "siyasal bilim"e karşıt olarak kullanılmaktadır. Cevdet'e göre hükmetmenin bir sanat ya da hirfet olduğunu söylemek istemiyorum. Böyle bir sav, beraberinde ciddi felsefi problemler getirirdi: *amâna* öğretisine dayanan sultanın mutlak hükümranlık hakkı, bir çeşit yedd-i emine verilmiş bir hak olduğu için (Nagel, *Staat und Glaubensgemeinschaft*, c. II, s. 241-245) öğrenilebilir bir sanat kavramı ile çelişirdi.

2 Krş. yukarıda, s. 154-156.

3 Krş. yukarıda, s. 141-144.

4 Redhouse, *Lexicon*, s. 2088; Zenker, *Handwörterbuch*, s. 913.

Ülke savunmasının devletin görevi olduğu su götürmez. Ancak buna bağlı olarak ortaya atılan ikinci unsur,[15] ihkak-ı hukuk, sorunludur. Cevdet bu kavramla neyi kastettiğini *Tarih*'in hiçbir yerinde tam olarak söylemez. Bu yüzden, imparatorluğa uygun idari yapı hakkındaki düşüncelerini dile getirdiği ve 1289 (1872/3) tarihini taşıyan bir muhtırasını ele almak aydınlatıcı olacaktır.[16] Bu metin aynı zamanda ihkak-ı hukukun bir tanımını içerir. Fakat Cevdet'in bunu yaparken Avrupa terminolojisini kullanması tanımlamanın anlaşılmasını güçleştirir. İhkak-ı hukuku "umûr-ı adliyye"[17] olarak tanımlaması şu açıdan sorun çıkarmaktadır: Bir yandan bu kavramı askeriyenin karşı ucu olarak ele alır, öte yandan yönetim icra, askeriye ve adliyeden oluşan bir bütün olarak sunulur.[18] Belli ki Cevdet, terminolojinin ilk bakışta düşündürdüğünden farklı bir yönetim yapısını tasavvur etmektedir.[19] Bununla Cevdet, oluşumu ve uygulanışı itibariyle tebaanın veya idari mercilerin çıkarlarını dikkate almadan devletin tek taraflı olarak kabul ettirdiği bir hukuk tasarlıyor: Bu muhtırada Cevdet, ön mahkeme işlevine sahip bir hakem ile bir temyiz mahkemesini de kapsayan iki aşamalı bir mahkeme sistemi yaratılmasını, ayrıca "düvel-i muntazama"da da öyle olduğu için hâkimlerin ömür boyu atanmalarını önermiştir.[20] Hâkimlerin yasaları yorumlaması ya da geliştirmesini ise öngörmüyordu.

Tersine hâkimlerin uygulamalı eğitimden geçmelerinin gerekli olmadığını iddia eder: Görevleri tekdüze olduğu için kuramın öğrenilmesi yeterlidir. Burada hukuk devleti kavramı ile ihkak-ı hukuk arasında, terminoloji bulandırdığı için vurgulanması gereken bir fark vardır: Cevdet'in amaçladığı herkesin düzenli yollardan hakkını arayabilmesi değil, şeriatın ve örfi kanunların sistematik bir şekilde ve tümüyle hüküm sürmesiydi.[21]

Ancak bu nokta kavrandıktan sonra *Tarih*'te birçok yer anlaşılabilmek-

---

15 *Tarih* 1309.VI, s. 5'te bir askeri reformun düzenli bir devlet idaresine bağlı olduğunu belirtir. Cevdet bu bağlantıya sık sık dikkati çeker.

16 *Tezâkir*, c. IV, s. 97-103.

17 *Tezâkir*, c. IV, s. 97. İhkak-ı hukukun *Tarih-i Cevdet*'te ilmiyenin görevi olarak gösterildiği ama detaylı olarak tanımlanmadığı yukarıda (s. 99-100) belirtilmişti.

18 "... devletin hey'et-i icrâ'iyye ve adliyye ve askeriyyesi" *age.*, s. 99.

19 İcra kuvvetini "umûr-ı mülkiyye ve siyâsiyye ve emr-i idâre" olmak üzere üçe ayırmaktadır: *age.*, s. 98.

20 *Age.*, s. 99.

21 Bu bağlamda ünlü Gülhane Hatt-ı Şerifi'nden Cevdet'in anladığı, bugünkü Türk tarihyazıcılığının genelgeçer yorumundan hayli farklı olmalıydı. Ahmet Arslan'ın ("Devlet ve Siyaset Felsefesi", özellikle s. 28'de) ve Enver Ziya Karal'ın (*Osmanlı Tarihi*, c. V, s. 172-174'de) iddia ettikleri gibi ne hukuk devleti ne de "kanun hâkimiyeti" söz konusuydu. Cevdet'in kastettiği yukarıda sözü geçen nizam prensibiydi.

tedir. Ahmed Cevdet ulemadan[22] ya da mübaşir[23] denen devlet görevlilerinden şikâyet ettiği zaman aslında tebaaya sıkıntı çektiren hukuka aykırı davranışları değil, devlet hukukunun gördüğü zararı kasteder.[24] Birçok yerde Cevdet neredeyse kanunperest gerekçelendirmeler yapar.[25] Devlet yetkilerinin vurgulanması, hukukun yerine getirilmesi, ulemaya yöneltilen eleştiriye de uygun düşmektedir. Ulema temelde ihkak-ı hukukla görevlendirilmişti.[26]

Anlatının ele aldığı dönemdeki en önemli sorunlu alanlardan birine Cevdet'in yaklaşımı oldukça aydınlatıcıdır: Sorun, Cevdet'in terminolojisinde hep mütegallibe olarak adlandırılan âyân ile merkezi yönetim arasındaki sürtüşmelerdir. Cevdet âyâna karşı olumsuz tavrını şöyle açıklar: Devletin bir parçası olarak bütüne hükmetmemeleri gerekir, çünkü bu, devlete genel olarak zarar verir.[27] Bu nedenle padişah fermanlarının tüm imparatorlukta yürürlüğe konabilmesi için eşkıya ve "mütegallibe" disiplin altına alınmalıdır.[28]

Bu ilkelerden hareket edilirse Cevdet'in bazı tarihi olaylar üzerindeki yorumları ilk bakışta şaşırtıcı görünür. Merkezi yönetimle imparatorluğun en önemli âyânı arasında 1808'de yapılan ve Sened-i İttifak diye adlandırılan anlaşma, bundan böyle birbirlerinin haklarına karşılıklı saygı gösterme-

yi öngörüyordu. Bu anlaşma âyâna merkezi yönetime karşı hukukun teminatını sağladığı halde Cevdet mutabakatı şöyle yorumlar: Gerçi hükümdarın bağımsızlığını sınırlamıştı, ama o zamanın şartları altında başka bir çözüm yoktu.[29]

Osmanlı merkezi yönetiminin 1808'den sonra izlediği siyaseti, yani âyânı bir bir bertaraf etmeyi ya da en azından büyük ölçüde etkisiz hale getirmeyi ise Cevdet yer yer ağır bir şekilde eleştiriyordu. Eleştirdiği husus, âyânın şeriat tarafından güvence altına alınmış haklarının ya da Sened-i İttifak maddelerinin çiğnenmiş olması değildi. Eleştirdiği taraf hü-

---

22 Örneğin *Tarih* 1309.I, s. 117. Krş. yukarıda s. 86-103.

23 *Tarih* 1309.IV, s. 287-288.

24 Bu bağlamda müsadere üzerine bir bölüm de aydınlatıcıdır: *Tarih* 1309.III, s. 116-117. Davaları görülmeden memurların idam edilmelerine Cevdet prensip olarak karşıydı (örneğin *Tarih* 1309.II, s. 16-17). Ancak bazı istisnalar mevcuttu. Örneğin III. Selim'in tahttan indirilmesi için çalıştığı gerekçesiyle Şeyhülislam Ataullah Efendi'nin idamını savunduğu daha önce belirtilmişti.

25 *Tarih* 1309.IV, s. 80.

26 Krş. yukarıda s. 99-100; ve *Kısas-ı Enbiyâ*, (haz. Düzdağ), c. I, s. 63-64.

27 *Tarih* 1309.IX, s. 191-192.

28 Örneğin *Tarih* 1309.X, s. 144-145.

29 *Tarih* 1309.IX, s. 6. Cevdet bu tür tavizleri hep mazur göstermeye çalışmıştır: Örneğin *Tarih* 1309.VIII, s. 135.

kümet icraatının tarzıydı: Mütegallibe birbirine karşı tahrik edilmiş, bazen de tek tek cezalandırılıp öldürülmüştü. Bunlar devam ederken başka bir vilayetin valisi, birtakım eşkıya tarafından, ele geçirdikleri kalenin onlara ait olduğunu kabul etmek zorunda bırakılıyordu. Cevdet'e göre, bunlar ayaklanma ve itaatsizliğe olan genel eğilimi arttırmıştı, çünkü haysiyetli tebaa valinin keyfi bir hareketi sonucu canını kaybedeceğinden korkar olmuş; ayrıca mütegallibeye de kötü bir örnek verilmişti.[30]

Devlet, aksine, sistematik olarak belirli bir kural dahilinde hareket etmeliydi: "Fi'l-vaki mütegallibeyi şer ve kanun dairesinde terbiye etmek lazımdır lakin memleketin bütün vücuh ve eşrafını birer bahane ile kırmak bağçenin çiçeklerini yolup da çırçıplak bırakmak gibidir."[31] Cevdet için eşrafsız bir taşra hayatı tasavvur edilemez görünüyor; ne de olsa kendisi de (fazla önemli olmayan) bir eşraf ailesinden geliyordu.[32]

İhkak-ı hukuk ilkesi güçlü bir devlet yaratma amacını beraberinde getirir, çünkü devlet bu gücüyle ülkenin refahını sağlar.[33] Ancak ilke, devletin güvenilir olmasını ister. Devlet kendi kurallarına uymalı ve verdiği sözleri tutmalıdır, aksi takdirde saygınlığını ve namusunu yitirir. Bazen kendi kurallarını çiğnemesi ilk aşamada yarar sağlasa dahi bu sonradan memurların ve tebaanın devlete olan güvenlerini yitirmesine, ardından da ona karşı çalışmalarına neden olur. Devlet ancak, verilecek karar üzerinde eni konu düşünüp taşındıktan sonra sert ve kesin tedbirler alabilir.

Cevdet, siyasette olması gereken bu kararlılığı sadece mütegallibe söz konusu olunca savunmaz.[34] Bu ilkenin ihlalinin ona göre çok ciddi sonuçlar doğurduğu askeri konularda, bu kararlılıkta daha da ısrarlıdır.[35] Ona göre özellikle uzaktaki payitahttan gelen fazla ayrıntılı emirler, uygulanması imkânsız tedbir girişimlerine yol açar.

Buna örnek olarak Cevdet, 1216 (1801) yılında Fransızların geri çekilmesinden sonra Mısır'daki durumu gösterir. O zamanki Osmanlı hükümeti memlûkların gücünü kırmak için iktidar boşluğundan yararlanmak istemişti. Ancak memlûklar İngilizlerin müdahalesiyle tutuklanmaktan

30 *Tarih* 1309.X, s. 181-189.

31 *Tarih* 1309.X, s. 116.

32 Bu tabii ki merkezi yönetimin taşradaki hükümranlık iddiasından feragat ettiği anlamına gelmiyor. Bu iddiayı *Tarih*'te sadece âyân üzerinde değil, yukarıda s. 120-122 de değinildiği gibi ocaklar üzerinde de savunuyordu (krş. *Tarih* 1309.IX, s. 217; X, s. 227, Bağdat'la ilgili).

33 "Mehmed Ali Paşa'nın hükûmeti kuvvet ve Mısır memleketi rahat bulmağa başlamışdı" gibi ifadeler tipiktir. *Tarih* 1309.VIII, s. 129.

34 Örneğin *Tarih* 1309.III, s. 117-118; VII, s. 148-149; X, s. 192, 208-209, 233.

35 Örneğin *Tarih* 1309.V, s. 56 *Kuran* III, 159'a gönderme yaparak.

kurtulmuşlardı. Cevdet bir taraftan İngilizlerin kararlılığını över, ancak onların Osmanlı tebaasını koruma altına almaya hakları olmadığını söyler. Diğer taraftan, ahlaki ya da hukuki sebeplerden dolayı değil, ama stratejik durum böyle bir denemenin başarılı olmasına başından beri imkân vermediği için Osmanlıların tedbirlerini eleştirir. İstanbul'un memlûkları tutuklama emri hükümetin itibarını temelden sarsmıştır.

Hatırlanacağı gibi, Cevdet'e göre III. Selim'in tahttan indirilmesine bir neden de Edirne'ye gönderilen Nizam-ı Cedid birliklerinin âyânla çatışmamak için İstanbul'daki çevrelerin baskısı üzerine Silivri'ye geri çekilmiş olmasıdır.[36] Öte yandan yeniçerilerin 1826'da yok edilmelerini Cevdet bu ilkeye gönderme yaparak haklı gösterir: Modern birliklerin tesisine oybirliğiyle karar verildikten sonra yeniçerilerin itirazlarına kulak asmamak gereklidir.[37]

İhkak-ı hukuk ilkesi gibi, kararlılık çağrısı da devletin bakış açısını benimsemektedir. *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*'ta[38] da olduğu gibi *Tarih*'teki yorumunda da sadece hükümetin bakış açısından ele alınmış bir "devlet sanatı" söz konusudur. Cevdet'in getirdiği yorumların içeriği her şeyden önce gücün nasıl kullanılması gerektiği sorusunda yoğunlaşır. Bugün, devletin karşısındaki bir birim olarak düşünülüp "toplum" olarak adlandırılan ancak *Tarih*'te henüz kavramlaşmamış öğeye[39] Cevdet herhangi bir özerklik atfetmez. Toplumda bir sosyal dinamizm algıladığında da bu ona göre "fitne vü fesad"dır, yani düzensizlik getiren bir karşı düzendir. Bu düşünce yukarıda yeniçerilerle örneklenmiştir.[40]

Bu görüş, bir Osmanlı devlet adamı için öngörülmesi özellikle zor bir alan olan ekonomide de açıkça kendini gösterir. Gerçekten de Cevdet Paşa'nın 1302'de (1884) Sadullah Paşa'ya yazdığı mektupta ekonominin kötü gelişmesinin nedenleri konusunda bir şaşkınlık hüküm sürer.[41] Ah-

36 *Tarih* 1309.VIII, s. 67-68. Cevdet'in gözünde kararsız siyasi ve askeri hareketlerin olumsuz sonuçlarına ilişkin başka bir örnek de Çar I. Aleksandr'ın izlediği politikadır (*Tarih* 1309.XII, s. 212-213).

37 *Tarih* 1309.XII, s. 153; buna karşılık s. 99'da iki yıl önce cebecilerin huzursuzluğu karşısındaki tavra getirdiği yorumla karşılaştırınız!

38 Politika üzerinde iyice düşünülmesi ama ondan sonra da kararlılıkla izlenmesi gerektiği *Ma'rûzât*, s. 83-84'te açıkça ifade edilmiştir.

39 *Tarih-i Cevdet*'te tek tük geçen "cemiyet" sözcüğü (bkz. yukarıda s. 80, dipnot 125) "toplum"u kastetmekle birlikte her zaman devleti de içine alan daha şümullü anlamdadır. *Tarih-i Cevdet*'te genellikle "devlet" sözcüğü kullanılır ancak bununla hemen her zaman toplum da kastedilir.

40 Krş. yukarıda s. 120-123.

41 "Her yerde tevsî'-i ticâretin menâfi'-i azîmesi olduğu cây-i bahs değildir. Amma bizde Avrupa ticâretinin tevessü'ü bak neler yaptı." *Tezâkir*, c. IV, s. 221 (= AK, C.P.E., No. 31, s. 16).

met Güner Sayar'ın Osmanlı ekonomik düşüncesinin modernleşmesi üzerine yaptığı çalışmada Cevdet'in ekonomik düşünceleri incelendiği için burada o konuya bir daha girilmeyecektir.[42] Serbest ticareti servet oluşturulmasına temel olarak kabul eden liberal bir yaklaşımın ekonomik gelişme için devletin aldığı tedbirlerle kaynaştırılması bu düşüncelerin tipik öğeleridir. Buna iyi bir örnek olarak Cevdet'in Mehmed Ali Paşa'nın siyasetini takdir etmesi gösterilebilir.

Ancak burada bir noktaya dikkati çekmek gerekir: *Tarih*'te ekonominin amacı bireylerin zenginliği değil, devletin mali durumunun düzeltilmesidir. Cevdet'e göre her ikisi doğrudan bağlantılıdır; devletin mali durumu tebaanın mali durumuna koşuttur. Gene de Cevdet, ticaretin ve üretimin devlet için öneminden bahsettiğinde değindiği konular, vergi ve gümrük gelirleri, savunma sanayii ve giderleri, dengeli bir devlet bütçesi ve kamu binalarıdır.[43] Böylece devletin çıkarları piyasa hareketlerinden daha önemli olmaktadır ve buna bağlı olarak Cevdet'e göre piyasanın devlet eliyle yönlendirilmesi de akla yakındır. Devlet hazinesine ait mülahazalar ön planda yer alır.

Cevdet'in bu şekilde biçimlendirdiği ekonomi anlayışı ne piyasada faaliyet gösterenler için haklı menfaatler ne de piyasa hareketlerinde devletten bağımsız, özgün bir dinamizm öngörür: "Ve emr-i mamuriyet-i mülkiye ise düvel ve milel-i saireden ibret almamış ve perde-i cehl ve nâdânî basr-ı basiretini istiab eylemiş olanların zann-ı vâhileri vechile devletin halkdan az pare almasıyla veyahud hiçbir şey almamasıyla hasıl olamayup belki ahalînin devlete verdiği vergiyi sühuletle ve kendilerine bir güne ağırlık olmayacak takrib ve suret ile te'diye etmelerinin yolunu bulmak ve alınan şey lokma-ı dehan-ı tam ve âz-ı memurin olmayarak her akçesi mülk ve tebaanın sahihen müstefid olacağı yerlere sarf olunmak ile olur. Bir tarlaya ne kadar ziyade tohum ekilebilir ise mahsulü o kadar ziyade olacağı umur-ı malûmedendir. Muntazam yollar ve muamelât ve mufavvazat herkese emniyet-bahş olacak kavânin ve nizamlar yapılarak ticaret ve hıref ve ziraatin tevsii ve tervicine leyl ü nehâr dikkat olunmalıdır. Ve bu maddelere vüsat geldikce tebaanın yesâr ve serveti mütezayid ve binâberîn devletin varidâtı dahi mütekâsir olur."[44]

Ekonomiyi, devletin ektiği ve ürünün de öncelikle devlete geri döndü-

---

42 Sayar, *İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, s. 160-174 ve 152-153. Bu düşüncelerin de ilk Reşid Paşa'nın çevresinden çıktığını yazar (*age.*, s. 313). Buna karşılık Ü. Meriç'in s. 132-142'de yazdıkları yararlanılabilir nitelikte değildir.

43 *Tarih* 1309.I, s. 104, 106; II, s. 134-136, 195-197, 228-229, 265-266; III, s. 99-101, 252-255; IV, s. 285-286; VI, s. 17, 30, 69-70; X, s. 208-209, 219; XI, s. 41.

44 *Tarih* 1309.II, s. 228-229. Ve eğer devlet zenginse kaleler inşa edip bir ordu kurabi

ğü bir tarla olarak algılaması, Cevdet'in *Tarih*'teki iktisadi bakış açısıdır. Ancak Sayar, örneğin (maden baz alınırsa) fiyatların devletin para politikasından bağımsız olarak geliştiğine Cevdet'in kani olduğunu göstermiştir. Bu, onun piyasa dinamizminin varlığını hesaba kattığı birçok durumdan sadece biridir. Yine de (bu ihkak-ı hukuk ilkesiyle güzel bir uyum içerisindedir) belirleyici olan, onun bu öz dinamiği, devlet-politika çıkarının birincil, devlet hazinesinin çıkarının ikincil ve genel refahın da sadece bunlardan türetilmiş sonradan gelen bir hedef olduğu çerçeveye yerleştirmiş olmasıdır.

Memurlar ve İktidarın Kullanılması

Yukarıdaki uzun alıntıda "dehan-ı tam ve âz-ı memurin" ifadesi dikkat çeken başka bir taraftır. Cevdet'in *Tarih*'te saltanat ya da halifelik kurumuna özel bir ilgi göstermediği daha önce belirtilmişti. Birinci cildin girişi niteliğindeki bölümlerde[45] var olan bazı ifadeleri sonradan geliştirmemiştir. Buna karşılık hükümdarları, meşruiyeti ve içeriği onu pek ilgilendirmeyen toplumsal bir rolün temsilcileri olarak değerlendirir.[46] *Tarih-i Cevdet*'te hükümdar ve hükümranlığın sorgulanmamış olması iktidarın temsilcileri için aynı şeyin geçerli olduğu anlamına gelmez. Osmanlı devleti memurlarının[47] 19. yüzyılda kurumsal ve sosyal açıdan köklü bir değişim döneminden[48] geçmiş olması neticesinde o zamana kadar kendiliğinden anlaşılagelen birçok hususun sorgulanmaya başlanmış olması, bu tutumu izah eder.

Devlet memurlarının görevleri ve bu görevlerin yerine getirilme ya da

---

lir; bu da onu kudretli kılar. Bu düşünce, Osmanlı merkezi yönetiminin fabrikalar kurmakla hedefledikleriyle uyum içindedir: Ordunun teçhizi, ticaret dengesinin iyileştirilmesi, gümüş paranın değerinin korunması, kalifiye elemanların yetiştirilmesi ve devlet hazinesine kazanç sağlanması. Krş. Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", Hakkı Dursun Yıldız (haz.), *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 236-257, özellikle s. 236-238.

45 Krş. yukarıda, s. 75-85.

46 Krş. yukarıda, s. 123-131.

47 Bu bölüm bağlamında memur derken merkezi yönetime doğrudan bağlı, askeriye ve ilmiye mensupları da dahil olmak üzere tüm yetkililer kastedilmektedir. Eğer özel olarak kalemiye mensuplarından bahsedilecek olursa bu ayrıca belirtilecektir. Bu kullanım Cevdet'inkine de uymaktadır. Örneğin "vükelâ" veya hatta "rical" derken çoğu zaman devlet organizasyonunun tüm bölümlerinin temsilcilerinden oluşan bir meşveret meclisinin mensuplarını kasteder. Genellikle Cevdet küçük memurlarla ilgilenmez; ilgisinin odak noktasını orta ve yüksek rütbeli makam sahipleri oluşturur.

48 Findley bu değişimi *Bureaucratic Reform* ve *Civil Officialdom* adlı eserlerinde hariciye nezareti (dışişleri bakanlığı) örneğinde göstermiştir.

getirilmeme tarzı hakkında ayrıntılı açıklamalarla yorumlar bu durumu yansıtır. Özellikle yerine getirilmeyen görevler konusu Cevdet'in düşüncelerini anlama açısından uygun bir çıkış noktasıdır; çünkü, çoğu zaman bir "olvakt" ile mesafe koyarak devlet hizmetindekilere getirdiği eleştiriler oldukça aydınlatıcıdır. Açgözlülüğün[49] yanında öncelikle benzeyen ithamlar gelir: Yükselmek ve nüfuz sahibi olmak hırsıyla süregelen yarış ve memurların devletin zararına sürdürdükleri rekabet.[50] Tembelliğe eleştiri daha küçük bir yer tutar,[51] buna karşılık cahillik, özellikle Avrupa devletleri hakkındaki bilgisizlik, nakarat olabilecek kadar sürekli sözünü ettiği bir hatadır.[52]

Cevdet burada açıkça olaylara sonradan bakan, dolayısıyla daha iyi bilen birinin perspektifinden konuşmaktadır. Bunları yazdığında kuşkusuz gerçekten birçok şey değişmişti. Ama tembel, yeteneksiz, açgözlü ve rüşvetçi memur imgesi bunları kaleme aldığı zamanda da yaygındı.[53] Bu itibarla, yazdıklarının kendi zamanı için de geçerli olduğunu bildiği, eserinin bir bölümünde açıkça görülebilir. Söz konusu bölümde 1205 (1790/1) tarihinde yetersiz birliklerle Kafkasya'dan yola çıkarak Kırım'ı fethetme emrini alan Battal Paşa adlı bir kumandandan bahsedilir.

Yerine getirilmesi imkânsız bir görev ve başaramadığı takdirde öldürülme tehlikesi karşısında kalan Battal Paşa düşmana teslim olmuştur. Cevdet, merkezi hükümetin (ancak cephede doğru değerlendirilebilen) durumu nasıl yanlış algıladığını, kaçınılmaz başarısızlığını hayatıyla ödeyeceği varsayımıyla hareket eden Battal Paşa'nın ancak kendi iradeleriyle "din ü devlet" için hayatlarını feda etmeyi göze almış başka kişilerle karşılaştırıldığında kınanabileceğini ayrıntılarıyla yazar. Fakat kendi zamanının memurlarına bakıldığında durumun çok farklı olduğunu söyler: "Ana hiçbir şey demekle hakkımız yokdur,"[54] çünkü memuriyetten azl artık (sultanın lütfuy-

49 Diğer örnekler: *Tarih* 1309.II, s. 130; V, s. 88-89; VII, s. 146-147, 215.

50 Bu ithamla özellikle ilk ciltlerde karşılaşılır (*Tarih* 1309.II, s. 2-4, 107, 288; III, s. 36, 166, 253-254, 328). İhtimal ki Cevdet, kariyerinin ileriki aşamalarında böyle bir tutuma daha müsamahalı yaklaşmaya başlamıştı. Hatta *Tarih* 1309.IX, s. 96'da aynı seviyedeki memurlar arasında rekabet olmasının tabii olduğunu yazar.

51 Örnekler: *Tarih* 1309.II, s. 74, 97; XI, s. 156-157, 179-180. Ayrıca krş. Findley, *Bureaucratic Reform*, s. 191-194; *Civil Officialdom*, s. 231-233.

52 *Tarih* 1309.I, s. 106, 123-124; III, s. 38, 265; IV, s. 250; V, s. 4; VI, s. 207; VII, s. 194, 201; VIII, s. 83, 110; X, s. 181-246 (başarısızlığın neredeyse bir panoraması, cahillik hakkında özellikle s. 206-209); XI, s. 151; XII, s. 189, 198.

53 Findley, *Bureaucratic Reform* ve *Civil Officialdom*, çeşitli yerlerde; [A. D. Mordtmann], *Stambul und das moderne Türkenthum. Politische, sociale und biographische Bilder von einem Osmanen*, 2 c., Leipzig, 1877-1878 (ikinci cilt özellikle idaredeki bu tür olumsuzluklara adanmıştır).

54 *Tarih* 1309.II, s. 149.

la) ne müsadere sonucu ekonomik sıkıntı ne de ölümü beraberinde getirir. Buna rağmen küçük şahsi çıkarlar uğruna önemli devlet işlerinin ihmali yaygındır. "İşte asıl nefrin ve lanete seza ve insaniyetden müberra bu makûle kesândır ki menafi'-i mahsûsaları için velîni'metleri olan devletin mesâlihine sekte vermeği tecviz ederler."[55]

Cevdet'in *Tarih*'teki perspektifi budur. Ele aldığı zamanın memurları, üzerinde tasavvurlarını açıklayabildiği bir zemin olmuştur. Ancak yukarıda alıntılanan bölümün öyle bir izlenim bırakmasına rağmen Cevdet'in hedefi devlet memurları için ahlak kuralları koymak değildir; bu tür ifadeler daha ziyade arada söylenmiş sözlerdir.[56] Yorumunun merkezindeki sorun, memurların nasıl şahsi hedefler izlemeden ya da kendilerini zenginleştirmeden hükümet politikasını uygular hale getirileceği, yani memurların nasıl "ihkak-ı hukuk"un icra mekanizmasına dönüştürülebileceğidir. Cevdet son ciltlerde bu hedefini memurların değerlendirilmesinde ölçüt olabilecek bir ifade haline getirmeyi başarır: "Rical-i devletde aranılacak cihet ise devlete hizmetlerinin müvazene-i nef ve zararıdır. Devlet adamlarının fezâilinden ise fevâzılından bahs olunmak evlâdır."[57] Bu ölçütü bir kurala dönüştürür: "Devlet ricalinin vazife-i nazifesi her hal ü kârda devletin nef ve zararını müvazene ile ona göre hareket eylemektir."[58]

Memurların görevi buysa devlet onların başka amaçlara yönelmesini nasıl engelleyecektir? Cevdet'in çözüm önerisi bir tür iç ihkak-ı hukuk'tur. Bu ilkeye daha önce, III. Selim bağlamında değinilmiştir:[59]. Söz konusu olan, ödül ve cezanın ("mükâfat ve mücâzat"ın) dengesidir. Bu iki araç hükümetin kanatlarıdır[60] ve din, ahlak çağrıları ya da milli his ve

55 *Age.*

56 Buna diğer bir örnek Vâsıf Efendi'yle bağlantılı olarak gönderme yaptığı "el-kâtib kâtim" ilkesidir (*Tarih* 1309.VIII, s. 49). *Tezâkir*, c. II, s. 45-46'da ve tarihlendirilmemiş bir muhtırada (BBA-OA, Y.E.E. 18/1859/93/39) eski bürokrasi adabının övgüsü okunabilir. *Tarih* 1309.VI, s. 15'de de Hulefa-i Râşidîn zamanından beri mükemmel bir memur kadrosunun hiç olmadığına dair bir anımsama da benzer bir tutumu yansıtıyor.

57 *Tarih* 1309.XII, s. 115.

58 *Tarih* 1309.XI, s. 165-166. Burada bir emir ya da yasaya bağlılıktan bahsedilmemektedir. Doğru önlemler alınması konusunda sadece yerel memurlara güvendiğini belirttiği daha önce anılan diğer yerlerdeki sözleri, memurlara geniş yetkiler vermeyi düşündüğü anlamına gelmez. İyi sonuçlar verdiği durumlarda dahi başına buyruk hareketleri tasvip etmiyordu. Örnekler: *Tarih* 1309.III, s. 319; VI, s. 240; IX, s. 210. Diğer taraftan bağımsızlıklarını güvence altına almak için hâkimlerin azlolunmazlığını savunurdu.

59 Krş. yukarıda s. 112, dipnot 39.

60 *Tarih* 1309.XI, s. 26; buna benzer başka bazı kısımlar: III, s. 326; IV, s. 126, 268, 327; V, s. 45; VI, s. 18, 72; XI, s. 26.

ilke çağrılarından önemlidir.[61] Cevdet bu düşüncesini sadece okuyucularından oluşan kamuoyu karşısında değil, daha önce sözü geçen 1289 (1872/3) tarihli muhtırasında da savunuyordu.[62] Ancak nasıl uygulamaya konulacağına değinmez. İhkak-ı hukuk tasarısındaki boşluk burada da mevcuttur: Nasıl, kimin hukuku oluşturup uygulayacağı söylenmiyorsa burada da kimin rasyonel ve tarafsız olarak ödüllendirip cezalandırabilecek konumda olacağı belirtilmiyor. Cevdet, yan yana çalışarak birbirlerini karşılıklı kontrol eden bir kurumlar mekanizmasını yani bir *checks and balances* sistemini oluşturup geliştirmez.

Bunun bir sonucu olarak ülkenin düzenine en zararlı unsurların ödül ve cezayla gerçekten ne şekilde bertaraf edileceği açıklığa kavuşmaz: "Biri rüşvet ve diğeri hatıra riayetdir ki bu dahi manevi rüşvet demekdir."[63] Sorun tabii ki tamamıyla çözümsüz kalamaz. Ceza ve ödül ilkesinin bir ikinci ilke tarafından tamamlanması böylece açıklanabilir. Ancak Cevdet hiçbir yerde bu ikisi arasında fikri veya mantıki bir bağlantı kurmaz. Bu ikinci ilkeye göre, bir makam baştan beri sadece onun idaresini üstlenebilecek "ehil ve erbab" kişilere verilmelidir. Cevdet bu bağlamda Kuran IV,58'e gönderme yapmayı sever.[64]

61 *Tarih* 1309.IV, s. 327.

62 Yine kanat mecazını kullanarak: *Tezâkir,* c. IV, s. 102, krş. c. II, s. 111-112.

63 *Tarih* 1309.IV, s. 293. Rüşvet motifi elbise nizamına aykırı davranışlar bağlamında tekrar ortaya çıkar (*Tarih* 1309.VII, s. 177-178). Rüşvet şikayetleriyle doğal olarak tekrar tekrar karşılaşılır; özellikle kapıkulu birlikleri söz konusu olunca bunlar yoğunlaşır: Örneğin *Tarih* 1309.I, s. 95-98; II, s. 32; V, s. 229-230 (yeniçeri subaylarının yaptığı kanunsuzlukların bir nedeninin de rüşvet olduğunu, tayinleri için vermiş oldukları bu paraları geri kazanmak istediklerini belirtir); XII, s. 178-179. Cevdet ayrıca ulemada (XII, s. 83), sarayda (II, s. 11; III. s. 150), itfaiyede (XII, s. 177-178) ve meyhanelerin kapatılması bağlamında (XII, s. 177-178) rüşvet olaylarından bahseder. Bununla beraber III. Selim'in son vermek istediği bir uygunsuzluk olmasına rağmen (VI, s. 219) *Tarih*'e bir bütün olarak bakıldığında rüşvetin Cevdet için çok önemli bir konu olduğu izlenimi uyanmaz. Buna karşılık intisab konusunda durum farklıdır. Daimi bağımlılık ve koruma ilişkilerini devlete olan sadakat yükümlülüğü ile onulmaz bir çelişki içinde görmektedir. Örneğin sultana olan tek gerçek ve meşru bağın intisab değil sadakat olduğunu vurgular (V, s. 22). Ulema ve ocaklardaki iç ilişkiler konusundaki tutumu hakkında yukarıda açıklamalar yapılmıştır (Kahire ve Bağdat'taki memlûkların iç ilişkileri hakkında çok belirgin iki örnek için krş. III, s. 289-290 ve X, s. 106). Buradan yola çıkarak intisab bağlantılarının savaştaki (örnekler: *Tarih* 1309.V, s. 128-130, 273; XI, s. 49) veya taşra yönetimindeki (krş. IV, s. 254; VII, s. 146-147) olumsuz sonuçlarına ettiği itirazların da benzer şekilde kendi ilkeleriyle ilişkili olduğunu düşünüyorum.

64 Ali Özek vd. (haz.), *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli,* Ankara, 1993, s. 86: "Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi emreder". Cevdet, bu ayetin İbn Teymiyye'den beri kullanılagelen bir tefsirini baz almıştır. Bu tefsire göre, ayetin sadece

Kutsal olması dolayısıyla doğruluğunun şüphe götürmemesi, bu ilkenin tek avantajı değildi. Aynı zamanda tarihi olaylara getirilebilecek açıklamaları da bünyesinde bulunduruyordu. Cevdet'e göre Napoléon'un *directoire* âzâsı olarak o kadar başarılı olması her bir görevi ancak ehil ve erbaba vermesinden ileri gelmekteydi.[65] Bunun tersi olarak kötü durumlar ehil ve erbap olmayanların yetkili makamlarda bulunmasıyla izah edilebilir.[66] İlmiye[67] ya da ocakların[68] Cevdet tarafından tespit edilen çöküşü de büyük ölçüde bu ilkenin dikkate alınmamış olmasına bağlı ve ondan ibarettir.

Bu ilkenin zayıf noktası belli ki ihkak-ı hukuk ile ödül ve ceza ilkelerinin zayıf noktasıyla aynıdır: Sonuç olarak uygulama, anonim kılınmış ve kurum olarak tanımı yapılmamış bir devlet zirvesinin istek ve becerisine bırakılıyor. Cevdet bir yerde şöyle yazar: "Vükelâ-yı devlet iş gördürücü bir heyet olup vazife-i aslîyeleri iş görücüleri temyiz ve intihab ile umûr-ı devleti ehline tevdi etmekden ibaretdir."[69] Bundan sonra Cevdet, sadece kendisine yakın bulduğu ya da intisap yoluyla koruduğu için ehil olmayanların bir göreve atanmasını sağlamanın insanlığa sığmayacağını anlatır; bunun neredeyse devlete ihanet olarak değerlendirilmesi gerektiğini yazar. Gerçi kendine mensup olanları yetenekleri doğrultusunda kollamak insani ve caizdir; ancak, devlet rütbelerinde hızlı yükselişlerin kötü olduğu "bi't-tecrübe" sabit olduğundan bunun belli ölçüler çerçevesinde gerçekleşmesi gerekirmiş.

Bu aşamada *Tarih-i Cevdet*'in Max Weber'in anlayışı[70] doğrultusunda modern bir bürokratik sistem arayışının bir belgesi olarak okunabileceği

"devlete veya şahsa ait servetin adil ve özenli idaresi"ni değil, ayrıca "makamlara en iyi adayların getirilmesi"ni de emrettiği şeklinde yorumlanmıştır (Nagel, *Staat und Glaubensgemeinschaft*, c. II, s. 241 ve bunu izleyen sayfalarda bu yorumun hükümranlık üzerine yapılan İslamcı tartışmalardaki yankıları incelenmiştir). Ayetin siyasi yorumu ikinci yarısı da göz önünde bulundurulduğunda akla yatkın gelmektedir: "... ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi işitici her şeyi görücüdür." Cevdet'te bununla bağlantılı kısımlar için örnek olarak: *Tarih* 1309.I, s. 93; III, s. 36, 271 (bu ilkeye uyulduğu takdirde atamalardaki rüşvet ödemelerinin de ortadan kalkacağını belirtir); V, s. 130; *Tezâkir*, s. IV, s. 102 (1289 tarihli muhtıra), ayrıca krş. *Tarih* 1309.IV, s. 293-294.

65 *Tarih* 1309.VII, s. 69.

66 *Tarih* 1309.III, s. 271; VII, s. 146-147 (birçok örnek için).

67 *Tarih* 1309.V, s. 292-294, ayrıca bkz. yukarıda s. 87-89.

68 *Tarih* 1309.V, s. 229-230.

69 *Tarih* 1309.VI, s. 248-249.

70 Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*, 5. b., Tübingen, 1980, s. 126-130'da "bürokratik idare kadrosunun saf tipi" ile rejiminin kısa bir tanımlaması bulunur.

açıklık kazanmaktadır: Bu tür bir devlet idaresi ve karar verme mekanizmasına ihtiyaç ifadesini bulmuş, bununla ilgili talepler formüle edilmiş, ancak tüm bunlar rasyonel bir sistem tasarısına dönüştürülememiştir. Arayış sözcüğü burada tamamen kelime anlamında anlaşılmalıdır. Kurumsal kriterlerin yerine şahsi kriterleri alan "ehil ve erbap" ilkesi özellikle ilk ciltlerde sıkça kullanılır. Iktidar sahibi karşısında hak iddia edemeyen memur tasavvurundan uzaklaşmış bir bürokrasi ahlakı ortaya çıkaran yarar ve zarar tespit ilkesi ise ancak son ciltlerde şeklini bulur. Ele aldığı zaman zarfında hâlâ süregelen bir âdete göre davaları görülmeden memurların mallarının müsaderesine ya da idam edilmelerine Cevdet'in karşı olması da bu düşünceyle uyum içersindedir. Az önce sözü geçen Battal Paşa'nın hareket tarzını mazur görmesi bunu göstermektedir.[71] Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Findley'in tasvir ettiği rasyonel bir devlet idaresi oluşturmanın uygulamalı çabasıyla Cevdet'in arayışı paralel yürümüştür.

Bu nedenle Weber'vari rasyonel yönetim düşüncesinin bazı unsurlarının Cevdet'te de ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Bence en önemli husus, memurların yetkilerinin sınırlanması ve birbirinden ayrılması konusunda Cevdet'in düşündüğüdür. Weber'in anlayışına göre modern bürokrasinin özelliklerinden biri her makama belli bir yetki ve görev verilmesidir. Bu sorun 19. yüzyıl Osmanlı idare reformu çerçevesinde hiçbir zaman tatmin edici bir şekilde çözülememiştir.[72] Cevdet de bununla ilgili bir talepte bulunmaz. Ama üzerinde ısrarla durduğu bir konu var ki o da ehliyetlere göre görev dağılımı yapılmasıdır: "...ne Eflâtun'un başbuğ olmasından mukaddime-i zafer olur ne de Feridun'un rahle başına geçmesinden bir netice hasıl olur."[73] Bu ifade aslında (hem de belirgin bir şekilde) sadece ehil

71 II. Mahmud zamanı ile kendi zamanının memurlarına getirilen ahlak beklentileri arasındaki farkı bu bağlamda bariz bir şekilde belirtmiştir. Krş. yukarıda dipnot 24. Hukuki açıyla ilgili olarak, Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, 2. b., Ankara, 1985, s. 72-131, 151-152, 154-162, 165-182.

72 Scheben, *Verwaltungsreformen*; ve Findley, *Bureaucratic Reform*, s. 198-201 bunu açıkça gözler önüne serer. Sadece *Ma'rûzât* ve *Tezâkir*'de ele alınan bir konu memurların düzenli ve yeterli maaş alma sorunudur: *Ma'rûzât*, s. 158; *Tezâkir*, c. III, s. 53, 172. *Tarih* 1309.V, s. 50 ve 86'daki bölümler bununla pek karşılaştırılamaz çünkü burada söz konusu olan, vezirlere ihtiyaçları büyüklüğündeki bir kapı için yeterli imkânların sağlanmasıyla yani patrimonyal bir tasarı ile ilgilidir. Cevdet'in yine sadece *Ma'rûzât*'ta bulunan ama önemli bir fikri de ilmiye, kalemiye ve askeriyeye prensipte aynı imtiyaz ve yükümlülüklerin verilmesi gerektiğidir (*Ma'rûzât*, s. 35-36; Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 185'te bulunan Sadık Rifat Paşa'nın ilgili fikirleri ile karşılaştırınız).

73 *Tarih* 1309.II, s. 36.

ve erbap kişilerin atanması talebiyle ilişkili görünmekle beraber, başka sonuçları da beraberinde getirir.

Söz konusu olan, idarenin dallarını da oluşturan "tarik" denilen kariyerlerin geleneksel ayrımından daha da ileri giden bir husustur. Çünkü bu ayrım nihayet vezirler seviyesinde bitmekteydi. Cevdet'in özgeçmişinin bariz bir şekilde gösterdiği gibi ilmiye kökenli olması bir âlim için tipik olmayan görevler üstlenmesini engellememiş ve vezir olduktan sonra yine şeriat ile uğraşmıştır. Burada en yüksek idari seviyede de şahsi yetenek söz konusu edilmektedir: Cevdet, Kırım'ın Rusya'ya ilhakının kabul edilmesinden önce Kapudan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa'nın baş murahhas olarak atanmasını eleştiriyor.[74] Daha önce de birçok kez yararlandığımız 1289 (1872/3) tarihli muhtırada bu ilke evrenselleştirilir: Artık özgün ve uygulama alanına bağlı olarak geliştirilen talepler her bir idari dala göre farklı tanımlanmıştır. Hatta Cevdet şöyle bir kural ortaya atar: "âdeme iş aramaktan vazgeçip de işe âdem aramak ka'idesi."[75] Bu noktada ehil ve erbap ilkesi içerik olarak yeniden tanımlanmıştır.

Pragmatik Siyaset ve Kamuoyu

Cevdet'in devlet sanatı üzerine olan düşünceleri irdelenirken onun ikinci bir ilkesine de değinmek gerek. Geleneksel Osmanlı devlet anlayışından aldığı, ancak kendi ihtiyacına göre uyarladığı bu ilke "ittifak-ı ârâ" ("oy birliği") yani önemli bir kararda tüm ilgili makam sahiplerinin rızasının belirtilmesi ilkesidir. Bu oybirliği, önemli siyasi kararların tartışıldığı her Osmanlı meşveret meclisinin hedefiydi. Bu uygulama, 18. yüzyıldan beri süregeliyordu.[76]

Bunun yanı sıra Cevdet, eserinde ele aldığı zamanın siyasi beyanların-

74 *Age.*, ayrıca krş. *Tarih* 1309.II, s. 16-17; X, s. 60 (burada savaş tecrübesi olmayan bir hükümdarın tecrübeli kumandanların seferlerine karışmaması gerektiğini bile yazar); *Ma'rûzât*, s. 69.

75 *Tezâkir*, c. IV, s. 97-103, burada s. 102. İdarenin çeşitli dallarının gerektirdiği değişik yetenekler hakkında: *Ma'rûzât*, s. 52.

76 Kanımca temelde iki tür meşveret meclisi vardı: İlki, hemen hemen eşit rütbeli katılımcılardan oluşan ve daha küçük bir çerçevede kurularak siyasi tutumların geliştirilip bir ön karara bağlandığı meclislerdi. İkinci tür meclis ise merasim havasında en yüksek rütbeli makam sahiplerinin de katılımı ile gerçekleşiyor ve (her zaman olmasa bile) çoğunlukla tatsız bir kararın genel rızayla alınarak ileride eleştiriye maruz kalmasını önlemek amacını güdüyordu: Ne de olsa tüm katılımcılar kararı açık bir şekilde onaylamak zorunda kalıyordu (krş. Neumann, "Decision-making without Decision-makers. Ottoman Foreign Policy in the 1780's", Caesar E. Farah (ed.), *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, Kirksville, 1993 s. 29-38, özellikle s. 31). İttifak-ı ârâ prensibi ile ilgili olarak: Carter Vaughn Findley, mad. "Madjlis al-shura", *EI²*, c. V, s. 1082-1086, özellikle 1083-1084.

daki "din ü devlet" için Müslümanların bir araya gelmesi çağrısını kullanır. Daha *Tarih*'in birinci basımının birinci cildinin girişinde Bizanslılardan farklı olarak Osmanlıların koruduğu birlik vurgulanmış ve yükselişlerinin nedeni olarak gösterilmişti.[77] Cevdet, kavrama olumlu anlam yükleyerek kendisini bu geleneğin devamına koyar.

Çağrı olarak kullanımının yanı sıra bu "birlik" konusu *Tarih-i Cevdet*'in başka kimi yerlerinde onun toplum üzerine düşüncelerini aydınlatır. Örneğin askeri başarı için birlik bir önkoşuldur: Subaylar birlik içinde değilse ve orduda savaşma arzusu yoksa düşmanı yenmek mümkün değildir.[78] Tersine Cevdet doğduğu şehir Lofça'yı örnek gösterir: Bu şehir, kendisini asi mütegallibelerin kıtalarına karşı başarıyla koruyarak askeri alanda birliğin neye kadir olduğunu ispat etmiştir.[79] Osmanlı ordusunu ıslâh etme gerekliliğini ayrıntılarıyla anlattığı bir kısımda Cevdet, birliğin (ittifak, metnin daha sonraki kısımlarında ittihad) itaatin bir sonucu, bunun da her Müslümanın görevi olduğunu yazar.[80]

Böylelikle ittifak kavramına tarihe ve dine dayanarak ideolojik bir işlev verilmiştir. Ancak asıl etkisini siyasi kararların alınmasıyla ilgili yerlerde yani ittifak-ı ârâ olarak gösterir. *Tarih-i Cevdet*, birlik olmamanın olumsuz sonuçlarının anlatıldığı birçok bölümle doludur. Cevdet'in gözünde ihtilafın yol açtığı en feci vukuattan biri olan III. Selim'in tahttan indirilmesine yukarıda etraflıca değinilmişti.[81] Cevdet, birlik ve beraberliğin her türlü siyasi başarının bir önkoşulu olduğu düşüncesine katılır.[82]

---

77 *Tarih* [1271].I, s. 14-17; Tertib-i Cedid'in metninde alıntı ya da Cevdet'in yorumu olarak ilgili ideolojiyle yüklü şu kısımlar mevcuttur: *Tarih* 1309.II, s. 37-38; V, s. 123-126 (Vâsıf Efendi'den); VIII, s. 113-117 (1807'de İstanbul açıklarında İngiliz donanmasına direniş); IX, s. 6, 60, 72, 83 (Alemdar Mustafa Paşa'nın siyaseti); XI, s. 144 (Halet Efendi'nin asi Yunanlılara karşı bir hareket oluşturma denemelerinin Cevdet tarafından küçümsenmesi ve bunun ayrıntıları), 265-268 (atama emirlerinin metni); XII, s. 171 (II. Mahmud'un Vaka-i Hayriye'den sonraki konuşması).

78 Örnekler: *Tarih* 1309.VI, s. 190-191, 310-311; IX, s. 96, 257-258, 261; X, s. 125.

79 *Tarih* 1309.VI, s. 313; VII, s. 94; birlikten kaynaklanan askeri başarı için bir diğer örnek: IX, s. 130, 163.

80 *Tarih* 1309.III, s. 89-90, pasajın tamamı s. 85-96.

81 Krş. yukarıda s. 104-123 Diğer örnekler: *Tarih* 1309.II, s. 107, 280; III, s. 238; V, s. 10; VI, s. 8, 115, 134; VIII, s. 121, 142; IX, s. 52; XII, s. 97-98 (bu bölüm Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da nasıl birlik sağladığının bahsi açısından tipiktir). Uluslararası ilişkilerle ilgili olarak: *Tarih* 1309.II, s. 120-121; VI, s. 279.

82 *Tarih* 1309.IV, s. 31; ilgili bağlamda onaylayıcı bir şekilde I. Abdülhamid'in bir hatt-ı hümayununun (c. II, s. 191) ve *Trikopi Tarihi*'nden bir bölümün (c. XI, s. 99) alıntısını yapar. Eski Yunan filozoflarının kendi aralarındaki münakaşaları Cevdet'in nasıl yorumladığına bakıldığında onun her zaman ihtilafa karşı ne kadar derin bir antipati beslediği açıkça görülür: İbn Haldun, *Mukaddime*, c. III, s. 107-108.

Siyasi kararların tüm ayrıntılar göz önünde bulundurularak alınması, ama alındıktan sonra da tereddütsüz uygulamaya konması gerektiği ilkesinden yukarıda bahsedilmişti. Bu noktada Cevdet'in ittifak-ı ârâsı devreye girer. Doğru kararı alabilmek için danışmaya yani bir meşveret meclisinin toplanmasına gerek vardır. Orada "ukalânın tecrübe ve malûmat-ı müktesebesi"nden[83] faydalanılabilir ve faydalanılmalıdır. Bundan sonra ise Cevdet için önemli olan, bütün ciddi konularda ittifak-ı ârânın sağlanmasıdır; yoksâ devletin kararlılıkla uygulamaya geçmesi mümkün olmaz.[84] Elbette ki oybirliğinin sağlanmasını savunduğunda muhalefete de kararların sorumluluğunu yüklemek istediği *Tarih*'te hissedilmektedir. Ancak bu, aynı zamanda, bir padişahın ya da vezirin tek başına karar vermesinin caiz olmayacağı kadar önemli kararların olduğu anlamına da gelir.[85]

Cevdet'e göre oybirliğiyle alınmış kararlara itiraz etmek söz konusu olamaz.[86] İttifak-ı ârâ ilkesinin karşıtı olarak burada yine şahsi tutumu, yani devletin menfaati için zararlı "garaz-ı şahsi"yi[87] ve —olağanüstü hallerde— "cumhuriyetçilik"i görür. Cevdet, Fransız İhtilali'nin sebep olduğu gibi bir iç çatışmadan korkuyordu.[88] Halet Efendi'nin gücünü yeniçerilerden alan siyasetini de açıkça bu iç çatışmayla özdeşleştiriyordu. Cevdet'e göre ittifak-ı ârâ eğer gerçekten "din ü devlet" fikrine bağlı değilse, doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'nun iç düzenine bir saldırı niteliğine bürünür.[89]

Dolayısıyla fikir birliği düşüncesini de ihkak-ı hukuk bağlamında ele al-

---

83 *Tarih* 1309.III, s. 73. Ama Cevdet'in bu fikir alışverişlerine ne kadar dar bir sınır çizdiği III. Selim'in askeri reformlar için hazırlattığı muhtıralar örneğinde görülür. Cevdet'e göre temel hata birbirinden çok farklı görüşlerin sunulmasındaydı: "...bu kadar ârâ-yı muhalifenin cihet-i vahdetini bulmak asıl kaziye-i matlûbenin icrasından daha müşkil olmuş idi" (*Tarih* 1309.VI, s. 7). Halbuki III. Selim'in tasarladığı gibi bir devletin tamamıyla yenilenmesi, gerçekleştirilmesi çok zor bir teşebbüstü ve bunun için mutlaka fikirlerde birlik gerekliydi (s. 6).

84 Örnekler: *Tarih* 1309.IV, s. 314; V, s. 240; VI, s. 6, 43; XII, s. 54. Marie Louise ile Roma Kralı'nın Paris'ten firarına Mart 1814 tarihinde verilen kararın oyçoğunluğuyla ("ekseriyet-i ârâ") alındığını yazması elbette tesadüfi değildir (*Tarih* 1309.X, s. 138).

85 *Tarih* 1309.III, s. 38, 45-47. X, s. 61 de ilginçtir: Cevdet burada Çar I. Aleksandr'ın davranışının ne denli şaşırtıcı olduğunu yazar. Dünyadaki en mutlak iktidara sahip hükümdar, 1812'de Napoleon'a karşı savaşırken soylular ve kumandanlardan oluşan savaş kurultayında oybirliğiyle alınan karara uymuştu. Ama işte tam da bu davranışı ülkesinin kurtuluşuna, Fransa'nın da bozgununa neden olmuş.

86 *Tarih* 1309.II, s. 298-299; III, s. 272.

87 *Tarih* 1309.III, s. 64; XI, s. 201-204 (bu tezat XI. ciltte Halet Efendi örneğinde özellikle vurgulanmıştır).

88 *Tarih* 1309.VI, s. 178 (anayasanın olumsuz sonuçları hakkında).

89 *Tarih* 1309.XI, s. 201-202.

mak gerekir. Danışma ve ittifak-ı ârâ ilkeleri arasındaki tezatı Cevdet dikkate almaz. Önemli olan, siyasi tedbirlerin uygulanması için ortak bir yol bulunmasıdır. Oybirliği sağlandığı anda daha fazla tartışmadan uygulamaya geçilmesi gerekir.

Cevdet siyasi yaşamı boyunca devlet idaresinde oybirliği sağlandığını pek az görmüş, kritik durumlarda da bu ilke için herhangi bir fedakârlıkta bulunmamıştır. Bu yüzden *Tarih*'te bu konunun üzerine neden bu kadar gittiğini tartışmak gerekir. Otobiyografik yazılarında en azından bunun sebebini açıklayabilecek bir işaret vardır. Cevdet, Mahmud Nedim Paşa'yı, ortaya çıkan zorluklar ve başarısızlıkların sorumluluğunu bir sadrazam olarak üstlenmeyip tüm kabahati, padişaha atmasıyla itham etmektedir. Abdülaziz'in tahtan indirilmesinin önkoşulunu paşanın bu davranışı yaratmıştır.[90]

Demek ki asıl niyet şudur: Devlet idaresinin kamuoyuna karşı korunması. Âli Paşa'nın cenaze namazı esnasında tek bir kişinin bile bir şey söylememesinden beri Cevdet kamuoyundan çekindiğini yazar.[91] Böylece kamuoyunun hükümdarınkinden daha fazla kudrete sahip tek güç olduğu sonucuna varır. Kamuoyu kendini bazı ülkelerde açıkça belli ettiği halde Osmanlı İmparatorluğu gibi diğer ülkelerde gizlenmekte ve zaman zaman ayaklanmalar ve ihtilaller halinde başgöstermektedir.[92]

III. Selim'in tahttan indirilmesi bahsinde bu fikirlerin sonuçları çözümlenmişti: Cevdet bir taraftan topluma ait her türlü öz dinamiği reddeder, diğer taraftan bir ayaklanmanın başarılı olması için gerekli önkoşulun, ayaklanma hedefinin kamuoyu tarafından kabul görmesi olduğunu söyler.[93] Eğer izlenen siyasetin hedefi ihkak-ı hukuk aracılığıyla toplumu hükümetin gerekli gördüğü gibi şekillendirmekse, toplumdan gelecek fikir ve beyanlar hoş karşılanmayan tepkiler olacaktı, çünkü bunlar bir reform politikası dahilinde ancak kargaşaya yol açan unsurlar olarak görülecekti. Böylece toplum kaynaklı olumlu gelişmelere olasılık tanınmıyordu. Geriye bir tek korku ya da en azından izlenen siyasetin kabulü konusunda endişe kalıyordu.

Tarih-i Cevdet işte tam bu durumu yansıtır. Cevdet'e göre Avrupa kamuoyu, hükümet çevrelerinin ve gazetelerin fikirleridir. İlle de Fransız İh-

---

90 *Tezâkir*, c. IV, s. 151.

91 *Tezâkir*, c. II, s. 44; Ş. Mardin, "hürriyet", s. 120 (= "freedom", s. 33-34).

92 *Ma'rûzât*, s. 227. Krş. *Tarih* 1309.X, s. 25. Zeki Arıkan, "Tanzimat ve Kamuoyu (efkârıumumiye)", İzmir, 6-7.XI.1989, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu Bildirileri*, İzmir, 1992, s. 33-46, özellikle s. 38-39'da bu konunun Cevdet için ne denli önemli olduğunu vurgular.

93 Krş. yukarıda s. 115.

tilali'nin olayları söz konusu değilse,[94] kamuoyu önemli bir unsur olmakla beraber öngörülebilme ve uygun yayınlarla yönlendirilebilme özelliğine sahiptir.[95] Gerçekten de Osmanlı politikacıları, Avrupa'daki bu siyasi kalem mücadelelerinin kurallarını öğrenip dikkate almaya başlamışlardı. Avrupa kamuoyunun Osmanlı iç siyasetine olan tepkilerine Cevdet de dikkat ediyordu[96] ve zamanla Osmanlı politikacıları Avrupa'daki siyasi yayın olanaklarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya başlamışlardı.[97] Bu nedenle Avrupalı hükümetlerin kamuoyunu hesaba katmaları ve ona uymaları gerektiği düşüncesi *Tarih*'te sıradan bir varsayım olarak geçer.[98] Napoléon'un yükseliş, başarı ve düşüşünü Cevdet'in onun Fransa'daki ya da dış ülkelerdeki kamuoyuna yaklaşımıyla nasıl yorumladığını, hatta bazen açıkladığını izlemek son derece ilginçtir.[99]

Ancak *Tarih-i Cevdet*'te Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kamuoyu[100] ve etkisi diğer ülkelerinkiyle karşılaştırıldığında çok farklıdır! Kamuoyu burada siyasetin bir parçası değil onun karşısında bir tehlike olarak belirir. Makam sahiplerinin kamuoyundan gelen eleştiriler sonucu yerlerinden olduklarına Cevdet sayısız örnek gösterir.[101]

---

94 *Tarih* 1309.VI, s. 190.

95 *Tarih* 1309.II, s. 280-283, 291; X, s. 25, 28-29, 161; XI, s. 81-82, 168; XII, s. 129 (son ciltlerdeki yoğunlaşma, *Tarih*'in ikinci yarısından sonra Avrupa'yla ilgili konuların artmasıyla açıklanabilir). Ayrıca krş. *Tezâkir*, c. IV, s. 28-29.

96 BBA-OA, Y.E.E. 18/553-588/93/38; 18/1868/93/39; *Ma'rûzât*, s. 222-223; *Tezâkir*, c. IV, s. 270-273.

97 Roderic H. Davidson: "The Beginning of Published Biographies of Ottoman Statesmen: The Case of Midhat Paşa", *Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920 : Akten des IV. Internationalen Kongresses*, Hans Georg Majer ve Raoul Motika (ed.), Wiesbaden, 1995, s. 59-79; Taner Timur, "Mustafa Reşid Paşa Nasıl Öldürüldü? - Bir Osmanlı Hükümetinin Anatomisi", *Osmanlı Çalışmaları*, Ankara, 1989, s. 205-219.

98 *Tarih* 1309.VII, s. 178; X, s. 65, 119, 121, 129; XII, s. 214-215. Kamuoyu fikrine ters bir düşünceyi kabul ettirme çabaları başarısızlıkla sonuçlanır: *Tarih* 1309.VI, s. 164-165 (Fransız Devrimi); XI, s. 210-211 (restorasyon).

99 *Tarih* 1309.VI, s. 197-198, 331; VII, s. 22-23, 57-58, 106, 143; VIII, s. 5-6, 37, 44, 57; IX, s. 78, 94, 101, 159, 227; X, s. 42-45, 53, 68, 81, 112, 119-123, 128-129, 139, 143.

100 Cevdet, sistematize edilmemiş ama son derece ince farkları ifade etmeye yarayan bir terminoloji kullanır: "efkâr-ı amme" ya da "efkâr-ı umumiye" nötr bir kamuoyu kavramı için kullanılır; "ezhân-ı umumiye" ya da "beynü'n-nas" daha ziyade küçük düşürücü anlamdadır; "enzâr-ı amme" ya da "enzâr-ı umumiye" ise neredeyse "hakşinasların" görüşü anlamına gelir. Belirgin bir şekilde duygusal açıdan yüklü bağlamlarda "yar ü agyar (ya da "avamm u havas") nazarında" da kullanılır.

101 Ancak Cevdet bu tenkitlerin sadece küçük bir kısmına hak verir. Genelde bu tür skandalları siyasetin işleyişine engel olarak gösterir. Örnekler: *Tarih* 1309.II, s. 11, 49-50, 183-184; IV, s. 247-249; V, s. 23, 71, 106, 109; VIII, s. 67, 147, 326, 332; IX, s. 16, 21, 52, 88; X, s. 65, 220-222, 235-239; XI, s. 95; XII, s. 70. Cevdet *Tezâkir*'de bir kez Âli Paşa'nın bir azlini aynı mekanizmaya göre anlatır: *Tezâkir*, c. II, s. 86.

Basit halkın, avamın kamuoyunu tayin etmesi elbette özellikle tehlikelidir. Bu durumda kan dökülmesi neredeyse kaçınılmazdır ve ihtilal kapıda demektir.[102] Cevdet'e göre avam derinden tutucudur çünkü öylesine âdetlerine bağlıdır ki her türlü yeniliği önce mutlaka reddeder.[103] Bu tutum şiddetle eski kafalıların ("efkâr-ı atika ashabı") taassubu olarak gösterilir[104] ve bu kadar tehlikeli olmasının nedeni de, III. Selim'in tahttan indirilmesinde olduğu gibi, devlet içindeki yenilik düşmanı çevrelerin ayak takımıyla birlikte hareket etme ihtimalinden ileri gelir.[105] Kitlelerin sebepsiz velvele ve asılsız dedikodularından Cevdet çok korkmaytaydı.[106]

Bu bağlamda İslamiyet olsun Hıristiyanlık olsun, din özel bir rol oynamaktadır. Dini açıdan önemli olaylar, örneğin Vehhabilerin hac yolunu kesmeleri yahut İspanya ya da Yunanistan gibi ülkelerde fanatik rahiplerin yaptığı dini propaganda *Tarih*'te kamuoyunu derinden etkiler.[107] Bu nedenle Cevdet, Napoléon'un din politikasını ve kutsal birliğin oluşturulmasını ("mutaassıp" diye nitelese bile) büyük bir anlayışla karşılamaktadır.[108]

Kendisi 1309 (1891) yılında II. Abdülhamid'e Chicago'da toplanan uluslararası edebiyat kongresine bir delege göndermesini önermişti; zira Hıristiyanlık çürümeye başladığından (nedense Amerikan kamuoyu değil ama) Avrupa kamuoyu kötü bir gelişme göstermeye başlamıştı.[109] Bu yüzden bazılarının İslama ilgi duyduğunu ve kiliselerin bu nedenle İslama

---

102 Basit halkı nasıl gördüğü hakkında krş. yukarıda s. 140-141.

103 *Tarih* 1309.V, s. 26, 245; VI, s. 348; VIII, s. 141-147; X, s. 186.

104 *Tarih* 1309.V, s. 270; VIII, s. 138, 329; X, s. 65, 95; XI, s. 61; XII, s. 138-139.

105 Bu tip ittifakların işleyişi III. Selim'in tahttan indirilmesi hakkındaki bölümde kısaca anlatılmıştı; bkz. yukarıda s. 114-115. Kamuoyunun kapıkulu ocaklarıyla ittifakına örnek: *Tarih* 1309.VIII, s. 147; IX, s. 21, 175-176. Ama kapıkulu birliklerinin Osmanlı asabiyeti ile bağlantısı bu bağlamda değerlendirilmelidir (krş. yukarıda s. 119-121).

106 *Tarih* 1309.VIII, s. 67, 112, 121, 293; IX, s. 274; X, s. 165-166, 170 (Viyana Kongresi'nde müzakerelerin uzaması karşısında diplomat olmayanların halet-i ruhiyesi); XI, s. 4-5. IV, s. 279 da çok ilginçtir. Burada halkın, III. Selim sayesinde, birçok fetih yapılmış I. Selim zamanına (1512-1520) geri dönüleceği fikrinden bir türlü vazgeçmediği belirtiliyor.

107 *Tarih* 1309.VI, s. 225-226; VII, s. 39; VIII, s. 125, 218, 272, 276; IX, s. 32, 184; XI, s. 70, 146; XII, s. 56. Hatta Mustafa Nuri, hac yolunun kesilmesinden doğan heyecanı III. Selim'in tahttan indirilmesinin belirleyici nedeni olarak görür: *Netâyicü'l-Vukuat*, c. IV, s. 48.

108 Napoleon için krş. yukarıda dipnot 99, kutsal birlik için krş. *Tarih* 1309.XII, s. 205.

109 "Şimdi Avrupa'da din-i İsevi çürüyüp efkâr-ı umumiye bir fena yola sapmış" BBA-OA, Y.E.E. 18/1865/93/39.

karşı giriştikleri saldırılara set çekmek gerektiğini yazar. Bunun dışında Müslümanların Fransız propagandasından hiç etkilenmediklerini, hatta Fransızların kendilerini Müslüman olarak tanıttıklarında bile ilerleme kaydedemedikleri *Tarih*'te birçok kez vurgulanır.[110]

Bu noktada kamuoyu *Tarih-i Cevdet*'te tarihi bir etken haline gelir. Cevdet'e göre hükümetin onu denetleme çabası büyük ölçüde başarısızlığa mahkûmdur. Kamuoyu örf ve âdetlere, ayrıca dini tasavvurlara dayanır. Çıkarları muhalif çevrelerinkiyle çakıştığı zaman da bir tehlike yaratabilir. Bazen kamuoyu neredeyse tarihin muharriki haline gelir. Sadece makam sahiplerinin azledilmeleriyle sınırlı kalmaz. Cevdet hatta 1787 Osmanlı-Rus savaşından kamuoyunu sorumlu tutar.[111]

Kamuoyu, bir gelişmenin nedeni olarak gösterilmediği yerlerde bile en azından onun önkoşulu olarak gösterilir. *Tarih-i Cevdet*'in can alıcı konularından olan modern bir ordu yaratılması buna bir örnektir: Cevdet reformun ancak kamuoyu tarafından da desteklendiğinde mümkün olduğunu yazar. Bu sadece Vaka-i Hayriye[112] için değil, Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da gerçekleştirdiği reform[113] için de geçerlidir. Bunun açık sonucu olarak Cevdet, kamuoyu etkeninin siyasi mülâhazalara dahil edilmesi gerektiğini savunur, kamuoyunun gerektiği kadar dikkate alınmamasından doğan olumsuz neticelere defalarca dikkati çeker.[114] Buna benzer telkinlere otobiyografik yazılarında da yer vermiştir.[115]

Ancak bu, Cevdet'in her şeyde kamuoyunun izlenmesi gerektiği görüşünde olduğu anlamına gelmez. Reform yapma zorunluluğu böyle bir görüşü anlamsız kılardı, çünkü reformlar her zaman muhalefetle karşılaşabi-

---

110 *Tarih* 1309.VI, s. 344-345; VIII, s. 137-138.

111 *Tarih* 1309.II, s. 92.

112 *Tarih* 1309.XII, s. 137-138, 143, 146-147, 153, 164'de konuyu şu değerlendirmeyle bağlar: "... bu vaka efkâr-ı umumiyenin âlemde ne büyük tesiri olduğuna delîl-i vazihdir".

113 *Tarih* 1309.X, s. 153-155.

114 *Tarih* 1309.I, s. 65 (1730 senesindeki Patrona Halil ayaklanmasına dair); II, s. 203-204; V, s. 118; VI, s. 248-249; VII, s. 227; VIII, s. 85; IX, s. 94, 140, 197; X, s. 200, 233; XI, s. 95 (kulak vermenin akıllıca, dikkate almamanın hatalı olduğunu gösteren örnekler). *Mukaddime*'deki notlarından birinde Cevdet'in tutumu daha inceliklidir. Buradaki öğüdü, ne "halk"ın görmezlikten gelinmemesi ne de herkesi memnun etmeye çabalanmaması gerektiği yolundadır -"her kârında ukalâ sözüne havale-i şem-i itibar eden ve âdâb ve etvârında büyüklerin eserine giden kimesne tarik-i maişet ve muaşeretinde feyz olur" - İbn Haldun, *Mukaddime*, c. III, s. 12. Ancak burada devlet adamları için bir öğüt söz konusu değil; söz konusu olan bireysel mutluluk için bir öğretidir.

115 *Ma'rûzât*, s. 96; *Tezâkir*, c. I, s. 69-71; c. II, s. 154-155.

lir. Aksine Cevdet her zaman, kararlarda ısrar edilmesinin ve ihkak-ı hukuk anlamında hükmetmenin ne kadar önemli olduğuna işaret etmiştir. Bu nedenle kamuoyu karşısında geri adım atılması *Tarih*'te zaman zaman siyasi bir hata olarak nitelenmektedir. Buna en iyi örnek de III. Selim'in tahttan indirilmeden önceki davranışıdır.[116] Eğer ihkak-ı hukuk gibi ilkeler yerleştirilecekse, Cevdet tarafından taassup olarak nitelenen ve onun gözünde Osmanlı kamuoyunun bir karakteristiği olan tutuculuğa karşı savaş vermek gerekiyordu.

Tarih-i Cevdet'in analizi bu noktada bir sınıra dayanır: Hiçbir yerde ne zaman alttan almanın ne zaman kararlı ısrarın doğru bir siyasi seçenek olacağı yazmaz. Cevdet'in sistematik olmayan yaklaşımı onun devlet yönetme sanatı hakkında söylediklerinin burada son bulduğunu, somut öneriler getiremediğini gizlemektedir. Sunduğu "icab-ı vakt u hal" kavramı bu sınırın fark edilmemesini sağlar. Karşı açıdan bakılırsa Osmanlı bürokrasisinin gerekçelendirme hazinesinden alıdığı bu kavram, Ahmed Cevdet'in kurallarla açıklığa kavuşturmaya çabaladığı alanların sınırına işaret eder.

Şimdi söz konusu olan içi boş bir formül müdür? Evet, büyük ölçüde öyledir. İlmiyenin belli bir zamandaki reformu üzerine söylenen "icab-ı vakt ü hal üzere bu yolda hekimane ve mu-şikâfane lâzimeden iken"[117] sözünün somut içeriği büyüteç altında bile fark edilemez. Başka yerlerde ise kavram içerik kazanmaktadır. Hal ve vakte göre siyasi hatalar,[118] hatta ilkelere aykırı davranışlar[119] affedilmektedir. Bunun tam tersi de, örneğin

---

116 Diğer örnekler: *Tarih* 1309.V, s. 45; VI, s. 195-196.

117 *Tarih* 1309.V, s. 4. Buna benzer "icâb-ı vakt ü hal", "icâb-ı hal" ya da "müsaid bir vakt"ten ne kastedildiği somut olarak belirtilmeden kullanılan diğer yerler: *Tarih* 1309.I, s. 73, 78, 110; II, s. 175; III, s. 124 (Vâsıf, *Mehâsinül-âsâr*, [haz. İlgürel], s. 214'ten yapılmış bu alıntıyı Cevdet sonra somutlaştırmıştır), 267-268, 287; IV, s. 9-10; V, s. 31; VI, s. 5-6, 117; VII, s. 215; VIII, s. 81; IX, s. 54, 200; X, s. 222; XI, s. 68; XII, s. 137-139; 143, 202. Ahmed Cevdet'in Hukuk Mektebi açılışında yaptığı konuşmada da "uygun zaman" kavramı içi boş bir formül olarak geçer: "... şimdiye kadar böyle müstakil bir Mekteb-i Hukuk küşâdına muvaffak olamadık. Çalışmadık değil, çalıştık. Ammâ her nasılsa vakt-i müsâid bulamadık. Meğer vakt-i merhûnuna muallak imiş." (*Tezâkir*, c. IV, s. 197).

118 *Tarih* 1309.III, s. 322; IV, s. 121, 133, 153, 246, 275; VIII, s. 80; IX, s. 244. Ayrıca *Ma'rûzât*, s. 6-7; *Tezâkir*, c. I, s. 19-21; c. II, s. 127.

119 *Tarih* 1309.IX, s. 5-6'daki Sened-i İttifak'ın gerekçelendirilmesi bu örneklerin en önemlisidir. Ama Avrupa'daki köle ticareti, aynen köleliğin kaldırılışı gibi, yine bu kavrama gönderme ile açıklanmaktadır: *Tarih* 1309.X, s. 171-173. Diğer örnekler: *Tarih* 1309.III, s. 4, 47-48 (krş. Vâsıf, *Mehâsinül-âsâr* [haz. İlgürel], s. 99), 59, 326; V, s. 246; VI, s. 285-286; VII, s. 52 (aşiretlerin prensiplerini dikkate alan bir tutum); VIII, s. 20, 105; IX, s. 46, 117. Ayrıca bkz. *Ma'rûzât*, s. 88.

II. Mahmud'un mütegallibeye karşı sert tavrından bahsedilirken[120] ilkelerin ikamesi de icab-ı vakt ü hal olarak görülebilir.

Böylece bu kavram herhangi bir şeyi haklı çıkarmak için kullanılmak üzere hazır bekler. Reformların bir zorunluluk haline geldiği konusunda yükselmekte olan bürokrasi görüş birliğine vardığı andan itibaren, reformlarla görevli memurların şu ya da bu adımın zorunlu olduğunu iddia edip kendilerini haklı çıkararak hareket ettiklerini Şerif Mardin göstermişti.[121] *Tarih-i Cevdet*'te de bu mekanizma çalışır. Hatta o derece kanıksanmıştır ki, dış politikayla ilgili tedbirler söz konusu olduğunda Cevdet'in yorumu ile o zamanın gerekçelendirmeleri arasında bir ayrım yapmak bazen mümkün olmaz.[122]

Bunun arkasında gizlenen başka bir şey daha vardır; o da zamanın değiştiği ve bundan sonra da değişmeye hep devam edeceğinin sezilmesidir. Elbette ki söz konusu olan dünün kurallarının bugün geçersiz olacağı gibi kopukluk değildi (zaten böyle bir düşünce tarihten ders çıkarma fikrini imkânsız kılardı). Cevdet eserinin hiçbir yerinde değişimin ne kadar kökten ve esaslı olduğunu tespit etmeye girişmemiştir. Ama Ümid Meriç'in iddia ettiğinin tersine,[123] Cevdet eski kanunların ruhunu ihya ederek geleneksel düzeni yeniden kurmakla çağın taleplerini yerine getireceğini de düşünmüyordu. Cevdet reformlara bir sınır çizmekten kaçınıyordu; bunu yaptığı yerlerde de çizgi fazla belirgin olmuyordu.[124] Oluşmakta olan devletlerarası hukuk sistemine[125] entegrasyonu için düzenli diplomatik ilişkiler ya da askeri reform da "icâb-ı vakt ü hal"di. Aynı şekilde Cevdet'in teşebbüs ettiği hukuk reformları da bu talebe karşılık verdikleri iddiasındaydı. Bu nedenle de daha önce birçok kez adı geçen 1289

---

120 *Tarih* 1309.X, s. 196, 218. Bkz. s. 111.

121 Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 120.

122 *Tarih* 1309.II, s. 119, 288; III, s. 15; VI, s. 285; VIII, s. 21, 49; X, s. 160. Krş. VIII, s. 204; IX, s. 42. Alıntılardan da anlaşıldığı üzere Cevdet ile olayları yaşayanlar arasında bir uyum söz konusudur; Cevdet ile vakanüvisler arasında değil. Hatta onları "icab-ı vakt u hal"i dikkate alıp yazarak gerçekleri çarpıtmakla suçlar: *Tarih* 1309.III, s. 96; IV, s. 270-271.

123 *Cevdet Paşa*, s. 131-132.

124 Bu en iyi şekilde ordunun zorunlu reformu ile ilgili bölümlerde gösterilebilir: Son kararda Cevdet için geçerli ilke, imparatorluğun askeri gücüne hizmet edecek her türlü değişikliğin yapılmasıdır: *Tarih* 1309.III, s. 85, 95-96; VII, s. 287-288; VIII, s. 110; X, s. 113 (burada devletin diğer birimlerinin de birtakım değişikliklere maruz kalabileceği ima ediliyor). Devşirme gibi kurumların feshi de icab-ı vakt u hal olarak görülebilir (*Tarih* 1309.VI, s. 11-12). Dini mülâhazalar tamamen geri planda kalmaktadır.

125 *Tarih* 1309.VI, s. 88, 254-261; VIII, s. 49; XII, s. 112.

(1872/3) tarihli muhtırasında yaptığı gibi radikal öneriler getirmekten çekinmiyordu: İslam hukukunda hiç öngörülmemiş Avrupa'daki gibi aşamalı ve temyizli bir adalet sistemi ve hâkimlerin azlolunmazlığı.[126]

Bu bağlamda "icab-ı vakt ü hal" gerçekten bir ilke niteliğini kazanır: İmparatorluğun devamının sağlanmasının her türlü diğer hedeften üstün tutulması. Cevdet, Sadullah Paşa'ya yazdığı ve daha önce birçok kez alıntılanan mektupta II. Mahmud'un (ve III. Selim'in) reformları hakkında "hikmete ve icab-ı hal-i memlekete muvafik değil idi"[127] derken bunların Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlendirmek için yetersiz kaldıklarını anlatmak istemiş ve tam da bu noktayı mektubun geri kalan kısmında genişleterek irdelemiştir. Bir işe yaramış olmaları ise Cevdet'in gözünde Vâsıf Efendi'nin askeri reforma karşı getirdiği bazı dini itirazların yanlışlığının ispatının da en iyi göstergesidir: "Hasıl-ı kelâm Vâsıf-ı merhumun bu hususda her ne sebebe mebni ise kaleme almış olduğu mülâhazat-ı meşrûhesinin gerek cihet-i şeriyece ve gerek cihet-i akliye ve mülkiye ve hariciye butlânı Devlet-i Aliyye hamden semm hamden yeniçeri taifesinden tahlîs-i geriban edüp de asakir-i muntazama tertibine muvaffak olduğu tarihden beri gördüğü muhsenat ve bais-i necât-ı devlet ve millet olan nizamat-ı askeriye ve mülkiyeye milletimizin meşhud olan meyl ve muhabbet ve inkıyad ve mutavaat-ı akılâne ve vatan-perveranesi ile dahi sabit olduğu cihetle mülâhazat-i mezkûrenin cerh ve ibtalı zımnında bundan ziyade tafsilâta hacet görülmez."[128] Osmanlı tarihinin çeyrek asır arayla kaleme alınmış bu iki değerlendirmesi her ne kadar farklı ise de ölçek hep aynıydı: İmparatorluk düzeni ve kudretiyle ölçülen siyasetin başarısı.

---

126 *Tezâkir*, c. IV, s. 100-101.

127 AK, C.P.E., No. 31, s. 17; *Tezâkir*, c. IV, s. 119.

128 *Tarih* 1309.III, s. 96. Krş. Vâsıf, *Mehâsinü'l-âsâr*, (haz. Ilgürel), s. 149.

4.B) BİTİRİRKEN: TANZİMATIN BİR SAVUNUSU OLARAK *TARİH-İ CEVDET*

İslamcılığa Karşı Pragmatizm mi?

Bu çalışma boyunca dinin siyasi anlamı konusunda Cevdet'in epeyce karmaşık tutumuna defalarca değinilmişti: *Tarih*'in oluşumu ve Cevdet'in biyografisine ayrılan bölümde, *Mecelle*'nin hazırlanması esnasında Hanefi şeriatının genel geçerliliğe sahip bir medeni kanun olarak uygulamaya konmasına olan katkısı nedeniyle Cevdet'in içine düştüğü ve biraz müşkül olan durumdan bahsedilmişti.[1] *Tarih*'in giriş bölümünde dikkatlice yapılmış ufak değişikliklerin halifeliğe veya Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla ilişkisine karşı bir tutum değişikliğini nasıl ifade ettiği gösterilmişti.[2] İlmiyeyi diğer kurumlar gibi hükümetin bir aracı haline getirme fikrine değinilmişti.[3] Bunun sonucunda Cevdet'in kişileri ve olayları yargılarken kullandığı ölçütlerin ne kadar pragmatik olduğu görülmüştü.

Öte yandan, siyasi açıdan güvenilir bir yönetimin oluşturulması için Kuran IV, 58'e gönderme yapması örneğinde gösterildiği gibi, Cevdet çoğu zaman (her ne kadar onlara başka anlamlar yükleyip yeni bağlamlarda kullansa da) İslam normlarına dayanmak istemişti. Medeniyet ve ilerleme arasında bir özselleştirme oluşturmaya yönelik tek tük denemeleri[4] ve özünde açıklığa kavuşturmadığı, ama zaman zaman yer verdiği halifelik bahsi[5] bu bağlamda değerlendirilmeli. Yine de tarihçi (ve politikacı) Ahmed Cevdet'in daha ziyade "seküler" bir portresini çizdiğime inanıyorum.

Ahmed Cevdet'i "İslamcı" olarak algılayanların hepsi yanılıyor mu?[6] Böyle bir yorumun merkezindeki Cevdet, sadece, korkularını veya umutlarını dile getiren yüzyılımız yazarlarının izdüşüm ve özdeşleşme çabalarının bir ürünü müdür?

Bazı istisnai durumlarda bu şüphe ve itham yerindedir. Örneğin Kâmuran Birand onu tam bir reform karşıtı olarak ele alırken hakkını vermekten çok uzaktır. Diğer taraftan Ümid Meriç kendi düşünceleriyle onun fikirlerini özdeşleştirirken o derece ileriye gider ki bu kabil eleştiriler doğru çıkar. Ama bunun dışında Cevdet'in İslamcılığına ilişkin tartışılabilir gerekçeler de öne sürülmüştür. Özellikle Midhat Paşa ya da Münif

1 Bkz. yukarıda s. 37-49.
2 Bkz. yukarıda s. 56-85.
3 Bkz. yukarıda s. 86-103.
4 Bkz. yukarıda s. 148.
5 Bkz. yukarıda s. 125.
6 Bkz. yukarıda s. 34-35 dipnot 113.

Paşa'yla yapılan karşılaştırmalarda Cevdet'in geçmeye yanaşmadığı, kendisini din dışı görüşlerden ayıran sınırlar belli olmuştur. Biyografisinin konu edildiği bölümde bu gösterilmiştir.

Bundan önceki bölümlerde çıkarılan sonuçların abartılmış olarak düşünülmesini önlemek için Cevdet'in metinlerine tekrar dönülüp bu sınırlar bir daha çizilecektir. Kesin olan bir şey varsa o da şudur: Cevdet pozitivist bir düşünür ya da "seküler" bir insan değildi. O, bulunduğu nüfuzlu makamda Osmanlı İmparatorluğu'nun zorluklarla nasıl başa çıkacağı üzerine düşünceler üreten bir Müslümandı. "Ehl-i İslam" (özellikle *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*'ta "millet-i Islamiye" de der) ve "biz" Cevdet'in kullandığı iki kavramdı. Bunları nasıl kullandığı incelendiğinde yukarıdaki tespit doğrulanacaktır.

Cevdet, Müslümanları Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek halkı olarak görüyordu; ne Osmanlıcılığı, ne de erken bir Türk milliyetçiliğini yaymaya çalışıyordu.[7] Buna karşın halifeliği ele alışına bakıldığında belirli bir panislamcı eğilim göze çarpmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Fas[8] ve İran'la[9] ilişkisi de bu bağlamda ele alınır. "Ehl-i İslam"ı devlet halkı olarak gördüğü, özellikle ayaklanmaları betimlerken kullandığı terminolojide belirmektedir. Bağımsızlıkları için savaşan Yunanlıların düşmanları "Osmanlılar" ya da "saltanat" değil, baştan beri Müslümanlardır.[10] Buna bağlı olarak Sırp asilerinin[11] ve her türlü isyancının[12] karşıtları yine onlardır. "Asakir-i İslamiye" ("Müslüman askerler") ya da "millet-i İslamiye" Cevdet'in Avrupa ordularına karşı savaşan Osmanlılar için kullandığı terimlerdir.[13] Hatta Vehhabiler de Sünnilere karşı değil, "ehl-i İslam"a karşı sava-

7 Gene de bu tip düşüncelerin filizleri tek tük var. *Tarih* 1309.I, s. 39 ya da XI, s. 72'de Tepedelenli Ali Paşa'nın Tırhala'da (Trikala) Türklere karşı davranışını katı bir şekilde eleştirir. Ayrıca bkz. *Ma'rûzât*, s. 115 (*Tezâkir*, c. III, s. 107'de ise Türklerin sözü edilmez) ve *Tezâkir*, c. I, s. 85. Hatta Ü. Meriç, *Cevdet Paşa*, s. 99-102'de onu bir milliyetçi olarak göstermeye de çalışmaktadır. Bu bağlamda belki en ilginç alıntı Tertib-i Cedid'e alınmayan [1271].I, s. 14'teki ifade. Ona göre "hükümet-i İslamiye" Araplardan Türklere geçmiş (bkz. yukarıda s. 78-79).

8 *Tarih* 1309.II, s. 193, 251-258. Cevdet'in İslamcı dayanışması Hindistan'dan gelen elçiler hakkındaki bir bölümde de görülür: *Tarih* 1309.III, s. 279-286.

9 Burada özellikle Rusya'ya karşı bir ittifak oluşturulamamış olmasından müteessir olduğunu ifade eder. *Tarih* [1271].I, s. 17-19; 1309.III, s. 241; IX, s. 219-223; X, s. 91-92.

10 *Tarih* 1309.XI, s. 65, 68-70, 143-147, 195. IX, s. 128, 130.

11 *Tarih* 1309.IX, s. 128, 130.

12 *Tarih* 1309.VIII, s. 126 (Pazvandoğlu Osman'a karşı); XII, s. 36-43 (Sakız adasında).

13 Bununla ilgili bazı kısımlar: *Tarih* 1309.II, s. 282-283, 289; IV, s. 9, 37, 278; V, s. 238; VII, s. 26; VIII, s. 109, 136-139, 207; IX, s. 114, 118-119, 139, 169.

şıyordu.[14] Cevdet, kaynaklarından İslamcı ifadeleri alıntılamaktan çekinmiyordu.[15] Bazen kendi değerlendirmeleri de bu tarza tamamen uygun düşer.[16]

Burada alıntılanmış bölümlerin büyük çoğunluğu *Tarih*'in anlatısından alınmıştır. Bunlar Cevdet'in yorumları değildir. Cevdet, yorum düzleminde iki bölümlü bir argüman geliştirir. Bir taraftan öncelikle millet-i İslamiyenin askeri gücünün çöküşünü birkaç düşünceye birden dayanarak açıklamaya çalışır. Bazı kısımlarda İbn Haldun'un medeniyet teorisine uygun olarak, Müslümanlar arasında zamanla yaygınlaşan huzur ve emniyet ihtiyacını buna sebep gösterir.[17] Başka bir yerde de nifak ve düzensizlikten ötürü askeri üstünlüğün yitirildiğinden yakınır.[18] İkinci unsur ise Müslümanlardan yine de iyi askerlerin çıktığı, hatta dünyanın en iyi askerleri olduklarının tespitidir.[19] Nihayet Cevdet Müslümanlarda iyi bir halk karakteri tespit eder, ama nereden kaynaklandığını açıklamaz: Böylece Müslümanların ihtilalci Fransızlar, *reconquista*'nın İspanyolları ya da bağımsızlıkları için savaşan Yunanlıların aksine "hürriyet ve serbestiyet"e alışık[20] ve son derece haysiyetli olduklarını söyler.[21]

Cevdet, ehl-i İslamın içinde bulunduğu durumla asıl nitelikleri arasında bir ayrım yaparak okuyucuya ehl-i İslama yakınlık duyma ya da var olan yakınlığı ayakta tutma imkânı vermektedir. Özdeşleştirme ancak bu şekilde mümkün olmaktadır. Ancak üzerinde fazla durmaz. Belli ki Cevdet burada kendisi için son derece doğal olan ve okuyucuları için de öy-

14 *Tarih* 1309.VIII, s. 124, 272.

15 *Tarih* 1309.IX, s. 5-6, 180-181; X, s. 18-19.

16 *Tarih* 1309.IV, s. 238-239; IX, s. 72, 184.

17 *Tarih* 1309.II, s. 281; V, s. 115; VIII, s. 271. X, s. 189 bu prensibin somut bir uygulaması olarak okunabilir: Sırbistan'da yaşayan Müslümanlar, yamak birliklerinin koruması altında çok uzun süre yaşadıklarından Sırp isyancılarına karşı koyamamışlar.

18 *Tarih* 1309.III, s. 49; XI, s. 143.

19 *Tarih* 1309.I, s. 118-119; III, s. 88-90; VI, s. 18. Cevdet için önemli olan Müslümanların gerçekten din uğruna savaşmaya hazır olduklarıdır: *Tarih* 1309.VIII, s. 216. Ayrıca kendi yaşadığı çağın şartlarına ilişkin verdiği çok benzer beyanları bununla karşılaştırılabilir *Tezâkir*, c. I, s. 45 (Kırım Savaşı sırasında Müslümanların en iyi askerler olduklarını yabancılar da kabul etmişler), III, s. 168 (aynı zamanda *Ma'rûzât*, s. 153-154); *Ma'rûzât*, s. 113-115 (Gayrimüslimlerin askere alınmaması gerektiğine ilişkin sıraladığı nedenler arasında Müslümanların sadece vatanları için değil dinleri için de savaştığını, bunun da kısa vadede değişmeyeceği ve üstelik Müslümanların meşakkat çekmeye daha dayanıklı olduklarını yazar).

20 *Tarih* 1309.VI, s. 159 (bu özellikleriyle Haçlı şövalyelerine örnek teşkil ederek sonra Avrupa'da özgürlük sevdasının uyanmasına neden olmuşlar); VII, s. 288.

21 *Tarih* 1309.VI, s. 329; VII, s. 63-64, 129; XI, s. 146-147, 168; *Tezâkir*, c. II, s. 87.

le olduğunu varsaydığı bir tutumdan yola çıkmaktadır. Sadece istisnai durumlarda bu düşünceye eğilir. Çünkü *Tarih* halkın tarihi değil, devletin tarihidir.

Bu, aynı zamanda ikinci ilintili kavram olan "biz" özelliğinde de kanıtlanabilir. Cevdet bu kelimeyi özdeşleştirici bağlamda sadece büyük aralıklarla kullanır. Nadiren çıkan durumlarda çoğunlukla Avrupalı ve Avrupalılar karşıtı bir anlamda Osmanlı ve Osmanlıları ifade etmek için kullanır. Cevdet iki yerde Avrupa tarihine karşı "bizim tarihimiz",[22] bir yerde de Fransızlarla yapılan bir muharebeyi anlatırken Osmanlı-Memlûk topçularından söz ederek "bizim toplar" der.[23] Bazen "biz" kelimesiyle Osmanlı ordusunu[24] kasteder; ancak ordu her zaman Avrupalılarla karşılaştırılmaz.[25] Buna benzer durumlarda var olan ve açıkça da ifade edilen[26] Müslümanlıkla özdeşleştirme "biz"im İran'la[27] sorunlarımız olduğu zaman çok çabuk buharlaşır. "Biz"in belirli bir İslami yan anlamı belki bazı başka ifadelerden okunabilir.[28] Ancak bu bakış açısı hiçbir zaman ön planda değildir. Daha ziyade bir Osmanlı kimliği ön plana çıkar. Bu aynı zamanda, Cevdet'in "biz" derken açıkça Osmanlı İmparatorluğu'nu yöneten elir(ler)i kastettiği yerlere de daha uygun düşmektedir. *Tarih*'te bunun sadece bir örneği vardır; o da Çariçe II. Katerina'nın politikasına karşı alınmış yanlış tedbirlerle ilgilidir.[29] Buna karşın *Tezâkir*'de bu anlamdaki örneklerle daha sık karşılaşılır.[30] Cevdet bu durumlarda kendi çağının siyasi elitinin edindiği ve kendisinin de paylaştığı tecrübelerden faydalanır. An-

---

22 *Tarih* 1309.III, s. 238; IV, s. 70.

23 *Tarih* 1309.VII, s. 76.

24 *Tarih* 1309.XI, s. 195: "...hani bizim İstanbul'dan bin bela ile ihrac ve sevk olunon beş bin yeniçeri askerimiz var idi..." Bilmem, bu cümledeki alaycı vurguya dikkati çekmek gerekir mi? Bundan sonraki pasajda birliklerdeki disiplinsizliklerden söz edilir (*age.*).

25 Buna benzer yerler: *Tarih* 1309.III, s. 91, 95-96. *Tarih* 1309.XI, s. 190'da Osmanlı donanmasıyla asi Yunanlıların gemileri arasındaki bir deniz savaşından bahsedilmesi bu bakımdan kolay kolay bir kategoriye sığmaz.

26 Örneğin *Tarih* 1309.IV, s. 70.

27 *Tarih* 1309.III, s. 210.

28 Örneğin "bizim halkımız" hakkında konuşmadan (*Tarih* 1309.III, s. 96, bu kısım bir önceki bölümün sonunda alıntılanmıştır) ya da "... Frenklerin Grek, bizim Yunan dediğimiz Elinoz kavminin vaktiyle şöhreti" ifadesinden (*Tarih* 1309.XI, s. 61). Ancak Cevdet'in bir zamanlar "bizde de" var olan "derebeğilik usulü"nden bahsetmesinden böyle bir yananlam çıkarılamaz (*Tarih* 1309.III, s. 89).

29 *Tarih* 1309.II, s. 229.

30 *Tezâkir*, c. I, s. 35, 87; c. II, s. 8, 24, 141. Bir "Osmanlıcı" birinci çoğul şahıs için örnek: *Tezâkir*, c. IV, s. 110.

cak *Tezâkir*'in izole bir yerinde "biz" kelimesinin açıkça Müslümanları kastettiği örnek de mevcuttur.[31]

Tüm bunlar, "İslam"ın (en başta Cevdet'in kendini de ait hissettiği) büyük bir sosyal camiayı oluşturan unsurdan başka bir şey olduğu işareti-ni vermez. Böyle bir unsur elbette ki küçümsenemez. Ancak bu tutum, hiçbir şekilde pragmatizmiyle çatışmaz ve savunduğu Osmanlı siyasetine "daha İslami" bir devleti hedef gösterdiği anlamına gelmez. Böyle bir hedef ise, Cevdet'in bir İslamcı olduğu iddiası için kullanılabilecek en asgari ve en genel şart olurdu.

Yukarıda söylenen de, bundan önceki bölümlerde bir araya getirilmiş bulguların dışındaki bir noktada, şeriatın nasıl ele alındığı konusunda ispatlanabilir. Cevdet'in medeni kanun ve anayasa konularında da şeriatın geçerliliğini savunması onun İslamcı olarak yorumlanmasında başlıca delil olarak öne sürülmüştür. Ancak, tarihle ilgili sorunlarda sergilediği pragmatik tavır dikkate alındığında Cevdet için başka birşeyin ağır bastığı düşüncesi daha akla yakın görünür: Hâkimlerin ve tebaanın İslam hukukuna belirli bir düzeye kadar vâkıf olduklarını düşünmek yanlış olmazdı. Buna karşılık Fransız medeni hukukunu uygulamaya koymak, geniş çaplı bir eğitim gerektirecekti ve ondan da önemlisi Müslümanların öz kimlik anlayışı zedelenecekti. İşte korunması gereken bu kimlikti, yoksa tanrının buyruğunun yerine getirilmesi değil.

Mecelle'nin başlıca aleyhtarlarının genellikle reformcu tanınan politikacılar değil, Bâb-ı Meşihat temsilcileri olduğu gösterilmişti.[32] Cevdet'in anayasayla ilgili tavrının siyasi münakaşalar boyunca daha da katılaşmasında Midhat Paşa'yla olan ilişkisinin rol oynadığı varsayılabilir.[33]

Cevdet'in zamanında, düşüncelerinde şeriata sistematik olarak önemli bir yer ayıran ve belirgin bir şekilde İslamcı gerekçelendirmelerde bulunan yazarlar vardı. Özellikle Genç Osmanlılar ve en başta Namık Kemal[34] olmak üzere (Afgani ve öğrencileri bir kenara bırakılacak olursa[35]) İslamcı modernistler olarak sayılabilir.

---

31 Bu, Ahmed Midhat Efendi'ye yazdığı bir mektubun bir yerinde geçer. Hicri tarihe göre 1000 yılına kadar bilim ve ilerleme "millet-i İslamiyyede" imiş. Ondan sonra, "biz geri geri gittikçe" Avrupa eğitimde ve bilimlerde çok ilerlemiş: *Tezâkir*, c. IV, s. 239.

32 Krş. yukarıda s. 37-39.

33 Krş. yukarıda s. 46-47.

34 Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 104-105, 289-296; "Aşın Batılaşma", s. 63; Mümtaz'er Türköne, *Bir Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İstanbul, 1991.

35 Keddie'nin *Political Biography*'siyle temel problemler uzun bir süre çözülmüş gibi göründüyse de Afganî'nin İslamcı kişiliği son zamanlarda derinden sorgulanarak yeniden tartışılmaktadır. Bkz. *age.*, s. 34-36; ve M. Türköne, "Modern İslam Düşüncesinin Başlangıcı Meselesi ve Cemaleddin Afgânî Efsanesi", *Bilgi ve Hikmet*, I/2 (1993),

Ama Cevdet'in *Tarih*'inde şeriat önemli bir yer tutmaz. Naklettiği bir karar veya bir önlemin şeri hukuka ne derece uygun olduğu konusunda hiçbir zaman kafa yormaz.[36] Şeriatı sadece bir konuda savunur: Vehhabiler. Vehhabilerin gerçek İslamı temsil ettikleri iddiası karşısında tersini kanıtlamak için Osmanlı İmparatorluğu'nun bir temsilcisine doğrudan şeri hukuka başvurmaktan başka yol kalmıyordu.[37]

Şeri hukukun *Tarih*'teki anlamı bundan ibarettir: Gerekçelendirmek için bir vasıta ve polemikle açıklığa kavuşturulması gereken bir durumda haklılığı ispatlamak için bir araç. Gerekçelendirmeye yararlı olacak yerlerde, örneğin reformlara karşı tutucu muhalefetten ya da yine bununla ilgili bir vakanüvisin açıklamalarından bahsedileceği zaman, ona başvurulur. O durumlarda Cevdet, reformları meşru kılmak, şeriatın hükümlerini "icab-ı vakt ü hal"le uzlaştırmak için şeri hukuk bilgisini kullanır. Böylece esastan itirazlar karşısında esastan savunmalarda bulunur.[38]

Aynı mekanizmayı kullanarak, IV. Mustafa ile onu tahta çıkaran asiler arasında yapılan yazılı anlaşmayı reddeder. Anlaşmanın en önemli noktaları isyancıların cezadan muafiyetleri ve hükümetin gelecekte herhangi bir askeri reform girişiminde bulunmayacağına dair söz vermesiydi. Tutucu bir gerekçelendirmeyle kaleme alınan bu metni Cevdet, şeri açından kabul edilemez bir yenilik (bidat) olarak kınar. Buna karşın benzer bir anlaşma olan sened-i ittifakı yani II. Mahmud ile mütegallibe arasındaki uzlaşmayı "icab-ı vakt ü hal" nedeniyle hoşgörür.[39] Ayrıca Cevdet davaları görülmeden idam edilen bazı makam sahiplerinin durumunu şeriata dayanarak yorumlar;[40] ancak şeriat hiçbir zaman onun tek gerekçesi olmaz. Diğer durumlarda ise şeriatın hükümlerini yeniçerilerin kullandığı argümanlara karşı kullanır.[41]

Cevdet, istifade ettiği tüm diğer ilkeler gibi şeriatı da gerekli gördüğü

s. 91-96; ve buna cevap olarak: Kemal Karpat, "Türköne'nin C. Afganî Değerlendirmesi", *Bilgi ve Hikmet*, I/3 (1993), s. 176.

36 Genel olarak ve biraz da naif bir tavırla *Mukaddime*'deki şerhlerin birinde İslamiyetin (Hıristiyanlığın aksine) felsefenin ölçütleriyle uyum içersinde olduğunu iddia eder: İbn Haldun, *Mukaddime*, c. III, s. 148.

37 *Tarih* 1309.II, s. 272-274; VI, s. 123-124; VII, s. 182-192; VIII, s. 80-81, 123-124.

38 Örnekler: *Tarih* 1309.III, s. 95-96; VI, s. 350-351; VII, s. 301; X, s. 95; XII, s. 153, 161-162.

39 Krş. yukarıda s. 205 dipnot 119.

40 *Tarih* 1309.II, s. 16-17; XI, s. 132, 206.

41 *Tarih* 1309.IX, s. 244; XII, s. 138-139. Fırka-i Islahiye'nin Toroslar'a sefere yollanması konusunda payı büyük olan Cevdet'in bu kararını meşrulaştırmak için kullandığı ve buna koşut sayılabilen bir gerekçe de, oralarda sözü geçen Kozanoğulları'nın mütegallibe olduğu ve şeriata uymadıklarıdır: *Tezâkir*, c. III, s. 112.

hallerde gerekli gördüğü gibi kullanır. Böylece, bir taraftan Osmanlı Imparatorluğu'nun bütün işlerinin şeriata dayandığını yazar,[42] diğer taraftan da başkente gereken tahılın sağlanmasının şeri bir mesele değil "mülkiye"nin sorunu olduğunu açıkça ifade eder.[43] Böylece Cevdet, bir yandan devletin şeriata dayandığını söyleyerek onu meşrulaştırabildiği, diğer yandan da hiçbir somut durumda şeriat kurallarını bağlayıcı bir ölçüt olarak kullanmak zorunda kalmadan gerekçelendirme yapabildiği bir pozisyona ulaşır.[44] Bu şekilde, ister herhangi birinin mülküne el koymak,[45] ister bir ayaklanma esnasında kendi payitahtını bombalamak olsun[46] padişahın kendisine ya da hükümetine neredeyse her türlü tedbiri almakta meşruiyet kazandırır. Bununla aynı zamanda Cevdet'in de savunduğu şekilde, halifelik kavramına dayanan bir dış siyaset için gerekli gerekçe de sağlanmış olur.[47]

Sonuçta, Cevdet'in şeriata karşı tutumuna genel bir kararsızlık hâkimdi. Şeri hukuktan bahsederken bir taraftan içi boş bir hamasete başvurur,[48] öte taraftan bu hukukun dince tanımlanmış Müslüman topluluğunun dayandığı çok önemli bir unsur olduğu inancını yer yer dile getirir. Müslüman birliğinin Osmanlı İmparatorluğu'nu ayakta tuttuğunu düşündüğünden şeriatın lağvedilmesine karşı çıkar.[49]

Carter V. Findley, Tanzimat döneminin başlangıcını oluşturan 1839 tarihli ünlü Gülhane Hatt-ı Şerifi'nde Avrupalı yani aynı zamanda laik bir hukuk reformunun İslami kimliğinde ısrar eden bir devlette hayata geçirilmeye çalışılmasının kendi içinde tezat barındıran bir hedef olduğunu

42 *Tarih* 1309.II, s. 145.

43 *Tarih* 1309.III, s. 44.

44 Osmanlı devletiyle şeriat arasındaki bağlantı, en bariz ifadesini "şan-ı devlet" ile "namus-ı şeriat" ikilisinin bir arada kullanılmasında bulur: *Tarih* 1309.VI, s. 102 ve VII, s. 148.

45 *Tarih* 1309.V, s. 34 (Cavid Ahmed'den alıntı).

46 *Tarih* 1309.IX, s. 36.

47 Daha önce bir iki kez sözü edildiği gibi: *Tarih* 1309.II, s. 70-72, 193, 211; III, s. 241.

48 Örneğin geleneksel İslami eğitim sistemine rakip bir kurum olan Hukuk Mektebi'nin açılışında yaptığı konuşmada (*Tezâkir*, c. IV, s. 197) Emevi halifeliğinin çöküş nedeni olarak şeriata uyulmamasını göstermesi (*Tarih* 1309.I, s. 22), şeriata sadakati ispatlamaktan uzak, göstermelik ve ortık gelenekselleşmiş gerekçelendirmelerden bir tanesiydi.

49 Kadın ve erkek vârislere aynı hakların tanınmasına karşı girdiği polemikte olduğu gibi: *Tezâkir*, c. III, s. 28. Fransız yasalarının alınmasına karşı yazdığı bir pasaj ise sorunludur: "Halbuki bir milletin kavânin-i esâsiyesini böyle kalb ü tahvil etmek ol milleti imha hükmünde olacağından bu yola gitmek caiz olmayıp ulema güruhu ise o makule alafranga efkâra sapanları tekfir ederdi" *Tezâkir*, c. I, s. 63. Ulema'nın tavrıyla kendisi arasına koyduğu mesafe gözden kaçırılmamalıdır. Ön planda vahyedilmiş bir nizamın geçerliliğinden ziyade asabiyet kavramıyla ilgili bir düşünce vardır.

büyük bir isabetle tespit etmiştir. Findley'e göre hukuku laikleştirme Tanzimat döneminin leitmotifi haline gelmişti ve Cevdet de bu gelişmenin önünü almak ve şeriata daha fazla ağırlık vermek için İslam hukukunun tedvinine girişmişti.[50]

Durumun bundan karmaşık olduğunu gösterdiğimi umuyorum: Cevdet, Tanzimat'ın asli hedefine çelişkileri dahilinde sadık kalmaya çalışırken diğerleri, o siyasetin canalıcı iki öğesinin birinden vazgeçiyorlardı: ya Osmanlı İmparatorluğu'nun İslami kimliğiyle tanımlanmasını ya da laikleştirmeyi safdışı bıraktılar. Cevdet'in eserinde, hamisi Reşid Paşa'nın hayata geçirmeye başladığı şekilde Tanzimat ilkelerine inatçı bir sahip çıkış ve bu fikirlerle yoğun ve verimli bir uğraş görülür. Bu düşünce faaliyetinin tek nesnesinin şeriat olmadığı bu son sayfalarda gösterilecektir.

Tarih-i Cevdet'te Zımni Ölçüt Olarak Tanzimat

Osmanlı tarihi üzerine yazanlar arasında farklı, biraz "alaylı" bir konumda olan Taner Timur bir makalesinde Tanzimat zamanına radikal bir yeniden yorum getirmeyi önermiştir. Buna göre o zamanın devlet adamlarının en büyük hedefi Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalmasını sağlamaktı. Avrupalı güçlü ülkelerin himayesinin bunun önkoşulu olduğunu anlamışlar ve bunu elde etmeye koyulmuşlardı. Ama Avrupalılar tarafından verilen garantiler aynı zamanda onlara müdahale imkânını sunmuş, bu müdahalelerle de Osmanlı ortaklarını reform yapmaya zorlamışlardı. Ancak Osmanlı toplumunda ıslahatlar pek sevilmediği için Osmanlı devlet adamları aslında bu reform projelerini mümkün olduğunca sınırlamaya çalışmışlardı. "Bizde sık sık Tanzimatçılığın 'taklitçilik' olduğu ileri sürülür. Oysa aslında Tanzimatçılık, baskıya karşı gizli bir direnç ve orta yollar arama iradesidir. Bunun için 'reform' hareketleri çok sınırlı ve yüzeyde kalmış, halk kitlelerine nüfuz edememiştir."[51] Timur'a göre reformlar sevilmediğinden Tanzimatın önde gelen politikacıları bunları yayın yoluyla savunmak için çaba göstermemişler, onun yerine ilmiye kökenli muhafazakârlar bu devir üzerine yazmışlar ve yazarken reformları yermişlerdi.[52]

Tanzimat dönemi ortaları ve sonlarının önde gelen politikacılarından Ahmed Cevdet Paşa'nın eseri *Tarih-i Cevdet*'in burada yapılan analizinin,

---

50 Findley, *Civil Officialdom*, s. 31-32.

51 Timur, "Osmanlı ve 'Batılaşma'", *Osmanlı Çalışmaları*, s. 81-97, özellikle s. 94.

52 *Age.*, s. 91. Buna karşın Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, s. 22'de Tanzimat'ın dış dünyanın zorlamalarına bir cevap oluşturduğunu ama yönetilen topluluktan uzaklaşılırsa başarılı olunamayacağının bilincine vardığını yazar.

her şeye rağmen gene de oldukça ilginç olan bu yeniden yorumlamadaki bazı yanlışlıkları tespit ve ispat etmek için uygun olduğunu düşünüyorum. *Tarih*'in Tanzimatın bakış açısından yazıldığı ve onu savunduğu anlaşılmış olmalıdır. Ayrıca, âlim olmak üzere eğitim almış olan Cevdet reformları hiç küçümsememiş, üstelik onun reform isteği ne tek Avrupalıların müdahalelerinden kaynaklanmış ne de bunun birincil etkeni olmuştu (şüphe yok ki bazı somut reform projelerinde durum farklıydı).

Eleştirilerime rağmen bu alıntıyı yaptım, çünkü kanımca iki önemli unsuru içeriyor: Daha genel karakterde olan birincisi reformistlerin bakış açısıyla, ikinciyse reform politikasının kamuoyuna sunuluş sorusuyla ilgilidir.

O zamanki reform politikasının ana hedeflerinden birinin merkezi yönetimin otoritesini güçlendirmek olduğu hakkında günümüzde bir fikir birliği vardır.[53] Bu hedefin reformcularca her zaman bilinçle ön planda tutulduğu şüphelidir. Örneğin Cevdet 1289 (1872/3) tarihli muhtırasında Tanzimatı şöyle dönemlere ayırır: Taşrada vahim sonuçlar doğuran birinci merkeziyetçi evre, iç düzen ve idarenin iyileştirilmeye çalışıldığı adem-i merkeziyetçi ikinci evre ve bir değişimden sonra başlayan belirsizlikler ve kargaşa evresi.[54]

Cevdet'in buradaki bakış açısı, *Tarih*'te ocakları ele alışında[55] ve kamuoyunu değerlendirmesinde[56] gözlemlenen bakış açısıyla aynıdır: Devletin ya da hükümetin teşebbüsleri her zaman ön plandadır.[57] Cevdet'e göre ilke olarak toplumun pozitif bir iç dinamik geliştirmesi ve devletin de bunu hesaplarına katması söz konusu olamazdı. Ancak suiistimal ve kötü idare sonucu toplum, ayaklanma ve itaatsizlik başta olmak üzere, bazı olumsuz tepkiler geliştirir. Cevdet için taşra halkının ne kadar sıkı yönetildiğinin sorusu fazla önem taşımaz. Daha ziyade merkezi yönetimin hedefine ne kadar doğrudan yaklaştığı konusunda fikir beyan eder. Daha verimli olduğunu düşündüğünden adem-i merkeziyetçi yolu savunması, Cevdet'in pragmatizmi için ek bir delildir.

---

53 İki iyi örnek: Findley, *Civil Officialdom*, s. 20-21; Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, s. 64-67, 119: "19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda da merkeziyetçi devlet felsefesi ve eğilimi egemendi."

54 *Tezâkir*, c. IV, s. 102-103. Bu notun satır aralarında söz edilen olgu herhalde yerel yönetimlerin oluşturulmasındaki gelişmelerdir. Bununla ilgili bkz. Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985. Taşra yönetimindeki reformların ilk evresi hakkında en son Scheben, *Verwaltungsreformen*, s. 62-156.

55 Krş. yukarıda s. 115-123.

56 Krş. yukarıda s. 202-203.

57 Genel olarak devlet ile hükümet arasında ayrım yapılmaz. Bu sadece Cevdet için değil, Namık Kemal için de geçerlidir: Ş. Mardin, *Young Ottoman Thought*, s. 300-302.

Bu nokta, yukarıda Timur'dan yapılmış alıntıda da belirgindir; ancak politikadaki yeri sorgulanmamıştır. Yazar bunu Tanzimat ideolojisinden aynen nakletmiştir: Tanzimat anlayışına göre reform, hükümet tarafından topluma uygulanır. Toplumun içinde yaşadığı koşulların iyileştirilmesi ya da —geleneksel ideolojide— dini gereklerin yerine getirilmesi reformun birincil hedefi değildir. Hedef, devletin kurtarılmasıdır.[58] Devlet politikası devlet için yapılan politikadır. Bu da *Tarih-i Cevdet*'in söylediği ve gerekçelendirdiğidir.

Burada, Timur'un bu sefer vurgulayarak ele aldığı ikinci nokta oyuna girer: Reformların uygulanmasındaki aracılar. Sorun şimdi daha kesin bir şekilde ifade edilebilir. Her ne kadar reformlar toplumdan gelen talepler doğrultusunda tasarlanmamışlarsa da sorunun temelinde, korkulan ve meşruiyeti tanınmamış kamuoyunu Tanzimat için kazanmak yatar. Tanzimatın tepeden inmeci mantığında (ya da Cevdet'in terminolojisine göre ihkak-ı hukukta) sorunun çözümü bilgilendirmekte, talim ve terbiyede yatıyordu. Okul teşkilatındaki reformlar için de, çağdaş eğitim görmüş uzman kişilerin yetiştirilmesi zorunluluğunun yanı sıra modern bir eğitim olmaksızın reformlar için gerekli kabulün sağlanamayacağının anlaşılmış olması, ikinci bir neden olarak belirmiştir.[59]

Bu kabulün sağlanması hedefine *Tarih* de hizmet ediyordu ve bunu düşünülebilir en doğal şekilde yapıyordu: Tanzimatın mimarlarından biri olarak yazarı, tarihten verdiği örneklerle Tanzimatın programını savunuyordu. Bunun karşılığında 19. yüzyıl reform siyasetinin, *Tarih-i Cevdet*'te metin boyunca anlatılan olayların bir uzantısı veya sonucu olduğu görülüyor. Bu görüş, 20. yüzyıl tarihçiliği tarafından haklı ya da haksız yere, ama her halükârda fazla sorgulanmadan doğru olarak kabul edilmiştir. Cevdet'in Tanzimat programı savunusu, onu uygulamaya koymak isteyenin iç perspektifinden geliyordu. Bu da, daha önce gösterildiği gibi *Tarih*'in neden bir siyasetin pragmatik yaklaşımıyla kaleme alındığını açıklar: Cevdet dışsal bir ölçüt kullanmaz, aksine aynı koşullar altında geliştiğinden emin olduğu tarihe kendi düşüncelerini tatbik eder.

Birinci basım ciltlerinin sonunda padişaha, sadrazama ve şeyhülislama yapılan ithaflar bile tarihle şimdiki zaman arasındaki bağlantıyı kurar. Bir tezatın olumlu ucu olarak ele alınan bugün ile anlatılan tarihi olaylar belirgin bir şekilde ilişkilendirilir. Abdülaziz'e hitaben kaleme alınmış ve yedinci cildin başında bulunan özellikle ayrıntılı ithafta (ki sonra Tertib-i

58 Ş. Mardin de böyle söyler: *Young Ottoman Thought*, s. 118-119.

59 Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, s. 135.

Cedid'e de konulduv[60]), Cevdet'e göre Tanzimat anlayışında iyi bir yönetim politikasının nasıl olması gerektiğine dair bazı anahtar sözcükler yer alıyor: "tanzim ve ıslâh-ı umur-ı mülkîye ve askeriyeye pek ziyade müsaraat,"[61] makamların "ehil ve erbab"a verilmesi ve bilimle tekniğin yaygınlaştırılması ("intişâr-ı ulûm ve fünun"). Tasvir ettiği siyasette ön plana çıkardığı kavram kümelerinin tam da bunlar olması tesadüf değildir.

Bu bakış açısından Tanzimat politikası kolaylıkla I. Abdülhamid zamanının ilk reform çalışmalarıyla III. Selim ve II. Mahmud'un daha ileri giden teşebbüslerinin bir uzantısı olarak kabul edilebilir. Cevdet de bunu yer yer açıkça ifade eder.[62] Böylece Tanzimat anlayışı tarihi bir tutarlılık kazanır ve sonuçta Osmanlı geleneğinin bir parçası oluverir. Böylece *Tarih*, yabancı, karanlık bir şeyler olmanın şöhretine sahip reformları bu niteliklerinden arındırmak için üzerine düşeni yapar. Anlatı boyunca yenileme siyasetine muhalif olanlar, Osmanlı düzen anlayışına karşı çıkanlar olarak gösterilir.[63]

Cevdet kendi gözünde Tanzimatın nelerden oluştuğunu *Tarih*'in sadece bir yerinde tanımlar. Bu tanımlama *Tarih*'in bağlamında gerçekten şaşırtıcıdır: "...emniyet-i can ve ırz ve mal maddelerinden ibaret olan tanzimat-ı hayriye(nin)".[64]

Bu bölüm 1792'de angaryanın kaldırılmasına girişilip başarılamamasının konu edildiği bir bağlamda geçer. Tanzimatın ideolojik bir motifinin açıkça kullanıldığı *Tarih*'teki tek yer budur. Onun dışında Cevdet, görüşünü belli bir tarihi olgunun koşullarını irdeleyen bir devlet adamı konumundan beyan eder. Bu nedenle bu çalışmada çözümlenen *Tarih*'in te-

---

60 *Tarih* 1288.VII, s. 2-3; 1309.VII, s. 2-3.

61 *Age.*

62 Örneğin *Tarih* 1309.III, s. 51, 96; XII, s. 138. X, s. 212-214'te, Şânîzâde'nin tıbbi araştırmalarına çıkarılmış zorluklar konu edilerek zamanın olumlu değişimine dikkat çekilir.

63 Bir pasajda, terminolojinin incelikle kullanmasıyla bu gerekçenin tersine de çevrilebileceği izlenebilir: *Tarih* 1309.VII, s. 179, 1802/1803 tarihlerinde İsveç'teki olaylardan bahseder. Cevdet, tartışmaları "usul-i atike tarafdaranı"nın "tanzimat-ı cedide"ye karşı bir protestosu olarak nakleder. *Tarih*'in daha sonraki ciltlerinde de tek tük karşımıza çıkan ve ileride milli Türk tarihçiliğinde kendisini parlak bir kariyer bekleyen diğer bir gerekçe de Osmanlı İmparatorluğu'nun emsalsiz olduğudur. Başka hiçbir devletle karşılaştırılamayacağı için Osmanlı İmparatorluğu inanılmaz badireler atlatmıştır ve ayakta kalmaya devam edecektir. Yani Cevdet'in gerekçesi bir milli kimliğin temellerinin atılmasına katkıda bulunmaz; sadece doğru tedbirler alındığı müddetçe olumsuz koşullar altında da devletin kurtuluşu için bir yol bulunacağı güveninin yerleştirilmesine hizmet eder. Kanıt yerleri: *Tarih* 1309.I, s. 36 (sadece Tertib-i Cedid'de); VIII, s. 337-338; XII, s. 195.

64 *Tarih* 1309.VI, s. 49.

mel ilkeleri ile Gülhane Hatt-ı Şerifi[65] ya da Tanzimatın daha sonraki demeçleri[66] gibi retorik işlevli metinler arasında ilk bakışta bir örtüşme fark edilmez. Program beyanatları ve reform teminatlarının yokluğu, *Tarih*'in hep bir tutucunun eseri olarak okunmasına katkıda bulunmuş olmalı.

Buna karşın zamanın politikacıları arasında karşılıklı iletişimi sağlayan metinlerle örtüşme göze batar. Bu nedenledir ki Cevdet'in elinden çıkan *Tezâkir*, *Ma'rûzât* ya da resmi belgeler *Tarih*'teki bir noktayı açıklamak için bu kadar sık, *Kısas-ı Enbiya* ise bu kadar az alıntılanmıştır. Ancak örtüşme sadece Cevdet'in metinleriyle sınırlı kalmaz. Âli Paşa'nın 1284 (1867) tarihli bir muhtırası bunun bir örneği olarak ele alınabilir.[67]

Âli Paşa'nın Girit'te yaptığı bir teftiş esnasında kaleme alınan bu metnin oluşumuna herhalde Osmanlı birliklerinin Sırbistan'dan geri çekilmesi ve (Balkanlardaki Osmanlılara tabi devletler dahil) Balkan devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı giriştikleri işbirliği neden olmuştur. Balkanları yakında tamamen kaybetme tehlikesi karşısında Âli Paşa, herhangi bir müdahale için Avrupalı güçlerin eline bir bahane bırakmamak ve ondan da önemlisi Hıristiyanların artık imparatorluğa karşı sadakatini kazanmak için Hıristiyan tebaaya Müslümanlarla tamamen aynı hakların verilmesini önerir. Bütünleşmenin temeli olarak da (üzerinde ısrar edilmesi gerektiğini vurguladığı) Türkçe'nin resmi dil olmasını teklif eder.

Hıristiyan tebaanın sadakatinin onlara verilen haklarla artacağı düşüncesi Cevdet'e yabancı değildi.[68] Ancak pratikte, Osmanlı ordusuna gayrimüslimlerin alınması konusunda sergilediği (ve ayrıntılarıyla gerekçelendirdiği) üzere o yöndeki reformlar karşısında daha ziyade olumsuz bir tavrı vardı.[69]

Âli Paşa'nın gerekçelerinde kullandığı unsurlar ise Cevdet'te de tespit edilebilir, bir kısmı *Tarih*'in analizinde ortaya da konmuştur. III. Napoléon'un devletlerarası hukukta milliyetçiliğe yer açtığı *Tezâkir* ve *Mâ*-

---

65 "...işbu kavânin-i mukteziyyenin mevadd-ı esâsiyesi dahi emniyet-i can ve mahfuziyet-i ırz u nâmus ve mal ve tayin-i vergi ve asâkir-i mukteziyyenin suret-i celb ve müddet-i istihdamı kaziyyelerinden ibaret olup..." Metin için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, s. 255-258, özellikle s. 255. Almanca olarak en son Scheben, *Verwaltungsreformen*, s. 255-258.

66 Meşrutiyetçi bir hava yansıtan *Vesâik-i Tarihiye ve Siyasiye* adlı külliyat bu kabilden birçok belgeyi içerir (haz. Hayrüddin, 5 cilt, 2. b., [İstanbul], 1326).

67 Almancası: A. D. Mordtmann; *Stambul und das moderne Türkenthum*, c. I, s. 75-88.

68 *Tarih* 1309.II, s. 93-97; XI, s. 8-10 (Ermeni-Katolik mezhebi konusunda), 62-63 (Hıristiyan tebaasına karşı II. Mehmed'in izlediği siyaset), 165.

69 *Ma'rûzât*, s. 113-116. Hıristiyanların dış politikada rol oynaması konusundaki düşünceleri aynı doğrultudaydı: *Tarih* 1309.X, s. 115; XI, s. 166.

'rûzât'ta da yazar.[70] Âli Paşa'da da Cevdet'in benimsemiş olduğu ve tarihi nedenlere dayandırdığı Rus karşıtı tavır vardır.[71] Her ikisi de alınan tarihten kararların tereddüt edilmeden katî bir şekilde uygulanması gerektiği dersini çıkarır[72] ve siyasi hareketlerin değerlendirilmesinde başarıyı ölçüt alır.[73] Âli Paşa da Cevdet gibi "icab-ı vakt ü hal"i gerekçe olarak kullanır.[74]

Bu karşılaştırma *Tarih-i Cevdet*'in Reşid Paşa ve öğrencilerinin reformları temelinde yatan siyasî düşünce ve tarihi dünya görüşünün bir belgesi olarak ne derecede ele alınabileceğini göstermiş olmalıdır.[75] Bu yüzden de oluşumu boyunca eserin anlamı değişime uğramıştır. İlk ciltler, Avrupalı elçilerin yönetime doğrudan müdahalelerinin gündelik rutin haline gelmesinden önce, Kırım Savaşı esnasında kaleme alınmıştı. Son cilt, hatta Tertib-i Cedid yayımlandığında II. Abdülhamid birkaç yıldır mutlak saltanatını sürdürüyordu. Tanzimatı hayata geçiren devlet adamları ölmüştü.

Tanzimat ilkeleri, daha 1856 Paris Barış Antlaşması'nda gayrimüslimlere hak eşitliği sağlamasıyla Cevdet'in gözünde yara almıştı. Bunu izleyen ve gitgide artan dış borçlanmayı, müsriflik ve şahsi çıkarların haklı bir sebebe dayanmadan devlet çıkarları karşısında öncelik kazanması olarak algılıyordu.[76] Cevdet için Reşid Paşa'nın savunduğu siyasetin gerçek sonu, galiba Âli Paşa'nın vefatıyla gelir.[77] Bundan sonra siyasi ortakları da olmayacaktı.[78] Bir zaman iddia edildiği gibi[79] Cevdet Tanzimatın düşmanı olmamış, aksine Tanzimatı, düzensizlik olarak telâkki ettiği sonuçları karşı-

---

70 Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkenthum*, c. I, s. 76-77; *Tezâkir*, c. II, s. 160; *Ma'ruzat*, s. 42-43.

71 Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkenthum*, c. I, s. 78-79 ile yukarıda s. 43-44 karşılaştırınız.

72 Krş. yukarıda s. 188-189; ve Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkenthum*, c. I, s. 80.

73 Krş. *age.*, s. 82 ile 4.A. bölümünün sonunda s. 206-207 ve s. 114-115.

74 Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkenthum*, c. I, s. 86.

75 Koca Reşid Paşa konağının işlevi hakkında ayrıca bkz.: Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesi*, s. 313.

76 *Tezâkir*, c. I, s. 19-21, 69-71, 74; c. II, s. 23-24, 142-143; krş. *Ma'rûzât*, s. 32. Paris Barışı'nın Osmanlı Türkleri arasında genel olarak olumsuz bir hava estirdiğine daha önce değinilmişti: krş. yukarıda s. 29 dipnot 80. Genç Osmanlıların değerlendirmesi de bir istisna teşkil etmiyordu: Ş. Mardin, "Düşünce Akımları", *TCTA*, c. II, s. 344-345.

77 *Ma'rûzât*, s. 238-239; *Tezâkir*, c. IV, s. 117.

78 Krş. yukarıda s. 47-49.

79 Ölmezoğlu, mad. "Cevdet Paşa", s. 119.

sında savunma gereğini hissetmiştir. Bir Reşid Paşa siyaseti savunusu olarak *Tarih* elbette aynı zamanda tutucu bir eserdir.[80]

Tarih'in Tanzimatın bir savunusu olduğu yorumu, metinde öncelikli bir yere sahip bir bölüm tarafından desteklenir. Söz konusu bölüm on ikinci cildin anlatısının sonudur ve aynı zamanda bu incelemeye de bir nokta koyacaktır:

> Vaka-i Hayriye ulemâ ve sulehânın icmaıyla vücuda gelmiş olmak mülâbesesiyle andan sonra Bâb-ı Âli pek ziyade taassub yolunu tutup salâbet-i diniye yerine taassub-u riyakârâne kaim oldu. Erbâb-ı taassub meydan aldı. Bundan pek çok mazarrat görüldü. Sonra bir çıkmaz sokak olduğu anlaşıldı. Bu merakdan vazgeçildi. Lâkin sonra da pek ileri gidildi. Efkâr-ı diniyeye zaaf getirildi. Bunun da hamyâzesi çekildi. El-hasıl Devlet-i-Aliyye hayli müddet kendisini ifrat ve tefritden tahlis edemedi. Ve şah-rah-ı itidale gidemedi. Fakat cennet-mekân Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin asr-ı saltanatlarında bir itidal yolu alınmış ve Reşid Paşa'nın ikdâm-ı fedâkâranesiyle umur-ı siyasiyesini yoluna koyup bihakkın Avrupa muvazenesine dahil olmuştur.[81]

80 Cevdet bir ihtimal 1870'li yılların siyasetinden ziyade II. Abdülhamid'in otoriter saltanatını ihkak-ı hukuk'un uygulanışı olarak görmüştür. Tanzimat'ın başlangıçtan beri otoriter bir tavır sergilediği unutulmamalıdır (Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, s. 9-14). Dolayısıyla otoriter bir karaktere sahip olması İstibdad Devri'ni tutucu olarak tanımlamak için kıstas olarak alınamaz. Günümüzde zaten Abdülhamid'in saltanatını Tanzimat'ın bir devamı olarak görme eğilimi vardır (Ş. Mardin, "Düşünce Akımları", *TCTA*, c. II, s. 347-348). Bu padişah Osmanlı İmparatorluğu'nun dört temel taşı bulunduğunu söylerken açıkça Reşid Paşa'ya gönderme yapıyordu: İslam dini, Osmanlı hanedanı, Haremeyn-i Şerifeyn (yani Mekke ile Medine) ve payitaht İstanbul (Deringil, *Legitimacy Structures*, s. 346). *Tezâkir*, c. I, s. 85'te bu dörtlü ideolojik motifin Fuad Paşa kaynaklı olduğunu yazar ve Haremeyn-i Şerifeyn yerine Türk Devleti der.

81 *Tarih* 1309.XII, s. 219-220.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

İstanbul, Atatürk Kitaplığı (Belediye Kütüphanesi): Cevdet Paşa Evrakı
İstanbul, Başbakanlık Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi: İrade-i Dahiliye, 17685, 20391, 20476, 21277, 21953, 26109, 27484, 31170, 32267.
İstanbul, Başbakanlık Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi: Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 74.
İstanbul, Başbakanlık Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi: Yıldız Esas Tasnifi, Kısım 18, Kısım 31.

Yazmalar

Arif, Tüfenkcibaşı: [*Tarih*], İstanbul, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, V.3374-77; Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Hs.or. 1061, var. 37b-60a.
Câbi: [*Tarih*], Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms.or. 1034.
Edîb Mehmed: *Tarih-i Teşrifâti Edîb Efendi*, Viyana, Nationalbibliothek No: 1128, 1129 (H.O. 106) (Nahost-Institut Münih, mikrofilm 8/5, 7/2).
Enverî, Sadullah: *Tarih-i Enveri* [bölüm 1-4], Viyana, Nationalbibliothek No: 1118 (H.O. 104) (Nahost-Institut Münih, mikrofilm 8/3).
———: [*Tarih*, bölüm 5], Viyana, Nationalbibliothek No: 1119 (H.O. 105) (Nahost-Institut Münih, mikrofilm 7/1,3).
Esad Efendi, Sahhaflarşeyhizade: *Zeyl li't-Tarih-i Şânîzâde*, Viyana, Nationalbibliothek No: 1140 (Nahost-Institut Münih, mikrofilm 8/1).
Sahak [Ebru]: [*Tarih-i Umumi*], İstanbul, Üniversite Kütüphanesi, Türkçe yazmalar 1432.
Said Efendi: [*Tarih-i Vaka-i Selimiye*], Viyana, Nationalbibliothek No: 1123 (H.O. 108) (Nahost-Institut Münih, mikrofilm 7/1); İstanbul, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, V.3367-70.
Yayla İmamı: [*Tarihçe*], İstanbul, Beyazıt Devlet Kütüphanesi V.3370-73.

Yayımlanmamış İkincil Kaynaklar

Chambers, Richard L.: *Ahmed Cevdet Paşa. The Formative Years of An Ottoman Transitional*, yayımlanmamış doktora tezi, Princeton 1968 [UM 69-2729] (Bamberg, Universitatsbibliothek FT 3622).

Alıntılanan Kitap, Makale ve Maddeler

İkinci yazarların ve naşirlerin isimlerinden ana kayda gönderme yapılmıştır.

Abdullah Efendi (Tatarcık): "Sultan Selim-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütalaat", *TOEM* VII/41 (1332), s. 258-284.

Abdurrahman Şeref: *Tarih-i Devlet-i Osmaniye. Mekâtib-i Aliyede tedris olunmak üzere iki cild olarak tertib olunmuşdur*, 2.b., İstanbul, c. I, 1315; c. II, 1318.

Abou'l-Hadj, Rifaat: "The Ottoman Nasihatname as a Discourse over Morality", *Revue d'Histoire Maghrebine*, XVII-XVIII (1987), s. 15-20.

Adanır, Fikret: "Die Gründung des modernen bulgarischen Staates und die osmanisch-türkische Geschichtsschreibung", Klaus-Detlev Grothusen (yay.), *110 Jahre Wiedererrichtung des bulgarischen Staates 1878-1988* (Festschrift Karl-Heinz Pollock), Münih, 1990 [Südosteuropa-Studien, 44], s. 166-175.

[Adıvar,] Halide Edib: *Turkey Faces West*, 2.b., New Haven/Conn. 1930.

Ağırakça, Ahmet: "Ahmed Cevdet Paşa'nın 'Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefa'sının İslam Tarihi Kaynakları", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri. 27-28 Mayıs 1985. Bildiriler* (yay. Mübahat Kütükoğlu) içinde, İstanbul, 1986 [İÜEF Tarih Araştırma Merkezi], s. 127-144.

Ahmed Asım: *Tarih*, [İstanbul], t.y.

Ahmed Ata[ullah], Tayyarzade: *Tarih-i Ata*, c. III, [İstanbul], 1293.

Ahmed Cevdet: bkz. Cevdet, Ahmyay.

Ahmed Emin: bkz. Yalman, Ahmed Emin.

Ahmed İhsan: bkz. Tokgöz, Ahmed Ihsan.

Ahmed Lutfi: *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi* (yay. M. Münir Aktepe), c. IX, İstanbul, 1984, [İÜEFY, 3130]; c. X-XV, Ankara 1988-1993 [AKDTYK, TTKY III, 12-12e].

Ahmed Resmi: *Halifetu'r-rüesâ*, [İstanbul 1269].

Ahmed Tâib (Osmanzade): *Hadikatü'l-vüzerâ*, [İstanbul], 1279.

Ahmed Vâsıf: bkz. Vâsıf.

Ahmed Vefik: *Fezleke-i Tarih-i Osmani*, [İstanbul], 8.b., 1294 (ilk basım 1286).

Akgün, Seçil: "The Emergence of Tanzimât in the Ottoman Empire", *OTAM*, 2 (1991), s. 1-14.

Aktepe, M. Münir: bkz. Şem'dânîzâde, Fındıklılı Süleyman.

Alemdar, Korkmaz: *İstanbul (1875-1964). Türkiye'de Yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi*, 2.b., Ankara, 1980 [Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları].

Algar, Hamid: *Religion and State in Iran, 1785-1906. The Role of the Ulama in the Qajar Period*, Berkeley-Los Angeles, 1969.

Ali Şevki: bkz. Hayrullah.

Alkım, U. Bahadır vd. (yay.): *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük - New Redhouse Turkish-English Dictionary*, 5.b., İstanbul, 1981 (ilk basım 1968).

Alpay, Meral: "Değişen Kütüphane Anlayışı ve Münif Paşa", *Robert Anhegger -*

Festschrift, Armağanı, Melanges: Türkische Miszellen, İstanbul, 1987 [Varia Turcica IX], s. 19-24.
Ankara, 11-13.VII.1977: *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) - Social and Economic History of Turkey (1071-1920). "Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi" Tebliğleri - Papers Presented to the "First International Congress on the Social and Economic History of Turkey"* (yay. Osman Okyar; Halil İnalcık), Ankara, 1980.
Ankara, 28-30.IX.1981: *Tarih İçinde Ankara. Eylül 1981 Seminer Bildirileri* (yay. Erdal Yavuz, Ümit Nevzat Uğurel), Ankara, 1984.
Ankara 13-15.III.1985: *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara, 1987 [AKDTYK, TTKY VII, 89].
Anhegger, Robert: bkz. Misailidis, Evangelinos.
Arıkan, Zeki: "Cevdet Paşa'nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar ve Terimler", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri. 27-28 Mayıs 1985. Bildiriler* (yay. Mübahat Kütükoğlu), İstanbul, 1986 [İÜEF Tarih Araştırma Merkezi], s. 173-198.
Arif, Tüfenkcibaşı: "Tüfengçi-başı Arif Tarihçesi" (yay. Fahri Ç. Derin) *Belleten* XXXVIII, 151 (1974), s. 379-443.
———: "Fransız İhtilâli ve Osmanlı Tarihçiliği", İstanbul, 10-12.V.1989, *De la Revolution Française à la Turquie d'Atatürk. La modernisation politique et sociale. Les lettres, les sciences et les arts. Actes des Colloques d'Istanbul* (yay. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Edhem Eldem), İstanbul-Paris, 1990 [Varia Turcica XVI], s. 87-100.
———: "Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi", İstanbul, 28-29.V.1990, *Tarih ve Sosyoloji Semineri. Bildiriler*, İstanbul 1991 [İÜEFY, Tarih Araştırma Merkezi], s. 77-91.
———: "Tanzimat ve Kamuoyu (Efkârıumumiye)", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumun Bildirileri*, İzmir, 1992 [Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 66], s. 33-46.
Arslan, Ahmed: "Geleneksel Osmanlı Devlet ve Siyaset Felsefesi ve Tanzimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumun Bildirileri*, İzmir, 1992 [Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 66], s. 15-31.
Asım: bkz. Ahmed Asım.
Ayalon, David: "The Historian al-Jabarti", Bernard Lewis ve P. M. Holt (yay.), *Historians of the Middle East*, Londra-New York-Toronto, 1962 [SOAS Historical Writing on the Peoples of Asia], s. 391-402.
Aydın, Mahir: "Şeyhülislam Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi", *Belleten*, LIV/209 (1990), s. 245-260.
Aydın, M[ehmed]. Akif: "Bir Hukukçu olarak Ahmed Cevdet Paşa",*Ahmed Cevdet Paşa Semineri. 27-28 Mayıs 1985. Bildiriler* (yay. Mübahat Kütükoğlu), İstanbul, 1986 [İÜEF Tarih Araştırma Merkezi], s. 21-40.
Ayn-i Ali: *Kavânin-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezâmin-i defter-i divân* (yay. M. Tayyib Gökbilgin, aynı zamanda Katib Çelebi'nin *Düsturü'l-amel li-islâhi'l-halel*'ini içerir), İstanbul, 1979 [Enderun Yayınları, 4].

al-Azmeh, Aziz: *Ibn Khaldun in Modern Scholarship. A Study in Orientalism*, Londra, 1981.
Baali, Fuad ve Ali Wardi: *Ibn Khaldun and Islamic Thought Styles. A Social Perspective*, Boston/Mass., 1981.
Babinger, Franz: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Mit einem Anhang: Osmanische Zeitrechnungen von Joachim Mayr*, Leipzig, 1927.
Bacqué-Grammont, Jean-Louis: bkz. Cambridge, 1.-4.VII.1984.
Bağış, Ali İhsan: *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler. Kapitülasyonlar, Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara, 1983 [Turhan Kitabevi Bilimsel Eserler Dizisi, 15, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar, 6].
Baldauf, Ingeborg: bkz. Bamberg, 3-6.VII.1987.
Baltacı, Cahit: bkz. Mehmed Esad.
Bamberg, 3-6.VII.1987, *Türkische Sprachen und Literaturen. Materialien der ersten deutschen Turkologen-Konferenz* (haz. Ingeborg Baldauf, Klaus Kreiser, Semih Tezcan), Wiesbaden, 1991 [Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, 29].
Baykal, Bekir Sıtkı: bkz. Türkgeldi, Ali Fuat.
Baysun, Cavid: "Cevdet Paşa. Şahsiyetine ve İlim Sahasındaki Faaliyetine Dâir", *Türkiyat Mecmuası*, XI (1954), s. 213-230.
———: "Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya Me'muriyetine Aid Vesikalar", *Tarih Dergisi*, XIV/19 (1964), s. 41-56; XV/20 (1965), s. 21-52; XVI/21 (1966), s. 39-52.
———: "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris ve Londra Sefaretleri Esnasındaki Siyasî Yazıları", *Tarih Vesikaları*, I/1 (1941), s. 30-44; I/2 (1941), s. 145-155; I/4 (1942), s. 283-296; I/6 (1942), s. 430-442; II/7 (1942), s. 41-55; II/9 (1942), s. 208-219; II/12 (1943), s. 452-461. "Mustafa Reşid Paşa'nın Siyasî Yazıları" adı altında devamı: *Tarih Dergisi*, X/14 (1959), s. 59-70; XI/15 (1960), s. 121-142; XII/16 (1962), s. 43-62.
———: krş. Cevdet, Ahmed.
Baxandall, Michael: *Ursachen der Bilder. Über das historische Erklären von Kunst*, (çev. Reinhard Kaiser), Berlin, 1990.
Berkes, Niyazi: *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara-İstanbul, 1975 [Bilgi Dizisi, 22].
———: *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 2.b., İstanbul, 1979 [Doğu-Batı Yayınları, 1] (İlk basım: *The Development of Secularism in Turkey*, 1964).
Berki, Ali Himmet: *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*, İstanbul, 1982.
Bernath, Mathias: bkz. Kreiser, Klaus.
Beydilli, Kemal: *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (meydana gelişi - tahlili - tatbiki)*, İstanbul, 1981 [İÜEFY, 3200].
———: "Cevdet Tarihi Hakkında İlk Ciddi Çalışma", *Tarih ve Toplum*, XXV/148 (1996), s. 250-255.
Bianchi, Z.-X.: *Dictionnaire Français-Turc à l'usage des agents diplomatiques et consulaires, des commerçants, des navigateurs et autre voyageurs dans le Levant*, 2 cilt, Paris, 1843-1846.

Bilim, Cahit: "İlk Türk Bilim Akademisi Encümen-i Dâniş", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, III/2 (1985), s. 81-104.
———: "Tercüme Odası", *OTAM* I, 1 (1990) s. 29-43.
Bırand, Kâmuran: *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri*, Ankara, 1955 [A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 9].
Bolay, S. Hayri: "Ahmed Cevdet Paşa'nın Dine Bakışı", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri. 27-28 Mayıs 1985. Bildiriler* (yay. Mübahat Kütükoğlu), İstanbul, 1986 [İÜEF Tarih Araştırma Merkezi], s. 103-106.
Bora, Tanıl ve Kemal Can: *Devlet, Ocak, Dergâh. 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İstanbul, 1991 [İletişim Araştırma-İnceleme Dizisi, 26].
Bordeaux, 25-29.VI.1956: *Classicisme et déclin culturel dans l'histoire de l'islam. Actes du symposium international d'histoire de la civilisation musulmane* (yay. R.[obert] Brunschvig; G.[ustave] E.[dmund] von Grunebaum), Paris, 1957.
Bruce, William N.: bkz. Layard, Henry.
Brunschvig, Robert: "Le problème de la décadence", Bordeaux, 25-29.VI.1956, *Classicisme et declin culturel dans l'histoire de l'islam. Actes du symposium international d'histoire de la civilisation musulmane* (yay. R.[obert] Brunschvig; G.[ustave] E.[dmund] von Grunebaum), Paris, 1957, s. 30-51.
el-Ceberti, Abdurrahman: *Bonaparte in Ägypten. Aus der Chronik des Abdarrahman al-Gabarti (1754-1829)* (çev. ve yay. Arnold Hottinger), 2.b., Münih-Zürih, 1989 [Serie Piper, 871].
226
Cambridge, 1-4.VII.1984: *Comite International d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes, VIth Symposium* (Yay. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Emeri van Donzel), İstanbul-Paris-Leiden, 1987 [Varia Turcica, IV].
Can, Kemal: bkz. Bora, Tanıl.
Cavid Ahmed: *Verd-i Mutarra*, Ahmed Taib'in, *Hadikatü'l-vüzera*'sının içinde.
Cerrahoğlu, İsmail: "Şeyhülislam Arif Hikmet ve Medine-i Münevverede [!] Kurduğu Kütüphane", *A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XXX (1983), s. 111-129.
Cevdet, Ahmed: *Belâgat-ı Osmaniye. Mekteb-i Hukuk Talebesine Takrir Olunan Derslerin Hulâsasıdır*, 2. b., İstanbul, 1299.
———: *Beyanü'l-unvan*, [İstanbul], 1292.
———: *Kavâid-i Osmaniye. Tertib-i Cedid*, Darü'l-Hilafeti'l-aliyye, 1318.
———: *Kırım ve Kafkas Tarihçesi. Halimgiray'ın Gülbün-i Hânândan mültekadır*, 2.b., Kostantiniye, 1307.
———: *Kısas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefa*, [c. 1-3], İstanbul, 1308 (ilk basım 1291); c. 4, İstanbul, 1303; c. 5, İstanbul, 1303; c. 6, İstanbul, 1306. *(Asıl metne sâdık ve açıklamalı) Kısas-ı Enbiyâ Aleyhimüsselâm ve Tevârih-i Hulefâ* (yay. Ertuğrul Düzdağ), 2 c., İstanbul 1977, 2.b., 1981. *Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülafa* [sic!], (yay. Mahir İz), 6 bölümlü 3 cilt, 2.b., [İstanbul], 1985 [Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 637, 1000 Temel Eser Dizisi, 119] [sadeleştirilmiş].
———: *Ma'rûzât* (yay. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul, 1980 [Çağrı Yayınları, Tarih Dizisi, 1].

———: *Miyar-ı Sedad*, [İstanbul] 1293.
———: (yay.): *Süruri Mecmuası*, İstanbul 1299.
———: *Tarih (Vekâyi-i Devlet-i Aliyye)*, c. I, [İstanbul, 1271]; c. II, [İstanbul], 1271; c. III, [İstanbul], 2.b., 1280 [ilk basım 1273]; c. IV, [İstanbul], 1275; c. V, [İstanbul], 1278; c. VI, [İstanbul], 2.b., 1294 [ilk basım 1286]; c. VII-VIII, [İstanbul], 1288; c. IX, [İstanbul], 1292; c. X, [İstanbul, 1300]; c. XI, [İstanbul], t.y.; c. XII, Der-i Saadet, 1301. *Tertib-i cedid, Tarih-i Cevdet*, c. I, İstanbul, 1302; c. II-VIII, İstanbul, 1303; *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid, ikinci tabı*, 12 c., Der-i Saadet, 1309.
——— (Cevdet Paşa): *Tezâkir* (yay. Cavid Baysun), Ankara, c. I, 1953; c. II, 1960; c. III, 1963; c. IV, 1967; 2.b. 1986 [AKDTYK, TTKY, II, 17-17c]. Başka bir yazmadan kısmen "Cevdet Paşa Evrakı" adı altında *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, VII/44 (1334), s. 93-141'de yayımlanmıştır; VIII/45 (1334), s. 93-195; VIII/46 (1333 [sic!]), s. 215-237; VIII, 47 (1334) s. 266-285.
———: bkz. İbn Haldun.
Chambers, Richard Leon: "The Education of a Nineteenth-century Ottoman *âlim*, Ahmed Cevdet Paşa", *IJMES*, IV/4 (1973), s. 440-464.
———: "A 19th century Ottoman Statement on Islam: Ahmed Cevdet Paşa's *Cevapname-i fetva-penâhî*" (özet), Cambridge, 1-4.VII.1984, *Comite International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes, VIth Symposium*, (yay. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Emeri van Donzel), İstanbul-Paris-Leiden, 1987 [Varia Turcica, IV], s. 275.
Choueiri, Youssef M.: *Arab History and the Nation-state. A Study in Modern Arab Historiography 1820-1980*, Londra-New York, 1989, [Exeter Arabic and Islamic Series, 4].
Crofoot, John M.: "'Batılaşma' does not Mean 'Westernization'", *TSAB*, XIV/2 (1990), s. 179-189.
Çeker, Orhan (yay.): *Arazî Kanunnâmesi*, İstanbul, 1985 [Ebru Yayınları Osmanlı Kanunları Serisi, 2].
Çelik, Zeynep: *The Remaking of Istanbul. Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle-Londra, 1986.
Davison, Roderic H.: *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, New York, 1973.
———: "Western Publications on the Tanzimat", Hakkı Dursun Yıldız (yay.), *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992 [AKDTYK, TTK VII, 142], s. 511-532.
Delanoue, Gilbert: *Moralistes et politiques musulmans dans l'Égypte du XIXème siècle (1789-1882)*, 2 c., Kahire, 1982 [Textes arabes et études islamiques, XV/1-2].
Derin, Fahri Ç.: bkz. Arif, Tüfenkçibaşı.
———: bkz. Yayla İmamı.
Deringil, Selim: "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdülhamid II (1876-1909)", *IJMES*, XXIII/3 (1991), s. 345-359.

Devellioğlu, Ferit: *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. Eski ve Yeni Harflerle*, 5. b., Ankara, 1982 [Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi: 2].
Donzel, Emeri: bkz. Cambridge, 1.-4.VII.1984.
Duran, Recep: "Mehmet Tahir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi", *Erdem*, II/6 (1986) [1987], s. 801-850.
Düzdağ, Ertuğrul: bkz. Cevdet, Ahmed.
Eccel, A[rthur]. Chris: *Egypt, Islam and Social Change: al-Azhar in Conflict and Accomodation*, Berlin, 1984 [İÜ, 81].
Edirne, 8-10.V.1984: *Uluslararası Midhat Paşa Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara, 1986 [AKDTYK, TTKY VII, 86].
Encyclopaedia Iranica (yay. Ehsan Yarshater), Londra-Boston/Mass.-Henley on Thames 1982-.
Mad. "Abd-al-Razzaq Beg" (J.R. Perry), c. I, s. 154.
The Encyclopaedia of Islam, New Edition, Londra-Leiden 1954-.
Mad. "Ahmad Djewdet Pasha" (H[arold]. Bowen), c. I, s. 284-286.
Mad. "Askari" (B[ernard]. Lewis), c. I, s. 712.
Mad. "Dahriyya" (I[gnaz]. Goldziher, A.[nne] M.[arie] Goichon), c. II, s. 95-97.
Mad. "Falsafa" (R. Arnaldez), c. II, s. 769-775.
Mad. "Ibn Khaldun" (M. Talbi), c. III, s. 825-831.
Mad. "Kâtib Çelebi" (O[rhan]. Ş[aik]. Gökyay), c. IV, s. 760-762.
Mad. "Koçi Beg" (C[olin]. H. Imber), c. IV, s. 248-250.
Mad. "Madjlis al-shura" (C[arter]. V[aughn]. Findley), c. V, s. 1082-1086.
Mad. "Mahkama. 2. The Ottoman Empire" (H[alil]. İnalcık, C[arter]. V[aughn]. Findley), c. VI, s. 3-11.
Mad. "Mahmud II" (A[vigdor]. Levy), c. V, s. 58-61.
Mad. "Medjelle" (C[arter]. V.[aughn] Findley), c. VI, s. 971-972.
Mad. "Midhat Pasha" (R[oderic]. H. Davison), c. VI, s. 1031-1035.
Enzyklopaedie des Islam, 4+1 c., Leiden-Leipzig 1913-1938.
Mad: "Ahmed Djewdet Pasha" (K[arl]. Süssheim), c. I, s. 209-210.
Emil, Birol: *Mizancı Murad Bey. Hayatı ve Eserleri*, Istanbul, 1979 [İÜEFY, 2417].
———: bkz. Kaplan, Mehmet.
Enginün, İnci: bkz. Kaplan, Mehmet.
Ergin, Osman: *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri -dolayısiyle- Türkiye Maarif Tarihi*, 2. b., İstanbul, 1977.
Esad (Esat): bkz. Mehmed Esad.
Evin, Ahmet Ö.: *Origins and Development of the Turkish Novel*, Minneapolis, 1983 [Bibliotheca Islamica].
Faroqhi, Suraiya: "An Ulama Grandee and his Household (upon the occasion of [a] new book concerning the 'Edirne Vak'ası')", *OA*, IX (1989), s. 199-208.
Fatma Aliye: *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Der-i Saadet, 1332.
Ferrard, Christopher: "The Belagat-ı Osmaniye of Ahmed Cevdet Paşa and its Critics", *OA*, VII-VIII (1988), s. 309-346.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: "Türkiye'de İbn Haldunizm", *60. doğum yılı münasebetiyle [Mehmed] Fuad Köprülü Armağanı. Melanges Fuad Köprülü*, İstanbul, 1953 [DTCF neşriyatı].

Findley, Carter V[aughn].:*Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton/N.J., 1980.

———: *Ottoman Civil Officialdom. A Social History*, Princeton/N.J., 1989.

Fleischer, Cornell H[ugh].: *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton/N.J., 1986 [Princeton Studies on the Near East].

Flemming, Barbara: *Verzeichnis der Oreintalischen Handschriften in Deutschland, Band XII, 1: Türkische Handschriften, Teil 1*, Wiesbaden, 1968 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII,1].

Fodor, Pal: "State and Society, Crisis and Reform in 15-17th century Mirror for Princes", *Acta Orientalia Academiae Scientarum Hungaricae*, XV/2-3 (1986), s. 217-240.

Gençer, Ali İhsan: "Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşid Paşa", Ankara 13-14.III.1985: *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara, 1987 [AKDTYK, TTKY VII, 89], s. 31-38.

Gençtürk, Tülay ve Mübeccel Kızıltan (yay.): *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu*, c. I, İstanbul, 1993 [İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü].

Gibb, H[amilton]. A. R. ve Harold Bowen: *Islamic Society and the West. A Study on the Impact of Western Civilisation on Moslem Culture in the Near East. c. I: Islamic Society in the Eighteenth Century*, Londra-New York-Toronto, Bölüm 1, 1950, Bölüm 2, 1957, 2.b. 1962.

Gökbilgin, M. Tayyib: bkz. Ayn-i Ali.

Gökçe, Turan: "Vüzerâ Kanunnâmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VIII (1993), s. 99-125.

Gölpınarlı, Abdülbâki: *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevilik*, 2. b., İstanbul, 1983.

Gran, Peter: *Islamic Roots of Capitalism. Egypt, 1760-1840*, Austin-Londra, 1979 [Modern Middle East Series, 4].

Grothusen, Klaus-Detlev (yay.): *110 Jahre Wiedererrichtung des bulgarischen Staates 1878-1988 (Festschrift Karl-Heinz Pollock)*, Münih, 1990 [Südosteuropa-Studien, 44].

Grunebaum, Gustav E[dmund]. von: bkz. Bordeaux, 25-27.VI.1956, s. 1-27.

Günyol, Vedat: bkz. Misailidis, Evangelinos.

Güran, Tevfik: "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", Hakkı Dursun Yıldız (yay.), *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992 [AKDTYK, TTK VII, 142], s. 235-257.

Halaçoğlu, Yusuf: "Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri. 27-28 Mayıs 1985. Bildiriler* (yay. Mübahat Kütükoğlu), İstanbul, 1986 [İÜEF Tarih Araştırma Merkezi], s. 1-6.

———: bkz. Cevdet, Ahmed.
Halide Edib: bkz. Adıvar, Halide Edib.
Halimgiray Han: *Gülbün-i Hânân*, İstanbul, 1287.
Hammer-Purgstall, [Joseph von]: "Bericht über die Fortsetzung des Druckes der osmanischen Reichsgeschichte zu Konstantinopel", *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* [Viyana], XVIII/1 (1855 [1856]), s. 3-16; XIX/3 (1856), s. 375-398.
Hassan, Ümit: "İbn Haldun Mukaddime'si Metninin Yaygınlık Kazanması Üzerine Notlar", *A.Ü. SBF Dergisi*, XXVII/3-4 (1973), s. 111-126.
———: *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara, 1977 [A.Ü. SBF Yayınları, 405].
Haydar Midhat, Ali: *Midhat Paşa. Hayat-ı Siyasiyesi Hidematı, Menfa Hayatı*, 2 c., İstanbul, 1325.
Hayrü'd-Din: *Vesâik-i Tarihiye ve Siyasiye*, 5 c., 2.b. [İstanbul], 1326.
Hayrullah: *Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 18 c., (c. 17-18 yay. Ali Şevki), İstanbul, [1271-1292].
Heyd, Uriel: *The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II*, Kudüs, 1961.
Holt, P. M.: bkz. Lewis, Bernard.
Hottinger, Arnold: bkz. el-Ceberti, Abdurrahman.
İbn Haldun, Veliyüddin Abdurrahman b. Muhammed: *Mukaddime* (çev. Mehmed Sahib Pîrîzâde, c. III: Ahmed Cevdet), 3 c., [İstanbul], 1275-1277.
İlgürel, Mücteba: "Cevdet Paşa Tarihi'nin Kaynaklarından Vâsıf Tarihi", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri. 27-28 Mayıs 1985. Bildiriler* (yay. Mübahat Kütükoğlu), İstanbul, 1986 [İÜEF Tarih Araştırma Merkezi], s. 115-126.
———: bkz. Vâsıf, Ahmed.
İhsanoğlu, Ekmeleddin: "Tanzimat Dönemi İstanbul'da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri", Hakkı Dursun Yıldız (yay.), *150. yılında Tanzimat*, Ankara, 1992 [AKDTYK, TTK VII, 142], s. 397-439.
———: "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", Hakkı Dursun Yıldız (yay.), *150. yılında Tanzimat*, Ankara, 1992 [AKDTYK, TTK VII, 142], s. 335-395.
İnalcık, Halil: "Osmanlı Hukukuna Giriş. Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *A.Ü. SBF Dergisi*, XIII/2 (1958), s. 102-126.
———: "Osmanlı Padişahı", *A.Ü. SBF Dergisi*, XIII/4 (1958), s. 68-79.
———: "The Rise of Ottoman Historiography", Bernard Lewis ve P. M. Holt (yay.), *Historians of the Middle East*, Londra-New York-Toronto, 1962 [SOAS Historical Writing on the Peoples of Asia], s. 152-167.
———: bkz. Ankara, 11-13.VII.1977.
İslam Ansiklopedisi, (yay. Adnan Adıvar vd.) İstanbul, 1949-1986.
Mad. "Âli Paşa" (A.H. Ongunsu), c. I, s. 335-340.
Mad. "Ârif Hikmet Bey" (Fevziye Abdullah [Tansel]), c. I, s. 564-568.
Mad. "Cevdet Paşa" (Ali Ölmezoğlu), c. III, s. 114-123.

Mad. "Derviş Paşa" (M. C. Şehabeddin Tekindağ), c. III, s. 552.
Mad. "Esad Efendi" (M. Münir Aktepe), c. IV, s. 362-365.
Mad. "Fuad Paşa" (Orhan Köprülü), c. IV, s. 672-681.
Mad. "Matbuat. II. Türkler. 1. Türkiye" (Vedat Günyol), c. VII, s. 367-380.
Mad. "Reşid Paşa" (Ercüment Kuran), c. IX, s. 698-705.
Mad. "Tanzîmât" (A. Cevad Eren), c. XI, s. 709-765.
Mad. "Vekayinüvis" (Bekir Kütükoğlu), c. XIII, s. 271-287.
[İstanbul, Beyazıt Devlet Kütüphanesi]: *Defter-i Kütübhane-i Veliyüddin. Sultan Bayezid Cami-i Şerifi derununda vâkidir. Tarih-i tesisi 1175*, Der-i Saadet, 1304.
İstanbul, 27-28.V.1985: *Ahmed Cevdet Paşa Semineri. 27-28 Mayıs 1985. Bildiriler* (yay. Mübahat Kütükoğlu), İstanbul, 1986 [İÜEF Tarih Araştırma Merkezi].
Itzkowitz, Norman: bkz. Thomas, Lewis V.
——— ve Joel Shinder: "The Office of Şeyhülislâm and the Tanzimat - A Prosopographic Study", *Middle Eastern Studies*, VIII/1 (1972), s. 93-101.
İzmir, 6-7.XI.1989: *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumunun Bildirileri*, İzmir, 1992 [Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 66].
Kaplan, Mehmet, İnci Enginün ve Birol Emil (yay.): *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, c. II, 1865-1876*, İstanbul, 1978 [İÜEFY No: 2156].
Karabacak, Esra: "Ahmed Cevdet Paşa'nın Dilbilgisi Kitapları Üzerine Bir İnceleme", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, V (1989), s. 261-270.
Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi. Cilt V. Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, 4. b., Ankara, 1983 [TTKY XIII, 16 c3] (ilk basım 1947).
———: *Osmanlı Tarihi. Cilt VI. İslahat Fermanı Devri 1856-1861*, 3.b., Ankara, 1983 [TTKY XIII, 16 f2] (ilk basım 1954).
———: *Osmanlı Tarihi. Cilt VII. İslahat Fermanı Devri 1861-1876*, 2.b., Ankara, 1977 [TTKY XIII, 16 g1].
———: *Selim III'ün Hat-tı [!] Hümayunları. Nizam-ı Cedid. 1789-1807*, 2.b., Ankara, 1988 [TTKY VII, 14a].
Karatay, Fehmi Edhem: *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, c. I: Din, Tarih, Bilimler, No: 1-1985*, İstanbul, 1961 [Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, No: 11].
Karpat, Kemal: "Türköne'nin C. Afgânî Değerlendirmesi", *Bilgi ve Hikmet*, 1/3 (1993), s. 174.
Kâtib Çelebi (Mustafa b. Abdullah): "Düstûrü'l-amel li'l-ıslahi'l-halel nam risale", Ayn-i Ali: *Kavânin-i Âl-i Osman* içinde, s. 119-140.
Kaynar, Reşat: *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, 2.b., Ankara, 1985 [TTKY VII, 19a].
Kazıcı, Ziya: bkz. Süleyman Sad üd-Din.
Keddie, Nikki R.: *Sayyid Jamal ad-Din "al-Afghani"*, Berkeley-Los Angeles-Londra, 1972.
——— : *An Islamic Response to Imperialism. Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad-Din "al-Afghani"*, Berkeley-Los Angeles- Londra, 2.b., 1983.

Khemiri, T.: "Der Asabiya-Begriff in der Muqaddima des Ibn Haldun", *Der Islam* XXIII/3 (1936), s. 163-188.
Kızıltan, Mübeccel: bkz. Gençtürk, Tülay.
Kodaman, Bayram: "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasındaki Takip Ettiği Genel Politikası", Ankara, 13-15.III.1985 *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara, 1987 [AKDTYK, TTKY VII, 89], s. 71-75.
Köhbach, Markus: "Ahmed Cevdet Paschas *Tezâkir* und *Ma'rûzât* als Quelle über das Leben und die Persönlichkeit Ahmed Midhat Paschas", Edirne, 8-10.V.1984 *Uluslararası Midhat Paşa Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara, 1986 [AKDTYK, TTKY VII, 86], s. 13-24.
Kondylis, Panajotis: *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus*, 2.b., Münih, 1986 (ilk basım 1981).
Kornrumpf, Hans-Jürgen: "Ahmed Cevdet Paşa über Albanien und Montenegro. Aus Tezkere Nr. 18", *Der Islam*, XVII/1 (1971), s. 93-135.
Kreiser, Klaus: "Osmanisches Reich", Mathias Bernath, Karl Nehring (yay.): *Historische Bücherkunde Südosteuropa, Band II, Neuzeit: Teil I. Osmanisches Reich, Makedonien, Albanien*, Münih, 1988 [Südosteuropaeische Arbeiten 76/3].
———: bkz. Bamberg, 3-6.VII.1987.
Krüger, Eberhard: "Vom Ende einer Kunst: Die Gestaltung des osmanischen Buchdrucks", *Gutenberg-Jahrbuch* 1981, s. 218-223.
232 *Kuran*, bkz. Paret, Rudi.
Küçük, Abdurrahman: "Ermeni Katoğikosluğu ve Ermeni Meselesine dair Bir Arşiv Vesikası Üzerine", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVI (1983), s. 727-750.
Küçük, Yalçın: *Aydın Üzerine Tezler 1830-1980*, c. II, İstanbul, 1984.
Kunt, İbrahim Metin: "Derviş Mehmed Paşa, *Vezir* and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political-economic Theory and Practice", *Turcica*, IX/1 (1977), s. 197-214.
———: "Ottoman Names and Ottoman Ages", *Raiyyet Rüsumu. Essays Presented to Halil Inalcık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students*, Bernard Lewis vd. (yay.), c. I, Harvard, 1986 [=*Journal of Turkish Studies* X], s. 227-234.
Kuran, Ercüment: "Ottoman Historiography of the Tanzimat Period", Bernard Lewis ve P. M. Holt (yay.), *Historians of the Middle East*, Londra-New York-Toronto, 1962 [SOAS Historical Writing on the Peoples of Asia], s. 422-429.
———: "Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri. 27-28 Mayıs 1985. Bildiriler* (yay. Mübahat Kütükoğlu), İstanbul, 1986 [İÜEF Tarih Araştırma Merkezi], s. 7-12.
Kushner, David: *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*, Londra-Totowa/N.J., 1977.
Kütükoğlu, Bekir: "Tarihçi Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri. 27-28 Mayıs 1985. Bildiriler* (yay. Mübahat Kütükoğlu), İstanbul, 1986 [İÜEF Tarih Araştırma Merkezi], s. 107-114.
Kütükoğlu, Mübahat S.: "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", *Ahmed Cevdet*

Paşa Semineri. 27-28 Mayıs 1985. Bildiriler (yay. Mübahat Kütükoğlu), İstanbul, 1986 [İÜEF Tarih Araştırma Merkezi], s. 199-222.
Layard, Henry: *Autobiography and Letters from his Childhood until his Appointment as H. M. Ambassador at Madrid* (yay. William N. Bruce), 2 c., Londra, 1903.
Lewis, Bernard: *The Emergence of Modern Turkey*, Londra-New York-Toronto, 1961.
———: "The Impact of the French Revolution on Turkey", *Cahier d'Histoire Mondiale*, 1/1 (1953), s. 105-125.
Lewis, Bernard ve P.M. Holt (yay.): *Historians of the Middle East*, Londra-New York-Toronto, 1962 [SOAS Historical Writing on the Peoples of Asia].
Majer, Hans Georg: "Die Kritik an den Ulema in den osmanischen politischen Traktaten des 16.-18. Jahrhunderts", Ankara, 11-13.VII.1977, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) - Social and Economic History of Turkey (1071-1920). "Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi" Tebliğleri - Papers Presented to the "First International Congress on the Social and Economic History of Turkey"* (yay. Osman Okyar, Halil İnalcık), Ankara, 1980, s. 147-155.
———: *Vorstudien zur Geschichte der İlmiye im Osmanischen Reich. I. Zu Uşakîzade, seiner Familie und seinem Zeyl-i Şakayık*, Münih, 1978 [Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, XXXII].
Mardin, Ebül'ulâ: *Medenî Hukuk Cephesinden: Ahmet Cevdet Paşa (1822 [!] - 1895). Ölümünün 50nci yıldönümü Vesilesile*, İstanbul, 1946 [İstanbul Üniversitesi Yayınları. 275, Hukuk Fakültesi: 53].
Mardin, Şerif: "Freedom in an Ottoman Perspective", Metin Heper, Ahmet Evin (yay.): *State, Democracy and the Military. Turkey in the 1980's*, Berlin-New York, 1988, s. 23-25 [Türkçesi: "Osmanlı Bakış Açısıdan Hürriyet" (çev. Fahri Unan), *Türk Modernleşmesi* içinde, s. 103-122.
———: *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton/N.J. [Princeton Oriental Studies, 21].
———: "'Mecelle'nin' Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar" (çev. Yusuf Bayraktutan), *Türk Modernleşmesi* içinde, s. 123-141.
———: "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Türk Modernleşmesi* içinde, s. 82-102.
———: "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılaşma", *Türk Modernleşmesi* içinde, s. 23-81.
———: *Türk Modernleşmesi. Makaleler IV*, İstanbul, 1991 [Bütün Eserleri, 6].
Mehmed Ataullah: bkz. Şânîzâde, Mehmed Ataullah.
Mehmed Esad, Sahhaflarşeyhizade: *Teşrifat-ı Kadime*, [İstanbul, 1287], tıpkıbasımı 1979 (yay. Cahid Baltacı) [Çağrı Yayınları, 12; Tıpkıbasımlar, 9].
———: *Üss-i Zafer*. [2.b., İstanbul], 1294.
Mehmed Galib: bkz. Mustafa Nuri.
Mehmed Tahir: *Osmanlı Müellifleri*, 3 c., İstanbul, 1332-1342.
Meriç, Cemil: *Bu Ülke*, 5.b., İstanbul, 1985 [İletişim Yayınları, 44].

Meriç, Ümit: *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, 2.b., İstanbul, 1979 [Ötüken yayın nu: 98, Kültür Serisi: 9].
Misailidis, Evangelinos: *Seyreyle Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cefakâr-u Cefakeş)* (yay. Robert Anhegger, Vedat Günyol), İstanbul, 1986.
Moran, Berna: *Türk Romanının Eleştirel Bir Bakış [c. I] Ahmet Midhat'tan A.H. Tanpınar'a*, 2.b., İstanbul, 1987 (ilk basım 1983) [İletişim Yayınları, 19].
[Mordtmann, A.D.]: *Stambul und das moderne Türkenthum. Politische, sociale und biographische Bilder von einem Osmanen*, 2 c., Leipzig, 1877-1878.
Muallim Naci: *Lugat-ı Naci*, İstanbul, 1317.
Mumcu, Ahmet: *Osmanlı Devletinde Siyasetten Katl*, 2.b., Ankara, 1985 [Birey ve Toplum Yayınları Toplumsal Araştırmalar Dizisi: 3] (ilk basım 1963).
———: *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı. Deneme*, 2.b., Ankara, 1985 [Birey ve Toplum Yayınları Toplumsal Araştırmalar Dizisi: 1].
Mustafa Âli: *Mustafa Âli's counsel for sultans of 1581. Edition, translation, notes* (yay. Andreas Tietze), 2 c., Viyana, 1977-1982 [Österreichische Akademie der Wissenschaften; Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, 137, 152; Forschungen zur Islamischen Philologie und Kulturgeschichte, VI, VII].
Mustafa Necib: *Tarih [Tarihçe] (Sultan Selim-i Salis asr ve vekayiine ve müteferruatına dair asr-ı mezkûr ricalinden ve eshab-ı dikkatden Mustafa Necib Efendi'nin kaleme alınmış olduğu Tarihdir)*, [Istanbul], 1280.
Mustafa Nuri: *Netayicü'l-vukuat*, c. I., [İstanbul], 1294; c. II., [İstanbul], 1296; c. III, [İstanbul], t.y.; c. IV (yay. Mehmed Galib), [İstanbul], 1327.

Nagel, Tilman: "Identitatskrise und Selbstfindung. Eine Betrachtung zum zeitgenössischen muslimischen Geschichtsverstandnis", *Welt des Islams*, N.F. XIX/1-4 (1979), s. 74-97.
———: *Staat und Ordnungsgemeinschaft im Islam. Geschichte der politischen Ordnungsvorstellungen der Muslime*, 2 c., Zürih-Münih, 1981 [Bibliothek des Morgenlandes].
[Namık Kemal]: *Namık Kemal'in Hususî Mektupları. c. I: İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları; c. II: İstanbul ve Midilli Mektupları 1, c. III: Midilli Mektupları; c. IV: Rodos ve Sakız Mektupları* (yay. Fevziye Abdullah Tansel), Ankara, 1967-1986 [TTKY, II, 22-22c].
———: *Osmanlı Tarihi*, 4 c., İstanbul 1326-1327 [Külliyat-ı Kemal, ikinci tertib, 1].
Neumann, Christoph K.: "Desicion Making without Decision Makers. Ottoman Foreign Policy circa 1780", Caesar E. Farah (yay.), *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, Kirksville/Missouri, 1993, s. 29-38.
———: "Mazdak, nicht Marx. Frühe osmanische Wahrnehmungen von Kommunismus und Sozialismus", Hans Georg Majer, Raoul Motika (yay.), *Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920: Akten des IV. Internationalen Kongresses*, Wiesbaden, 1995, s. 211-225.
Nehring, Karl: bkz. Kreiser, Klaus.
Okay, M. Orhan: *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Ankara, t.y., [Atatürk Üniversitesi Yayınları, 429; Edebiyat Fakültesi, 86, Araştırma, 66].

———: *Beşir Fuad. İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, İstanbul, 1969 [Hareket Yayınları, 18, Fikir ve Kültür Tarihimiz, 1].
Okyar, Osman: bkz. Ankara, 11.-13. VII. 1977.
Ölçen, Ali Nejat: *İslam'da Karanlığın Başlangıcı ve Türk-İslam Sentezi*, Ankara, 1991.
Öner, Necati: "Mantıkçı Baba-Oğul. Ahmed Cevdet, Ali Sedad", *Erdem* II/6 (1986 [1987]), s. 769-799.
Ortaylı, İlber: "Bâbıâli'den Aydın Portreleri", *İstanbul'dan Sayfalar* içinde, İstanbul, 1986 [Hil, 30], s. 72-78.
———: "Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri. 27-28 Mayıs 1985. Bildiriler* (yay. Mübahat Kütükoğlu), İstanbul, 1986 [İÜEF Tarih Araştırma Merkezi], s. 163-172.
———: *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983 [Hil, 10].
———: "Osmanlıların Tarihyazıcılığı Üzerine", *Gelenekten Geleceğe*, İstanbul, 1982 [Hil, 2], s. 64-71.
———: "Ottoman Family Law and the State in the Nineteenth Century", *OTAM*, I/1 (1990), s. 321-332.
———: "Reforms in Petrine Russia and the Ottoman Mind", *Raiyyet Rüsûmu. Essays Presented to Halil Inalcık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students*, Bernard Lewis vd. (yay.), c. II, Harvard 1987 [=*Journal of Turkish Studies* XI], s. 45-48. Özeti: Cambridge, 1-4.VII.1984, s. 231-232.
———: *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985 [Hil, 23].
Özcan, Abdülkadir: "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", Hakkı Dursun Yıldız (yay.), *150. yılında Tanzimat*, Ankara, 1992 [AKDTYK, TTK VII, 142], s. 441-474.
Özege, M. Seyfettin: *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, 5 c., İstanbul, 1971-1979.
Özkaya, Yücel: "Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarihi'nde Arşiv Belgelerini Kullanış ve Değerlendirilişi", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri. 27-28 Mayıs 1985. Bildiriler* (yay. Mübahat Kütükoğlu), İstanbul, 1986 [İÜEF Tarih Araştırma Merkezi], s. 145-162.
Öztürk, Osman: *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul, 1973 [İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı: 1].
Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 c., 3.b., İstanbul, 1983 (ilk basım 1946-54).
Paret, Rudi (çev.): *Der Koran*, 2.b., Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1980 (ilk basım 1966).
Parla, Jale: *Babalar ve Oğullar. Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İstanbul, 1990 [İletişim Araştırma-İnceleme Dizisi, 25].
Parla, Taha: *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924*, Leiden, 1985 [Social, Economic and Political Studies of the Middle East, XXXV].
Parlatır, İsmail: *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Ankara, 1987 [AKDTYK, TTKY, VII, 90].

Pirizade, Mehmed Sahib: bkz. İbn Haldun.
Pross, Wolfgang: *Jean Pauls geschichtliche Stellung*, Tübingen, 1975 [Studien zur deutschen Literatur, 44].
Rabi, Muhammad Mahmoud: *The Political Theory of Ibn Khaldun*, Leiden, 1967.
Radtke, Bernd: "Versuch einer Grundsatzbetrachtung über das Allgemeine und Individuelle in der islamischen Historiographie", Köln, 26-30.IX.1988, *Vierundzwanzigster Deutscher Orientalistentag. Ausgewählte Vorträge* (yay. Werner Diem, Abdoljavad Falaturi) Wiesbaden, 1990 [ZDMG, Supplement VIII], s. 264-269.
Redhouse, James W.: *A Turkish and English Lexicon Shewing in English the Significations of the Turkish Terms* 2.b., Istanbul, 1978 (ilk basım Constantinople, 1890) [Çağrı Yayınları: 7, Lugatlar Dizisi: 3].
Rıfat, Ahmed: bkz. Süleyman Saadeddin.
Ritter, Helmuth: "Irrational Solidarity Groups. A Socio-psychological Study in Connection with Ibn Khaldun", *Oriens*, I (1948), s. 1-44.
———: "L'orthodoxie a-t-elle une part dans la décadence?", Bordeaux, 25-29.VI.1956, *Classicisme et déclin culturel dans l'histoire de l'islam. Actes du symposium international d'histoire de la civilisation musulmane* (yay. R.[obert] Brunschvig; G.[ustave] E.[dmund] von Grunebaum), Paris, 1957, s. 167-183.
Rizaj, Skender: "Midhat Paşa'nın Rumeli'de Vilâyetler Kurulmasındaki Rolü", Edirne, 8.-10.V.1984, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara, 1986 [AKDTYK, TTKY VII, 86], s. 59-70.
Rosenthal, Franz: bkz. İbn Haldun.
Sayar, Ahmet Güner: *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klâsik Dönem'den II. Abdülhamid'e)*, İstanbul, 1986 [Türkiye'de İktisat Düşüncesinin Gelişmesi, I].
Schacht, Joseph: *An Introduction to Islamic Law*, 6.b., Oxford, 1982 (ilk basım 1964).
Schaendlinger, Anton C[ornelius].: *Osmanische Numismatik. Von den Anfängen des Osmanischen Reiches bis zu seiner Auflösung 1922*, Braunschweig, 1973 [Handbücher der Mittelasiatischen Numismatik, III].
Scheben, Thomas: *Verwaltungsreformen der frühen Tanzimatzeit. Gesetze, Maßnahmen, Auswirkungen. Von der Verkündigung des Ediktes von Gülhane 1839 bis zum Ausbruch des Krimkrieges 1853*, Frankfurt a.M.-Bern-New York-Paris, 1991 [Europäische Hochschulschriften III, 454].
Sertoğlu, Midhat: *Osmanlı Tarih Lügati*, 2.b., İstanbul, 1986 [Enderun Yayınları: 18].
Shaw, Stanford J.[ay]: *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Cambridge/Mass., 1971 [Harvard Middle Eastern Studies, 15].
Simon, Heinrich: *Ibn Khalduns Wissenschaft von der menschlichen Kultur*, Leipzig 1959 [Beiträge zur Orientalistik, II].
Sivers, Peter von: *Khalifat, Königtum und Verfall. Die politische Theorie Ibn Khal-*

duns, Münih, 1968 [Schriftenreihe zur Politik und Geschichte, 4].
Sohrweide, Hanna: *Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII, Türkische Handschriften, Teil 5*, Wiesbaden, 1981.
Srour, Hani: *Die Staats- und Gesellschaftstheorie bei Sayyid Gamaladdin "Al Afgani" [!] als Beitrag zur Reform der islamischen Gesellschaften in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Freiburg, 1977 [IÜ, 41].
Storey, C. A.: *Persian Literature. A Bio-bibliographical Survey*, 2 c., Londra, 1970. Gözden geçirilmiş versiyonu: yay. ve çev. Ju. E. Bregel: "Persidskaja literatura. Bio-bibliografiçeskii obzor", 3 c., Moskova, 1972.
Strauss, Johann: "Die Chronik des Isazade. Konventionalität und Originalitat einer osmanischen Chronik", Bamberg, 3-6.VII.1987, *Türkische Sprachen und Literaturen. Materialien der ersten deutschen Turkologen-Konferenz* (yay. Ingeborg Baldauf, Klaus Kreiser, Semih Tezcan), Wiesbaden, 1991 [Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, 29], s. 345-355.
———: "Türkische Übersetzungen zweier europaischer Geschichtswerke aus Muhammad Ali's Aegypten: Botta's 'Storia d'Italia' und Castera's 'Histoire de Catherine'", Würzburg, 16-20.IX.1985, *Dreiundzwanzigster Deutscher Orientalistentag. Ausgewahlte Vortraege* (yay. Einar von Schuler), Stuttgart, 1989 [ZDMG Supplement VII] s. 244-258.
Süleyman: bkz. Şem'dânîzâde, Fındıklılı Süleyman.
Süleyman Faik: bkz. Ahmed Resmi.
———: bkz. Süleyman Saadeddin.
Süleyman Saadeddin: *Devhatü'l-meşâyih*, (yay. Rifat Efendi), t.y., y.y.; tıpkıbasımı (yay. Ziya Kazıcı), İstanbul, 1978 [Çağrı Yayınları: 3; Kaynak Eserler: 1].
Suzuki, Tadaşi: "Osmanlılarda Organik Bir Yapı Olarak Toplum Görüşünün Gelişmesi. Osmanlı Sosyal Düşünce Tarihinin Bir Yönü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, XIV/4 (1987), s. 373-396.
Şânîzâde, Mehmed Ataullah: [*Tarih*], 4 c., [İstanbul], t.y.
[Şemdânîzâde, Fındıklılı Süleyman]: *Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi Mür'i't-tevârih* (yay. M. Münir Aktepe), 3 c., İstanbul, 1976-1981 [İÜEFY, 2088, 2366, 2732, 2799].
Ş[emseddin]. Sami: *Kamus-ı Türki. Kaffeten Lugat-ı Türkiye ile Lisan-ı Türkide müsteamel kelimat ve ıstılâhat-ı Arabiye ve Farsiye ve ecnebiyeyi cami olarak lisanımızın mükemmel lugat kitabıdır*, Der-i Saadet, 1317.
Tanpınar, Ahmet Hamdi: *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 5. b., İstanbul, 1982 (ilk basım 1949) [Çağlayan Edebiyat Serisi, 1].
Tansel, Fevziye Abdullah: bkz. Namık Kemal.
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (İstanbul, 1985-1986).
Mad. "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti" (Şerif Mardin), c. II, s. 342-351.
Mad. "Osmanlı Devleti'nde Meslek-i İçtima Akımı" (M. Şükrü Hanioğlu), c. II, s. 382-386.
Mad. "Osmanlı Materyalizmi" (Ekrem Işın), c. II, s. 363-370.

Mad. "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm" (Ekrem Işın), c. II, s. 352-362.
Mad. "Osmanlı Devletinde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm" (Zafer Toprak), c. II, s. 377-381.
Mad. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik" (Zeki Arıkan), c. I, s. 1584-1594.
Tekindağ, M. C. Şehabeddin: "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Bonaparte'nin Akkâ Muhasarası", *Tarih Dergisi*, XV/20 (1965), s. 1-20.
Tezcan, Semih: bkz. Bamberg, 3-6.VII.1987.
Thomas, Lewis V.: *A Study of Naima* (yay. Norman Itzkowitz), New York, 1972 [New York University, Studies in Near Eastern Civilisation, 4].
Tietze, Andreas: bkz. Mustafa Ali.
———: bkz. Vartan.
Timur, Taner: "Geleneksel Osmanlı Düzeninin Çöküşü: Yeniçeri Kırımı", *Osmanlı Çalışmaları. Ilkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, Ankara, 1989, s. 117-160.
———: "Mustafa Reşid Paşa Nasıl Öldürüldü? Bir Osmanlı Hükümetinin Anatomisi", *Osmanlı Çalışmaları. İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, Ankara, 1989, s. 205-219.
———: "Osmanlı ve 'Batılılaşma'", *Osmanlı Çalışmaları. İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, Ankara, 1989, s. 83-97.
[Tokgöz], Ahmed İhsan: *Nevsâl-i Servet-i Fünûn. 1312 senesine mahsus Servet-i Fünûn gazetesi namına müessesdir. Ucüncü sene*, [İstanbul, 1312].

Toledano, Ehud R.: "Attitude [!] to Slavery during the Tanzimat", Hakkı Dursun Yıldız (yay.), *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992 [AKDTYK, TTK VII, 142], s. 303-324.
Tunaya, Tarık Zafer: "Midhat Paşa'nın Anayasacılık Anlayışı", Edirne, 8-10.V.1984, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara, 1986 [AKDTYK, TTKY VII, 86], s. 41-47.
Turan, Şerafettin: "Cevdet Paşa'nın Kültür Tarihimizdeki Yeri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri. 27-28 Mayıs 1985. Bildiriler* (yay. Mübahat Kütükoğlu), İstanbul, 1986 [İÜEF Tarih Araştırma Merkezi], s. 13-20.
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, (İstanbul 1976-)
Mad. "Basın" (D. Mehmet Doğan), c. I, s. 315-335.
Mad. "Lebib Mehmed Efendi" (Mustafa Kutlu), c. VI, s. 76.
Mad. "Muallim Naci" (Abdullah Uçman), c. VI, s. 403-407.
Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul 1990-)
Mad. "Cevdet Paşa" (M. Âkif Aydın, Yusuf Halaçoğlu), c. VII, s. 443-450.
Türkgeldi, Ali Fuat: *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye* (yay. Bekir Sıtkı Baykal), 3 c., 2.b., Ankara, 1987 (ilk basım 1957-1966) [AKDTYK, TTKY VII, 27,1 - 27,b19].
Türköne, Mümtaz'er: "Modern İslâm Düşüncesinin Başlangıcı Meselesi ve Cemaleddin Afgânî Efsanesi", *Bilgi ve Hikmet*, I/2 (1993), s. 91-96.
———: *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İstanbul, 1991 [İletişim Araştırma-İnceleme Dizisi 29].

Unat, Faik Reşit: *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, 4.b., Ankara, 1974 [TTKY VII, 37] (ilk basım 1940).
Ursinus, Michael: "Klassisches Altertum und europäisches Mittelalter im Urteil spätosmanischer Geschichtsschreiber", *Zeitschrift für Türkeistudien*, II/2 (1989), s. 69-77.
———: "Midhat Efendi und der alte Orient", Bamberg, 3-6.VII.1987, *Türkische Sprachen und Literaturen. Materialien der ersten deutschen Turkologen-Konferenz* (yay. Ingeborg Baldauf, Klaus Kreiser, Semih Tezcan), Wiesbaden, 1991 [Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, 29], s. 383-390.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara, 1967 [TTKY, VII, 53].
———: *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dâir Vesikalar*, 2.b., Ankara, 1987 [AKDTYK, TTKY VII, 13a] (ilk basım 1946).
Ülgener, Sabri F.: *Iktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası. Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri ile Bir Portre Denemesi*, 2.b., İstanbul, 1981 (değiştirilmiş baskı, ilk basım 1951).
Ülken, Hilmi Ziya: *İslâm Felsefesi. Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru*, 3.b., [İstanbul], 1983 [Ülken Yayınları: 5; Ülken Bütün Eserleri: 4] (ilk basım 1967).
———: *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 2.b., İstanbul, 1979 [Ülken Yayınları: 1, Ülken Bütün Eserleri: 1].
Ülkütaşır, M. Çakır: *Cevdet Paşa. Hayatı - Şahsiyeti - Eserleri (1822 [!] -1895). Ölümünün 50inci yıldönümü dolayısiyle Türk Dil ve Türk Hukuk Kurumlariyle Ankara Halkevi tarafından yayınlanmıştır*, Ankara, 1945.
Vartan Paşa: *Akabi Hikayesi. İlk Türkçe Roman (1851)* (yay. A[ndreas]. Tietze), İstanbul, [1992].
Vâsıf, Ahmed: *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâikü'l-ahbâr*, 2 c., [İstanbul], 1219.
———: *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâikü'l-ahbâr*, (yay. Mücteba İlgürel), İstanbul, 1978 [İÜEFY, No: 2242].
Waldman, Marilyn Robinson: *Toward a Theory of Historical Narrative. A Case Study in Perso-Islamicate Historiography*, Columbus, 1980.
Walsh, J[ohn]. R.: "The Historiography of Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", Bernard Lewis ve P. M. Holt (yay.), *Historians of the Middle East*, Londra-New York-Toronto, 1962 [SOAS Historical Writing on the Peoples of Asia], s. 197-211.
Wardi, Ali: bkz. Baali, Fuad.
Weber, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie* (yay. Johannes Winckelmann), 5.b., Tübingen, 1980 (ilk basım 1921-1922, gözden geçirilmiş baskı).
Winckelmann, Johannes: bkz. Weber, Max.
Wurm, Heidrun: *Der osmanische Historiker Hüseyin b. Ga'fer, genannt Hezarfenn, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Freiburg im Breisgau, 1971 [IÜ, 13].

[Yalman], Ahmed Emin: *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press*, New York, 1914 [Studies on History, Economics and Public Law: LIX, 1 (=142)].
Yavuz, Hulûsi: "Ahmed Cevdet Paşa and the Ulema of his Time", *İTD*, VII/3-4 (1984), s. 178-198.
———: "Events Leading to the Compilation of the First Ottoman Civil Code", *İTD*, VIII/1-4 (1984), s. 89-122.
———: "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri. 27-28 Mayıs 1985. Bildiriler* (yay. Mübahat Kütükoğlu), İstanbul, 1986 [İÜEF Tarih Araştırma Merkezi], s. 41-102.
Yavuz, Kemâl: "Âbidin Paşa'ya yazdığı bir mektûbda, Cevdet Paşa'nın Mevlevilik içindeki yeri ve Mesnevî'in düzme yedinci cildi üzerine görüşleri", Konya, 3-5.V.1986, *2. Millî Mevlâna Kongresi (Tebliğler)*, Konya, 1987 [Selçuk Üniversitesi Yayınları, 28; Selçuklu Araştırma Merkezi Yayınları, 2], s. 229-234.
Yayla İmamı: "Yayla İmâmı Risalesi" (yay. Fahri Ç. Derin) *Tarih Enstitüsü Dergisi*, III/8 (1975), s. 213-272.
Yazıcı, Nesimi: *Takvim-i Vekayi. "Belgeler"*, Ankara, 1983 [Gazi Üniversitesi Yayını: 32; Basın-Yayın Yüksekokulu: 2].
Yıldız, Hakkı Dursun (yay.): *150. yılında Tanzimat*, Ankara, 1992 [AKDTYK, TTK VII, 142].

Yinanç, Mükrimin Halil: "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, s. 573-595.
Zenker, Julius Theodor: *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*, 2 c., 3.b. Hildesheim-New York, 1979 (ilk basım Leipzig 1866-1876).
Zilfi, Madeline C.: *The Politics of Piety. The Ottoman Ulema in the Post-classical Age (1600-1800)*, Minneapolis, 1988 [Studies in Middle Eastern History, 8].

DİZİN

A Study of Naima 11
Abbasiler 48, 78, 183
Abdullah Efendi (Tatarcık) 74, 91, 116, 127
Abdurrahman Şeref 3, 182
Abdülaziz 17, 28, 30, 32, 43, 46, 47, 49, 104, 106, 127, 132, 201, 217
Abdülhamid I. 27, 125, 156, 199, 218
Abdülhamid II. 17, 49, 53, 104, 126, 127, 203, 220
Abdüllatif Subhi Paşa 168
Abdülmecid 19, 129, 144
Academie Française 15
Adana 33
Âdem (Hz.) 78
el-Afgani Cemaleddin 55, 146, 174, 212
Afrika 144; (Kuzey) 121, 144
Ahlâk-ı Alâi 171
Ahmed Asım 50, 106-108, 111, 112, 114, 116
Ahmed III. 92
Ahmed Lutfi 17, 36, 38, 47
Ahmed Midhat 2, 3, 54, 60, 145-147, 175, 212
Ahmed Paşa (Cezzar) 72, 74, 126
Ahmed Vâsıf 57, 61, 63, 74, 116, 118, 127, 136, 140, 141, 155, 164, 165, 194, 207
Ahmed Vefik Paşa 50, 182
Akabi Hikyayesi 2
Akka 138
Aleksandr I. (Rus Çarı) 190, 200
Alemdar Mustafa Paşa bkz. Mustafa Paşa
Ali Haydar Midhat 105
Ali Mübarek 100, 146, 175
Ali Paşa (Tepedelenli) 51, 73, 209
Âli Paşa 29, 30, 42, 43, 47, 91, 102, 201, 219
Ali Sedad Bey 148
Ali Suavi 60, 146, 150
Ali Şehbaz Efendi 4, 163
Altı Bölük Ocakları 116
Amerika 74
Amerikan Bağımsızlık Savaşı 75
Ankara Savaşı 83
Antik Yunan 150
Arabistan, Araplar 77, 78, 149
Arap hükümdarlar 79
Arap vilayetleri 74
Arap yarımadası 59, 73
Arazi Kanunnamesi 23, 28
Arıkan, Zeki 133, 138
Arif Efendi (Dürrizade) 99
Arif Efendi (Tüfenkcibaşı) 106, 108, 109, 114
Arif Hikmet Beyefendi 15, 18, 25, 90, 93, 156
Aristoteles 161, 174
Arnavutluk, Arnavutlar 29, 121
asabiyet 119, 121, 173
askeri reformlar 86, 95, 97, 105, 110, 124, 159, 160, 200, 207, 213

askeriye 89, 96, 97, 102, 192, 197
Asya 144
Atatürk, Mustafa Kemal 9
Ataullah (Tayyarzâde Ahmed) 106, 109
Ataullah Efendi (Şânîzâde Mehmed) 91, 120, 128, 156, 159, 180, 218
Ataullah Efendi (şeyhülislam) 102, 113, 114, 188
Âtıf Efendi 133, 139
Avrupa, Avrupalılar 2, 7, 13, 31, 33, 42, 59, 77, 95, 124, 130, 133, 134, 145, 148-151, 174, 207, 211, 215; askeri gücü 83; denge sistemi 141, 143, 144, 161, 185; dilleri 90; hukuk anlayışı 47; kamuoyu 137, 202; medeniyeti 175; tarihi 31, 32, 63, 71, 211; ülkeleri 41
Avusturya 42, 109
âyân 188, 190
Aydınlanma çağı 139
el-Azmeh, Aziz 171

Bâb-ı Meşihat 38, 39, 212
Bâbıâli 38, 39, 53, 54, 102, 111, 129; yangını 39
Babil 150
Babinger, Franz 57
Balkanlar 144, 219
Battal Paşa 193, 197
Baxandall, Michael 3
Bayezid I. (Yıldırım) 181, 182
Bayezid II. 83, 84
el-Bayhaki, Ahmed İhsan 5
Bebek 55, 65
bedeve 172
Bektaşiler 120
Belâgat-ı Osmaniye 49
Beydilli, Kemal 57, 58, 108
Bianchi, T. X. de 15
bilimsel tarihyazıcılığı 4, 167
Birand, Kâmuran 168, 208
Birinci Dünya Savaşı 144
Bizanslılar 79, 199
Bosna 33, 42
Buckle, H. T. 4
Bulgaristan 45
Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire 11
Bursa 40, 45
Bükreş 19, 175

Campo Formio Barışı 133
Canib Efendi 161
Castéra, J. H. 165
Cavid Ahmed Bey 164, 165
Ceberti 100, 149
Celaleddin Ağa 61
Celâlî isyanları 83
Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü 10
Chicago Uluslararası Edebiyat Kongresi 203
Code Civil 37, 38

Dağıstan 25
Darülmuallimin 19, 91
Davison, Roderic H. 11
Dercü'l-Vekayi 73, 74
Derviş Paşa 33, 34, 169
ed-Devvani, Celâleddin 173
Divan-ı Ahkâm-ı Adliye 37
Djordje Petrovic 59
Düstur 32
Düsturü'l-amel 171

Ebubekir Râtib Efendi 136
Ebussuud Efendi 96
Edib Efendi 163
Edirne 190
Edirne Vakası 26, 112
Emevi halifeliği 183, 214
Emin Beyefendi (Eminpaşazade) 93
Emin Nihad 2

Encümen-i Dâniş 14-17, 20, 21, 35, 51, 52, 174
Enveri 26, 63, 116, 165
Enzyklopädie des Islams 32
Ermeni-Katolik cemaati 58
Esad Efendi (Hazinedarbaşızâde) 99, 166, 169
Esma Sultan 62
Et Meydanı 114

Faik Bey 55
Fatimi halifeliği 183
Fatma Aliye Hanım 55
Fazıl Ahmed Paşa 83, 180
Ferrah Ali Paşa 157
Feyzullah Efendi (şeyhülislam) 94, 101
Fezleke-i Tarih-i Osmani 182
Fındıkoğlu, Z. Fahri 168, 169
Fırka-i Islahiye 34, 213
Filip (Makedonyalı) 149
Findley, Carter V. 11, 197, 214
Fleischer, Cornell H. 11, 158
François I. 141, 143
Fransa, Fransızlar 57, 74, 75, 133, 134, 137, 141, 143, 149, 174, 189, 202, 204, 210
Fransız İhtilali 31, 32, 63, 124, 133, 138, 140, 145, 151, 159, 160, 184, 200
Fransız medeni hukuku 212
Friedrich II. 24, 134, 149, 164
Fuad Paşa 19, 21, 28, 29, 42, 221

Gazneviler 48
geleneksel tarihyazıcılığı 60
geleneksel vekayinameler 41
Genç Osmanlılar 36, 43, 91, 100, 146, 150, 212
Girit 53, 219
Gülhane Hatt-ı Şerifi 9, 214, 219
Gümülcine 60
Gürcistan 25

Habsburg İmparatorluğu 141
Hacı Bektaş 120
Haçlı seferleri 25, 149
hadare 172
Halep 36
Halet Efendi 51, 59, 64, 99, 117, 128, 129, 159, 161, 180, 200
halifelik 125, 192, 208, 208, 214
Halil Hamid Paşa 136
Hamidizâde (şeyhülislam) 71
Hammer-Purgstall J. v. 4, 15
Hanefi şeriatı 208
Harezmşahlar 48
Hasan Efendi (Kezubi) 38
Hasan Mellah yahud Sırr İçinde Esrar 2
Hasan Paşa (Cezayirli Gazi) 71, 74, 157, 198
Hayrullah Efendi 16, 154, 168
Hayrullah Efendi Tarihi 71
Hıristiyanlar 219
Hindistan 209
Historische Schule 109
Hobbes, Thomas 155
Hollanda 63
Hukuk Mektebi 102, 214
hukuk reformları 206, 214
Hukuk-ı Aile Kararnamesi 39
Hulefa-i Râşidîn 78, 149, 194
Hüdaı Tekkesi 65
Hüseyin Avni Paşa 45
Hüsrev Paşa 73, 74

Islahat Fermanı 15, 139
el-İber 170
İbn Haldun 28, 47, 119, 121, 126, 137, 147, 148, 150, 155, 156, 168-174, 176, 177-179; medeniyet teorisi 210; tarih teorisi 8, 173, 179

İbn Sina 173
İbrahim Hakkı Paşa 140
İbrahim Paşa (Damad) 84, 140
İbrahim Paşa (memlûk) 73
idare reformu 197
İdris-i Bitlisi 96
ihkak-ı hukuk 99, 187, 189, 190, 192, 194-196, 200, 201, 205, 217, 221
ilmiye 7, 35, 38, 77, 86-94, 96, 97, 99-102, 124, 192, 196-198, 205, 215
İlyas Matar 55
İngiltere, İngilizler 45, 75, 143, 148, 150, 178, 189
irad-ı cedid 114
İran 60, 176, 211
İskenderiye 136
İskenderun 33
İslam hukuku 207, 212, 215
İslam tarihi 78
İslam tarihyazıcılığı 4
İslam ülkeleri 25
İsmail Efendi (Gelenbevî) 90
İsmail Kalesi 165
İsmail Paşa 109, 112
İspanya, İspanyollar 51, 135, 203, 210
İstanbul 13, 33, 37, 41, 58, 59, 71, 84, 101, 112, 129, 133, 139, 158, 165, 190, 190, 221, fethi 79, 83; halkı 117
İstibdad Devri 221
İsveç 218
İşkodra 29
İtalya 51, 150
ittifak-ı ârâ 198, 200
İttihad ve Terakki Cemiyeti 147
İzzet Molla (Keçecizâde) 50

Jön Türkler 146

Kacar devleti 176
Kafkasya 25, 60, 65, 176, 193
Kâğıthane 71
kalemiye 95, 192, 197
Kâmil Paşa 178
kamuoyu 201, 203, 204, 216
Kanun-ı Esasi 47
kapıkulu ocakları 7, 118, 121-123, 149
Kara Yorgi bkz. Djordje Petrovic
Karadağ 29
Karadeniz 77
Katerina II. 44, 75, 211
Kâtib Çelebi 168, 171, 177
Kavaid-i Osmaniye 16
Kâzım Bey 182
Kemalpaşazâde 96
Kınalızâde 171
Kırım 75, 87, 101, 127, 164, 193, 198; hanları 72
Kırım Savaşı 2, 9, 23, 29, 45, 140, 210, 220
Kırım ve Kafkas Tarihçesi 54
Kısas-ı Enbiya 48, 54, 78, 219
Koca Sekbanbaşı 57, 116
Koçi Bey 87
komünizm 148
Konya 28
Kozan 33, 49
Kozanoğulları 213
kölelik 150, 151
Köprülüler 181; dönemi 182
Kuleli vakası 28, 97
Kum Meydanı 180
Kunt, İ. Metin 169
Kuran 195, 208
Küçük Kaynarca Antlaşması 24, 57, 65
Küçük, Yalçın 10

Lale Devri 84
Letâif-i Rivâyât 2
Lofça 18, 19, 46, 199
loncalar 96

Macaulay T. B. 4
Macchiavelli 121
Mahmud II. 41, 48, 51, 104, 105, 107, 116, 118, 119, 127-131, 197, 206, 207, 213, 218
Mahmud Nedim Paşa 28, 43-45, 201
mali reformlar 95
Maraş 40, 45
Mardin, Ebulûla 35
Mardin, Şerif 11, 96, 97, 100, 206
Ma'rûzât 22, 28, 33, 36, 53, 160, 190, 197, 209, 219
Matbaa-i Osmaniye 51, 53
Mecelle 2, 23, 38, 39, 48, 152, 208, 212; Cemiyeti 37; Komisyonu 40, 49
Meclis-i Âli-i Tanzimat 24, 29
Meclis-i Maarif-i Umumiye 15, 20, 21, 23
Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ 54
Meclis-i Muvakkata 14, 15
Meclis-i Vâlâ 29, 33, 37
Medine 221
medreseler 89, 90, 98
Mehmed Ali Paşa (Kavalalı) 21, 42, 48, 51, 58, 73, 126, 127, 129-131, 146, 151, 191, 199, 204
Mehmed Arif 3
Mehmed Esad Efendi 21, 26
Mehmed Galib 183
Mehmed Haşim Efendi 25
Mehmed II. (Fatih) 87
Mehmed İzzet (Keçecizâde) 26
Mehmed Lebib Efendi 27
Mehmed Murad (Mizancı) 3
Mehmed Münib Efendi 57
Mehmed Paşa (Darendeli) 61
Mehmed Paşa (Kabulî) 45
Mehmed Paşa (Köprülü) 83
Mehmed Paşa (Silahdar) 65
Mehmed Paşa (Sokollu) 84
Mehmed Sahib (Pirizâde) 28, 168-170
Mehmed Tahir (Bursalı) 3
Mekke 26, 100, 109, 111, 221
Mekkî Efendi (şeyhülislam) 71
memlûklar 189, 190
memurlar 192
Meriç, Cemil 10
Meriç, Ümid 10, 168, 191, 206, 208
Meşrutiyet dönemi I. 3
Meşrutiyet II. 106
Metternich, K. L. W. v. 142, 143
Mevleviye 120
Mezdek hareketi 148
Mısır 21, 41, 48, 51, 59, 73, 80, 111, 129, 131, 138, 141, 150, 169, 189, 199
Michelet, J. 4
Midhat Paşa 10, 17, 46, 47, 49, 54, 105, 208, 212
Millî Şef dönemi 9
Misailidis, Evangelinos 2
Miyar-ı Sedad 48, 148
Mizanü'l-ukûl 148
Montecucoli, R. 149
Montesquieu, C. de 4, 139
Mora 19, 51, 180
Muallim Naci 157, 182
Muhammed (Hz.) 48, 61, 78, 176
Mukaddime 28, 168, 169, 171
Murad II. 48, 78
Murad III. 90
Murad IV. 83, 96
Murad V. 104
Musa Paşa 109, 113, 114, 114
Mustafa Âli (Gelibolulu) 155
Mustafa Efendi (Dürrizâde) 93
Mustafa Fazıl Paşa 34, 36
Mustafa IV. 104, 112, 125, 213
Mustafa Necib 106, 108, 116
Mustafa Nuri Paşa 101, 105, 106, 183, 203

Mustafa Paşa (Alemdar) 42, 48, 58, 62, 96, 104, 117-119, 128, 165
Mustafa Rasih Efendi 72
Mustafa Reşid Efendi (Çelebi) 57
Mustafa Reşid Efendi (Kethüda) 122
Mustafa Reşid Paşa 18-20, 22, 24, 27, 29, 35, 42, 44, 94, 126, 128, 143, 144, 176, 178, 191, 215, 220, 221
Müneccimbaşı 168
Münib Efendi 108
Münif Paşa 60, 146, 150, 174, 208
Müsâmeretnâme 2
Müslümanlar 65, 79-81, 125, 180, 199, 204, 209, 210, 212
mütegallibe 188, 189, 213

Naima 14, 25, 26, 59, 101, 126, 163, 168, 169, 171, 177
Namık Kemal 3, 52, 60, 146-148, 154, 155, 178, 179, 212
Namık Paşa 61
Napoléon Bonaparte 7, 41, 51, 133, 136, 138, 140-144, 152, 159-161, 174, 184, 185, 196, 202; Mısır Seferi 42, 45; Rusya seferi 135, 161; Suriye seferi 138
Napoléon III. 219
Nasreddin Tusi 173
Necib Asım 3
Netayicü'l-Vukuat 101, 105, 183
nizam 185, 186
Nizam-ı Cedid 41, 58, 104, 110-114, 132, 149, 182, 190

Orhan Gazi 79
Orta Asya 81; Türk hanları 48
Ortaylı, İlber 11, 14, 50
Osman Efendi (Abdürrahimefendizâde) 91
Osman Efendi (Süruri) 50
Osman Gazi 79, 83

Osmanlı (İmparatorluğu) Avrupa'yla ilişkisi 208; eliti 23, 158; devlet adamları 215; devlet yapısı 7; donanması 211; Fas ve İran'la ilişkisi 209; gazeteleri 3; hukuku 38; kamuoyu 202, 205; kimliği 211; ordusu 86, 211, 219; politikacıları 202; reform hareketi 185; tarihi 1, 6, 22, 31, 51, 75, 76, 78, 81, 104-106, 115, 180, 183, 182, 207, 215; tarihyazıcılığı 2-4, 26, 32, 44, 59, 60, 113, 140, 153, 164, 171, 183; Osmanlı toplumu 115, 118, 123, 130; Osmanlı yasaları 87
Osmanlı-Rus savaşı (1787) 64, 204; (1877) 43, 47

Ömer Hulusi Efendi 99
Ömer Vahid Efendi 169

Paris 124
Paris Antlaşması 28, 220
Pasarofça Antlaşması 181
Pertevniyal Valide Sultan 47
Petro I. 44, 45, 123, 130; reformları 151
Pirîzâde bkz. Mehmed Sahib
Polonya 65
Prusya 142, 164

Rabia Adviye Hanım 23
Ragıb Paşa 181
Ragusa Cumhuriyeti 135
Râkım Efendi 90
Ramala 138
Rasih Paşa 74
er-Razî, Fahreddin 162
Redhouse, James 15
reformlar (19. yüzyıl) 95, 101, 115, 206, 213, 216-218
Reichenbach Antlaşması 63
Reşid Paşa bkz. Mustafa Reşid Paşa

Rodos 52
Rousseau, J.J. 139
Rumeli 25, 28, 41, 42, 47, 53, 59, 72, 135
Rumlar 146
Rusya, Ruslar 25, 43-45, 52, 57, 74, 81, 87, 101, 109, 113, 123, 127, 133, 134, 142, 143, 159, 209
Rüşdi Paşa (Mütercim) 49

Sadeddin Efendi 30
Sadık Rifat Paşa 60, 102, 128, 197
Sadullah Paşa 52, 53, 122, 123, 128, 130, 151, 190, 207
Safevi Devleti 80, 81
Sahak Ebru 4, 16, 163
Said Efendi (Kethüda) 106
Sakız Vakası 159
Sayar, Ahmed Güner 11, 191, 192
Sefinetü'r-Rüesa 73
Sekban-ı Cedid 119
Selçuklular 48, 79; tarihi 182
Selim I. (Yavuz) 80, 81, 83, 84, 203
Selim III. 7, 26, 27, 42, 58, 64, 71, 72, 96, 102, 104-108, 110-117, 120, 122-128, 130, 131, 137, 142, 149, 151, 160, 164, 166, 174, 177, 184, 188, 190, 200, 201, 203, 205, 207, 218; reformları 31, 74, 109
Selim Sabit Efendi 4
Sened-i İttifak 48, 188, 205
Sırbistan 59, 210, 219
Sırp isyancıları 209, 210
Silivri 190
Suriye 39, 40
Suud bin Abdülvahab 49
Suzuki, Tadaşi 168, 169
Süleyman Efendi (Şemdânîzâde) 62
Süleyman Faik Bey 73, 156
Süleyman I. (Kanuni) 81, 83-85, 143, 179
Süleymaniye 22
Sünniler 209
Süssheim, Karl 32
Süveyş Kanalı 40

Şahingiray 74
Şakir Bey (Bostancıbaşı) 113
Şam 49
Şânîzâde Mehmed bkz. Ataullah Efendi
Şarlken (V. Karl) 141
Şarlmanye (Carolus Magnus) 134
Şemseddin Sami 2, 60
Şerif Efendi (şeyhülislam) 71
Şinasi 100, 146, 175
Şirket-i Hayriye 16
Şura-yı Devlet 40, 41, 47

Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat 2
et-Tahtavi Rifaa 100, 126, 130, 146, 147
Taif 46
Taine, H. 4
Takvimhane-i Amire 27, 30, 31
Takvim-i Vekayi 16, 27
Tanpınar, A. Hamdi 10, 35
Tanzimat dönemi 9, 14, 60, 140, 144, 158, 182, 214, 215; ideolojisi 217; ilkeleri 215, 220; politikası 115; politikacıları 215
Tanzimat I 9
Tarih-i Atâ 106, 107
Tarih-i Devlet-i Osmaniye 105, 182
Taşköprîzâde 155
Tatarlar 78
Tayyarzâde Ahmed bkz. Ataullah
Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş 2
Tertib-i Cedid 53, 54, 56, 57, 63, 65, 71, 73-75, 77-79, 81, 83, 84, 87, 129, 142, 180-183, 199, 209, 217, 220

Tezâkir 22, 28, 35, 36, 48, 49, 160, 190, 197, 209, 211, 212, 219
Thomas, Lewis V. 11
Tilsit Barışı 133, 137, 141
Timur, Taner 215, 217
Tirhala 209
Toledano, Ehud 151
Tophane 114
Topkapı Sarayı 58, 104
Toroslar 213
Toulon 42
Tunaya, T. Zafer 35
Türkiye Cumhuriyeti 9
Türkler 78, 80

Ubeydullah Kuşamânî 107, 116
ulema 86, 91, 92, 95- 98, 100, 101, 114-116, 131, 188
ulema-yı resmiye 7, 92-94, 96-98, 159

Üss-i Zafer 21, 26, 105, 169

Vaka-i Hayriye 51, 53, 64, 105, 117, 118, 120, 128, 221
Vaka-i Selimiye 106, 140
Vartan Paşa 2
Vâsıf Efendi bkz. Ahmed Vâsıf
Vehbi Molla 91
Vehhabiler 42, 73, 100, 109, 111, 203, 209, 213; ayaklanması 59, 62
Viyana 122
Viyana Kongresi 52, 142, 150, 151, 164, 203
Voltaire, F. M. A. 139

Weber, Max 196, 197
Wellington, A. Wellesley 135

Yahudiler 65
Yanya 40, 45
Yayla İmamı 107, 109, 114
yeniçeriler 7, 97, 105, 110-112, 114, 116-123, 131, 132, 159, 172, 174, 200, 213; ocakları 96, 104, 115
Yinanç, Mükrimin Halil 9
Yunan bağımsızlık hareketi 45, 51, 52, 59, 64, 129, 130, 151, 159, 161, 178, 180
Yunan milliyetçiliği 45
Yunanistan, Yunanlılar 203, 209, 210
Yusuf Beğ 163
Yusuf Paşa 71, 74

Zeynelabidin Efendi 99
Ziştova 30, 63
Ziya Paşa 33

AHMED MİDHAT EFENDİ AVRUPA'DA

CARTER V. FINDLEY

Tanzimat döneminin ünlü yazarı Ahmed Midhat Efendi, 1889'da Stockholm'de yapılan Şarkiyatçılar Kongresi'ne Osmanlı delegesi olarak gitmiş, ardından Paris'teki Dünya Sergisi'ni ve Avrupa'nın birçok şehrini ziyaret etmiş, bu seyahatini *Avrupa'da Bir Cevelan* adlı kitabında anlatmıştı. Kendini bir "müstagrip" olarak tanımlayan Ahmed Midhat Efendi'nin Avrupalı "öteki"ne, özellikle de Avrupa'da tanıştığı Madam Gülnar'a bakarken kullandığı mercekler bize neleri gösteriyordu? Tarihçi Carter V. Findley, kültürün iktidar ile ilişkilerini aydınlatabilmek için giriştiği araştırmanın ve maceranın bir noktasında, bir Osmanlı düşünürünü ele alarak Oryantalizm, Oksidantalizm ve Ötekicilik sorularına cevap arıyor, Ahmed Midhat'ın merceklerini inceleyerek Osmanlı'yı daha derinden anlamaya çalışıyor.